

अध्याय १

परिचय

१.१ शोधशिर्षक

यस शोधपत्रको शिर्षक “फौजदारी न्यायमा राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका” राखिएको छ।

१.२ शोध प्रयोजन

यस शोधपत्र त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय राजनीति शास्त्र विषयको विद्यावारिधि उपाधी प्राप्त गर्ने प्रयोजनको लागि प्रस्तुत गरिएको छ।

१.३ परिचय

अपराधको परिभाषा गर्ने काम निकै दुष्कर कठिन छ। वास्तवमा भन्ने हो भने अपराधको कुनै निश्चित परिभाषा नै हुँदैन तर पनि संसारका विभिन्न राष्ट्रका विद्वानहरूले गरेको परिभाषालाई हेर्दा कुनै पनि राज्यमा राज्य वा सरकारले शान्ति, सुव्यवस्था र सुसासन कायम राख्नको लागि निर्माण गरेका ऐन, कानून, नीति, नियमले अपराध भनेर पहिचान गरेका कार्यलाई नै अपराध मान्नुपर्ने हुन्छ।^१

यसरी राज्य र सरकारले अपराधको श्रेणिमा राखेका बाहेक अन्य कार्यहरू पनि अपराध हुन सक्छन् भने कतिपय अवस्थामा राज्य वा सरकारले अपराध भनी किटान गरेका कार्य पनि वास्तवमा अपराध नहुन सक्छन्। यही वास्तविकताका आधारमा हेर्दा पनि अपराध भनेको यस्तै कार्य र व्यवहारहरू हुन् भनी किटान गर्न सकिँदैन।^२ यही वास्तविकतालाई मध्यनजर राख्दै हाल विभिन्न देशका अपराधशास्त्रीहरू समेतले अपराधको परिभाषा गर्ने कार्यलाई त्याग्दै आएको पाइन्छ।

यतिहुँदाहुँदै पनि विश्वका केही अपराधशास्त्रीहरूले गरेको परिभाषा अनुसार अपराध भनेको राज्यले रोक लगाउन चाहेको कार्य हो जुन कार्य गरेमा कानूनी प्रकृत्या पुरा गरेर दण्ड दिइन्छ।^३ अपराध

१= देवनारायण कार्की, “न्याय क्षेत्रमा देखापरेका केही विकृतिहरू” **नयाँ सडक**, वर्ष १, अंक १००, २०५७/७/१९, पृ. ४।

२= ऐजन्, “फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा अपनाइएको कानूनी व्यवस्था” **ऐजन्**, वर्ष १, अंक ३२२, २०५८/३/५, पृ. ४।

३. J.W. Cecil Turner, **Kenny's Outline of Criminal Law**, (Bombay : University press, 1988), ps. 5-6.

कानून विरुद्धको त्यस्तो कार्य हो जसले समाजमा हानी पुऱ्याउँदछ ।^४ समाजको मर्यादा र नैतिकताको संरक्षण गर्नुपनि कानूनको अभिप्राय भएकोले नैतिक दोषका कार्यलाई समेत अपराधको रूपमा हेरिन्छ ।^५

समग्रमा भन्नुपर्दा कानूनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु नै अपराध हो । फौजदारी कानून वास्तवमा राष्ट्र र समाजमा कानून र व्यवस्था कायम राख्न, समाजको मूल्य र मान्यता बचाइ राख्न, मानव सभ्यता र प्रतिष्ठालाई जोगाई राख्न आवश्यक भएको हुँदा फौजदारी कानूनले आपराधिक कार्य हुन् भनी प्रष्ट रूपमा किटान गरेका कार्यहरूमात्र फौजदारी अपराध मानिन्छन् ।^६

कुनै पनि आपराधिक गतिविधि भएका कारण पीडित व्यक्ति अड्डा अदालतमा उजुरी गर्न आए देखि प्रारम्भ हुने कामहरू जस्तै अपराधको अनुसन्धान तहफिकात, अभियोजन, सुनुवाई, फैसला, पुनरावेदन, फैसला कार्यान्वयन एवम् दण्ड व्यवस्थापन आदि सम्पूर्ण कार्यलाई व्यवस्थित ढंगबाट संचालन गर्ने कार्यविधिलाई नै हामी फौजदारी न्याय प्रशासन भन्दछौं ।^७

समाजमा आपराधिक कार्य भएपछि सो उपर फौजदारी न्याय प्रशासनको कार्यविधि अनुरूप अपराध अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धानको कुनै चरण पुरा नगरी,^८ अभियुक्तको पहुँचका कारण निडरभई निष्पक्ष रूपमा अनुसन्धान गर्न नसकी,^९ अभियुक्तको तर्फबाट हुने राजनैतिक हस्तक्षेपका कारण निष्पक्ष रूपमा अनुसन्धान गर्न नसकी,^{१०} भ्रष्टाचार वा राजनैतिक दवावका आधारमा मुद्दा नै नचलाउने,^{११} राजनैतिक हस्तक्षेप वा दवावको आधारमा अदालतमा दायर भएको मुद्दा फिर्ता लिने र मिलापत्र गरी^{१२} न्यायालयले अनुचित दवावको आधारमा फैसला गरी,^{१३} अभियुक्तलाई

४. P.J. Fitzgerald, **Salmond on Jurisprudence**, (Londen : Sweet & Maxwell, 1985), p. 92.

५. J.C. Smith and Brain Hogan, **Criminal Law**, 4th ed. (London : Butterworths, 1978), p. 20.

६= देव नारायण कार्की, “फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा राजनैतिक दलहरूको भूमिका”, **न्यायदुत**, (काठमाण्डौ : नेपाल बार एसोसिएसन), वर्ष ३३, पूर्णाङ्क १३५, अङ्क ५, असोज/कार्तिक २०५९, पृ. ५८ ।

७= गोविन्द प्रसाद थापा, “फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रहरी र सरकारी वकीलको जिम्मेवारी र अर्न्तसम्बन्ध”, **न्यायदीप**, (काठमाण्डौ : सरकारी वकील समाज, २०६२), पृ. ६८ ।

८= शम्भुप्रसाद ज्ञवाली, “पूर्व महान्यायाधिवक्ता शम्भुप्रसाद ज्ञवालीज्यूलाई सम्झँदा”, **ऐजन**, पृ. ३-४ ।

९= देव नारायण कार्की, “उमेर ढाँट्ने निजामती कर्मचारीहरू बढ्दो रूपमा”, **नेपाल समाचारपत्र**, वर्ष ६, अङ्क १०२, २०५८/१/९, पृ. ५ ।

१०= ऐजन, “अख्तियारको निर्णयलाई कोइरालाको चुनौति”, **ऐजन**, वर्ष ८, अङ्क १, २०६०/२/२६, पृ. ५ ।

११= ऐजन, “संवैधानिक अङ्गवीचको वैचारिक युद्ध”, **नयाँ सडक**, वर्ष १, अङ्क २६९, २०५८/१/१२, पृ. ४ ।

१२= पूर्ववत् पा.टि.नं. ६, पृ. ६३ ।

आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट बचाउने प्रयासलाई नै वास्तवमा फौजदारी न्याय प्रशासनमाथिको हस्तक्षेप मानिन्छ । अर्थात् यस प्रकारका कार्यविधिलाई कानूनतः निष्पक्ष, निर्भिक र पूर्वाग्रहीरहित तवरले गर्ने कार्यमा बाधा व्यवधान पुऱ्याउने कार्यलाई नै फौजदारी न्याय प्रशासन माथिको हस्तक्षेप भनिन्छ ।

१.४ समस्या कथन :

मानवजाति स्वभावतः उन्नति र प्रगतिका पक्षधर रहेका हुन्छन् । त्यसको निमित्त ऐन, कानूनहरु बनाईन्छन्, योजनाहरु बन्ने गर्दछन् र तदनुरूप उचित व्यवस्थाका आधारमा कार्यान्वयन समेत गरिन्छ । तथापि, परिणामहरु अपेक्षित रूपमा सकारात्मक हुन नसक्दा भने सम्पूर्ण पुर्वाधारहरु उपर शंका गरिनु र त्यस उपर वितृष्णा जागनु अथवा पुर्वाधारको प्रत्येक इकाइको बस्तुगत मुल्यांकन हुनु निसन्देह पनि स्वभाविक हुन आउँछ ।^{१४} यहि अवधारणा अनुरूप हेर्दा समाज वा राष्ट्रमा घट्ने अपराधहरु पनि मानवजातिले उन्नति र प्रगति गर्नको लागि अवलम्बन गरेको कु-मार्ग वा कु-नियोजित मनसाय पूर्ति गर्ने क्रममा हुने गरेको आभाष मिल्दछ । यद्यपि अपराधलाई नियन्त्रण गर्नको लागि राष्ट्र र समाजले अंगिकार र अवलम्बन गरेको कानून र व्यवहारिक संयन्त्र समेत सकारात्मक रूपमा लागू हुन नसक्दा विविध प्रकारका समस्याहरु समेत देखापरेका छन् ।^{१५} जस अन्तर्गत हाम्रो अनुसन्धानको लागि चयन गरिएको विषय फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा राजनैतिक दलको भूमिकाका सम्बन्धमा देखापरेका समस्याकथनहरु पनि कम रहे भएको पाईदैन ।

व्यवहारतः व्यक्ति व्यक्ति मिलेर परिवार, परिवार परिवार मिलेर समाज, समाज समाज मिलेर राष्ट्र र राष्ट्र राष्ट्र मिलेर विश्व समुदाय निर्माण भएको कुरामा दुइमत छैन । यसको साथै राष्ट्र वा समाज संचालन गर्ने प्रमुख संयन्त्र भनेका नागरिकहरु नै हुन् भन्ने कुरामा सायदै दुइमत होला । यसबाट के कुरा प्रमाणित हुन्छ भने चाहे परिवार, समाज र राष्ट्र होस् चाहे पुरै विश्व समुदाय नै किन नहोस् नागरिकहरुको भरमा संचालन भएका हुन्छन् । त्यसमाथि पनि हालका दिनहरुमा मानविय चेतना, बौद्धिक क्षमता र व्यक्तिगत सचेतता जस्ता विविध विषयहरुमा भएको विकास र प्रगतिका कारण मानवले मानवाधिकारको रूपमा विभिन्न मौलिक तथा नागरिक हक, अधिकारहरु प्राप्त र उपभोग गरिरहेका छन्, गरिनै रहनेछन् ।^{१६} यस्ता हक अधिकारहरु उनीहरु आफ्नो उन्नति, प्रगति र समृद्धिको लागि नागरिकहरुले गर्ने कार्य विशेषतः उनीहरुको सनकता, लोलुपता, पागलपना जस्ता कुराहरुले उत्प्रेरित हुँदा समाज, राष्ट्र र विश्वले निर्धारण गरेको कार्यको रूपमा अपराध पनि हुन जान्छ । परन्तु यस प्रकार अपराधमा जानेर वा नजानेर संलग्न भई सकेपछि उनीहरु आफूले गरेको गल्तीको प्रायश्चित्त गर्ने र दण्डसजाय भोग्ने तर्फ भन्दा पनि त्यसबाट पछि खोज्ने, आफू त्यस्तो अपराधमा संलग्न नै नभएको कुरा प्रमाणित गर्न चाहने वा त्यसको

१३= ऐजन ।

१४=ऐजन, “अपराध नियन्त्रणमा सरकारी वकीलको भूमिका”, **हिमालय टाइम्स**, वर्ष ९, अङ्क ७१, २०६०/११/२२, पृ. ४ ।

१५. ऐजन, “बहुदलीय प्रजातन्त्रमा देखिएका उच्चस्तरीय विकृतिहरु”, **नयाँ सडक**, वर्ष २, अंक १२४, २०५८/८/८, पृ. ४ ।

१६= ऐजन, “मौलिक हकको विकास र जनगणतन्त्रको प्रश्न”, **ऐजन**, वर्ष २, अङ्क १००, २०५८/७/७, पृ. ४ ।

दोष अरु उपर थोपर्न चाहने प्रवृत्ति बढ्दो छ ।^{१७} जुन प्रवृत्तिलाई अपराध नियन्त्रणमा विशेष भूमिका निर्वाह गर्ने पक्षहरु देखि लिएर अपराध अनुसन्धान, तहकिकातलाई रोक्ने वा सामसुम पार्ने काममा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने पक्ष समेतले सहयोग गरी बढावा दिइरहेका छन् । यसको परिणाम नागरिकहरुमा नैतिकता भन्ने तत्व नै ह्रास भई दिन प्रतिदिन समाज अपराधोन्मुख हुँदै गइरहेको छ ।^{१८} अपराधको मात्रामा दिन प्रतिदिन वृद्धि हुँदै गइरहेको छ ।

नेपालको परिप्रेक्षमा केन्द्रित भई हेर्दा नेपालमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनस्थापना पश्चात् आपराधिक घटनाहरुमा व्यापक वृद्धि हुँदै आएको छ । अपितु, यो भन्दा अगाडि अर्थात् पञ्चायतकाल (२०१७-२०४६), प्रजातन्त्र काल (२००७-२०१७), र राणा काल (१९०३-२००७) तथा सो भन्दा अगाडि पनि अपराधहरु नभएका भन्ने चाहिँ कदापि होइन । त्यो कालखण्डमा अपराधको मात्रामा आजको भन्दा पनि भयावय स्थिति देखापरेको कुरा इतिहासले प्रमाणित गरिसकेको छ तर तत्कालिन समयमा घट्ने अपराधहरुमा अधिकांश अपराधहरु गुपचुप (गोप्य) नै रही धेरै नै समयपछि सार्वजनिक (रहस्योद्घाटन) हुने र कतिपय अपराधहरुमा दण्डसजाय (कारवाही) पनि गोप्य नै हुने भएकोले पनि अधिकांश अपराधका घटनाहरु चर्चामा आउन सकेका पाइदैनन्^{१९} किनकि तत्समयमा अहिलेको जस्तो संचार क्षेत्रमा व्यापक विकास पनि भई नसकेको र विविध बहानामा र बाध्यतावस नागरिकहरु आफ्नो पेशा, व्यवसायमै सिमित हुने अवस्था विद्यमान थियो ।

अहिलेको अवस्था त्यस्तो छैन । त्यसमाथि पनि हाल नागरिकहरु संगठित हुनको लागि राजनैतिक विचारधाराले प्रमुख सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेको छ । फलस्वरुप कुनै पनि पृथक राजनैतिक विचारधारा राख्ने उच्च तहका नेता कार्यकर्ताहरु चुनावी परिणाम आफ्नो पक्षमा पार्न कै लागि भएपनि ठूलो भिड जम्मा गर्न लालायित र प्रयत्नशिल भएका पाइन्छन् ।^{२०} उनीहरु जे-जस्तो चरित्र र अवस्थाका व्यक्तिहरुलाई पनि आफ्नो पार्टीमा समेट्न चाहन्छन् अर्थात् चुनावको समयमा विजय हाँसिल गर्नको लागि विभिन्न प्रकारका अपराधी, जाली फटाहा र गुण्डाहरुलाई प्राय सबै राजनैतिक दलहरुले प्रयोग गरेको पाइन्छ ।^{२१}

यसरी प्रत्येक राजनैतिक दलहरुले चुनाव, पार्टी कार्यक्रम जस्तै चुनाव प्रचार प्रसार, नयाँ सदस्यता वितरण लगायत अन्य भैपरि आउने कार्यमा त्यस्ता आपराधिक प्रवृत्तिका व्यक्तिहरुलाई संरक्षण

१७= ऐजन, “बहुदलीय प्रजातन्त्रमा सत्ताभोगिहरुले देखाएको चर्तिकला”, हिमालय टाइम्स, वर्ष ७, अंक २६०, २०५९/५/२७, पृ. ४ ।

१८= ऐजन, “फौजदारी कार्यविधि संहिता र खुल्ला कारागार नीति”, ऐजन, वर्ष ९, अंक २३९, २०६१/५/८, पृ. ४ ।

१९= ऐजन, “इतिहासको पानामा फौजदारी न्याय सम्बन्धी व्यवस्था”, हिमालय टाइम्स, वर्ष ९, अङ्क १५०, २०६१/०२/१२, पृ. ४ ।

२०. केदार सुवेदी, “सरकारले कस्ता कस्ता मुद्दा फिर्ता लियो ?”, साप्ताहिक विमर्श, वर्ष २६, अङ्क ५, २०५३/०५/२८, पृ. ३ ।

२१= देव नारायण कार्की, “निर्वाचन प्रणालीमा सुधार आवश्यक”, स्पेश टाइम, वर्ष २, अङ्क ६९, २०५८/१/२२, पृ. ५ ।

दिने र तिनलाई हरेक प्रकारका अपराधिक कार्यमा संरक्षण दिने एक प्रकारको होड नै चल्दछ।^{२२} फलस्वरूप त्यस्ता अपराधिक प्रवृत्तिका व्यक्ति चाहे पार्टीगत कामको प्रयोजनले होस् चाहे अन्य कुनै प्रयोजनले होस् अपराधिक कार्यमा पक्राउ पर्नासाथ उनीहरूलाई अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा प्रहरीलाई, अभियोजनको क्षेत्रमा सरकारी वकीललाई र सुनुवाइको क्षेत्रमा न्यायाधिशलाई विभिन्न प्रकारका दवाव दिएर वा प्रलोभन देखाएर वा अनुनय वियन गरेर वा स्वयम् मोलाहिजामा परेर^{२३} उनीहरूलाई अपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिलाउन दिलोज्यान दिएर लाग्दछन्।

राज्यका प्रमुख तीन अंगहरूमध्ये कार्यपालिका र व्यवस्थापिकामा समेत प्रभाविशाली ठहरिएको राजनैतिक दलहरूकै तर्फबाट हुने यसप्रकारका अनुचित, अकानूनी र राष्ट्रिय हित विपरितका कार्य र व्यवहार प्रदर्शन गर्दै अनुसन्धान कार्यमा संलग्न अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी), अभियोजन कार्यमा संलग्न सरकारी वकील, न्यायिक निरोपनामा संलग्न न्यायाधिश तथा फैसला कार्यान्वयनमा संलग्न पदाधिकारी (जेलर) समेतले आफूलाई कानून विपरित गलत कार्य गरेमा कारवाही गर्ने पदाधिकारी र निकाए स्वयम्ले गलत काम गर्न दवाव र प्रलोभन दिएका कारण यस्ता पदाधिकारी वा कर्मचारीहरूको अपराधिक प्रवृत्तिमा समेत वृद्धि हुन्छ।^{२४} फलस्वरूप त्यस्ता पदाधिकारी वा कर्मचारीहरू समेतले आफूलाई नियन्त्रण गर्ने शक्तिको रूपमा रहेको राजनैतिक नेता कार्यकर्ताहरूको मनोभावना बुझि फौजदारी न्याय प्रशासनमा संलग्न हरेक तह र तप्काका पदाधिकारी वा कर्मचारीहरू आफू स्वयम् पनि व्यक्तिगत स्वार्थका कारण गलत काम गरी अपराधीलाई अपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिलाउन उद्धत रहन्छन्।^{२५} जसले अपराधीहरूको अपराधिक मनोभावनाले समेत प्रोत्साहन पाइरहेको छ। जुन हाम्रो समाजको अर्को प्रमुख समस्याको रूपमा स्थापित भई अपराध घटाउन प्रमुख रूपमा सहयोगी सिद्ध भईरहेको छ।

यसरी समाजमा अपराधको मात्रा र क्षेत्र दिन-प्रतिदिन बढ्दै जानु र त्यसमाथिको राजनैतिक हस्तक्षेपमा समेत वृद्धि हुनुको पछाडि पनि विविध कारणहरू विद्यमान छन्। जसमा राजनैतिक स्वार्थ त छँदैछ। त्यसमाथि पनि नातावाद, कृपावाद, फरियावाद, चाकरिवाद, भनसुनवाद, जस्ता विभिन्न वादहरूको पनि आ-आफ्नै भूमिका रहेको छ।^{२६} जसको एक मात्र कारण हो अपराध अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने देखि लिएर मुद्दा चलाउने, फिर्ता लिने, मिलापत्र गर्ने सम्बन्धमा भएको कानूनी व्यवस्था नै हो भन्दा अतिशयोक्ति नहोला। किनकि यि सबै कार्य र प्रक्रियामा कुनै न कुनै रूपमा राजनैतिक दलको हस्तक्षेप वा सम्बन्धित पदाधिकारीको पदमोह र व्यक्तिगत स्वार्थ

२२= ऐजन्, “प्रतिनिधि सभा विघटन र मध्यावधि निर्वाचनको प्रशंग”, राजधानी, वर्ष २, अङ्क १९, २०५९/३/९, पृ. ७।

२३= पूर्ववत् पा.टि.नं. ८, पृ. ३।

२४. देव नारायण कार्की, “सरकारी अङ्गको मनोमानी रोकन त्रिपक्षीय सन्तुलन”, नेपाल समाचारपत्र, वर्ष ६, अङ्क ३०, २०५७/१०/२७, पृ. ४।

२५= ऐजन्, “महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति र बर्खास्तगीको प्रसङ्ग”, हिमालय टाइम्स, वर्ष ९, अङ्क २०९, २०६१/४/१०, पृ. ४।

२६= ऐजन्, “न्याय परिषद्को सिफारिसबाट न्यायाधिश नै अन्यायमा”, नेपाल समाचारपत्र, वर्ष ६, अङ्क १२२, २०५८/१/२९, पृ. ४।

अवस्यमेव हुन्छ भन्नु नाजायज र अव्यवहारिक देखिदैन, पाइदैन।^{२७} यसैको फलस्वरूप राज्य र समाजमा बढेको आपराधिक क्रियाकलाप र गतिविधिले गर्दा देश र नागरिकहरूमा शान्ति, सुरक्षा, सुव्यवस्था, र अमनचयन कायम राख्नु त परै जाओस् देश विकास र सु-शासनको गति नै प्राय वन्द भएको छ। यो फौजदारी अपराधमाथी भएको राजनैतिक हस्तक्षेपको अर्को ज्वलन्त उदाहरण हो।^{२८}

अपराध चाहे फौजदारी होस् चाहे देवानी नै किन नहोस्। राष्ट्र समाज र व्यक्तिको लागि घातक हुन्छ भन्ने कुरामा विवाद गर्नु बेकार हुन्छ।^{२९} यसरी व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्र र पुरै विश्व समुदायकै लागि घातक सिद्ध हुन सक्ने अपराधलाई समर्थन गर्नु भनेको आफ्नै खुट्टामा बञ्चरोले हान्नु हो भन्दा गलत नठहर्ला। जुन कुरा साक्षर, निरक्षर, बालक, वृद्ध, महिला, पुरुष प्राय सबैलाई अवगत भएकै छ। तापनि यस प्रकारको घातक विषयको रूपमा रहेको अपराधलाई सहयोग, समर्थन, गर्न स्वयम् हामी नै अग्रसर भइरहेका छौं।

हामी मध्ये जो राजनैतिक दलसँग आवद्ध छौं वा अपराध नियन्त्रणमा निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने पदमा विराजित छौं। कारण त्यस्तो आपराधिक कार्यमा संलग्न व्यक्ति वा पक्षसँग परिचित पनि छौं र अर्को कुरा हामीलाई यो पनि थाहा छ कि हाम्रै यस्ता क्रियाकलाप र व्यवहारले गर्दा समाजमा आपराधिक गतिविधिले प्रोत्साहन पाई दिन प्रतिदिन सस्थागत रूप धारण गर्ने मार्गमा सफलोन्मुख हुँदै गइरहेको छ र हाम्रो सामु समस्याको पर्खाल बनी खडा भइरहेको छ।^{३०}

मुलुक यसरी दिन प्रतिदिन अपराधोन्मुख हुँदै गएको स्थितिमा समेत एक सचेत नागरिकका हैसियतले हामी सबैले आ-आफ्नो तवरबाट यस प्रकारको विकराल समस्याको दलदलमा भासिँदै गएको मुलुकलाई जोगाउनुपर्छ^{३१} भन्ने चेत प्राय सबैमा आइसकेको छ तर, सो अभियान म आफैले किन शुरु गर्ने भन्ने अहमता पनि छ। जसको परिणाम फौजदारी अपराधमा समेत व्यापक वृद्धि भई राष्ट्रिय संकटलाई निम्ताउनुको अलावा राष्ट्रिय अस्तित्व, सार्वभौमसत्ता, संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र र मुलुकको भविष्य नै धारासायी बन्नुको अलावा हामी स्वयम्को आफ्नै अस्तित्व र भविष्य समेत संकटमा पर्दैगएको छ।^{३२}

२७. श्रीहरि अर्याल, बरिष्ठ अधिवक्ता तथा राजनैतिक मुद्दा सम्बन्धी कार्यदलका सदस्य, अन्तर्वार्ता, (बानेश्वर, काठमाडौं स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर), मिति २०६१/२/१८।

२८= पूर्ववत् पा.टि.नं. ६, पृ. ५८-६३।

२९= ऐजन्, “न्यायपालिकाको निष्पक्षता र नेपालीको मानसिकता”, **नयाँ सडक**, वर्ष २ अङ्क २३, २०५८/४/२३, पृ. ४।

३०. ऐजन्, “काँठे प्रजातन्त्र, भ्रष्ट नेता, स्वाँठ नागरिक”, **ऐजन्**, वर्ष २, अङ्क १३४, २०५८/८/१८, पृ. ४।

३१. ऐजन्, “अदालतमा हुने भ्रष्टाचारप्रति आम नागरिकको धारणा”, **ऐजन्**, वर्ष १, अङ्क २५२, २०५७/१२/२३, पृ. ६।

३२= ऐजन्, “बहुदलीय प्रजातन्त्रमा सत्ताभोगीहरूले देखाएको चर्तिकला”, **हिमालय टाइम्स**, वर्ष ७, अङ्क २६०, २०५९/५/२७, पृ. ४।

हाल अपराधको द्रुततर गतिमा वृद्धि भएको छ । जसलाई रोकन देशको सम्पूर्ण आय नै लगाउँदा पनि अप्रयाप्त हुने अवस्था देखिसकेको छ, किनकि राष्ट्रमा जति जति अपराधिक गतिविधि बढ्दै जान्छ त्यति त्यति नागरिकहरूको मन मस्तिष्कमा भयावय (डर, त्रास र भय) छाडिरहन्छ ।^{३३} उद्योग, व्यवसाय लगायत आय आर्जनका पेशा, व्यवसाय गर्ने उत्साहमा कमी आउँदछ र मानिसले जे जसरी भएपनि गुजारा चलिहाल्छ, बेकारको परिश्रम (अनावश्यक दुःख, ठानिएको) गरी किन अरुको आँखाको तारो बन्ने ? भन्ने तर्फ सोचि राष्ट्रको वार्षिक आय, विकास निर्माण र प्रगतिमा समेत कमी आउँदछ । त्यसमाथि पनि अत्याधिक आय आर्जन पर्यटन क्षेत्रबाट गर्नुपर्ने वाध्यता भएको हाम्रो जस्तो रमणिय, पर्यटकिए मुलुक नेपालमा अपराधिक गतिविधि बढेकै कारण पर्यटक भित्रने कार्यमा मन्दी आएको छ ।^{३४} जसले गर्दा आगामी दिनहरूमा स्वाधिन, सार्वभौम सम्पन्न र स्वतन्त्र मुलुक नेपालले संकटको घडिमा आन्तरिक र वाह्य प्रतिरक्षाको शक्ति र क्षमतामा आएको र आउने ह्रासको कारणले गर्दा संकटको उचित व्यवस्थापन गर्न समेत नसक्ने स्थिति श्रृजना हुन सक्नेछ ।^{३५}

समग्रमा भन्नु पर्दा “फौजदारी न्यायमा राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका” शिर्षक अन्तर्गतको शोधपत्रको समस्या कथनलाई बुदागत रुपमा यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

क. नेपालमा अपराध अनुसन्धानको कार्य किन फितलो र प्रभावहिन हुने गरेको छ ? र किन यसतर्फ महान्यायाधिवक्ताको भूमिका निष्कृय रहेको छ ?

ख. अभियोजन कार्यमा सरकारी वकीलको भूमिका प्रभावकारी नहुनु र त्यसमा महान्यायाधिवक्ता मौन रहनुको कारण के हो ?

ग. अधिकांश सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरू सुनुवाइका लागि अदालतमा दायर भइसकेपछि पनि फिर्ता लिनुको कारण, मिलापत्र गर्नुको कारण के हो ? यसका साथै अधिकांश फौजदारी अपराधमा अपराध हुँदाहुँदै पनि अभियुक्तहरूले सुनुवाइको क्रममा अदालतबाटै सफाई पाउनुको कारण के हो ?

अन्त्यमा अपराध जतिसुकै सानो र संकुचित नै किन नहोस् त्यसको अशर व्यापक र विस्तृत हुन्छ । त्यसमाथि पनि फौजदारी अपराध त भन् स्वयम्मा एक व्यक्ति र पक्षमा मात्र सीमित नभई पुरै समुदाय र राष्ट्रमै अशर गर्ने प्रकृतिको अपराध अन्तर्गत पर्दछ ।^{३६} जुन अपराधलाई हालका दिनहरूमा राजनैतिक संरक्षण र समर्थन प्राप्त भएका कारणले उपरोक्त प्रकारका विविध समस्याहरू देखिएका छन् र भविष्यमा सो भन्दा पनि घातक र समाजविरोधी अपराध सिर्जना हुने

३३= ऐजन्, “घरेलु हिंसामा महिलाको भूमिका र तत्सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था”, नयाँ सडक, वर्ष २, अङ्क ३६, २०५८/५/४, पृ. ४ ।

३४= ऐजन्, “देश विकास र सुशासनमा विकेन्द्रकरणको भूमिका”, कान्तिपुर, वर्ष ९, अङ्क ११०, २०५८/२/२५, पृ. ६ ।

३५= ऐजन्, “प्रजातान्त्रिक मुलुकमा संकटकालको छाँयाँ”, नयाँ सडक, वर्ष २, अङ्क १७३, २०५८/९/२९, पृ. ४ ।

३६. ऐजन्, “फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा अपनाइएको कानूनी व्यवस्था”, ऐजन्, वर्ष १ अङ्क ३२२, २०५८/३/५, पृ. ४ ।

संकेत देखिएका छन् अर्थात् जुनसुकै नराम्रो र नकारात्मक कार्यलाई संरक्षण र सहयोग प्रदान गर्नुका साथै त्यस्ता नकारात्मक कार्यलाई वढावा दिनको लागि भन् राष्ट्रको प्रमुख शक्तिको रूपमा स्थापित राजनैतिक शक्तिकै हस्तक्षेप भयो भने यस्ता समस्याहरूले व्यापकता पाउने कुरालाई हृदयंगमन गरी उल्लेखित समस्याकथन माथि अनुसन्धान गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य :

सामान्यतया कुनै पनि विषयको प्रमुख उद्देश्य भनेको उक्त कार्य गर्न पर्नाको कारणको आवश्यकता पूर्ति गर्नु नै हो । यसै अनुरूप “फौजदारी न्यायमा राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका” शिर्षक अन्तर्गतको शोधपत्र तयार गर्नुको प्रमुख उद्देश्य पनि विद्यावारिधि तहको अनुसन्धान पुरा गर्ने प्रयोजनको लागि निर्धारित आवश्यकता परिपूर्ति गर्नु नै हो यद्यपि, यसै आवश्यकता पूर्ति गर्ने निहुँमा समाजमा देखापरेको फौजदारी अपराध जस्तो घातक समस्या समाधानमा देखापरेका कमि-कमजोरी र समस्याहरूका सम्बन्धमा गहिरिएर अनुसन्धान गर्न पाउनु शोधार्थीको लागि अर्को सुनौलो अवसर मिलेको आभाष अनुसन्धानकर्ताले गरेको छ । तसर्थ, मुलरूपमा भन्नुपर्दा शोध-प्रस्तावमा उल्लेखित समस्याकथनको समाधानार्थ गरिने अनुसन्धान नै शोधपत्र तयार गर्नुको प्रमुख उद्देश्य हुनेछ । अनुसन्धानका क्रममा देखा परेका अन्य समस्याहरू समाधानका उपाए पहिचान गर्नुपनि शोधपत्र तयार गर्नुको उद्देश्यमै पर्नेछन् ।

फौजदारी अपराध जहाँ घटेपनि, जो माथि घटेपनि र जसरी घटेपनि त्यसको अशर प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा पुरै समुदायलाई पर्दछ र त्यस्ता आपराधिक गतिविधिले प्रोत्साहन पाएको अवस्थामा एकदिन सो अपराध आफू र आफ्नो परिवारमाथि पनि घट्न सक्छ भन्ने कुराको ज्ञान हुँदा हुँदैको अवस्थामा पनि राजनैतिक दलका अधिकांश नेता, कार्यकर्ताहरूले र त्यसको प्रभाव स्वरूप अन्य व्यक्ति र पदाधिकारीहरूले समेत त्यस्तो अपराधीहरूलाई राजनैतिक लगायत अन्य विविध प्रकारका संरक्षण प्रदान गर्ने गरेको पाइएको छ । त्यसको उचित कारण पत्ता लगाई नेपालमा अधिकांश फौजदारी अपराधका अधिकांश अपराधीहरूलाई प्राप्त हुँदै आएको राजनैतिक संरक्षणलाई समाप्त गरी समाजमा शान्ति र सु-व्यवस्थाको वातावरण निर्माणका लागि विभिन्न उपाएहरूको पहिचान गरी त्यस्ता उपाएहरूलाई सशक्त रूपमा व्यवहारमा प्रयोग गर्ने वातावरण निर्माण गरी अपराध रहित समाजको अवधारणा साकार पार्नु नै अनुसन्धानको उद्देश्य रहेको छ तर समाजमा घट्ने अन्य अपराधलाई नियन्त्रण नगरेको अवस्थामा भने अपराधरहित समाजको अवधारणा साकार नहुने पक्षतर्फ पनि शोधकर्ताको ध्यान पुगेको छ ।

सामाजिक अपराधको रूपमा रहेको फौजदारी अपराध समाज विरुद्धको एउटा सरुवा रोग हो । यसले कुनै न कुनै समयमा एक प्रकारको महामारी फैल्याई समाजलाई नै त्रसित र भयभित बनाउँदछ तर दिर्घकालिन र दुरदर्शी सोचाई तथा फौजदारी अपराधको कष्टकर भोगाईबाट बञ्चित रहेकै कारण फौजदारी अपराधको पीडाबाट अनभिज्ञ पक्षहरूबाट आफू, आफ्ना परिवार, नातागोता (इष्टमित्र), छरछिमेक र राजनैतिक विचारधारा र सिद्धान्त मिल्ने व्यक्ति वा पक्षले गरेको अपराधलाई अपराध भन्दा पनि गल्ती वा भूल र तत्कालिन आवश्यकता मानेकै कारण अपराधीहरूलाई आपराधिक कार्य गरेवापत दण्डसजाय भोग्नबाट उन्मुक्ति प्रदान गराइरहेका छन् । उनीहरूको उपरोक्त कार्य र व्यवहार तर्फ हेर्दा उनीहरूले आफ्नो होश, हवाश, चेतना, बौद्धिक

क्षमता, तार्किक शक्ति जस्ता अधिकांश मानसिक सन्तुलन गुमाउन पुगेका देखिन्छ, र यस्तै व्यक्ति वा पक्षले नै फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा बाधक तत्वको भूमिका निर्वाह गरिरहेको कुरालाई नकार्न मिल्दैन सकिँदैन।^{३७} तसर्थ फौजदारी अपराधमा संलग्न पक्ष (अपराधी) लाई राजनैतिक संरक्षण प्रदान गरी दण्डसजाय भोग्नुबाट उन्मुक्ति प्रदान गरिरहेका नेताहरुमा चेतना फैलाई त्यस्ता गैरकानूनी काम कारवाही गर्न गराउन रोक्ने र त्यस्तो गर्दा समेत अटेर गरी पुनः उनीहरुले त्यस्तै काम कारवाही दोहोर्‍याएको अवस्थामा उनीहरुलाई समेत कानूनको दायराभित्र ल्याई (समाजमा नङ्ग्याई) अपराध निर्मुल पार्ने कार्यमा सहयोग पुर्‍याउने उद्देश्य अनुसन्धानको रहेको छ।

यतिमात्र नभई अपराधकै कारण देशका अधिकांश नागरिकहरुमा डर, त्रास, भय र बेचैन छाई उनीहरुको नियमित कार्य (अध्ययन, पेशा, व्यवसाय) गर्ने सोचाइमा समेत कमी आएको पाइन्छ। फौजदारी अपराधकै कारण नागरिकहरु अध्ययन, पेशा, र व्यवसायको सिलसिलामा सुरक्षित स्थान सदरमुकाम छोडि अन्यत्र जान समेत नचाहने/नसक्ने, अध्ययन, पेशा र व्यवसायप्रति ध्यान केन्द्रित गर्न नसक्ने, सामुहिकरूपमा सम्पन्न गर्नुपर्ने कामको लागि अन्य पक्षको सहयोग लिन हिचकिचाउने वा डराउने, व्यापार व्यवसायमा लगानी गर्न डराउने, आफूले गरेको उन्नति प्रगति र समुन्नतिलाई उदार हृदय स्वच्छ मन र स्पष्ट तरिकाले व्यक्त गरी समाजका अन्य व्यक्ति र पक्षहरुलाई तत्सम्बन्धमा प्रोत्साहन दिन डराउने/नचाहने, अवस्थाको सिर्जना भएको छ। जसले निरन्तरता पाउँदै गएको अवस्थामा चाँडै नै देश विकास र सुशासनको गति बन्द हुन सक्ने भएकोले समाजमा फौजदारी अपराधमा भएको व्यापक वृद्धिका कारण बन्द हुने अवस्थामा पुगेको देश विकास र सु-शासनको गतिलाई पुनः द्रुत गतिमै संचालन गरी त्यसलाई निरन्तरता प्रदान गर्ने कार्यमा सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्ने उद्देश्य अनुसन्धानको रहेको छ।

अपराधको क्षेत्रमा मात्र नभई अन्य कुनै पनि क्षेत्रमा भएगरेका निषेधित काम कारवाही र व्यवहारलाई समर्थन गर्नु र त्यस्ता निषेधित काम कारवाही र व्यवहारबाट उत्पन्न घातक परिणामहरु लुकाउने छिपाउने कार्य गर्नु भनेको त्यस्तो कार्यलाई प्रोत्साहन र वढावा दिनु नै हो भन्ने कुरामा कसैको दुइमत नहोला। त्यसमाथि पनि नेपालमा त भ्रम फौजदारी अपराधले राजनैतिक संरक्षण पाएकै कारण दिन प्रतिदिन अपराधोन्मुख बन्दै गएको पाइन्छ। फलस्वरूप अपराधीहरुको मनोबल दिनप्रतिदिन बढ्दो छ। अपराधीहरु पनि संगठित हुन थालेको आभाष मिल्न थालेको छ। यसरी अपराधले संरक्षण र प्रोत्साहन पाएकै कारण नेपालकै बिकराल समस्याको रूपमा देखापरी दिनप्रतिदिन अपराधोन्मुख बन्दै गएको समाजलाई अपराधमुक्त क्षेत्रको रूपमा विकाश गर्दै लैजाने उद्देश्य पनि अनुसन्धानको रहेको छ।

जबसम्म परिवार, समाज वा राष्ट्रमा आपसी सहयोग, सद्भाव र समझदारी कायम रहन्छ। कसैले कसैको हित विपरित कार्य र व्यवहार गर्दैनन् तबसम्म मात्र त्यस परिवार, समाज वा राष्ट्रको अस्तित्व मजबुत रहन्छ। त्यसमाथि कसैको अनूचित हस्तक्षेप र दवाव पनि पर्न सक्दैन, पाउँदैन। तर यस प्रकारका क्रियाकलापहरुको अभावमा कुनैपनि परिवार, समाज वा राष्ट्रको

^{३७}= ऐजन।

भविष्य सुरक्षित रहन सक्दैन । त्यसमाथि पनि दिन प्रतिदिन अपराधलाई राजनैतिक र अन्य शक्तिहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा सहयोग गरिरहेको वर्तमान नेपालको परिवेशतर्फ मनन गर्दा नेपालको राष्ट्रिय अस्तित्व, सार्वभौमसत्ता, संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र र मुलुकको भविष्य नै गम्भिर संकटको भूमरिमा रुमलिएको छ । यतिमात्र नभई विश्वमै स्वतन्त्र अस्तित्व बोकेको सार्वभौमसत्ता सम्पन्न मुलुक नेपालको आन्तरिक प्रतिरक्षाको शक्ति र क्षमतामा समेत ह्रास आउन थालेको आभाष मिल्न थालेको छ तसर्थ फौजदारी अपराधले संरक्षण र प्रोत्साहन पाएकै कारण दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको राष्ट्रिय अस्तित्व, सार्वभौमसत्ता, संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र र मुलुकको भविष्य माथिको खतरा वा संकटलाई बचाई राख्ने र स्वतन्त्र अस्तित्व बोकेको सार्वभौमसत्ता सम्पन्न मुलुक नेपालको आन्तरिक प्रतिरक्षाको शक्ति र क्षमतामा वृद्धि गरि मुलुकको अस्तित्व रक्षाको लागि पहल गर्न सहयोगी हुने तवरको सामाग्री प्रशुत गर्ने अनुसन्धानको उद्देश्य रहेको छ ।

समग्रमा शोधपत्रको उद्देश्यलाई बुदागत रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दा निम्नबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- क. अनुसन्धान कार्य प्रभावहिन र स्तरहिन हुनुको कारण र त्यसको रोकथामको उपाए पत्ता लगाउने ।
- ख. पहुँचवाला संलग्न अपराधको अभियोजन कार्य प्रभावहिन हुनु र त्यसमा महान्यायाधिवक्ता समेत मौन रहनुको कारण र त्यसको रोकथामको उपाए पत्ता लगाउने ।
- ग. पहुँचवाला संलग्न अपराधमा सुनुवाईको क्रममा सरकारी वकीलको भूमिका प्रभावहिन देखिनु र सफाई पाउनुको कारण र सरकारवादी फौजदारी मुद्दा सफलताको दर बढाउने उपाए पत्ता लगाउने ।

१.६ पूर्व कार्यको समीक्षा :

सामान्यतया कुनै पनि विषयवस्तु माथि गरिने अनुसन्धान त्यसबेलामात्र पूर्ण हुन सक्दछ जुन विषयमा अनुसन्धान शुरु गर्दा तत्सम्बन्धमा भएका पूर्व अध्ययन, अनुसन्धानहरूमा गरिएको व्यापक विश्लेषणात्मक र तुलनात्मक अध्ययन, समिक्षा र पुनरावलोकन गरी पत्ता लागेका कमि, कमजोरी, त्रुटी जस्ता विषयवस्तुलाई समेत त्यस्तो अनुसन्धानमा समेट्न सकिन्छ । यसै वास्तविकतालाई मनन गरी त्रिभुवन विश्व विद्यालयले पनि विद्यावारिधि तहको उपाधि हाँसिल गर्ने प्रयोजनार्थ गरिने अनुसन्धानको लागि साहित्यिक पुनरावलोकन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

त्रिभुवन विश्व विद्यालयले निर्धारण गरेको मापदण्ड पनि पुरा गर्ने र पछिल्ला दिनमा गर्ने अनुसन्धान कार्यमा पनि सहयोग पुगोस् भन्ने उद्देश्यले साहित्यिक पुनरावलोकन गर्ने क्रममा संकलन गरिएका अध्ययन सामाग्रीहरू पनि अनुसन्धानको उद्देश्य र परिकल्पनासँग सम्बन्धित हुनुपर्ने वास्तविकतालाई मनन गरी अपराध अनुसन्धानको चरण (प्रहरी), अभियोजनको चरण (सरकारी वकील), सुनुवाईको चरण (अदालत) तथा सुधारको चरण (कारागार) मा हुने राजनैतिक

तथा अन्य प्रकारका हस्तक्षेप, दवाव र अनुचित प्रभाव प्रमाणित हुने सामाग्री चयन गर्नु आवश्यक छ ।

यही आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने हेतुले गरिएको खोजका आधारमा छनौट गरिएका नेपाली र विदेशी लेखकका पाठ्यसामाग्रीहरुमा समेत शोधको उद्देश्यसँग मेल खाने सामाग्रीहरु नभेटिएको कारण आंशिक रुपमै भएपनि मेल खाने केही विदेशी र केही नेपाली अध्ययन सामाग्रीहरुलाई साहित्यिक पुनरावलोकनको लागि छनौट गरिएको छ । यसरी छनौट गरिएका सामाग्रीहरुमा अध्ययनसँग प्रत्यक्ष रुपमा सम्बन्धित सामाग्रीहरुलाई नछुटाउने र असान्दर्भिक सामाग्रीहरुलाई समावेश नगर्ने नीति लिइएको हुँदा प्रशस्त साहित्यिक पुनरावलोकन गरिएका सामाग्रीहरु तुलनात्मक रुपमा कुनै लामो र कुनै छोटो हुन गएको छ यद्यपि, अनुसन्धानका लागि गरिएको पूर्व तयारी बमोजिम प्रशस्त विषय “फौजदारी न्यायमा राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका” शिर्षक अन्तर्गत गरिएका पूर्व साहित्यिक अध्ययन अनुसार निम्न बमोजिमको साहित्यिक पुनरावलोकन गरिएको छ ।

प्रशस्त पुस्तकमा मूलतः फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित फौजदारी न्याय र नागरिक, नागरिक र प्रहरीको अनुसन्धान, नागरिक र प्रहरीको रणनीति, नागरिक, साँक्षी र शंका, नागरिक, प्रहरी र अभियोग, फौजदारी न्याय प्रशासनमा न्यायाधिवक्ता र नागरिक, प्रतिरक्षाको व्यवस्था र नागरिक न्याय प्रदान गर्ने क्रममा प्रहरीको दायित्व जस्ता परिच्छेदहरुका अलावा तत्सम्बन्धी न्यायिक निर्णयहरु, छनौट गरिएका अन्तर्वाताहरु जनमत जस्ता कुराहरु फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित सामाग्रीहरु समेटिएको छ ।

यसका अलावा प्रशस्त पुस्तकमा प्रहरीले अनुसन्धान गर्ने आधार र प्रक्रिया, अपराध अनुसन्धानलाई प्रभावित पार्ने समुह र त्यसलाई रोक्न मिडियाको भूमिका, अनुसन्धानकर्ताको गुण र अनुभव नभएका प्रहरी प्रहरी प्रशासनमा हुनु र अनुसन्धान अधिकारीले समेत पुरानै अनुसन्धान पद्धतिका आधारमा अनुसन्धान गर्ने र निर्देशन दिने, जस्ता विषयहरुका साथै अनुसन्धान अधिकारी को को बाट कसरी प्रभावित हुन्छन् भन्ने विषय समेत पुस्तकले समेटेको छ ।

यसरी अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण व्यावहारिक कुराहरु समेटिएको प्रशस्त पुस्तकमा निष्पक्ष र कानून सम्मत ढंगले अपराध अनुसन्धान नहुँदा अपराध नियन्त्रणका लागि राज्यले अपनाएको नीति, निर्माण गरेको कानून र खडा गरेको संयन्त्र समेत असफल हुनुको साथै राज्यको उद्देश्य पूर्तिको लागि देखापरेका कठिनाई र सामना गर्नुपरेका चुनौतिहरुका सम्बन्धमा भने लेखक मौन रहेकाछन् ।^{३८}

प्रशस्त पुस्तक मूलतः फौजदारी कानूनका सैद्धान्तिक पक्षसँग सम्बन्धित छ । प्रशस्त पुस्तकमा फौजदारी कानून तथा अपराधको परिभाषाका साथै अपराध हुनका लागि आवश्यक पर्ने तत्वहरु, अपराधका मतियारहरु, अपराधका चरणहरु, अपराधका प्रकारहरु, अपराधगर्दा अपराधीको

३८ James Vadackumchery, **The Police, The People and Criminal Justice**, (New delhi : S.B. nangia for APH Publishing corporation, 1997), ps.1-374.

अवस्थाका कारण अपराधिक दायित्व वहन गर्ने क्रममा अपराधको प्रकार अनुसार दण्डसजायमा फरक हुनसक्ने अवस्था र तिनको कानूनी हैसियत जस्ता विषयमा केन्द्रित छ ।

यसरी फौजदारी कानूनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सैद्धान्तिक पक्ष समेटिएको प्रशस्त पुस्तकमा फौजदारी न्याय प्रशासन र फौजदारी न्याय प्रशासनका प्रक्रियागत कुराका साथै फौजदारी कानूनको उद्देश्य व्यवहारिक रूपमा लागू गर्न देखापरेका कठिनाई र सामना गर्नुपरेका चूनौतिहरूका सम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख गरिएको छैन ।^{३९}

प्रशस्त पुस्तकमा अपराधको परिचयात्मक खण्डका साथै मूलतः अपराधशास्त्रमा प्रहरीको भूमिका भारतीय प्रहरीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र प्रहरी सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था जस्ता कुराहरू समेटिएको छ । मूलतः भारतीय प्रहरीले अनुसन्धान गर्दा अपनाउने प्रकृया, प्रकृयागत कुराहरू, अभियोग पत्र तयार गर्दा सरकारी वकीललाई सहयोग गर्ने जस्ता कुराहरू, अदालतले अपराधी सावित गरिसकेका कसुरदारलाई थुनामा राख्ने, फैसला बमोजिमको दण्ड-सजाय भुक्तान गरिसकेका अपराधीलाई थुना मुक्त गर्ने तथा अपराध सम्बन्धी रेकर्ड राख्ने व्यवस्था पनि प्रशस्त पुस्तकमा गरिएको छ ।

यसका साथै प्रहरी प्रशासन भित्रका विभिन्न सांगठनिक विभाजन, कार्य विभाजन, प्रहरी संगठन भित्र पनि विभिन्न समूह गठन गरी विशेषज्ञताका आधारमा कार्य विभाजन गर्ने र सम्बन्धित समूहमा प्रयाप्त र सक्षम कर्मचारीको व्यवस्था गर्नुपर्ने सम्बन्धी व्यवस्था गरिनुको साथै प्रहरीले गर्ने अपराध अनुसन्धान लगायतका प्रत्येक काम कारवाहीमा अन्य सरकारी कर्मचारी, तथा विभिन्न राजनैतिक र क्षेत्रीय प्रशासकिय पदाधिकारीका साथै सर्वसाधारण नागरिकहरू समेतको सहयोग र सद्भाव पाउने तवरले कार्य गर्नुपर्ने तथा प्रहरीले गर्ने विभिन्न क्रियाकलापमा विभिन्न क्षेत्रका व्यक्तिहरूको राय संकलन गर्ने जस्ता क्रियाकलाप गर्नाले नागरिक समाज लगायतका क्षेत्रमा समेत प्रहरी संगठनले ख्याति कमाउने मात्र नभई काम गर्न समेत सजिलो हुने जस्ता आधारभूत तर अति महत्वपूर्ण कुराहरू पनि पुस्तकमा समावेश छ ।

यसरी अपराध अनुसन्धानका वारेमा विस्तृत कुरा उल्लेख गरिएपनि तत्सम्बन्धमा हुने वाह्य हस्तक्षेप, अनियमितता र अनुचित रूपमा प्रभावित हुने संभावना र रोकथामको उपाय भने पुस्तकमा समावेश गरिएको छैन ।^{४०}

प्रशस्त पुस्तकमा फौजदारी न्याय प्रशासनका विभिन्न मोडलहरू तथा अपराधको परिचय, अपराधका आवश्यक तत्वहरू र फौजदारी कानूनको बर्गिकरण, अनौपचारिक रूपमा फौजदारी कानूनमा परेको प्रभाव, फौजदारी कानूनका विभिन्न सिद्धान्तहरू उल्लेख गरिएको छ । फौजदारी न्याय प्रशासनमा पीडितको स्थिति, अवस्था र प्रकारका साथै पीडितको लागि राहत र अपराधको

३९= Michel Jefferson, **Criminal Law**, 4th ed.1999, (F.T. (financial times) pitman publishing, 1999), ps 1-282.

४०= R.N. Mishra, **Criminal Investigation and Prosecution**, 5th ed., (Allahabad : Hind publishing house, 1995), ps 1-178.

कारण तथा विभिन्न सिद्धान्तहरूका अलावा ह्वाइट कलर क्राइम र ब्लू कलर क्राइम सम्बन्धी व्यवस्था समेत प्रशतुत पुस्तकमा समेटिएको छ ।

मूलतः प्रहरीको ऐतिहासिक पक्ष, अमेरिकन प्रहरीको प्रकृति र संरचना समेटिएको प्रशतुत पुस्तकमा कानून कार्यान्वयन गर्ने क्रममा प्रहरीको काम कर्तव्य र भूमिका र अनुसन्धानका क्रममा प्रहरीको तर्फबाट हुने दुर्व्यवहार, क्रोध, भ्रष्टाचार, शारिरिक यातनाका साथै प्रहरी प्रशासनमा नियन्त्रण जस्ता कुरा उल्लेख छ । यसैगरी पुस्तकमा फौजदारी अदालतको व्यवस्था, कानून व्यवसायीको भूमिकाका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ भने फैसला कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा अदालतले गरेको कैद तथा दण्ड-जरिवाना कार्यान्वयन गर्ने विषयमा केन्द्रित छ ।

यसरी फौजदारी न्याय प्रशासनका सम्बन्धमा केन्द्रित भई तयार गरिएको प्रशतुत पुस्तकमा प्रहरी, वकील, अदालत लगायतका चरणमा हुने क्रियाकलापमा राजनैतिक तथा अन्य प्रकारका हस्तक्षेप र विभिन्न प्रकारका प्रलोभन हावि हुँदै गएको र त्यसको कारण समग्र फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य पूर्ण रुपमा सफल हुन नसकेको तर्फ प्रशतुत पुस्तकमा कुनै कुरा उल्लेख गरिएको छैन ।^{४१}

मूलतः अमेरिकाको अपराधिक समस्यालाई दृष्टिगत गरी तयार गरिएको प्रशतुत पुस्तकमा फौजदारी अपराध नियन्त्रणका उपाएहरूका साथै फौजदारी न्याय प्रशासनका अन्य विविध पक्षका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । फौजदारी न्यायको उद्देश्यका वारेमा जे जति दर्शन र विश्लेषणका कुरा गरे पनि अन्ततोगत्वा फौजदारी न्यायको उद्देश्य भनेको अपराधको नियन्त्रण र अपराधको रोकथाम नै हुन् ।

प्रशतुत पुस्तकको द सिस्टम शिर्षक अन्तर्गत अपराधशास्त्रको परिचयको अलावा फौजदारी न्याय प्रशासनका सम्पूर्ण पक्ष अर्थात् अपराध अनुसन्धानदेखि लिएर अपराधीलाई दण्डसजाय प्रदान गर्ने र कानून बमोजिम दण्डसजाय (कैद) भुक्तान गरिसकेपछि थुनामुक्त गर्ने सम्मका प्रावधानहरू उल्लेख छन् । द पुलिस, द कोर्ट र करेक्सन जस्ता परिच्छेदहरूमा क्रमश प्रहरी प्रशासनको अपराध अनुसन्धानका, अदालतको मुद्दाको सुनुवाई र न्याय प्रदानका र जेलको दण्डसजाय कार्यान्वयनका सम्पूर्ण प्रकृयाहरूका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी फौजदारी न्याय प्रशासनमा संलग्न हुने सबै अंगका कार्य र दायित्वका साथै प्रकृयागत कुराहरू समेत उल्लेख गरिएको प्रशतुत पुस्तकमा फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने यि निकाएहरूले निडर भई निष्पक्षताका साथ काम गर्ने सिलसिलामा देखापरेका चुनौति, अपठ्यारापन र तत्सम्बन्धमा हुने राजनैतिक र अन्य पदीय र आर्थिक हस्तक्षेप, दवाव आदिका सम्बन्धमा भने पुस्तकमा कुनै कुरा उल्लेख गरिएको छैन ।^{४२}

४१= Joel Samaha, Criminal Justice, (Washington D C : Library of congress cataloging in publication data, 1975), ps 1-337.

४२= Patrick R. anderson & Donald J. Newman, **Introduction to Criminal Justice**, 5th ed., (Washington D C : Library of congress cataloging in publication data, 1975), 1-337.

मूलतः नेपालको इतिहासमा अपराध र सो अपराधमा हुने दण्डसजायमै सीमित छ । पुस्तकमा अपराधको परिचयलाई नेपालको धार्मिक ग्रन्थ तथा स्मृतिहरूसँग तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्नुको साथै सो उपरको दण्डसजाय र दण्डसजाय प्रदान गर्नुको उद्देश्य समेत उल्लेख छ भने पुस्तकमा प्राचिनकाल, मध्यकाल, एकिकरण र तत्पश्चात्को समय र राणाशासनकालका सम्बन्धमा छुट्टाछुट्टै अध्यायमा चर्चा गरिनुको साथै निष्कर्ष, अपराधका विशेषता, दण्डसजायको परिवर्तित धारणा जस्ता विषयमा केन्द्रित भई तयार गरिएको छ तर प्रस्तुत पुस्तकमा शोधको उद्देश्य मुताविक फौजदारी न्यायमा पर्ने गरेका राजनैतिक हस्तक्षेपका सम्बन्धमा भने केन्द्रित हुन सकेको छैन ।^{४३}

महान्यायाधिवक्ताको पदमा कार्यरत रहँदा स्व. शम्भुप्रसाद ज्ञवालीले अनुभव गर्नुभएका विभिन्न घटनाक्रमहरूलाई समेटिएको छ । प्रस्तुत लेखमा महान्यायाधिवक्ताले प्रधानमन्त्रीको आदेशको पालना गर्नुपर्ने र त्यसो गर्दा न्यायपालिकामाथि राजनैतिक हस्तक्षेप हुन सक्ने, अदालतका न्यायाधिशले मुद्दाको गहन अध्ययन नगरी तथा वकीलको बहस पैरवी नै नसुनी मुद्दा छिन्ने गरेको वास्तविकतालाई लेख मार्फत् सार्वजनिक गर्नुभएको छ भने अपराध अनुसन्धानमा सरकारी वकील र प्रहरीको सामञ्जस्यता हुन नसकेको र उनीहरू बीच एक अर्कालाई आरोप प्रत्यारोप लगाउने प्रचलन भएका कारण कतिपय अवस्थामा सोभ्रा र इमान्दार कर्मचारीको जागिर समेत जान सक्ने अवस्था देखिएको उहाँको अनुभव लेखमा समेटिएको छ ।

यसरी पूर्व महान्यायाधिवक्ता ज्ञवालीले अनुसन्धान अधिकारी र अदालतको सम्बन्धमा हुने गरेका विकृति र विसंगतिका सम्बन्धमा खुलेर प्रस्तुत भएपनि महान्यायाधिवक्ता र मातहत सरकारी वकीलका सम्बन्धमा हुने र भएका विकृति र विसंगतिका सम्बन्धमा भने आफ्ना शब्द खर्चिन चाहनुभएको पाइँदैन ।^{४४}

सरकारी वकील दक्ष भएमा न्याय सम्पादनमा ठूलो सहयोग पुग्छ शिर्षकको प्रस्तुत लेख मूलतः शिर्षक बमोजिम न्याय सम्पादनमा सरकारी वकीलको भूमिकामै सिमित रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा प्रहरीले मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने र सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने लगायतका आ-आफ्ना कर्तव्य निष्ठापूर्वक निर्वाह गर्नाले सरकारी मुद्दाको सफलताको लगत बढ्ने, सरकारी वकील र प्राईभेट वकीलबीच स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको भावना भएमा न्याय सम्पादनमा मात्र नभई अदालतलाई समेत न्याय सम्पादनमा सहयोग पुग्ने कुरामा लेख सिमित छ तथापि तत्कालिन समयमा महान्यायाधिवक्ताको पदभार सम्हाल्दाका समयमा आफ्नो पदीय काम, कर्तव्य र दायित्व निर्वाह गर्नमा आई परेका दवाव, हस्तक्षेप लगायत सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अनुचित प्रभाव पार्न के कस्ता कार्यहरू हुन्थे भन्ने सम्बन्धमा लेखक मौन रहनु भएको छ ।^{४५}

४३ Tulsi Ram vaidya, Tri Tatna Manandhar, **Crime and Punishment in Nepal, A Historical Perspective**, 5th ed., (Kathmandu : Bini Vaidya and Purnadevi Manandhar, 1985), ps 1-292.

४४= पूर्ववत् पा.टि.नं. ८, पृ. १-६ ।

४५ रमानन्द प्रसाद सिंह, “सरकारी वकील दक्ष भएमा न्याय सम्पादनमा ठूलो सहयोग पुग्छ ।”, **न्यायदीप**, (काठमाण्डौ : सरकारी वकील समाज, २०६२), पृ. ७ ।

सरकारी वकीलले सधैं आफूलाई कानूनको विद्यार्थी सम्झनुपर्दछ, शिर्षकको प्रश्रुत लेखमा कृष्णप्रसाद घिमिरेले आफू महान्यायाधिवक्ताको पदमा कार्यरत रहँदाको अवस्थाको फौजदारी न्याय संग मात्र नभई हाल सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ आएपछिको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई पूर्व सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा भएको व्यवस्थाको आधारमा तुलनात्मक रूपमा समेत प्रश्रुत गरिएको छ । लेखमा अपराध अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको संलग्नता नहुने वर्तमान व्यवस्था अनुसार अधिकांश फौजदारी मुद्दाको सफलता वा असफलताको पछाडि सरकारी वकीलको भन्दा प्रहरीको भूमिका महत्वपूर्ण हुने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

वर्तमान अवस्थामा मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी पाएको प्रहरीले अनुसन्धान गर्दा सरकारी वकीलको समेत सल्लाह लिने, अपराध अनुसन्धानको कार्य सकिएपछि पनि सरकारी वकीलले चाहेको समयमा प्रहरीले तदारुकताका साथ सहयोग गर्ने जस्ता सहयोगात्मक रूपमा कार्य गरेमा वर्तमान सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ ठिक हुने अन्यथा यो ऐन प्रभावकारी नहुने कुरा स्पष्ट रूपमा देखाउनुभएको छ ।

अपराध अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको सल्लाह र सुझावलाई अनावश्यक हस्तक्षेप र निर्देशन ठान्ने, अपराध अनुसन्धानमा सरकारी वकीलसँग सहकार्य गर्न नरुचाउने, अपराध अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको सहयोग र सल्लाहलाई हस्तक्षेप ठान्ने, अपराध अनुसन्धान पश्चात्का क्रियाकलापमा प्रहरी संलग्न नभई अपराध अनुसन्धानको प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष बुझाई सकेपछि आफ्नो दायित्व पुरा भएको ठान्ने जस्ता अनुसन्धान अधिकारीको प्रवृत्तिलाई त्यागि प्रहरीले नयाँ कार्यको थालनी गर्नुपर्दछ अन्यथा वर्तमान सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ प्रभावहिन हुने हुँदा त्यस्तो अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गतमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजन कार्य गर्ने तथा सबुतप्रमाण संकलन गर्ने छुट्टै निकाए गठन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसको साथै सरकारी मुद्दाको सफल अनुसन्धानका लागि सरकारी वकील अन्तर्गत नै रहने प्रहरी अर्थात् न्यायिक प्रहरीको व्यवस्था गर्नुपर्ने उहाँको अनुभव र सुझाव छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि हालको अवस्थामा अर्थात् सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को कार्यान्वयन पश्चात् अपराध अनुसन्धानको क्रममा व्यवहारमा देखिएको अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) र सरकारी वकीलबीच हुने गरेको असमझदारी, असहयोग तथा प्रतिशोधको भावना, महान्यायाधिवक्ताको राजनैतिक भुकाव वा प्रभावका कारण अधिकांश फौजदारी मुद्दाहरु असफलताको मार्गतर्फ बढेको प्रशंग समावेश हुनसकेको छैन ।^{४६}

प्रश्रुत लेखमा पूर्व महान्यायाधिवक्ता विष्टले फौजदारी न्याय प्रशासनलाई व्यवहारिक रूपमा सफलतापूर्वक लागू गर्ने जिम्मेवारी सम्हालेका सरकारी वकीलहरु स्वयम् मानसिक र आर्थिक रूपमा कमजोर भएकै कारण फौजदारी न्याय प्रशासनप्रतिको राज्यको अवधारणा साकार हुन नसकेको कुरा उल्लेख छ । यसको साथै सरकारी वकीलले पनि निडरतापूर्वक काम गर्न नसकेका, राम्रा र सक्षम सरकारी वकीललाई हौसला प्रोत्साहन गर्न उत्प्रेरित नगरिएको अनुभव उहाँले

^{४६}= कृष्ण प्रसाद घिमिरे, “सरकारी वकीलले सधैं आफूलाई कानूनको विद्यार्थी सम्झनुपर्दछ ।”, ऐजन, पृ. ८-९ ।

प्रशुत लेख मार्फत् सार्वजनिक गर्नुभएको छ । उहाँको अनुभवमा सरकारी मुद्दाको सफलताको कडि भनेकै प्रहरी र सरकारी वकीलको इमान्दारीता हो अर्थात् जबसम्म मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन इमान्दारिताका साथ हुँदैन तबसम्म सरकारी मुद्दा फितलो नै रहिरहन्छ ।

यद्यपि न्यायक्षेत्रका तीनवटै विधा प्राईभेट वकील, प्रमुख सरकारी वकील (महान्यायाधिवक्ता) र न्यायाधिशको समेत जिम्मेवारी सम्हाली निकै लामो अनुभव हाँसिल गरेका विष्टले प्रशुत लेख सरकारी वकीलको निकै प्रशंसा गरी उनीहरुलाई थप सुविधाहरु प्रदान गर्ने जस्ता सामान्य कुराहरुमै सीमित राखी स्वयं फौजदारी न्याय प्रशासनलाई सफल बनाउनको लागि सरकारी वकील, प्राईभेट वकील र न्यायाधिश स्वयंमूले पालना गर्नुपर्ने आचरण, वर्तमान ऐन कानूनमा गरिनुपर्ने सुधार, सरकारी वकील लगायत अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी), अदालत लगायतमा भएका कमि कमजोरी, उनीहरुमाथि पर्ने राजनैतिक वा अन्य दवाव जस्ता विषयहरुमा मौन रहेको पाईन्छ ।^{४७}

पूर्व महान्यायाधिवक्ता मोतिकाजी स्थापितको प्रशुत लेख मूलतः महान्यायाधिवक्ता तथा मातहतका सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य, अधिकार र दायित्वका अलावा आफूले महान्यायाधिवक्ताको पदभार सम्हाल्दा गरेका भौतिक तथा कानूनी सुधारहरुका सम्बन्धमा केन्द्रित छ । सरकारी वकीलले संविधान र कानूनको मर्यादा भित्र रही जसरी भएपनि मुद्दा जित्ने कोशिश मात्र नगरी निर्दोष व्यक्तिले सजाय नपाउने तवरले कार्य गर्नुपर्दछ, भने आफ्नो पदीय दायित्व वहन गर्ने सिलसिलामा अर्थात् मुद्दाको अभियोजन गर्ने, प्रतिरक्षा गर्ने, बहस पैरवी गर्ने, राय सल्लाह दिने लगायतका कामहरु गर्दा स्वतन्त्र एवं निर्भिक भई गर्नुपर्ने कुरा लेखमा उल्लेख छ ।

यद्यपि लेखक महान्यायाधिवक्ताको पदमा कार्यरत रहँदा उहाँले नेकपा एमालेका मदन भण्डारी र जीवराज आश्रितको दुर्घटना सम्बन्धी मुद्दा, टनकपुर बाँध सम्बन्धी मुद्दा, प्रतिनिधि सभा विघटन सम्बन्धी मुद्दा, राजदुत नियुक्त सम्बन्धी मुद्दा जस्ता सार्वजनिक सरोकारका बहुचर्चित र बहुविवादित मुद्दाहरु आफूले बहसपैरवी गरेको उल्लेख गर्ने पूर्व महान्यायाधिवक्ता स्थापितले त्यस्ता मुद्दाका सम्बन्धमा भएका राजनैतिक हस्तक्षेप, दवाव तथा अनुचित प्रभाव जस्ता कुराहरुका सम्बन्धमा समेत कुनै उल्लेख नगरेबाट उपरोक्त मुद्दाहरुमा कुनै अनुचित प्रभाव परेको थिएन भनी विश्वास गर्न सक्ने अवस्था रहँदैन ।^{४८}

महान्यायाधिवक्ता हुँदाको अनुभव शिर्षकको प्रशुत लेखमा महान्यायाधिवक्ताको पद संविधानतः संवैधानिक पद भएपनि व्यवहारतः राजनैतिक पद पनि भएको कुरा प्रधानमन्त्रीको इच्छानुसार महान्यायाधिवक्ताको पदमा बहाल रहन सक्ने व्यवस्थाले पुष्टि गरेको छ भन्ने कुरा उल्लेख छ । यतिमात्र नभई प्रधानमन्त्रीले राजीनामा दिएमा महान्यायाधिवक्ताले पनि राजीनामा दिने प्रचलन रहेको र यदि प्रधानमन्त्रीको राजीनामा संगै महान्यायाधिवक्ताले राजीनामा नदिएमा पछि नियुक्त हुने प्रधानमन्त्रीले कार्यरत महान्यायाधिवक्तालाई जवर्जस्ती हटाई आफ्नो अनुकुलको व्यक्तिलाई

^{४७}= मेघराज बहादुर विष्ट, “सरकारी वकीललाई भौतिक सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्छ ।”, ऐजन, पृ. १०-११ ।

^{४८}= मोतिकाजी स्थापित, “सरकारी वकीलले सार्वभौम राज्यको प्रतिनिधित्व गर्दछ”, ऐजन, पृ. १२-१३ ।

महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्त गर्ने परिपाटिले पनि महान्यायाधिवक्ताको पद संवैधानिक कम राजनैतिक ज्यादा हो कि भन्ने धारणा उहाँको छ तसर्थ महान्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र यस अन्तर्गतको अड्डा कार्यालयलाई राजनैतिक तथा दलगत राजनैतिक भर्ती केन्द्र भन्न सकिन्छ भन्ने लेखकको धारणा छ ।

विशुद्ध कानून, संविधान र न्याय सम्पादनको सहयोगी तथा श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार), संवैधानिक, न्यायिक, अर्धन्यायिक निकाएहरू समेतको हक हितको सक्षम र सशक्त प्रतिरक्षक विशेषको रूपमा यसलाई विकशित गरिनुपर्ने तथा महान्यायाधिवक्ताको प्रभावकारीता, प्रतिष्ठा, इज्जत र गरीमा सो पदमा नियुक्त हुने व्यक्तिको पृष्ठभूमि, प्रतिष्ठा र इज्जतसँग गाँसिएको हुनाले महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ती गरिँदा आफ्नो पार्टीको सदस्य, कार्यकर्ता, समर्थक वा आफ्नो मानिसलाई जागिर खाएको जस्तो मात्र नहुने किसिमले गर्नुपर्ने सुभाव प्रशस्त लेख मार्फत् तुलाधरले दिनुभएको छ यद्यपि महान्यायाधिवक्ता माथि पर्ने राजनैतिक दबाव र हस्तक्षेपका सम्बन्धमा भने लेखकले कुनै प्रशंग उठाउनुभएको छैन ।^{४९}

सरकारी वकीललाई नजिकबाट हेर्दा शिर्षकको प्रशस्त लेख फौजदारी न्याय प्रशासनमा हुने विकृति र विसंगति जनसमक्ष ल्याउने कार्यको लागि महत्वपूर्ण मानिन्छ । आफ्नो अनुभव लाई लेखको रूप दिइएको प्रशस्त लेखमा आफू न्यायाधिश हुँदा सरकारी वकील र प्रहरीको मिलेमतोमा मुद्दा नचल्ने गरी गरेको निर्णय उपर जनदबाव आउँदा न्यायाधिशले मुद्दा नचलाएको दोषारोपन गरेको र सोही कुरा उच्च तहको सरकारी वकीललाई भन्दा उल्टै आफूलाई दोषि ठहर्‍याई दण्डसजाय स्वरूप सरुवा गरिदिएको कुरा लेखमा छ । यसैगरी आफू चोरी मुद्दामा बहस गर्न जाँदा न्यायाधिश स्वयम्ले सजाय पाउनुपर्ने अभियुक्तलाई सफाई दिई पुनरावेदन नगर्न अनुरोध समेत गरेको, डाँकामुद्दामा हल्का बहस गरी अभियुक्तलाई जिताउनको लागि न्यायाधिश (पछि मन्त्री समेत भएका व्यक्ति स्वयम्ले अभियुक्तकी आमामार्फत् जवर्जस्ती घुस दिलाएको जस्ता प्रशंग पनि लेखमा उल्लेख छ ।

यसैगरी प्रहरी र सरकारी वकीलको संयुक्त टोलीले अपराध अनुसन्धान गर्नुपर्ने समयमा एकै ठाउँमा बसेका प्रहरीले आफूलाई थाहै नदिई मोटरमा निकै टाढा (करिब ५-७ माइल दुरी)को घटनास्थलमा पुगेर सवारी साधन नभएको आफूलाई तुरुन्त आउनु भनी सहयोग नगरेको, आफू भन्दा जुनियर न्यायाधिशको वेञ्चमा सरकारी वकीलको हैसियतले बहस गर्न जाँदा न्यायाधिशले आफूलाई वेञ्चबाट उठेर नमस्कार गरी बहस नै नगरी उपस्थिति जनाइदिएको, फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तलाई सहयोग गर्ने उद्देश्यले प्रहरी मार्फत् सरकारी वकीलले समेत घुस लिने गरेको, चोरी मुद्दामा छुट्टै नपर्ने अभियुक्तहरूलाई अदालतले छुटाइदिएकोमा सो वारे न्यायाधिशलाई जानकारी गराउँदा उल्टै आफूमाथि अदालतको अपहेलना मुद्दा चलाएको, अपराध अनुसन्धान गर्दा अपराधमा संलग्न नभएको व्यक्तिलाई फसाउन प्रहरीले आफूलाई अनुरोध गरेको, कार्यबोझका कारण सवै मुद्दा अध्ययन गर्न नभ्याएको समयमा अदालतले सो कुरा बुझि आफूलाई सहयोग गरेको, डाँका मुद्दामा प्रहरीले वयान गराउँदा इन्कारी वयान गर्न खोज्नेलाई प्रहरीले निर्ममतापूर्वक कुटपीट गरी

^{४९}= सर्वज्ञरत्न तुलाधर, "महान्यायाधिवक्ता हुँदाका अनुभव", ऐजन, पृ. १४-१५ ।

यातना दिई साविति वयान गराएकोमा पछि अदालतमा पनि सोही बमोजिम साविति गराई पीडितलाई फसाइएको जस्ता निकै महत्वपूर्ण कुराहरु लेखमा उल्लेख छन् ।

यसभन्दा पनि महत्वपूर्ण कुरा लेखक विष्ट महान्यायाधिवक्ताको पदमा कार्यरत रहँदाको समयमा उहाँलाई श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार)को विभिन्न उच्च तहका व्यक्तिहरुका साथै विभिन्न पार्टीको तर्फबाट फौजदारी न्यायप्रशासनमा अनूचित प्रभाव पार्नको लागि दवाव दिने गरेकोमा त्यस्तो प्रेसर वा दवावलाई आफूले ठाडै इन्कार गर्न नसकेको वास्तविकतालाई स्वीकार्दै मातहतका सरकारी वकीललाई भने आफूबाट समेत प्रभावित भएर काम नगरी निष्पक्ष भएर काम गर्न निर्देशन दिएको प्रशंग पनि उल्लेख गर्नुभएको छ यद्यपि लेखकले कानून विपरित काम गरी फौजदारी न्याय प्रशासनको मनसाय विपरित काम गर्ने पदाधिकारीहरुको नाम उल्लेख गर्ने शाहस गर्नुभएको छैन ।^{५०}

प्रस्तुत लेख मूलतः लेखकलाई महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्त गर्दाका समयमा भएका राजनैतिक प्रयासहरुमा नै केन्द्रित भएकोले नेपालमा महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ती कसरी हुने रहेछ भन्ने सम्बन्धमा धेरै महत्वपूर्ण कुराहरुको जानकारी हुन्छ । प्रस्तुत लेखको अध्ययनबाट महान्यायाधिवक्ताको पद भनेको केवल आफ्ना राजनैतिक समर्थकहरुलाई आफ्नो पार्टी (राजनैतिक दल) सरकारमा गएको समयमा कुनै न कुनै स्थान दिने उद्देश्यले खडा गरिएको पद हो कि भन्ने भान पर्छ । तत्कालिन समयमा बद्रीबहादुर कार्कीलाई महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्त गर्न खोज्दा उहाँले महान्यायाधिवक्ता वन्न खासै नचाहेको अवस्थामा तत्कालिन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले “राजनैतिक हस्तक्षेप हुने डरले तपाईंले इच्छा नदेखाउनु भएको होला । म कसैलाई पनि तपाईंको काममा हस्तक्षेप हुन दिनेछैन र म बाट पनि कुनै हस्तक्षेप हुने छैन” भनी भन्नु भएको बाक्यांसले महान्यायाधिवक्ता माथि राजनैतिक हस्तक्षेप हुने कुरा स्वयम् पूर्व प्रधानमन्त्रीको भनाई तथा लेखक पूर्व महान्यायाधिवक्ताको स्पष्टिकरण समेतबाट पुष्टि भएको छ ।

यद्यपि लेखक कार्कीको पालामा पटक पटक प्रधानमन्त्रीको हेरफेर भएको र विभिन्न प्रकारका चर्चित काण्डहरुका अलावा सुनिल मास्केको अवैध मुद्रा निकासी पैठारी विवादमा महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा नचलाउने गरि गरेको निर्णयका सम्बन्धमा मौन रही उपरोक्त प्रकारका निर्णय गर्न उहाँमाथि राजनैतिक हस्तक्षेप परे नपरेको र उहाँले त्यस्तो दवाव वा हस्तक्षेपमा परी कार्य गरे नगरेको कुरा उल्लेख गरिएको छैन ।^{५१}

महान्यायाधिवक्ताको काम कर्तव्य र दायित्व भनेको अपराध नियन्त्रणमा राज्य वा सरकारले तर्जुमा गरेको नीतिलाई सफल पारी अन्यायरहित समाजको परिकल्पनालाई साकार पार्ने भएपनि अधिकांश अवस्थामा सरकारको गलत काम कारवाही तथा निर्णयहरु नै रहेको लेखको निचोड रहेको छ । त्यतिमात्र नभई हाम्रो जस्तो अभियोजनात्मक पद्धति अपनाएको देशमा अपराध अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी बनाई अपराधीलाई दण्ड-सजाय दिलाउन सक्नु पर्नेमा हाल

५०= प्रेम बहादुर विष्ट, “सरकारी वकीललाई नजिकबाट हेर्दा”, ऐजन, पृ. १६-१९ ।

५१. बद्री बहादुर कार्की, “महान्यायाधिवक्ताको पदमा मेरो नियुक्ती र जिम्मेवारीको केही प्रशङ्गा”, ऐजन, पृ. २०-२४ ।

अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) ले समेत प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान गर्न नसकेको लेखकको गुनासो छ तसर्थ अभियोगपत्र दायर गरेपछि आफ्नो कर्तव्य र दायित्व समाप्त भएको ठान्ने प्रवृत्ति हावि हुदै गएकोले प्रहरी कर्मचारीहरुको सरुवा, बढुवा, सजाय लगायत सबै मूल्यांकन अपराध अनुसन्धान र मुद्दाको सफलता र असफलतासँग सम्बन्धित हुनुपर्छ भन्ने लेखकको तर्क छ ।

तर यस लेखको पुरा अध्ययनबाट पनि महान्यायाधिवक्ता र मातहतका पदाधिकारीहरु उपर हुने राजनैतिक हस्तक्षेप लगायतका अनुचित दवाव, प्रभाव र हस्तक्षेपका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको पाइँदैन ।^{५२}

पूर्व महान्यायाधिवक्ता सुशिलकुमार पन्तको “सम्भ्रनाको पेटारो” शिर्षकको लेख मूलतः आफूले महान्यायाधिवक्ताको जिम्मेवारी सम्हालेका समयमा गरेका भौतिक तथा सस्थागत सुधार गर्ने, तथा आफ्ना शुभचिन्तकलाई आभार व्यक्त गर्नमै सिमित रहेको पाइन्छ तर फौजदारी न्याय प्रशासनको सुधारका लागि आफूले भोगेका समस्या, दवाव तथा असजिलापनहरुको कुनै उल्लेख गरिएको छैन।^{५३}

सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार भएका नाताले सरकारका प्रत्येक नीतिलाई कार्यान्वयन गराई समाजमा फौजदारी न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा सहयोग गर्ने जिम्मेवारी र दायित्व महान्यायाधिवक्ताको हुने भएकोले निष्पक्ष कानूनी राय र मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सन्दर्भमा बढी सतर्कता अनपनाउनुपर्छ भने सरकारले पनि कानून तर्जुमा, पालना एवं कार्यान्वयन लगायत जुनसुकै सन्दर्भमा पनि महान्यायाधिवक्तासँग सल्लाह लिएर मात्र कार्यसम्पादन गर्नुपर्छ । यस कार्यमा महान्यायाधिवक्ता स्वयम् आफ्नो उत्तरदायित्व पूरा गर्न गराउन मातहतका सरकारी वकीलमा निर्भर समेत हुनुपर्ने भएकोले मातहत सरकारी वकीलको रूपमा विषयगत विशेषज्ञतायुक्त दक्ष जनशक्ति उपलब्ध गर्नुपर्ने र त्यस्ता विशेषज्ञलाई सेवामा समर्पित रहिरहन सरकारी वकीलको सेवा शर्त तथा सुविधा सम्बन्धी छुट्टै व्यवस्था गरिनुपर्ने प्रशस्त लेखमा उल्लेख गरिएको छ ।

तर फौजदारी न्याय प्रशासनप्रतिको राज्यको दायित्वलाई साकार पार्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने महान्यायाधिवक्ता जस्तो सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारले फौजदारी न्याय प्रशासनका सम्बन्धमा देखिएका कमि कमजोरी लगायतका कुराहरुमा आफ्नो अनुभव उल्लेख गर्नुपर्नेमा त्यसको कुनै प्रशंग समेत उठाइएको छैन ।^{५४}

प्रशस्त लेखमा लेखकले फौजदारी न्यायका सम्बन्धमा भएका ऐतिहासिक व्यवस्था देखि लिएर हालसम्मका व्यवस्थाहरु अर्थात् साविकको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०१७ बन्नु अघि, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०१७ लागू भएपछि र वर्तमान सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ लागू

५२= कृष्णराम श्रेष्ठ, “सरकारी वकील मेरा अनुभवमा”, ऐजन, पृ. २५-२६ ।

५३= सुशिलकुमार पन्त, “सम्भ्रनाको पेटारो”, ऐजन, पृ. २७-२८ ।

५४= महादेव प्रसाद यादव, “महान्यायाधिवक्ताको रूपमा मेरो अनुभव”, ऐजन, पृ. २९ ।

भएपछिका फौजदारी न्याय प्रशासनको कार्यविधिलाई तुलनात्मक रूपमा उल्लेख गर्नुका साथै आ.व. ०५१/०५२ देखि आ.व. ०६०/०६१ सम्मका तथ्यांक समेत उल्लेख गरेका छन् । यही क्रममा कतिपय अवस्थामा सरकारी वकील र प्रहरीको संयुक्त टोलीले अनुसन्धान गर्नुपर्ने समयमा सरकारी वकील अनुसन्धान गर्न जान नभ्याउँदा प्रहरीले गरेको अनुसन्धानमा पछि साक्षी बस्ने र सरकारी वकीलको रोहवरमा अभियुक्तको वयान गराउनु पर्नेमा सरकारी वकीलले नभ्याउँदा पछि मेरै रोहवरमा बकपत्र भएको हो भनी साक्षी सम्म बस्ने गरेको यथार्थ पनि लेखमा उल्लेख छ । यसका साथै फौजदारी न्याय प्रशासनमा सुधार ल्याउनका लागि विभिन्न सुधारसम्बन्धी सुझावहरूका साथै फौजदारी न्यायसंग सम्बन्धित विभिन्न प्रकारका तालिकाहरू समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसरी फौजदारी न्याय प्रशासनमा भएका विभिन्न तथ्य र तथ्यांक सम्बन्धी विभिन्न पक्षहरू र व्यवहारमा भएका तथ्यहरूलाई समेटेर तयार गरिएको लेखमा लेखकले फौजदारी न्याय प्रशासनमा भएका विकृति र विसंगतीका वारेमा घुमाउरो तवरले उल्लेख गरेता पनि फौजदारी न्यायका सम्बन्धमा हुने विभिन्न प्रकारका हस्तक्षेप र अनुचित प्रभावको वारेमा खुलेर प्रस्तुत हुन सकेका छैनन् ।^{५५}

लेखको भूमिकाको रूपमा नै २०१७ साल पूर्वको फौजदारी न्याय प्रशासनमा अपनाइएको अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको उल्लेख गरिएको प्रस्तुत लेखमा लेखकले फौजदारी न्याय प्रणालीको अवयवमध्ये प्रहरी र सरकारी वकील मुख्य रूपमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा उत्तरदायी निकाए भएकोले फौजदारी न्याय प्रणालीको सफलताको लागि सरकारी वकील र प्रहरीको विच उचित समन्वय र सहयोग कायम भई सौहार्दपूर्ण रूपमा काम गर्ने वातावरण बन्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनले **Joint Investigation and prosecution system** लाई अन्त्य गरी अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी प्रहरीलाई र अभियोजन गर्ने जिम्मेवारी सरकारी वकीललाई सुम्पेको पाइन्छ, तर पनि यि दुईको विच सुमधुर सम्बन्ध र सहकार्य हुनै पर्छ किनकि प्रहरी र सरकारी वकील बीचको सम्बन्ध सुमधुर र ती निकाएहरू बीच समन्वयको अभावमा फौजदारी न्याय प्रशासन लङ्गडो हुन पुग्छ, तर, व्यवहारमा प्रहरी र सरकारी वकीलको विच सुमधुर सम्बन्ध कायम नभएको कारण अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउन सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले महान्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा प्रहरी महानिरीक्षक, गृह सचिव, कानून सचिव र नायब महान्यायाधिवक्ता सदस्य सचिव भएको समन्वय समितीको व्यवस्था गरेको कुरा समेत लेखमा उल्लेख छ ।

यतिहुँदा हुँदै पनि सरकारी वकील र प्रहरीबीच समन्वय, समझदारी र आपसी सहयोग हुने कार्यमा बाधक तत्वको रूपमा यी दुवै पक्षमाथि हुने अनुचित प्रभावका कारण आफूहरू (सरकारी वकील र प्रहरी) निष्पक्ष, निडर र स्वतन्त्रतापूर्वक काम गर्न सफल नभएको सम्बन्धमा लेखक मौन

५५. बजेश प्याकुरेल, “फौजदारी मुद्दाको अभियोजन तथा न्याय सम्पादनमा देखापरेका उत्तर चढावहरू र फौजदारी न्याय प्रशासनमा सुधारको आवश्यकता”, ऐजन, पृ. १०६-११५ ।

रहेको पाइन्छ भने सरकारवादी मुद्दा वहस पैरवी गर्ने क्रममा महान्यायाधिवक्ता र अन्य पदाधिकारी र राजनैतिक व्यक्तित्वबाट आउने दवाव र हस्तक्षेपका सम्बन्धमा लेखक मौन रहेका छन्।^{५६}

फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रहरी र सरकारी वकीलको जिम्मेवारी र अन्तर्सम्बन्ध शिर्षकको प्रस्तुत लेखमा लेखक अपराध अनुसन्धान र अभियोजन कार्यमा प्रहरी र सरकारी वकील बीच सहयोग र सहकार्य नहुने तर गलत कार्य गरी व्यक्तिगत फाईदा लिने कार्यका लागि भने यी दुवै अंग नड मासुको रूपमा पनि देखा पर्ने वास्तविकता तर्फ दृष्टिगोचर गर्दै यसो हुनुमा दुवैमा अधिकारको अहं हावी भएको कुरा स्वीकार्नु हुन्छ तर कतिपय अवस्थामा कार्यगत व्यस्तता लगायतका कारणहरूले पनि प्रहरीले प्रयाप्त मात्रामा सरकारी वकीललाई सहयोग गर्न नसकेको हुनसक्ने भएकोले “प्रहरी, महान्यायाधिवक्ता र अदालतको काम कारवाही माथि निगरानी राख्ने, अनुगमन गर्ने र सही मार्गमा हिँडाउनका साथै समन्वय गर्नका लागि कानून तथा न्याय मन्त्रालय वा न्याय परिषद्दे अतिभावकको भूमिका निर्वाह गर्नु” पर्ने कुरामा समेत लेखक जोड दिन्छन्।

अधिकांश सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूको अनुसन्धान प्रतिवेदन फितलो हुनु र सोही फितलो अनुसन्धान प्रतिवेदनका आधारमा चलेको मुद्दा असफल हुने भएकोले अपराध अनुसन्धान त्रुटिरहित ढंगले गर्नको लागि प्रहरीले सरकारी वकीलको सल्लाह र सहयोग लिनु राम्रो हुन्छ किनकि अपराध अनुसन्धानको ज्ञान प्रहरीलाई भएपनि कानूनी ज्ञान कम छ। प्रहरी संगठनले पनि अनुसन्धानकर्ताको छनौट गर्दा सकेसम्म कानून स्नातकलाई छान्ने, नभए अनुसन्धानकर्तालाई अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था बारे पूर्ण ज्ञान प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउनुको साथै प्रहरी र सरकारी वकीलबीच सुमधुर सम्बन्ध कायम राख्न प्रहरी अनुसन्धानकर्ता, सरकारी वकील र अदालतका कर्मचारी तथा न्यायाधिशलाई समेत निश्चित अवधिको संयुक्त तालिमको व्यवस्था गरी अपराध अनुसन्धान, अभियोजन, वहस-पैरवी, फैसला, पुनरावेदन, फैसला कार्यान्वयन र विज्ञान प्रविधिवारे जानकारी गराउनु उपयुक्त हुने विचार लेखकको रहेको पाइन्छ।

कानूनी राज्यको अवधारणा अनुरूप कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाएको कार्यशैली कानूनमुखी भन्दा हुकुम, आदेश र निर्देशनमुखी हुनु, प्रमाणमुखी अनुसन्धान भन्दा वयानमुखी हुनु, व्यवसायमुखी हुनु भन्दा स्वेच्छाचारी हुनु र सेवामुखी हुनुभन्दा व्यक्तिगत लाभ र स्वार्थमुखी हुनु देश र देशवासीका लागि ठुलो दुर्भाग्य प्रमाणित भएको छ भन्ने वास्तविकतालाई जनसमक्ष ल्याउन पछि नपर्ने लेखकले अनुसन्धान अधिकारी तोकिएका प्रहरीहरू राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक लगायत विभिन्न प्रकारका प्रभाव र हस्तक्षेपका कारण प्रभावहीन अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार गर्ने र प्रहरीले निर्भिक, निडर र निष्पक्ष भई गरेको अनुसन्धान प्रतिवेदनलाई सरकारी वकीलले विभिन्न प्रकारका हस्तक्षेप र प्रलोभनका कारण गलत रूपमा तोडमोड गरी फितलो अभियोगपत्र अदालतमा दायर गर्ने गरेका कुरा लेखन भने चुक्नुभएको छ।^{५७}

^{५६}= द्रोणराज रेग्मी, “सरकारी वकील र प्रहरीको सम्बन्ध”, ऐजन, पृ. ४९-५१।

^{५७}= गोविन्द प्रसाद थापा, “फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रहरी र सरकारी वकीलको जिम्मेवारी र अन्तर्सम्बन्ध”, ऐजन, पृ. ६८-७३।

लासजाँच प्रतिवेदन तथा ज्यान सम्बन्धी मुद्दाहरु शिर्षकको प्रशुत लेखमा मुलत फौजदारी न्याय प्रशासनमा विशेषज्ञको भूमिका र व्यवहारिक पक्षका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । लासजाँच के हो र कसरी गरिन्छ ? भन्ने कुराहरुका साथै वास्तवमा फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गत “...अनुसन्धान कार्यमा नेपाल प्रहरीको प्रमुख जिम्मेवारी भएता पनि अनुसन्धानमा पर्ने प्राविधिक क्षेत्रमा चिकित्सक तथा विधि विज्ञानसंग सम्बन्धित अन्य विज्ञहरुको पनि ठूलो भूमिका रहेको” त्यसमा प्रहरीको हस्तक्षेप तथा निर्णय अन्तिम हुने नभई लासजाँच गर्नुपर्ने जस्तो विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार विशेषज्ञको हुनुपर्ने कुरामा लेखक जोड दिन्छन् ।

अपराध अनुसन्धानका क्रममा अति महत्वपूर्ण ठानिएको लासजाँच जस्ता विशेषज्ञले गर्ने परिक्षण लगायतका काममा पनि सरकारी वकील र प्रहरीको यथेष्ट सहयोग नहुने आभाष प्रशुत लेख मार्फत उजागर भएको छ भने कर्तव्य ज्यान जस्तो पूर्णतः विशेषज्ञले परिक्षण गरेपछि मात्र प्रमाणित हुने अपराध समेतमा साँक्षी तथा सावितीमा बढी भर परि निर्णय दिँदा कर्तव्य ज्यान जस्ता मुद्दामा सही न्याय पर्ने सम्भावना स्वतः कम हुन जाने हुँदा कानूनको अभिप्राय र उद्देश्य अनुरूप न्याय प्रदान गर्नको लागि फौजदारी न्याय प्रशासनमा विशेषज्ञको राय महत्वपूर्ण हुने कुरामा लेखकले जोड दिएकाछन् ।

यतिहुँदाहुँदै पनि विशेषज्ञको रुपमा कार्यरत डा. वस्तीले विशेषज्ञले गर्ने परिक्षणलाई गलत रुपमा परिक्षण गर्न गराउन वा परिक्षणमा देखिएको वास्तविकता लुकाई गलत कुरा चिकित्सक/विशेषज्ञको परिक्षणमा देखाइदिनको लागि आउने दवाव, हस्तक्षेप लगायतका पक्षहरुका सम्बन्धमा भने लेखक मौन रहनुभएको पाइन्छ।^{५८}

फौजदारी न्याय प्रशासनका सम्बन्धमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०१७ र २०४९ को तुलनात्मक विवेचना गरिएको प्रशुत लेख मार्फत निर्दोष व्यक्तिलाई अपराध वा अभियोगबाट जोगाउने तथा अपराधीलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई सजाय दिलाउनु नै फौजदारी न्याय प्रशासनको अभिष्ट हो तसर्थ फितलो अनुसन्धान प्रतिवेदनका आधारमा अभियोजन लगाउनु भन्दा पुनः अनुसन्धान गर्ने निर्देशन दिएर प्रभावकारी अनुसन्धान प्रतिवेदनका आधारमा अभियोगपत्र दायर गर्नुपर्ने कुरामा लेखक जोड दिनुहुन्छ ।

यसको साथै सरकारवादी फौजदारी अपराधहरुमा सरकारी वकीलको प्रभावकारी प्रतिरक्षा हुन नसक्नु, मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्ने परिपाटीको स्वच्छ रुपमा विकास हुन नसक्नु र जस्तो सुकै अभियोगमा पनि हदैसम्मको सजायको माग गर्ने परम्परालाई निरन्तरता दिएकै कारण समेत सरकारी फौजदारी मुद्दा सफलताको दर कम भएको तथ्य उजागर गर्नुका साथै फौजदारी न्याय प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधार सम्बन्धी सुझाव समेत प्रशुत गरिएको छ यद्यपि दाहालको लेखमा

५८= डा. हरिहर वस्ती, “लासजाँच प्रतिवेदन तथा ज्यान सम्बन्धी मुद्दाहरु”, ऐजन, पृ. १०२-१०५ ।

फौजदारी न्याय प्रशासनमा हुने अनियमितता र राजनैतिक हस्तक्षेपका सम्बन्धमा लेखकका औला अगाडि बढेका पाइँदैनन् ।^{५९}

प्रश्रुत लेखमा लेखकले फौजदारी न्याय प्रशासनका अपरिहार्य कडीको रूपमा सरकारी वकीललाई पेश गरे पनि फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रहरीको भूमिका महत्वपूर्ण र निर्णायक भएको कुरा उल्लेख गरेकाछन् । सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा प्रहरी र सरकारी वकीलबाट संयुक्त अनुसन्धान गरिने र अनुसन्धानमा अदालतको निर्देशात्मक भूमिका हुने परिकल्पना भएपनि वस्तुगत एवम् व्यवहारगत परिवेशमा प्रहरी पूर्णत हावी वन्न पुग्यो ।

अपराधको प्रारम्भिक प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पठाउनु पर्ने कानूनी व्यवस्थाले व्यवहारतः फौजदारी अपराध अनुसन्धानमा सरकारी वकीलले ठोस सहयोग पुऱ्याउन नसक्नु, तहकिकात शुरु नगरिएको विषयमा प्रहरीले सरकारी वकील समक्ष प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउन कर नलाग्नु, अदालतमा म्याद थप गर्दा प्रहरीले अभियुक्तलाई सोभै अदालतमा लगि म्याद थप गराउने, सो को जानकारी सरकारी वकीललाई हुने कुनै संयन्त्र नहुनु, अपराध अनुसन्धानका बखत समय रहँदै खास कानूनी त्रुटि भएता पनि सो को जानकारी सरकारी वकीललाई नहुने, आरोपपत्र दर्ता गर्नुपर्ने अवस्थामा मात्र अर्थात् अन्तिम समयमा सरकारी वकील समक्ष मिसिल पुग्नु जस्ता क्रियाकलापले फौजदारी न्याय प्रशासनमा अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन कार्यमा प्रहरीको भूमिका हावि भएको र सरकारी वकील मात्र फौजदारी मुद्दाको वारेस वन्न पुगेको कुरा प्रश्रुत लेख माफर्त् देखिन्छ ।

यसरी फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रहरीको भूमिका महत्वपूर्ण र अधिकार असिमित भएको कारण प्रहरीको अनुसन्धान सम्बन्धी अनुचित क्रियाकलाप पनि हुने कुरा घुमाउरो तवरले प्रश्रुत गरेपनि प्रहरी प्रशासनमा हुने हस्तक्षेपका अलावा सरकारी वकीलमा आउने दबाव र हस्तक्षेपका सम्बन्धमा लेखक मौन रहेका छन् ।^{६०}

सरकारी वकील हिजो आज र भोली शिर्षकको प्रश्रुत लेखमा लेखकले सरकारी वकीलको इतिहास नै प्रश्रुत गर्नुभएको छ । उहाँका अनुसार तत्कालिन समयमा **Joint Investigation** को व्यवस्थाले गर्दा सानातिना कुरामा बाहेक सरकारी वकील आफै अनुसन्धानमा जाओस् भन्ने जनचाहना रहन्थ्यो किनकि जनतामा प्रहरीमाथि पूर्ण विश्वास थिएन र जनप्रतिनिधिले राजनीति प्रेरित भई काम गर्न सक्छ भन्ने शंका थियो । जसले गर्दा कार्य बोझ थपिए पनि सरकारी वकीलमाथि जनविश्वास भएको कुरामा लेखक गर्व गर्दछन् भने व्यवस्था विरोधीलाई प्रशासनको दबावमा नलाग्ने फौजदारी कानून लगाई मुद्दा चलाउन बाध्य हुनु, मानिस थुनि राखेर पनि थुनेको छैन भन्नु प्रशासनले लेनदेन मुद्दा हेर्दा पनि कानून सम्मत छ भन्नु आदि कार्यले सरकारी

५९= काशीराज दाहाल, “अपराधीलाई क्षमा दिने हाम्रो सामाजिक प्रवृत्ति - आफूलाई लागेका केही कुरा”, ऐजन, पृ. ४२-४८ ।

६०= कुमार चुँडाल, “समस्याग्रस्त नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासन : कुरो एक चुरो अनेक”, ऐजन, पृ. ८२-८४ ।

वकीललाई कानूनको रखवाला कम र राष्ट्रसेवकको रखवाला बेसी बनाउँछ। सरकारी वकीलको लागि सामान्य कुरा थियो।

सिद्धान्ततः महान्यायाधिवक्ताको पद संवैधानिक भएपनि व्यवहारतः महान्यायाधिवक्ता राजनैतिक हस्तक्षेप र दवावबाट पूर्णरूपमा प्रभावित भएको भन्दै आफ्नै कार्यालयका प्रमुख महान्यायाधिवक्ता राजनैतिक दवावबाट बच्न नसकेको कुरा निशंकोच उल्लेख गरेका छन् तसर्थ सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको अर्कै पद र पदाधिकारी कायम गरी महान्यायाधिवक्तालाई निश्चित पदाधिकारीको प्रमुख सरकारी वकील बनाउन सकेमा महान्यायाधिवक्ताले राजनैतिक हस्तक्षेपबाट उन्मुक्ति पाउँदछ भन्ने सुभावाव लेखकको छ।

प्रशतुत लेख सरकारी वकीलका सम्बन्धमा मात्र लेख सीमित नराखी अपराध अनुसन्धानमा प्रहरी र सरकारी वकीलको भूमिका र तत्सम्बन्धमा जनधारणा, सरकारी वकीलको निर्देशन प्रहरीले नमान्दाको विवसता, सरकारको मनोमानिपूर्ण कार्यको समर्थनमा अदालतमा उपस्थिति जनाउनुपर्ने अवस्था भएको जस्ता प्रहरी र सरकारी वकीलका क्रियाकलापका सम्बन्धमा वास्तविकता प्रस्ट्याउने प्रयास पनि लेख मार्फत् गरिएको छ। यद्यपि, महान्यायाधिवक्ता स्वयम् प्रभावित हुने सो कार्यालयका अन्य कर्मचारी महान्यायाधिवक्ता वा महान्यायाधिवक्ता समेतलाई प्रभावपार्ने राजनीतिज्ञ लगायतका व्यक्ति र पदाधिकारीहरुबाट प्रभावित हुने कुरा खुलस्त उल्लेख गरिएको छैन।^{६१}

प्रशतुत लेख मूलतः साक्षी प्रमाणमै केन्द्रित रहेता पनि अपराध अनुसन्धान र अभियोजन लगायत सुनुवाईका सम्बन्धमा समेत केही कुरा समेटिएको छ। “...देवानी मुद्दामा लिखित प्रमाणको महत्व र लिखित प्रमाण नै आवश्यक पर्ने भएपनि फौजदारी मुद्दामा लिखित प्रमाण ज्यादै कम हुने हुँदा साक्षी प्रमाणलाई नै महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा लिइन्छ। सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा जाहेरवाला, पीडित, प्रत्यक्षदर्शी, विशेषज्ञ आदिले आफूले देखेका, भोगेका, परीक्षण गरेका आदि विषयका सम्बन्धमा बयान बकपत्र गर्ने र त्यस्तो बयान बकपत्रले कसूर ठहर गर्न र निपराधीलाई सफाई दिन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने भएकोले साक्षीको महत्व रहनु स्वभाविकै हो।” भनी साक्षीका सम्बन्धमा सीमित रहेर लेख तयार गरिएको छ।

“२०१७ साल अघिको अवस्थालाई हेर्दा अन्वेषणात्मक प्रणाली अपनाइएको देखिन्छ भने सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०१७ आगमन भएपछि भने अभियोजनात्मक पद्धति अपनाइएको प्रतिद्वन्दात्मक वा अभियोजनात्मक प्रणाली अपनाउने देशमा अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा सबूत प्रमाण संकलन गरी अदालत समक्ष मुद्दा दायर गर्ने कार्य राज्यका तर्फबाट छुट्टै संयन्त्र खडा गरिएको हुन्छ। यो प्रणाली अपनाउने देशमा अदालतले रेफ्रीको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। अभियुक्त कसूरदार हो भनी प्रमाणीत गर्ने दायित्व पनि सरकारमै निहित हुन्छ अर्थात् अभियोजक पक्षको हुन्छ भनी अभियोजन प्रणालीको सम्बन्धमा समेत जानकारी दिइएको प्रशतुत लेखमा साक्षीसँग सम्बन्धित सुभावाहरु समेत समेटिएका छन् यद्यपि, सरकारी साक्षीहरु अधिकांश मुद्दामा

६१= माधवराज आचार्य, “सरकारी वकील : हिजो, आज र भोली”, ऐजन, पृ. १२२-१२६।

विभिन्न प्रकारका हस्तक्षेप, वाह्य दवाव लगायतका गतिविधिबाट प्रभावित भई अधिकांश साक्षीहरू अदालतमा उपस्थित भई वयान दिन नआउने, आएपनि सही सत्य व्यहोराको वयान नगरी तोडमतोड गरी वयान गरिदिने जस्ता क्रियाकलाप हुने तथ्य लेखमा समावेश गरिएको छैन।^{६२}

अधिवक्ता श्रेष्ठले “पीडितशास्त्रको यात्राक्रम” शिर्षकमा लेख्नुभएको लेख मूलतः फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गत पीडितहरूकै विषयमा केन्द्रित भएपनि फौजदारी न्याय प्रशासनमा हुने राजनैतिक हस्तक्षेपको सम्बन्धमा “ अदालतमा विचाराधीन सरकारवादी फौजदारी मुद्दालाई राजनैतिक रङ्ग लगाएर फिर्ता लिने, विचाराधीन फौजदारी मुद्दाका अभियुक्तहरूको अदालती सुनुवाइको क्रममा कानूनी प्रतिनिधित्व हुन नसकेको अवस्थामा अदालतमै नियुक्त गरीएका वैतनिक वकील मार्फत् प्रतिनिधित्व गराउने, सर्वोच्च अदालतबाट कसूरदार प्रमाणित भएका व्यक्तिहरूलाई राष्ट्रिय शुभ दिन पारेर माफी दिने, कारागार सुधारको नाममा निजहरूलाई सुविधा दिने जस्ता प्रस्तावहरू प्रस्तुत गरीने तथा खुल्ला कारागारको व्यवस्था लागू गरीने जस्ता अनगिन्ती उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ” भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्।

तर पीडितलाई न्याय दिने निहुँमा प्राईभेट वकीलहरू समेतको सहयोग र सल्लाहमा अधिकांश अभियुक्तहरू अभियोगबाट मुक्ति पाउनको लागि महान्यायाधिवक्ता वा महान्यायाधिवक्ता मार्फत् सम्बन्धित सरकारी वकीललाई दवाव दिन दिलाउने प्रयोजनले राजनैतिक शरणमा जाने, आर्थिक प्रलोभन (भ्रष्टाचार) गर्न गराउन उद्धत गराउने जस्ता गलत सल्लाह दिने र सहयोग गर्ने वास्तविकता तर्फ लेखक मौन रहेका छन्।^{६३}

प्रस्तुत पुस्तक अपराधको अनुसन्धान गर्ने निकाए प्रहरी, प्रहरीको अनुसन्धान पश्चात् मुद्दा दायर गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्ने र सरकारको तर्फबाट मुद्दामा बहस पैरवी वा प्रतिरक्षा गर्ने निकाए सरकारी वकील वा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मुद्दाको सुनुवाई गर्ने निकाए अदालतको संयुक्त पहलमा भएको अनुसन्धान पश्चात् तयार गरिएको हो। यस प्रकारको अनुसन्धान पश्चात् तयार भएको यो पुस्तकमा कानूनी तथा प्रकृयागत सम्पूर्ण कुराहरू समेटिएका भएपनि व्यवहारिक रूपमा सवैले भोगेको र महसुस गरेको राजनीतिक हस्तक्षेपको सम्बन्धमा भने कुनै पनि कुरा उल्लेख गरिएको छैन।^{६४}

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित हुने वार्षिक प्रतिवेदनहरू महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय तथा जिल्ला सरकारी वकीलको कार्यालयले बहस पैरवी मिलापत्र तथा रायसल्लाह उपलब्ध गराएका नेपाल अधिराज्यभर एकवर्ष सम्म भएका श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार) वादी भएर चल्ने मुद्दाहरू तथा श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार) पक्ष भएका अन्य मुद्दा र कानून सम्बन्धी राय सल्लाह सम्बन्धी सम्पूर्ण पक्ष समेटिएर श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार) कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था

६२=पुष्पराज कोइराला, “अभियोजनात्मक प्रणालीमा सरकारी साक्षीको भूमिका, अवधारणा र महत्व”, ऐजन्, पृ. ६३-६७।

६३= शंकर कुमार श्रेष्ठ, “पीडितशास्त्रको यात्राक्रम”, ऐजन्, पृ. ७६-७८।

६४= फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन, (काठमाण्डौं) : कानून अन्वेषण तथा श्रोत विकास केन्द्र (सेलर्ड) २०५८।

मन्त्रालयमा प्रस्तुत गर्ने प्रयोजनले तयार गरिने प्रतिवेदन हो यद्यपि यस्तो सर्वाधिकार प्राप्त निकाए महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय आफैले सम्पादन गरेका कार्यहरुको संख्यात्मक रुपमा रेकर्ड राख्ने गरेको र के कारण अभियुक्त उपर मुद्दा नचलाउने निर्णय गरियो, के कस्ता अभियुक्त उपर अदालतमा चलेको मुद्दा फिर्ता लिईयो भन्ने जस्ता न्यूनतम रेकर्ड पनि महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनमा समेटिएको पाइदैन । यसको साथै कैद माफि र मिनाहाको संख्यात्मक रेकर्ड सम्म देखिए पनि के कुन मितिका के को अवशरमा को कसलाई सजाय माफि वा मिनाहा भएको भन्ने जानकारी प्राप्त हुने गरी नामावली सम्म पनि उल्लेख नगरिएको, के कस्को सिफारिसको आधारमा के कुन व्यक्ति वा निकाएको निर्णयको आधारमा धेरै अभियुक्तहरु उपर मुद्दा नचलाउने वा फिर्ता लिने कार्य स्वयम् महान्यायाधिवक्ता र मातहतका कर्मचारीहरुले गरेको भएपनि त्यसको विवरण त परै जाओस् त्यस्तो राजनीति प्रभाव वा हस्तक्षेपको सम्बन्धमा सामान्य जानकारी समेत प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छैन ।^{६५}

सर्वोच्च अदालत मुलुककै अन्तिम न्यायिक निकाएको साथै अभिलेख अदालत समेत हुँदा हुँदै पनि यसको वार्षिक प्रतिवेदनमा समेत न्यायिक परिपाटिमा भएको र हुने राजनीतिक हस्तक्षेपका सम्बन्धमा मौन रहेको पाइन्छ । यसको साथसाथै कतिपय अवस्थामा फिर्ता लिने नमिले मुद्दाहरु पनि फिर्ता लिनको लागि महान्यायाधिवक्ता कहाँ बाट आउने गरेको कुरा तर्फ सानो भन्दा सानो प्रश्न समेत उठाइएको छैन ।^{६६}

राष्ट्रिय दैनिक राजधानीको मुखपृष्ठमा २०६२ साल कार्तिक २४ गते विहिवार “हत्याका अभियुक्त छुटे” शिर्षकमा छापिएको समाचारमा फौजदारी अपराधमा संलग्न रहेको अभियोगमा पक्राउ परेका अभियुक्त स्वयम् अपराध अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी बोकेको प्रहरीको मिलेमतोमा छुटेका समाचार प्रकाशित भएको छ ।

राजधानीको कपनमा करिब डेढ वर्ष अघि केटीको निहुँमा भएको विवाद चर्केपछि देवराज गुरुङ्ग घले सहित तीन जनाले राजवीर राईको हत्या गरेको प्रहरीको दावी रहेको र सो कुरालाई हत्याका अभियोगमा पक्राउ परेका अर्का अभियुक्त सागर श्रेष्ठले सो हत्याकाण्डमा घलेको पनि संलग्नता रहेको वयान गर्नुका साथै स्वयम् घलेले समेत पक्राउ पछि प्रहरी टोली समक्ष आफूमाथि लगाईएको हत्याको अभियोग स्वीकार गरेका छन् ।

हत्याको आरोपमा “मस्ट वान्टेड” को सूचिमा रही हत्याको करिब डेढवर्ष पछि २० अशोज २०६२ मा पक्राउ परेका घले करिब एक महिना पछि अर्थात् २३ कार्तिकमा छुट्नुको पछाडि मुद्दा शाखाका प्रहरीको मिलेमतोमा अभियुक्त घले छुटेको आशंका गरिएको छ भने सो विषयमा प्रहरी प्रधान कार्यालयले समेत छानविन गर्ने भएको समाचारमा उल्लेख छ ।^{६७}

६५= नेपाल अधिराज्यका महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनहरु, (काठमाण्डौं : महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ) ।

६६= सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदनहरु, (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत) ।

६७= हत्याका अभियुक्त छुटे, राजधानी दैनिक (काठमाण्डौं : उत्सर्ग प्रकाशन), २०६२ कार्तिक २४, विहिवार, पृ. १ ।

श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार) वादी तथा दीलवहादुर लामा समेत प्रतिवादी भएको भ्रष्टाचार मुद्दा प्राविधिक कारण अर्थात् कानूनी त्रुटिका कारण खारेज भएपनि व्यवहारिक रूपमा भएको भ्रष्टाचारको कसुरमा संलग्न अभियुक्तले सफाई पाउनुको साथै भ्रष्टाचार भएको रकम समेत पच (भुस) भएको अवस्था विद्यमान छ ।

प्रशुत मुद्दामा प्रतिवादीहरूले भ्रष्टाचार गरेको कुरा अभियुक्त तथा साक्षीको वयान तथा प्राप्त प्रमाणहरूद्वारा पुष्टि भएको कारण दिलवहादुर लामाले १,८२,२३,४४४।- भ्रष्टाचार गरेको भएपनि वसुन्धरा लामाको हकमा भएको र तत्सम्बन्धमा दावी नभएको ८,५२,५६७।०८ कट्टा गर्दा बाँकी १,७३,७०,८६८।९२ भ्रष्टाचार गरेकोमा सुन र अन्य सम्पत्ति गरी ४७,४३,६००।- जफत गरी बाँकी १,२६,२७,२६८।९२ विगो भराई १,७३,७०,८६८।९२ जरीवाना र ६ महिना कैद दिलवहादुर लामालाई गर्ने निर्णय मध्यमाञ्चल क्षेत्रिय अदालतले गरेको पाइन्छ भने मध्यमाञ्चल क्षेत्रिय अदालतले गरेको उक्त फैसला उपर चित्त नबुझेको भनी आरोपपत्रको माग दावी बमोजिम हदैसम्मको सजाय माग दावी गरी विशेष प्रहरी विभागको पुनरावेदन पत्र दर्ता भएकोमा २०४९।९।८ देखि लागू भएको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को दफा २४(१) को व्यवस्था अनुसार अनुसूचि १ र २ मा लेखिएका मुद्दा र श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार)वादी हुने मुद्दामा पुनरावेदन/पुनरावलोकन/निवेदन दिँदा सम्बन्धित सरकारी वकीलले दिने व्यवस्था भएकोमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन अन्तर्गत चल्ने मुद्दामा पुनरावेदन दिने काम सरकारी वकीलले गर्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था विपरित विशेष प्रहरी विभागबाट परेको पुनरावेदनबाट कारवाही गर्न नमिल्ने हुँदा विशेष प्रहरी विभागबाट परेको पुनरावेदन खारेज हुने आदेश मिति २०५२।१।२०।५ मा सर्वोच्च अदालतबाट भएको पाइन्छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट भएको यस फैसलाले प्रशुत मुद्दाबाट कानूनी त्रुटिको आधारमा अभियुक्तले सफाई पाएको देखिए पनि कानूनी रूपमा पुष्टि भइसकेको भ्रष्टाचारको रकम (श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार)को सम्पत्ति) श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार)को कोषमै जम्मा गर्ने तथा भ्रष्टाचारमा संलग्न व्यक्ति र पदाधिकारीहरूलाई निरुत्साहित गर्ने तर्फ फैसला मौन छ ।^{६८}

१.७ शोधको औचित्य र महत्व :

यस शोधपत्र अध्ययनको औचित्य भनेको त्रिभुवन विश्व विद्यालयबाट विद्यावारिधि तहको प्रयोजनको लागि अनुसन्धानात्मक शोधकार्य पुरा गर्नु नै हो । राजनीतिशास्त्र र कानूनको विद्यार्थी भएका नाताले उपरोक्त विषय अर्थात् अपराध नियन्त्रणका सम्बन्धमा देखिएका विविध वाधा, अड्चन, समस्या र अपराध लुकाउन, छिपाउन र डिसमिस (भासभुस) पार्न विविध क्षेत्रबाट पर्ने अनुचित प्रभाव, तत् विषयमा अदालतले न्याय निरोपन गर्दा अपनाउने तौरतरिका, अदालतले भोग्नु र सहनुपर्ने वाध्यता र विवसता तथा अदालतको कार्यप्रणाली, महान्यायाधिवक्ता लगायतका सरकारी वकीलहरूले यस विषयमा गर्ने निर्णय र महान्यायाधिवक्ताले संविधानको धारा ११०(६) बमोजिम श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार) मार्फत् संसद समक्ष पेश गर्ने प्रत्येक वर्ष

६८= पुनरावेदक वादी : श्री ५ को सरकार विरुद्ध प्रत्यर्थी प्रतिवादी : दीलवहादुर लामा समेत, मुद्दा : भ्रष्टाचार, नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत, २०५२), नि.नं. ६०६४ पृ ७५९ ।

संविधान र अन्य कानून बमोजिम आफूले गरेको काम तथा नेपाल अधिराज्यमा भएका अपराध सम्बन्धी विवरण सहितको प्रतिवेदन^{६९} अपराधको घटना घटेदेखि सरकारी वकील समक्ष अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को दफा १० र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम १३ को ढाँचामा पेश गर्ने राय सहितको प्रतिवेदन^{७०} तथा अनुसन्धान प्रक्रिया र व्यवहारिक प्रयोग जस्ता विषयहरूमा गरिएको अध्ययन अनुसन्धान र अवलोकनबाट देखिएका र महसुस गरिएका कमि कमजोरीहरूलाई अनुसन्धानको माध्यमबाट आधिकारिक रूपमा जानकारी हाँसिल गरी समाजमा देखापरेका विकृति, विसंगति र समस्याहरूको समाधानार्थ समेत उचित र अपेक्षित सल्लाह, सुझाव र सहयोग पुऱ्याउने अभिलाषा राखिएको हुँदा यि सम्पूर्ण विषयवस्तु नै यस शोधपत्रको महत्व हुने विश्वास शोधकर्ताको रहेको छ ।

वास्तवमा वर्तमान कानूनले गरेका वर्गिकरणका आधारमा फौजदारी अपराधको श्रेणीमा पर्ने अपराध श्रृष्टिको क्रम शुरुवात भएदेखि हालसम्म निरन्तर रूपमा हुँदै आएको र भविष्यमा समेत निरन्तरता पाउने अपराध हो । जुन अपराधलाई निवारण गर्नु भनेको अशंभव कुरा हो तर यसलाई नियन्त्रण गर्नु भनेको मानिसको वश भित्रकै कुरा हो तसर्थ, यस प्रकारको दिर्घकालीन अपराधलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले प्रयोगात्मक तवरले व्यवहारिक अनुसन्धान गरी त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने गराउने अवस्था र वातावरण निर्माणका खातिर शुरु गरिएको अध्ययन र अनुसन्धान तत्कालको लागि मात्र नभई भविष्यको लागि समेत प्रभावकारी हुने र यो शोधपत्रको विषयवस्तुका सम्बन्धमा जानकारी राख्न चाहने जिज्ञासु तथा अन्य शोधार्थीहरूलाई समेत अनुसन्धानको अन्तिम तहसम्म पुगी अनुसन्धानात्मक शोधपत्र तयार गर्ने मार्ग निर्देशन प्रदान गर्ने भएकोले यसको औचित्य र महत्व अभै बढेको छ ।

१.८ शोधको परिकल्पना :

“फौजदारी न्यायमा राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका” शिर्षक अन्तर्गतको शोधपत्रको परिकल्पना यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

क. नेपालमा निर्वाचनको समयमा विजयी हुनको लागि जनमतको आवश्यक पर्ने र बढि भन्दा बढि जनमत प्राप्त गर्न कार्यमा त्यस्ता अपराधी वा जाली, फटाहा र गुण्डाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकोले त्यस्ता व्यक्तिहरूको सदा सहयोग र समर्थन पाइरहनको लागि अधिकांश फौजदारी अपराधका अधिकांश अभियुक्तहरूलाई राजनैतिक संरक्षण प्रदान गरिँदै आएको कारण अपराध अनुसन्धान, अभियोजन, सुनुवाई र फैसला कार्यान्वयनको क्षेत्रमा संलग्न पदाधिकारीहरू पदमोह र व्यक्तिगत स्वार्थमा लिप्त भएका कारण फौजदारी न्याय प्रशासनमा राज्यले अवलम्बन गरेको नीति प्रभावहिन बनेको हो ।

६९= नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति, २०५७), पृ. ८६ ।

७०= सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा १० र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), नियम १३ ।

१.९ सामाग्री संकलन विधि :

“फौजदारी न्यायमा राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका” विषयक प्रस्तुत शोधपत्र मूलतः राज्य वा समाजमा हुने हरेक प्रकारको अपराधिक क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्ने कार्यको लागि महत्वपूर्ण भूमिका सुम्पिएको महान्यायाधिवक्ता अर्थात् सरकारी वकीलको कारणले राज्यले अपराध नियन्त्रणमा अबलम्बन गरेको नीति कसरी असफल भइरहेको छ भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ । समाजमा अपराध भएपछि अपराध अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी)लाई सुम्पिएको भएतापनि सरकारी वकीललाई प्रहरीले अपराध गर्नुपूर्व अनुसन्धानको प्रारम्भिक प्रतिवेदन दिई सरकारी वकीलको निर्देशन अनुरूप अनुसन्धान गरी सरकारी वकीललाई अनुसन्धान प्रतिवेदन बुझाउनुपर्ने र सो अनुसन्धान प्रतिवेदनका आधारमा सरकारी वकीलले थप अनुसन्धानको लागि निर्देशन दिएमा प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले पुनः अनुसन्धान गर्नुपर्ने वाध्यात्मक व्यवस्थाले अपराध अनुसन्धानमा सरकारी वकील अर्थात् महान्यायाधिवक्ताको भूमिका महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

प्रहरीको तर्फबाट अनुसन्धान प्रतिवेदन बुझाएपछि अभियोजन कार्यमा महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकीलको एकलौटि अधिकार हुने र सुनुवाईको क्रममा अदालतमा अभियोगपत्र दायर भइसकेपछि पनि सरकारी वकील अर्थात् महान्यायाधिवक्ताले नै सो अभियोगपत्र (मुद्दा) को प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने भएकोले अदालतमा सुनुवाईको लागि प्रवेश गरिसकेपछि पनि महान्यायाधिवक्ता अर्थात् सरकारी वकीलको महत्वपूर्ण भूमिका भएको प्रष्ट हुन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि अधिकांश सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरु कहिले अपराध अनुसन्धानको तहमा, कहिले अभियोजनको तहमा त कहिले सुनुवाईको तहमा भएका अनियमित, प्रभावित क्रियाकलापका कारण असफल भइरहेका छन् र त्यसलाई रोक्ने वा नियन्त्रण गर्ने कार्यमा यि तीनवटै तहमा आफ्नो भूमिका महत्वपूर्ण रहेभएको महान्यायाधिवक्ता समेतले किन ध्यान दिएको पाइदैन भन्ने विषयमा प्रस्तुत शोधपत्र केन्द्रित छ ।

यसकारण “फौजदारी न्यायमा राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका” विषयक प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा फौजदारी न्याय प्रशासनको कुन कुन क्षेत्रमा के कसरी काम हुन्छ र त्यसरी फौजदारी न्याय प्रशासन संचालन गरी राज्यमा शान्ति सुव्यवस्था कायम राख्न गरिने काम कारवाहीमा के कस्तो परिस्थितिमा कुन कुन तहमा के कसरी राजनैतिक वा पदीय हस्तक्षेप हुन्छ र कुन कुन तहमा के कसरी अकानूनी, अनैतिक तवरले अनुचित प्रभावमा परेर कार्य गरिन्छ भन्ने विषयमा केन्द्रित भएको हुनाले प्रस्तुत शोधपत्र खोजमूलक तथा विश्लेषणात्मक हुनेछ । यस शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आवश्यक परेका अध्ययन सामाग्रीहरु संकलन मूलतः निम्न दुई किसिमबाट गरिएको छ ।

१.९.क प्रारम्भिक श्रोत : प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा यस विषयसंग सम्बन्धित देखिएका वा ठानिएका विभिन्न पेशा, व्यवसाय वा अन्य स्वतन्त्र व्यक्तिहरूसँग समेत गरिएको कुराकानी, लिइएको अन्तर्वार्ता आदिलाई यस शोधपत्रमा प्रारम्भिक श्रोतको रूपमा ग्रहण गरिएको छ ।

१.९.ख सहायक श्रोत : प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा शोधपत्रमा समावेश गर्नुपर्ने सैद्धान्तिक पक्षहरूका साथै जुनसुकै आधिकारिक तथ्य र तथ्याक लगायतका सामाग्रीहरू विभिन्न सरकारी, गैह्रसरकारी र निजी कार्यालय, संघसस्था, विभिन्न पुस्तकालयका पुस्तक, दस्तावेज तथा रेकर्डहरू, विभिन्न स्थान र अवस्थाका पुरातात्विक महत्वका वस्तुहरू जस्तै शिलालेख, ताम्रपत्र, विभिन्न जिल्लास्तरिय सरकारी वकीलका कार्यालयहरूले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने वार्षिक प्रतिवेदन र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार) मार्फत् संसद समक्ष पेश गर्ने वार्षिक प्रतिवेदन, अनुसन्धान अधिकारीहरूको तर्फबाट सरकारी वकील र महान्यायाधिवक्ता समक्ष पेश हुने प्रतिवेदनहरू र अदालतबाट भएगरेका निर्णय तथा अन्य प्रकृयागत कुराहरूलाई सहायक श्रोतको रूपमा ग्रहण गरिएको छ ।

१.१० शोधको रूपरेखा :

यस शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा उपलब्ध भएका सामाग्रीहरूको आधारमा शोधपत्रको रूपरेखा निर्धारण गरिने भएतापनि सामान्यतया शोधपत्रको लागि अत्यावश्यक पर्ने भागहरूको आधारमा शोधपत्रलाई निम्न बमोजिम तयार गरिएको छ ।

भूमिका

विषयसूचि

परिच्छेद १	परिचय
परिच्छेद २	फौजदारी न्याय प्रशासनको ऐतिहासिक पक्ष
परिच्छेद ३	अपराध सम्बन्धी व्यवस्था
परिच्छेद ४	वारदातको समयदेखि अदालती कारवाही सम्बन्धी प्रकृयागत तथा कानूनी व्यवस्थाहरू
परिच्छेद ५	फौजदारी न्यायमाथि हुने राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका
परिच्छेद ६	सुभावरु
परिच्छेद ७	उपसंहार

१.११ अध्ययनको सिमांकन :

प्रस्तुत “फौजदारी न्यायमा राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका ” शिर्षक अन्तर्गत अनुसन्धान गर्दा वि. सं. २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनस्थापना भए पछि गठन भएको अन्तरिम सरकारको कार्यकालदेखि वि.सं. २०५९ अशोज १८ गते जननिर्वाचित सरकार बर्खास्त भएको

मितिसम्मका सरकारहरुको पालामा फौजदारी अपराधमा भएका राजनीतिक हस्तक्षेपका सम्वन्धमा सीमित भई गरिएको छ ।

१.१२ सन्दर्भ सामाग्री :

यो शोधपत्र तयार गर्दा अध्ययन सामाग्रीको रुपमा ग्रहण गरिएका पाठ्य पुस्तक लगायतका शैक्षिक सामाग्रीहरुलाई सन्दर्भ सामाग्रीको रुपमा प्रशुत गरिएको छ ।

अध्याय २

फौजदारी न्याय प्रशासनको ऐतिहासिक पक्ष

२.१ उद्गमन काल

नेपालको उद्गमन काल अर्थात् उत्पतिको सम्बन्धमा अध्ययन गर्दा नेपालको इतिहास दुई कालमा विभाजित भएको देखिन्छ। सवै विदेशी तथा स्वदेशी इतिहासकारहरूले बौद्ध पुराणको आधारमा नै नेपालको प्राचिन इतिहासको व्याख्या गर्ने प्रयत्न गरेका छन्। यसै कारण नेपालको इतिहास पौराणिक काल र ऐतिहासिक कालमा विभाजित भएको दृष्टिगोचर हुन्छ। पूर्ववर्ती इतिहासकारहरूले पनि उपर्युक्त दुई कालहरूलाई नै आधार बनाएर तथ्यहरूको संकलन गरेका छन्। पौराणिक कालमा सत्य, त्रेता, द्वापर र कलियुगको वर्णन बौद्ध पुराणको आधारमा भएको छ।⁷¹

नेपालको उद्गमन कालको प्रथम शासन व्यवस्थाको रूपमा गोपाल वंशीय शासन व्यवस्था भएको तथ्य इतिहासको अध्ययनबाट पुष्टि हुन्छ।⁷² “करीव पाँच सय पाँच वर्ष लामो मानिएको गोपाल वंशीय शासन व्यवस्थामा संगठित न्याय प्रशासनको व्यवस्था रहेको पाइँदैन। कलियुगको प्रारम्भतिर नेपाल (काठमाण्डौँ उपत्यका) मा गोपाल वंशको उदय भएको मानिन्छ।⁷³

नेपालको कानूनी तथा न्यायको इतिहासतर्फ अध्ययन गर्दा यसमा धर्मशास्त्रको पूर्ण प्रभाव परेको कुरा प्रमाणित भएको पाइन्छ। प्राचिन नेपालको कानूनी इतिहासमा धर्मशास्त्र तथा नीतिशास्त्र र त्यसमा आधारित टीकाटिप्पणीहरूको पनि प्रशस्त प्रभाव पाइएको छ। तत्कालिन समयमा न्यायिक कार्यको लागि प्रयोग हुने स्मृतिहरूमा गोपाल वंशावलीमा गौतम, भरत, याज्ञवल्क्य जस्ता ऋषिमुनिहरूको सम्बन्धमा उल्लेख छ। गोपालहरू ब्राम्हण जातीय भएको र तिनै ऋषिमुनिहरूद्वारा लिखित स्मृतिहरूको आधारमा तत्कालिन नेपालको सामाजिक, राजनीतिक तथा न्याय व्यवस्था संचालन भएको⁷⁴ पाइन्छ।

न्यायिक कार्यमा प्रयोग हुने धार्मिक ग्रन्थहरूमा यम, मनु, शुक्र आदिका धर्मशास्त्र, याज्ञवल्क्यस्मृति, मनुस्मृति, बृहस्पतिस्मृति, नारदस्मृति, जस्ता स्मृतिहरू चानक्यनीति, शुक्र-नीति, धौम्यनीति,

⁷¹= हुण्डिराज भण्डारी, नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, पा.सं., (वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी, २०४५), पृ. १५।

⁷²= Tulsī Ram Vaidya, Tri Ratna Manandhar, **Crime and Punishment in Nepal, A Historical Perspective**, 5th ed. (Kathmandu : Bini Vaidya and Purna Devi manandhar, 1985), p.17.

⁷³= Dilliraman Regmi, **Medieval Nepal III** (Calcutta : Firma, K.L. Mukhopadhyay, 1966), P. 113.

⁷⁴= जगदिश चन्द्र रेग्मी, नेपालको वैधानिक परम्परा, (पहिलो भाग) (काठमाण्डौँ : रत्नपुस्तक भण्डार, २०३६) पृ. ८-११।

बृहस्पतिनीति, विदुरनीति, तथा नीति सतक जस्ता नीतिहरूका⁷⁵ साथै नागराजनीति, नागपालनीति, रिपुमल्लनीति, जगतिखानको नीति, बलिराजको नीति, पृथ्विमल्लको नीति, मलयबम नीति, दङ्गिशरण नीति, माधवराज नीति, उरगसेन नीति, सहजपाल नीति⁷⁶ समेत प्रचलित थिए । यसै गरी गोपाल वंशीय राजालाई पराजित गरि शासन गर्ने अहिर अर्थात् महिषपालहरूले समेत गोपाल वंशीय राजाहरूले अवलम्बन गरेकै स्मृति र धर्मशास्त्रहरूका आधारमा न्याय प्रशासन संचालन गरेका पाइन्छ।⁷⁷

२.२ किराँतकाल

नेपालको इतिहासमा इस्वी सम्वत् ३०७ भन्दा अगाडिको समयलाई किराँतकाल मानिन्छ । यस समयमा नेपालको न्यायिक इतिहासमात्र नभई सम्पूर्ण इतिहास नै अन्धकारमा रहेको पाइन्छ।⁷⁸ जसले गर्दा नेपालको किराँतकालिन न्याय व्यवस्थाको बारेमा राम्रो जानकारी प्राप्त गर्न नसकिए पनि इतिहासको अध्ययनबाट किराँतकालीन न्याय प्रशासन किराँतीहरूको धर्म र सस्कृतिबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित रहेको देखिन्छ ।

समाजशास्त्रिय नियम अनुसार जहाँ मानिसको समाज (बसोबास) हुन्छ त्यहाँ शान्तिपूर्वक बस्न कुनै न कुनै प्रकारको नियम कानूनको आवश्यकता पर्दछ । नियम कानून नभएमा समाजको अस्तित्व नै कायम रहँदैन र त्यस्तो अवस्थामा भै भगडा हुन्छ । जसको शक्ति उसको भक्ति अर्थात् “जसको लट्टी उसको भैँसी” को अवस्था सिर्जना भई अन्ततोगत्वा बलियाले निर्धालाई समाप्त गर्ने असभ्य जङ्गली अवस्थाको सिर्जना हुन्छ।⁷⁹

ऐन कानूनको अभावमा न्याय प्रदान गर्दा समान स्तरका मानिसहरूको बीचमा पनि “Tit for Tat” अर्थात् “जस्तालाई तस्तै” सजाय दिनुपर्ने हुन्छ । जसको परिणाम समाजमा व्यापक रूपमा भयावहको स्थितिको शुरुवात हुने अवस्था देखापर्दछ । यसै तथ्यलाई मनन गरेर तत्कालिन समयमा समेत समन्यायको माध्यमबाट दुनियाको रक्षा गर्नको लागि राजाको सृष्टि भएको पाइन्छ⁸⁰ भने दुनियालाई खुसी बनाउनु नै राजाको धर्म हो भन्ने कुरा धर्मशास्त्र र

⁷⁵= रेवतीरमन खनाल, नेपालको कानूनी इतिहासको रूपरेखा, (काठमाण्डौ : श्रीमति सरस्वती खनाल, २०४९), पृ. १ ।

⁷⁶. ऐजन ।

⁷⁷. विशाल खनाल, नेपालको न्याय प्रशासन एक ऐतिहासिक सिँहावलोकन, दो.सं., (काठमाण्डौ : आठराई पुस्तक भण्डार, २०५०), पृ. १-२ ।

⁷⁸= बाबुराम आचार्य, नेपालको संक्षिप्त बृतान्त, (काठमाण्डौ : प्रमोद शम्शेर र नीरविक्रम प्यासी, २०२२), खण्ड १, पृ. १-४ ।

⁷⁹= देवनारायण कार्की, “फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा अपनाइएको कानूनी व्यवस्था” नया सडक, वर्ष १, अंक ३२२, २०५८/३/५, पृ. ४ ।

⁸⁰. पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. २३

नीतिशास्त्रहरूमा समेत उल्लेख छ।⁸¹ यही भावना अनुरूप किराँतकालिन सभ्यतामा शासन तथा राज्य सञ्चालनको लागि न्याय प्रशासन समेत धर्मशास्त्र र नीतिशास्त्रहरूका आधारमा संचालन भएको पाइन्छ।

तत्कालिन समयका राजाहरू किराती, आभिर, शाक्यहरू र कोल्यहरूले समयको गतिसंगै कानूनी व्यवस्थामा पनि समयोचित सुधार र परिवर्तनहरू गर्दै लगेको पाइन्छ।⁸² यसको साथै किराँतकालका प्रथमराजा यलम्वर हाङ्गको नाम त समय अनुसार कानूनी व्यवस्था बाँध्ने र प्रजालाई न्याय दिने⁸³ राजाहरूको सूचिमा अग्रस्थानमा आउँदछ। यस वंशमा जम्मा २९ जना राजाहरूले राज्य गरेको⁸⁴ तथ्य इतिहासको अध्ययनबाट जानकारी हुन आउँछ।

वास्तवमा किरातकालीन न्यायव्यवस्था वुभुन उनीहरूका रिति-स्थिति चलन र प्राचिन ग्रन्थको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ।⁸⁵ किराँतहरूको रितिस्थिति के थियो भन्ने कुरा पल्लो किराँतको रिति-स्थिति (सेन लिम्बू राजाहरूको सविधान) शिर्षकमा प्रकाशित भएको छ।⁸⁶

किराँतकालीन न्याय प्रशासनको सम्वन्धमा शिलालेख, अभिलेख जस्ता प्रमाणिक सामाग्रीहरूको अभावमा मुन्धुमलाई नै मूल आधार मान्नुपर्ने बाध्यता छ। जस अनुसार तत्कालिन शासन व्यवस्थाको प्रमुख राजा हुने र न्याय प्रशासनको काम पनि राजाकै अख्तियारीबाट हुने गरेको मुन्धुममा देखिन्छ। किराँत वंशावलीले पनि यसै कुरालाई पुष्टि गर्दछ। यस अतिरिक्त ऐतिहासिक टिकाटिप्पणी, जातीय चरित्र, भाषागत परंपरा, लिपि आदिको विवेचनात्मक निष्कर्षको रूपमा किराँतकालीन न्याय प्रशासनको सम्वन्धमा जानकारी लिनु परेको छ। यस पक्षबाट दृष्टिगत गर्दा किराँतीहरूको संस्कृति र परम्परामा धर्मको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ भने धर्म तत्कालिन समाजमा कानूनका रूपमा पालना भएको मानिन्छ।

हिन्दुहरूको पवित्र धार्मिक ग्रन्थ वेद भन्ने किराँतहरूको प्रमुख धार्मिक ग्रन्थ अर्थात् वेद भनेको मुन्धुम नै हो।⁸⁷ मुन्धुमलाई पनि धुङ्गसुप र पेसप गरी दुई भागमा विभाजित गरिएको पाइन्छ। जस मध्ये धुङ्गसुप मुन्धुम मुल र पुरानो मानिन्छ। धुङ्गसुप मुन्धुमलाई वेद जस्तै गरी सुनेर वा कन्ठाग्र गरेर सजीव बनाएको थियो पछि यसलाई लेखवद्ध गरिएको थियो। पेसप मुन्धुम लिखित रूपमा पाइन्छ,

⁸¹ ऐजन¹

⁸²= ऐजन ।

⁸³. नेपाल कानून पत्रिका, २०१९ विशेषांक, (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०१९), पृ. १७ ।

⁸⁴= हुण्डिराज भण्डारी, नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, (वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी, २०४५), पृ. १९ ।

⁸⁵= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. २४

⁸⁶= ऐजन, पृ. २७ ।

⁸⁷= रजित भक्त प्रधानाङ्ग, नेपाली फौजदारी कानूनको सामान्य परिचय, पा.सं., (काठमाण्डौ : रत्नपुस्तक भण्डार, २०४४), पृ. ४ ।

र यसलाई सोकसोक मुन्धुम, यहाङ्ग मुन्धुम, सज्जी मुन्धुम र साप् मुन्धुम गरी चार भागमा बाडिएको छ । यि वेदहरु मध्ये येहाङ्ग मुन्धुमले किराँत समाजमा कानूनी स्थान लिएको पाइन्छ ।⁸⁸

तत्कालिन समयमा राज्यमा न्यायको श्रोत राजा र राजाबाट प्रत्यायोजित न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्ने पञ्चभलाद्मी⁸⁹ तथा न्याय सभा⁹⁰बाट नै न्याय प्रशासनको काम गरिन्थ्यो । यसका अतिरिक्त राजाद्वारा स्थानीय खास-खास व्यक्तिहरुलाई पनि न्याय-प्रशासनको काम सुम्पिने गरिन्थ्यो ।⁹¹ व्यक्ति विशेष र समूहको माध्यमबाट न्याय सम्पादन र प्रशासनको कार्य गरिने मानिएको प्राचिन किराँतकालमा निकायगत रूपमा अड्डा-अदालतबाट न्याय सम्पादन र प्रशासनको काम भएको तथ्य भने पुष्टि हुँदैन । यद्यपि किराँत भाषासँग मिल्दोजुल्दो नामाकरणका आधारमा लिच्छवीकालीन न्याय प्रशासनमा व्यापक प्रचलनमा रहेको कुथेर, माप्चोक, लिड्वल र सोल्व अधिकरणहरु किराँतकालमै स्थापित भएको अनुमान गरिएको भए पनि पुष्टि हुन सकेको छैन ।

कानून अनुसार न्याय गर्ने सन्दर्भमा धर्मशास्त्रको अनुशरण गर्दै न्याय प्रशासन चलाउनु किराँतकालिन न्याय प्रशासनको मुख्य विशेषताको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । यस कालमा भाषिक, जातीय एवं साँस्कृतिक विभेदका कारणले किराँतहरुमा विभिन्न किसिमका शासन-व्यवस्था कायम थिए, जसको प्रत्यक्ष प्रभाव न्याय व्यवस्थामा पर्न गई न्याय प्रशासनमा एकरूपता कायम हुन नसकेको अनुभव हुन्छ । यस स्थितिले गर्दा समष्टिरूपमा किराँतकालीन न्याय प्रशासन भनी एकै प्रसंगमा उल्लेख गर्दा एकरूपताको अभाव हुन सक्ने अवस्था पनि देखिएको छ ।

यथार्थमा किराँतीहरुको धर्मप्रतिको निष्ठा नै तत्कालिन न्याय व्यवस्थाको प्रतिक थियो । फलतः धार्मिक परंपरासँगै पालन गरी आइएका रीतिरिवाजहरुलाई नै कानूनको रूपमा अंगीकार गरी सोही अनुसार न्याय प्रशासन र न्याय सम्पादन गर्न थालियो । यो पद्धति नै तत्कालिन समाजमा लोकप्रिय र जनभावना अनुकूल भएको बुझिन्छ । राजाको छनौट निर्वाचनका माध्यमबाट गरिने प्रचलन रहेको तत्कालिन गणतन्त्र (Republic) मा त जनभावना अनुकूल न्यायपद्धति अपनाउनु राजालाई अनिवार्य नै थियो । यसका अतिरिक्त जनहित गर्नु तथा जनतालाई खुशी राख्नु राजाको मूल कर्तव्य मानिने प्रशासन सञ्चालन गरिन्थ्यो । यो लक्ष्यपूर्तिको लागि गाउँ गाउँमा न्यायसभा गठन गरी पञ्च भलाद्मी समेतको राय बुझि वास्तविक न्याय उपलब्ध गराउने गरिन्थ्यो तर तत्कालिन समाज धेरै जटिल नभएकाले दैनिक न्याय गर्न स्थायी व्यवस्था नगरी भै-भगडा परेका वखतमात्र गाउँका मुखिया समक्ष गई सभा बोलाउन लगाई भै-भगडा निपटारा गराउन

⁸⁸= ज्ञान्द्रवहादुर श्रेष्ठ, हिन्दु विधिशास्त्र र नेपालको कानूनी व्यवस्था, दो.सं., (काठमाण्डौ : पैरवी प्रकाशन, २०५४), पृ. १७०-१७१ ।

⁸⁹= Hem Narayan Agrawal, **Administrative System of Nepal (Tradition to Modernity)**, (Delhi: Bikash Publishing House, 1976), p. 1-2.

⁹⁰= धनबज्र वज्राचार्य, "लिच्छविकालको न्याय व्यवस्थाको एक भलक" पूर्णमा, (काठमाण्डौ : इतिहास संशोधन मण्डल), वर्ष ४, अंक ४, पृ. ४५ ।

⁹¹= बालचन्द्र शर्मा, **नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा**, दो.सं., (काठमाण्डौ : इतिहास संशोधन मण्डल, २०२२), पृ. १२१ ।

लगाइन्थ्यो । भ्रै-भ्रगडा परेका वखत मात्र त्यस्ता भेला वसाइन्थे र भेलाको निर्णय नै अन्तिम हुन्थ्यो ।

किराँतकालिन सभ्यतामा जहाँसम्म फौजदारी अपराधको प्रश्न छ । चोर्ने, लुट्ने, बेइज्जत वा अपमान गर्ने, ठग्ने, ज्यान मार्ने वा मार्न लगाउने, असक्त गरीब र विधवालाई अन्याय गर्ने, हाडनातामा करणी गर्ने गराउने, निया निसाफ विगाने जस्ता कार्यलाई किराँत मुन्धुममा फौजदारी अपराध कायम गरिएको थियो ।⁹²

किराँतकालमा मुद्दाको प्रारम्भिक सुनुवाई गाउँ गाउँमा नै गाउँलेले छानेको मुखिया-विचारी हाकिमहरुबाट हुन्थ्यो भने अन्तिम न्यायदाता राजा नै हुन्थे । गाउँको हाकिम पान्तुम्याड (Executive Officer) कहाँ सर्वप्रथम उजुरी दायर हुन्थ्यो । निजले प्रतिवादीको अतिरिक्त अन्य भद्र-भलाद्मी पासिडपादाड (Member) आदिलाई उपस्थित गराई दुबै पक्षले दिएको साक्षी, स्रोता समेत बुझि सभा वसी छलफलद्वारा न्यायिक निष्कर्ष निकाल्दथ्यो ।

यसरी हुने न्यायिक कारवाही सर्वसाधारणले हेर्न र देख्न पाउँथे । यो एक किसिमको जनअदालत नै थियो । न्याय सर्वसाधारणको सरोकारको विषय भएकोले न्यायिक काम कारवाही र त्यसको परिणाम जनताले थाहा पाउनु, अपराधी सजायबाट नछुट्नु, निरपराधीले सजाय नपाउनु भन्ने आदर्शलाई त्यसवेला पनि हृदयङ्गम गरिन्थ्यो ।

किराँत मुन्धुममा “ऐन कानून छाड्ने राजाको दशा पहाडको टाकुरामा भुत्ला बेगरको चरो बसेभ्रै हुन्छ” भन्ने कुरा उल्लेख भएबाट पनि किराँतकालमा राजालाई ऐन कानूनभन्दा बाहिर जाने आज्ञा थिएन भन्ने बुझिन्छ ।⁹³

किराँतकालिन न्याय व्यवस्थामा न्याय गर्नुपर्ने कुरालाई ठूलो महत्व दिइएको छ र धर्मको अभावमा निष्पक्ष न्याय नहुने र निष्पक्ष न्याय नभएमा परमात्मा रिसाउनुको साथै न्याय विगानेको आयु घटि मने⁹⁴ जस्ता कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

पछिल्ला दिनहरुमा न्याय निसाफ गर्ने निकायको रुपमा हाड तुम्याड (मन्त्री) को व्यवस्था गरिएको र हाड तुम्याडले पनि सभा गरी छलफल गरेर मात्र साँचो न्याय प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मन्त्रीको हातमा एउटा बदमासलाई तह लगाउने राजदण्ड हुन्छ । सभासदहरुको मत बमोजिम सो कुरा मन्त्रीले गर्दछ ।⁹⁵ अपराध गर्नेलाई इश्वरले घृणा गर्दछन् ।⁹⁶ किराँतहरुले

⁹² इमान सिंह चोमजोङ्ग, किराँत मुन्धुम, (वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी, १९६२), पृ. ३२-३५ ।

⁹³= पूर्ववत् पा.टि. नं. १८, पृ. १७०-१७१ ।

⁹⁴= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. २४-२५ ।

⁹⁵= ऐजन, पृ. २५ ।

⁹⁶= ऐजन ।

आफ्नो जाति, देश र समाजलाई रक्षा गरी शासन संचालन गर्नको लागि स्थिति बाँधि आफ्नो मुन्धुम अनुकूल गरी केही नियम कानून बनाए।⁹⁷ राज्यको शासन राज्यसभाले बनाएको नीति अनुसार संचालन हुनुपर्ने र राज्यसभामा हाड (राजा), तुम्याड हाड (मन्त्री), थक तुम्वा (मूल सरदार) र भारदार तथा अन्य चुनिएका सदस्य हुनुपर्ने व्यवस्था छ।⁹⁸

समग्रमा भन्नुपर्दा ऐतिहासिक सामाग्रीको अभावमा नेपालमा संगठित न्याय प्रणालीको विकासयात्रा कहिले प्रारम्भ भयो भन्ने निश्चित प्रमाण नभएपनि किराँतकालिन न्याय व्यवस्था नै यसको उषाकाल हो।⁹⁹ प्राचिन किराँतकालको शासन व्यवस्था आधुनिक प्रशासन व्यवस्थाभन्दा धेरै उत्तम कोटिको थियो।

राजाले स्वयं न्याय र शासन गरेपनि मनोमानी गर्दैनथे। ठूला-ठूला सभा बैठक बोलाएर सभामा उपस्थित ठूला-ठूला विद्वान, धर्म र न्यायवेत्ता, बुद्धिमा चतुर, राष्ट्रभक्त सभासद, वृद्ध जनहरूसंग सल्लाह लिने गर्थे। त्यस पछि राजाले न्याय गर्दा साक्षिको संज्ञत गराउँथे। न्यायको पुरा पत्ता नलागेसम्म अपराधी घोषित गर्दैनथे। अपराधी सिद्ध नभएसम्म अपराधीलाई सजाय दिदैनथे। त्यसैले प्राचिन किराँतकालिन न्याय प्रशासनमा साक्षी र प्रमाणको समेत ठूलो महत्व र जिम्मेवारी थियो।¹⁰⁰ त्यसैले नेपालको न्याय प्रशासनको इतिहासमा किराँतकालीन न्याय प्रशासन विविधतापूर्ण रहेर पनि हाम्रो न्याय प्रशासनको आधारशिला खडा गर्ने सन्दर्भमा यसले महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त गरेको विषयमा दुइमत पाईदैन।

२.३ लिच्छवीकाल

धर्म नै कानून हो र कानूनको पालना नै धर्म हो अर्थात् धर्मशास्त्रमा मानवले पालना गर्नुपर्ने भनी गरिएको व्यवस्थालाई नै कानूनको रूपमा लिनुपर्ने र धर्मशास्त्रले वर्णन गरेका सोही कार्यको पालना गरेमा धर्म प्राप्त हुने मान्यता नेपालको ऐतिहासिक न्याय व्यवस्थाको प्रमुख विशेषता नै हो। यो विशेषता लिच्छवीकालमा समेत प्रशस्त पाइन्छ।

नेपालमा किराँती शासन व्यवस्था चलिरहेको समय वि.सं. ३०७ तिर उत्तर भारतमा राज्य गरिरहेका लिच्छवीहरूले नेपालमा दखल गरी विजय प्राप्त गरेपश्चात् नेपालमा लिच्छवीकाल शुरु भएको पाइन्छ।¹⁰¹ यो लिच्छवीकाल वि.सं. ३०७ देखि ९३७ सम्म करीब ६३० वर्षसम्म नेपालमा चलेको मानिन्छ।¹⁰² नेपालमा किराँत वंशीय राजालाई हराई लिच्छवीहरूले आफ्नो राज्य संचालन

^{९७} ऐजन।

^{९८}= ऐजन, पृ. २४-२६।

^{९९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १८।

^{१००}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. २३।

^{१०१}= ऐजन, पृ. २६।

^{१०२}= ऐजन, पृ. २९।

गर्दा किराँतीहरूले मिलाएको न्याय प्रशासनको व्यवस्थालाई आधार बनाएर आफ्नो न्याय प्रशासन संचालन गरेको कुरामा दुइमत हुनै सक्दैन ।

किराँतहरूले न्याय प्रशासनको सन्दर्भमा अपनाएका पञ्चसभा वा भलाद्मीहरूको जमघटको विचारबाट न्याय दिने पद्धति हाम्रो न्यायप्रणालीको मौलिक स्वरूप थियो । यो प्रचलनलाई लिच्छवीहरूले तिरस्कार त गरेनन् तर पूर्णरूपमा अंगीकार गरे भन्न सकिने अवस्था पनि छैन किनकि लिच्छवीहरू उत्तर भारत स्थित विभिन्न राज्यबाट नेपाल छिरेको अनुमान गरिन्छ भने उनीहरू वैशाली क्षेत्रबाट नेपाल प्रवेश गरेको¹⁰³ प्रमाण पनि पाइन्छ । जसले गर्दा लिच्छवीकालमा भारत र तिब्बतको समेत प्रभाव परेको कारण उनीहरूले अंगीकार गर्दै आएको न्याय व्यवस्थाले किराँतहरूको पूर्णरूपमा पालना गरेको पाइँदैन ।

किराँतीहरूले न्याय प्रशासनको कार्य गर्ने अभिभारा स्थानीय वासिन्दाहरूलाई नै सुम्पिएको पाइन्छ । त्यस समयमा आफ्नो इलाकामा भै भगडा परेका बखत स्थानीय वासिन्दाहरू स्वयम् भेला भई साक्षी प्रमाण बुझी इन्साफ गरी समाजमा शान्ति व्यवस्था कायम गर्ने नीति लिएको पाइन्छ । जसका लागि ऊनीहरूले स्थायी स्वरूपका न्यायिक निकायको प्रवन्ध नगरी मुद्दा मामिला परेका बखतमा मात्र न्यायसभा बसाल्ने चलन चलाए । लिच्छवीहरूले पनि त्यसलाई विकास र विस्तार गर्ने क्रममा विभिन्न निकायहरूको स्थापना गर्नुका साथै विभिन्न पदाधिकारीहरूको नियुक्ति गरी तिनै निकाय र पदाधिकारीहरूका माध्यमबाट समेत न्याय प्रशासन गर्ने प्रचलनलाई अग्रसर गराए।¹⁰⁴

लिच्छवीकालको कानूनी व्यवस्थाको विस्तृत रूपमा विवेचना गर्नु भन्दा अगाडि मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति र कौटिल्यको अर्थशास्त्र आदि धर्मशास्त्रमा भएको देवानी र फौजदारी सम्बन्धी कानून (धर्म र सजाय) सम्बन्धी चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ । लिच्छवीकालमा ज्यादै प्रचलित कुन कुन धर्मशास्त्र थिए भन्ने विषयमा अध्ययन गर्दा हाँडिगाउँ नारायणस्थानको अभिलेखमा “शास्त्रे मनुयमबृहस्पत्युशनसां विधानं कृत्या नामसुगमदं लोकः” भन्ने उल्लेख भएबाट तत्कालिन समयमा मनुस्मृति, यमस्मृति, बृहस्पतिस्मृति र शुक्रनीति बढि प्रचलित थिए¹⁰⁵ भन्न सकिन्छ ।

मनुस्मृतिमा देवानी र फौजदारी ऐन कानून सम्बन्धी व्यवस्थाको उल्लेख छ । याज्ञवल्क्यस्मृतिको दोस्रो अध्यायमा “व्यवहाराध्याय” भन्ने छुट्टै अध्याय रहेको छ । त्यसमा २५ प्रकरणहरू छन् र ती प्रकरणहरूमा देवानी, फौजदारी, सारवान ऐन कार्यविधि कानूनको विवेचना गरिएको छ । यसैगरी कौटिल्यको अर्थशास्त्रको तृतीय अधिकरणमा देवानी र चतुर्थ अधिकरणमा फौजदारी कानून

¹⁰³= धरनीधर दाहाल, **जाति, भाषा र लिपि**, पहिलो खण्ड २०३१, (विराटनगर : चन्द्रकुमार दंगाल, २०३८), पृ. ४४ ।

¹⁰⁴= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. ५७ ।

¹⁰⁵= पूर्ववत् पा.टि. नं. १८, पृ. १७०-१७१ ।

सम्बन्धी क्रमशः “धर्मस्थीयं र कंटक शोधनम्” शिर्षक अन्तर्गत व्यवस्था गरिएको छ।¹⁰⁶ यसलाई समेत आधार बनाएर तत्कालिन न्याय प्रशासन संचालन भएको वास्तविकतालाई हेर्दा तत्कालिन न्याय व्यवस्थामा कौटिल्यको अर्थशास्त्रको समेत अत्याधिक प्रभाव परेको पाइन्छ।¹⁰⁷

यसका साथै प्राचिनकालको शासन र न्यायव्यवस्थामा अत्याधिक प्रभाव पार्ने यिनै धर्मशास्त्रहरूमा व्यवस्थित फौजदारी ऐन सम्बन्धी व्यवस्थाको आधारमा लिच्छवीकालिन फौजदारी न्याय प्रशासन समेत सुचारुरूपले संचालन भएको थियो। त्यस समयमा फौजदारी न्यायप्रशासनको केन्द्रीय न्यायिक पदाधिकारीका रूपमा सर्वदण्डनायकको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। सो सर्वदण्डनायकको पद तत्कालिन मन्त्री (अमात्य) सरहको हुन्थ्यो र उनको कार्यालय राजदरवारभित्रै रहन्थ्यो।¹⁰⁸

लिच्छवीकालमा कसैले समाज वा कानून विरोधी कार्य गरेको अवस्थामा त्यसलाई तह लगाउने र दण्ड सजाय गर्ने कार्य दण्डनायक (प्रहरी) र सर्वदण्डनायक (न्यायाधिस) ले गर्ने गरेको पाइन्छ। तत्कालिन समयमा न्यायिक कार्यविधिमा कुनै कसुरदार उपरको मुद्दामा सुनुवाई गर्नुपूर्व प्रहरी जस्ता प्रशासक (Wajjian ruler) समक्ष उपस्थित गराई त्यस्ता प्रशासकबाट कसूरको अभियोग लगाई न्यायिक अधिकारी समक्ष पेश गरिन्थ्यो।

लिच्छवीकालमा लिखित ऐन कानूनको व्यवस्था नभएपनि जनतालाई सर्वसुलभ रूपमा समन्याय प्रदान गर्ने उद्देश्यले तीन तहमा विभाजित विभिन्न प्रकारका न्यायिक संगठनहरूको समेत व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। जसमा केन्द्रीय संगठन अन्तर्गत सर्वोच्च न्यायकर्ताका रूपमा भट्टारक महाराजाधिराज रहने अन्तरासन वा परमासनको व्यवस्था गरिएको थियो भने केन्द्रीय संगठन अन्तर्गतका अन्य संगठनमा पर्ने अधिकरणहरू अन्तर्गत पूर्वाधिकरण, पश्चिमाधिकरण, महाधिकरण, भट्टाधिकरण, कुथेर अधिकरण, सोत्व अधिकरण, लिङ्गबल अधिकरण तथा मापचोक अधिकरण रहेका थिए। केन्द्रीय न्यायिक संगठनका पदाधिकारीका रूपमा भने महाप्रतिहार, दौवारिक वा प्रतिहार, महासर्वदण्डनायक, सर्वदण्डनायक र दण्डनायक, महाबलाध्यक्ष र बलाध्यक्ष रहेका थिए।

प्रान्तीय न्यायिक संगठन अन्तर्गत द्रङ्ग, तल, विषयपति, अट्टकुलक तथा सुत्रधर रहन्थे भने उपरोक्त न्यायिक निकायका न्यायकर्ताका रूपमा महासामन्त वा सामन्त रहने व्यवस्था गरिएको थियो। स्थानीय संगठन अन्तर्गत शोल्व वा शुल्ली, पाञ्चाली, विर्तावाला र आर्यसंघ तथा चाटभट जस्ता न्यायिक निकाय तथा पाञ्चाली जस्ता न्यायिक पदाधिकारीहरू रहने व्यवस्था थियो।¹⁰⁹

¹⁰⁶= ऐजन।

¹⁰⁷= Luciano Peceh, **Medieval History of Nepal (750-1480)**, (London : Sweet & Maxwell, 1958), p. 66.

¹⁰⁸= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. ३२।

¹⁰⁹= ऐजन, पृ. २८।

तत्कालिन समयमा उपरोक्त बमोजिमका न्यायिक संगठनहरु भएपनि पाञ्चालीहरुले शुरु मुद्दा हेर्ने अधिकार अन्तर्गत छिनेका मुद्दामामिलामा कुनै पक्षलाई चित्त नबुझेमा दौवारिक मार्फत् राजाको अन्तरासनमा पुनरावेदन (उजुरी) गर्न पाउने व्यवस्था थियो तर राजा बसन्तदेवको पालादेखि लिच्छवीकालीन शासन व्यवस्थामा शोल्ब वा शुली अधिकरणलाई शुरु मुद्दा हेर्ने अधिकार दिइएको थियो । यद्यपि पछिल्ला दिनमा उक्त अधिकरणलाई पञ्चअपराधमा शुरु मुद्दा हेर्ने अधिकार नदिएको¹¹⁰ घटनाले पाञ्चालीलाई सबै विषयका मुद्दाहरुको शुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार नभएको पुष्टि हुन्छ ।

त्यसपछि पञ्चअपराधमा उजुरी परेकोमा उजुरी परेको एक महिनाभित्र अन्तरासनबाट मुद्दाको छिनाफाना गराई दिनुपर्ने कर्तव्य दौवारिकलाई तोकिएको थियो । यसका अतिरिक्त केही मुद्दाहरुमा सुरु तह (खासगरी पाञ्चाली) ले राम्ररी मुद्दा हेरेन वा न्याय पारेन भन्ने पुनरावेदन उजुरी गर्ने पक्षले दौवारिक समक्ष दर्ता गराउनुपर्ने र उसले पनि एक महिनाभित्र महाराजाधिराजका अन्तरासनमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । यस प्रकारको अन्तरासन राजाको अध्यक्षतामा बस्ने शासन-यन्त्रको प्रमुख निकाय भएको स्पष्ट हुन्छ ।¹¹¹

पछिल्ला दिनमा आएर कुनै मुद्दा सोझै अन्तरासन समक्ष जाहेर गर्नुपर्दा परेको उजुरी द्वारेले लिई आफूमाथिका प्रतिहारकहाँ पठाउँथे र प्रतिहारले आफूमाथिको महा-प्रतिहार समक्ष पठाइसकेपछि महा-प्रतिहारले अन्तरासनमा जाहेर गर्ने प्रचलन रहेको थियो ।¹¹² यसरी मुद्दाको सुनुवाई र पुनरावेदन गर्दा क्रमिक रूपमा न्यायिक अधिकारीले बौहारिक, बौहारिकले सुत्तधर समक्ष, सुत्तधरले अठ्ठकुलक समक्ष र अठ्ठकुलकले सेनापति (मुख्यमन्त्री) र सेनापति मुख्यमन्त्रीले उपराजा समक्ष र उपराजाले राजा समक्ष जाहेर गर्नुपर्ने व्यवस्था थियो ।

राजाले पनि सबुद प्रमाणको उचित मूल्यांकन गरी न्याय प्रदान गर्दथे ।¹¹³ यसरी आठतह पार भएपछि मुद्दाको सुनुवाई समाप्त हुन्थ्यो ।¹¹⁴ भने कैलासकूट भवनबाट उच्च तहको न्याय प्रदान गरिन्थ्यो ।¹¹⁵ तर कारणवश राजाले मुद्दा मामिला हेर्न सुन्न नपाएमा सम्पूर्ण धर्मशास्त्र जानेका ब्राम्हणहरुलाई सभासदसँग बसेर न्याय गर्नको लागि राजाले नियुक्त गर्ने गर्दथे ।¹¹⁶

¹¹⁰= धनबज्र बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, (काठमाण्डौं, त्रि.वि.वि. नेपाल तथा एशियाली अध्ययन सस्थान, २०३०), पृ. ११८ ।

¹¹¹= ऐजन, टेकबहादुर श्रेष्ठ, पाञ्चाली शासन पद्धतिको ऐतिहासिक विवेचना, २०३५, (किर्तिपुर, काठमाण्डौं, त्रि.वि.वि. नेपाल तथा एशियाली अध्ययन सस्थान, २०३८), पृ. ३० ।

¹¹²= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. २५ ।

¹¹³= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. २४ ।

¹¹⁴= ऐजन, पृ. २४ ।

¹¹⁵= ऐजन, पृ. २८ ।

¹¹⁶= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. ३१ ।

यस कालमा पनि न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा राजाले स्वविवेक प्रयोग गर्दथे । तत्कालिन समयमा राजाले समय परिस्थिति र आवश्यकता अनुसार समय-समयमा विभिन्न प्रशासनिक, सैनिक तथा अन्य कुनै पनि प्रकृतिका निकायहरूलाई न्यायिक अधिकार सुम्पिने प्रचलन विद्यमान रहेको थियो ।¹¹⁷ दरवार भन्दा बाहिरका आवश्यक कुरा बुझि त्यस्ता कुराहरू राजालाई जाहेर गर्नको लागि राजाको ढोकामा राजाको हजुरीयाको रूपमा प्रतिहार र महाप्रतिहार बस्ने व्यवस्था थियो । लिच्छवीकालमा यस्ता प्रतिहार र महाप्रतिहारको भूमिका महत्वपूर्ण थियो ।

लिच्छवीकालमा न्याय प्रशासन चलाउन केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय क्षेत्रमा अधिकार विकेन्द्रीकरण गरिएको थियो । जसमा पूर्वाधिकरण, पश्चिमाधिकरण, महाधिकरण, भट्टाधिकरण, कुथेर अधिकरण, सूली वा शोल्ब अधिकरण, लिगवल वा लिंगवल अधिकरण, माप्चोक अधिकरण तल्लो तहका न्यायीक निकायका रूपमा रहेका थिए भने महाप्रतिहार, दौवारिक वा प्रतिहार, महासर्वदण्डनायक, सर्वदण्डनायक वा दण्डनायक तथा महाबलाध्यक्ष वा बलाध्यक्षका साथै भट्टारक महाराजाधिराज जस्ता उच्च तहका न्यायिक निकाय वा अधिकारीका रूपमा रहेका थिए ।¹¹⁸ सबैभन्दा तल्लो तहमा ग्राम पाञ्चालीलाई न्यायिक अधिकार दिइएको थियो । यसैकारण तत्कालिन समयमा “दौलोमा न्याय” को सिद्धान्त लागू भएको थियो भन्ने कुरा विभिन्न अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ ।¹¹⁹

लिच्छवीकालमा अपराधी भए बाबुआमालाई पनि दण्ड गर्नुपर्छ¹²⁰ भन्ने सिद्धान्त अपनाइएको हुँदा तत्कालिन न्याय व्यवस्थामा पक्षपातरहित तवरबाट समन्याय प्रदान गर्ने कार्यमा जोड दिइएको आभाष मिल्दछ । लिच्छवीकालमा दण्ड सजाय गर्दा धर्मशास्त्रमा बताएजस्तै प्रथम सहस मध्यम सहस र उत्तम सहस गरी अर्थदण्ड गर्ने व्यवस्था थियो । त्यो अर्थ दण्ड अपराध (कसुर) अनुसार घटिवढि पर्दथ्यो । त्यस समयमा पनि अपराधको मात्रा, अपराध गर्ने मनसाय, र अरु अवस्थाका साथै धर्मशास्त्रको जस्तै देश, काल, अभियुक्तको शक्ति, उमेर, अपराधको प्रकृति र उसको आर्थिक अवस्था समेतलाई विचार गरी प्रमाणबाट अपराधी सिद्ध भएपछि मात्र दण्ड दिनुपर्नेलाई नै दण्ड दिइन्थ्यो ।

त्यस समयको दण्डका प्रकारहरूमा बाग्दण्ड (हप्काउनु), धिक दण्ड (धिककार्नु), अर्थदण्ड (जरीवाना) र वधदण्ड (अङ्गभङ्ग र मृत्युदण्ड) पर्दथे । तत्कालिन समयको दण्डसजायमा एउटा व्यक्तिले अपराध गरेको भएपनि उसको कसुर हेरी पुरै परिवारलाई समेत दण्डसजाय गरिन्थ्यो ।¹²¹ यसरी न्याय गर्ने अधिकारी मायामोह पक्षपात आदिबाट अलग रहेर सबैलाई समान भावले न्याय गर्ने प्रकृतिको हुनुपर्ने कुरामा विशेष ध्यान पुऱ्याइएको पाइन्छ ।

¹¹⁷= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. २७ ।

¹¹⁸= ऐजन, पृ. २८ ।

¹¹⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. ३१ ।

¹²⁰= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. १९ ।

¹²¹= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. ३१-३३ ।

२.४ मल्लकाल

राज्यलाई लोककल्याणकारी मार्गमा अग्रसर गराउनको लागि शान्ति सुव्यवस्था र अमनचयन कायम हुनुपर्दछ । जसको लागि निष्पक्ष, स्वतन्त्र र समान रूपमा दुष्टलाई दण्ड दिने पीडितलाई राहत दिने प्रकारको न्याय व्यवस्था लागू हुनुपर्दछ । यसै गरी न्याय प्रशासन संचालन गर्नको लागि समान र लिपिवद्ध कानून र त्यसको पालना वा कार्यान्वयन गर्ने आधिकारिक निकाय हुनुपनि नितान्त जरुरी हुन्छ । यसै वास्तविकतालाई व्यवहारमा लागू गर्ने प्रयास मल्लकालमा भएको पाइन्छ ।

नेपालको इतिहासको अध्ययनबाट मल्लकाल पनि लिच्छवीकाल भै निकै पुरानो भएको कुराको अवगत हुन्छ । इशापूर्व चौथो शताब्दीमा लेखिएको मानिने कौटिल्यको अर्थशास्त्र^{१२२} मा मल्लहरुको राज्य भएको कुरा उल्लेख हुनुको साथै लिच्छवीहरु नेपाल प्रवेश गर्दाकै समयमा मल्लहरुले पनि कुशिनगर, पावा क्षेत्रमा राज्य गरेको^{१२३} तथा काठमाण्डौंमा लिच्छवीहरुको शासन भएको समयमा गण्डक क्षेत्रमा मल्लहरुको राज्य भएको^{१२४} भन्ने तथ्यांकबाट पनि नेपालमा मल्ल शासन निकै पुरानो मान्न सकिन्छ ।

राजा राघवदेवले २० अक्टोबर ७९ मा नेपाल सम्वत् चलाएदेखि नेपालको इतिहासको मध्यकाल (Medivel Period) शुरु हुन्छ । न^{१२५} मध्यकाल अन्तर्गत पनि राजा जयस्थिति मल्लको शासनकाल वि.सं. १४३७ देखि जयप्रकाश मल्लको शासनकाल १८२५ सम्मको समयलाई मल्लकाल मानिएको छ ।^{१२६}

मल्लकालीन न्याय व्यवस्था पनि लिच्छवीकालिन न्याय प्रशासन भै धर्मशास्त्रकै आधारमा चलेको पाइन्छ । यही कुरालाई मध्यनजर राख्दै नेपालको इतिहासमा श्री ५ सुरेन्द्रको पालापूर्व सबभन्दा बढी कानून निर्माण गर्ने राजामा राजा जनक र जयस्थितिमल्ल नै देखिएकाछन् ।^{१२७}

राजा आनन्द मल्लले जनतालाई न्याय उपलब्ध गराउन आफ्नो अदालत भादगाउँमा स्थापना गरेका थिए ।^{१२८} भने धर्मराज^{१२९} उपनामले चर्चित जुम्ली राजा पृथ्वीपाल मल्लले जुम्ला क्षेत्रमा

^{१२२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २१, पृ. २१८ ।

^{१२३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४०, पृ. २७२ ।

^{१२४}= ऐजन ।

^{१२५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १८, पृ. १९९ ।

^{१२६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. ४० ।

^{१२७}= ऐजन, "नेपालको मध्यकालीन न्यायव्यवस्था", नेपाल कानून परिचर्चा, (काठमाण्डौं : कानून अध्ययन सस्थान), वर्ष ३, अंक २, पृ. १ ।

^{१२८}= Wright Daniet, **History of Nepal (Translated from the parbatiya) Rpd.**, (Kathmandu : Nepal Antiquated book publisher, 1972), p. 164.

^{१२९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. ८१ ।

जुन राजाको जन्म हुन्छ उनले यत्नपूर्वक धर्म (न्याय) को पालना गर्नुपर्छ किनभने धर्म (न्याय) ले नै नाश गर्नुपर्नेलाई नाश गर्ने र रक्षा गर्नुपर्नेलाई रक्षा गर्छ भनी सिँहनाद गरेका थिए।^{१३०}

डिल्लीरमण रेग्मीका अनुसार त्यसबेला न्याय प्रशासन सम्पादन गर्न मल्ल राज्यमा कुनै किसिमको छुट्टै ऐन कानूनको व्यवस्था थिएन^{१३१} यद्यपि नेपालको इतिहासमा लिच्छवीकालमै फौजदारी न्याय व्यवस्थाले सुस्पष्ट एवम् परिमार्जित बाटो अपनाई सकेको हुँदा त्यसलाई अनुसरण गर्नमा मल्ल शासकहरूले कुनै आपत्ति मानेनन् । यसबेला पनि पहिलेको भैं राज्य संचालन, शासन संचालनको साथै कानूनी र न्याय प्रशासन समेत मनुस्मृति, नारदस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति जस्ता धर्मशास्त्रहरू तथा रितिरिवाज र परम्परागत प्रथाको आधारमा नै व्यवस्थित हुन्थ्यो ।

मल्ल राज्य ज्याँदै धर्मभिरु भएकोले धार्मिक कुराहरूको व्याख्या राजगुरुहरूबाट हुन्थ्यो र तिनीहरूले गरेको व्याख्याको आधारमा नै सम्बन्धित विवादहरूमा निर्णय प्रदान गरिन्थ्यो । यस प्रकार राजगुरुहरू कानूनको व्याख्याकार थिए भने राजा कानूनको प्रयोग गर्ने न्यायकर्ताको रूपमा रहेका थिए।^{१३२} यसका साथै पात्र तथा महापात्रहरू न्यायिक पदाधिकारीहरूको रूपमा पूर्व मल्ल कालमा

नियुक्त गरिने पदहरू थिए । महापात्र मुद्दा मामिला सुनुवाई गर्ने प्रमुख पदाधिकारी नै थिए।^{१३३}

मल्ल शासनकालमा नेपालको न्याय प्रशासन राजा जयस्थिति मल्लले वि.सं. १४३७ मा लेखाएको “मानव न्यायशास्त्र” को आधारमा संचालन भएको पाइन्छ । सो मानव न्यायशास्त्र तत्कालिन समयमा अत्याधिक प्रचलित रहेको नारद स्मृतिबाट प्रभावित भएको कुरा यस “मानव न्यायशास्त्र”मा भएका प्राय सबै श्लोकहरू नारदस्मृतिबाट हु-बहु उतारेबाट समेत प्रमाणित हुन्छ।^{१३४} जयस्थिति मल्लले यसरी मानव न्यायशास्त्र लेखाउन लगाई राज्य र शासन संचालन गरेको कारण उनले मल्लकालमा देवानी र फौजदारी न्यायप्रशासनमा समेत निकै सुधार गरी स्थिति बन्देज तथा कानूनको निर्माण गर्ने मौका पाएका थिए । मल्ल कालमा जयस्थिति मल्लकै समयदेखि न्याय शुलभ होस् भनी दौडाहा गर्ने “छडिदार” नियुक्त गर्ने व्यवस्थाको पनि शुरुवात भएको थियो।^{१३५} उनले न्यायव्यवस्था बाँधेर न्याय प्रशासनमा व्यापक सुधार गरेकै कारणले पनि उनको नाउँ मल्लकालमा ऐन कानून बनाउने र स्थिति बाँध्ने राजाका रूपमा नै प्रशिद्ध थियो।^{१३६}

^{१३०}= रेवतीरमण खनाल, “नेपालको मध्यकालीन न्यायव्यवस्था”, नेपाल कानून परिचर्चा, (काठमाण्डौँ : कानून अध्ययन सस्थान), वर्ष ३, अंक २, पृ. १ ।

^{१३१}= दामोदर प्रसाद प्रजापति, नेपालको न्याय प्रशासनको संक्षिप्त इतिहास, (काठमाण्डौँ : इतिहास संशोधन मण्डल, २०३३), पृ. १३ ।

^{१३२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, पृ. ७ ।

^{१३३}= Op. Cit. f.n. 37, p. 175.

^{१३४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७ ।

^{१३५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. ४५ ।

^{१३६}= ऐजन, पृ. ४७ ।

मल्लकालीन न्याय प्रशासनको संगठनात्मक स्वरूपमा सर्वोच्च न्यायिक निकाय वा पदाधिकारीका रूपमा राजा वा राजकुल रहेका थिए भने राजा अन्तर्गत कोटिलिङ्ग र इटाचपली उच्च तहका न्यायिक निकायका रूपमा रहेका थिए । यसैगरी न्याय प्रशासन र सामान्य प्रशासन अन्तर्गत चौतारा, महत, महामात्य, राजगुरु र धर्माधिकार तथा यसभन्दा मुनि अमात्य, प्रमान, मुल्मी, डिट्ठा र विष्ट रहेको पाइन्छ । यसका साथै प्रादेशिक संगठन (न्यायिक निकाय) को रूपमा महासामन्त वा सामन्त, महापात्र वा पात्र र महामण्डलिक वा प्रमुख रहेका पाइन्छन् भने स्थानीय संगठन (न्यायिक निकाय) अन्तर्गत प्रमान, द्वारे (दौवारिक अर्थात् राजाका ढोके), छरिद्वारे, नायक र पञ्चप्रधान वा पञ्च समुच्चय रहेका पाइन्छन् ।^{१३७}

मल्लकालीन न्याय प्रशासन अन्तर्गत कोटिलिङ्ग अदालत उच्च तहको अदालत भएको र तत्कालिन समयका ठूला र गम्भिर प्रकृतिका अपराधीहरूलाई प्रताप मल्लद्वारा स्थापित कालभैरवमा लगी, प्युरीको बत्ती बाली बालिएको बत्तीलाई अपराधीको कानमा राखिदिँदा ऊ फटफटाएमा अभियोग स्वीकारेको मानी निजलाई मृत्युदण्ड दिने गरिएकोमा पछि सो दैवीय परीक्षालाई अनुपयुक्त ठानी त्यसमा सुधार ल्याई त्यसको सट्टा न्यायकर्ताले निष्पक्ष रूपमा न्याय सम्पादन गर्ने कुराको सपथ लिई मुद्दा मामिलाको सुनुवाई गर्नुपर्ने बन्दोवस्त वाँधेको पाइन्छ ।^{१३८}

शुरु-शुरुमा कोटिलिङ्गले कस्ता मुद्दामा सुनुवाई गर्दथ्यो भन्ने प्रष्ट नभएपनि पछि आएर देवानी विषयका मुद्दा मात्र यसले सुनुवाई गर्न पाउने गरी तोकिएको पाइन्छ । यसरी कोटिलिङ्गको निर्णयमा चित्त नबुझे राजा समक्ष कराउन (पुनरावेदन गर्न) सकिन्थ्यो ।^{१३९}

मल्लकालीन न्याय प्रशासनमा राजा वा राजकुल भन्दा मुनिको उच्च स्तरिय फौजदारी अदालतको रूपमा इटाचपली रहेको छ । यसले राजकाज, ज्यान, डाँका, गौवध, चोरी जस्ता गम्भिर मुद्दाहरूमा स्थानीय अदालतले गरेको फैसला उपर पुनरावेदन सुन्ने गरेको पाइन्छ भने राजधानी वा केन्द्रमा परेका सो सम्बन्धी मुद्दाको शुरु कारवाही र किनारा समेत यसै अदालतले गर्ने गरेको पाइन्छ । कतिपय मुद्दामा स्थानीय न्यायिक निकाय तथा पदाधिकारीहरूले फौजदारी विषयमा दिएको निर्णयमा चित्त नबुझे द्वारे समक्ष र निजको निर्णयमा पनि चित्त नबुझे इटाचपलीमा पुनरावेदन लाग्दथ्यो । इटाचपलीको निर्णयमा पनि चित्त नबुझे राजा कहाँ कराउन सकिन्थ्यो ।^{१४०}

न्याय प्रशासन संचालन गर्नको लागि कुनै कानून नभएको तत्कालिन मल्ल शासनकालमा पनि नागरिकलाई न्याय प्रदान गर्ने र तल्लो तहको न्यायिक निकाय वा पदाधिकारीको निर्णयमा चित्त नबुझेमा पुनरावेदन गर्ने जस्ता व्यवस्था समेत भएको पाइन्छ । त्यसताका स्थानीय न्यायिक निकाय वा पदाधिकारी (पञ्च, द्वारे, विर्तावाल)ले गरेको निर्णय उपर विषय वा देशस्तरीय प्रमान

^{१३७}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. ७० ।

^{१३८}= रेवती रमण खनाल, “नेपालको न्यायिक इतिहासमा कोटिलिङ्ग अदालत”, न्यायदुत, (काठमाण्डौं : नेपाल वार एशोसिएशन), वर्ष ९, अंक २८, पृ. ७ ।

^{१३९}= नेपालको न्याय व्यवस्था, (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत २०३८), पृ. १४६ ।

^{१४०}= ऐजन ।

वा पञ्च प्रमान समक्ष पुनरावेदन लाग्ने, विषय वा देशस्तरीय प्रमान वा पञ्च प्रमानको निर्णय उपर प्रादेशिक संगठन/पदाधिकारी उपर पुनरावेदन लाग्ने र प्रादेशिक संगठन/पदाधिकारीको निर्णय उपर उच्च न्यायिक निकाय (कोटिलिङ्ग र इटाचपली)/पदाधिकारी उपर पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था हुनुको साथै कुनै पनि मुद्दा मामिलाको अन्तिम न्यायकर्ताको रूपमा भने राजालाई नै मान्यता दिएको पाइन्छ। यसरी मल्लकालमा तहगत रूपमा मुद्दाको सुनुवाई गर्दा समेत मुद्दासँग सम्बन्धित साँक्षी प्रमाण समेतको राम्रोसँग मुल्यांकन गरेर मात्र निर्णय सुनाइने गरिन्थ्यो।^{१४१}

२.५ शाहकाल

“विद्या हराय काशि जानु न्याय हराए गोरखा जानु” भन्ने उक्ति केवल उक्ति मात्र नभएर तत्कालिन समयको वास्तविकतालाई चित्रण गर्ने मूल संयन्त्र नै हो भन्दा अतिशयोक्ति नहोला। न्याय प्रशासन संचालन गर्नको लागि ऐन कानून नै नभएको तत्कालीन समयमा राजा राम शाहले धर्मशास्त्रका आधारमा निष्पक्षता र समानताको सिद्धान्त अनुरूप व्यवहारोपयोगि तवरले सबैलाई मान्य हुने किसिमले न्याय प्रदान गरेकै कारण नेपालको इतिहासमा न्याय प्रदान गर्ने कार्यको लागि शाहकाल त्यसमाथि पनि मुख्य गरेर राम शाहको शासन काल स्वर्ण अक्षरले लेखिएको छ।^{१४२}

काठमाडौँ उपत्यकामा मल्लहरूको शासन चलिरहेको समय अर्थात् वि. सं. १६१६ तिर नै गोरखा लगायत पश्चिमका बाइसी र चौबीसी राज्य लगायतका क्षेत्रहरूमा शाहहरूको राज्य रहेको कुरा इतिहासको अध्ययनबाट जानकारी हुन आउँछ।^{१४३} वि.सं. १६१६ मा गोर्खामा द्रव्य शाहले शासन चलाउन थालेपछि आधुनिक शाह वंशको शुरुआत भएको मानिन्छ। द्रव्य शाहको पालाको कानूनी व्यवस्था समेत किराँतकाल र लिच्छवीकालमा भैँ धार्मिक ग्रन्थहरूद्वारा प्रदत्त नीति, निर्देशन, परम्परागत रीतिरिवाज एवं प्रथामा आधारित थियो।^{१४४} यद्यपि, नेपालको इतिहासमा वि.सं. १८२५ सम्मको समयलाई मल्लकाल भनिएपनि शाहकालको न्याय व्यवस्थाको अध्ययन गर्नुपर्दा विसं १६६३-१६९३ समयावधिको राजा रामशाहको न्यायव्यवस्थालाई पनि शाहकालमै लिनु उपयुक्त देखिन्छ।^{१४५}

यसरी मल्लकालको हाराहारीमा राज्य संचालन गरेका शाहवंशीय राजाहरूले भने न्याय व्यवस्था संचालनमा मल्ल शासकहरूको न्याय पद्धतिबाट प्रभावित नभएर वा उनीहरूको न्यायपद्धतिको अङ्गिकार नगरी आफैँले स्वतन्त्र पूर्वक न्याय प्रदान गर्ने परिपार्टी बसालेका थिए। प्रा. ढुण्डिराजका

^{१४१}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. ९४-९५।

^{१४२}= ऐजन, पृ. ११८।

^{१४३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २१, पृ. १०९।

^{१४४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, पृ. ८।

^{१४५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. ५९।

अनुसार रामशाहको राज्य व्यवस्था शुक्रनीतिको आधारमा कायम भएको थियो ।^{१४६} र न्याय सम्पादन गरेर नै राजा रामशाहले नाम काम कमाएका थिए ।^{१४७} “आफ्नो समय अनुसारको कानूनी व्यवस्था बाध्ने र प्रजालाई न्याय दिने दुवै कुरामा शाहवंशी राजा रामशाहले समान श्रेय पाएका थिए^{१४८} भन्ने जस्ता कुराहरु विभिन्न दस्तावेज, पुस्तक र शिलालेख तथा ताम्रपत्रहरु समेतमा पढ्न र देख्न पाइन्छ । यस अर्थमा पनि राजा रामशाहको न्याय व्यवस्थाको अध्ययन विना शाह वंशको न्यायिक इतिहासको अध्ययन अधुरो र अपुरो हुने कुरालाई नकार्न सकिँदैन ।

कुनै लिखित ऐन कानूनको व्यवस्था नभएकै समयमा पनि धर्मशास्त्रको आधारमा अपराध अनुसार दण्ड गर्ने धारणाबाट प्रेरित राजा रामशाहको न्यायिक अवधारणा समसामयिक मात्र नभएर पछि सम्मका लागि पनि अनुकरणीय भएको हुँदा राजा राम शाहको ख्याति नेपालको न्यायिक इतिहासमा अविस्मरणीय हुन पुगेको छ ।^{१४९} त्यस समयमा अन्याय वा मर्का पर्नेले राजाको ढोका समक्ष उपस्थित भई लिखित वा मौखिक रुपमा विन्ती गर्न सक्थ्यो । यसरी लिखित रुपमा परेको उजुरीलाई हु-बहु र मौखिक रुपमा परेको उजुरीलाई लेखबद्ध गरी न्यायसभामा पेश गर्नको लागि सोही प्रयोजनले छुट्टै व्यक्तिको पनि प्रवन्ध गरिएको थियो ।^{१५०} उजुरी वा विन्ती सम्बन्धी सबूद प्रमाण प्रायः न्यायसभाकै तर्फबाट बुझिन्थ्यो ।

रामशाहको मान्यता थियो कि न्याय भनेको सत्य कुरा पत्ता लगाई त्यसलाई युगको धारणा, मान्यता र मानविय विचार अनुकूल निर्णय दिनु हो । न्याय सदा युग सापेक्ष हुनुपर्दछ । मानिसको धारणा, सामाजिक मान्यता आदिमा परिवर्तन आएपछि न्यायमा पनि परिवर्तन आउँछ आज न्याय मानिएको कुरा पछि सामाजिक परिवर्तन भएमा अन्याय पनि हुन सक्छ । त्यसैले न्याय गरेर मात्र हुँदैन, त्यो समयका तटस्त व्यक्तिले हेर्दा न्याय भएको पनि देखिनुपर्छ^{१५१} भन्ने जस्ता निकै उदार र सामाजिक भावनाले ओतप्रोत भएको न्याय व्यवस्थाले गर्दा पुरा विश्वले नै उत्कृष्ट ठहर्‍याएको कानूनी व्यवस्था अवलम्बन गर्दै आएको वर्तमान समयसम्म पनि निसाफ हराए गोरखा जानु भन्ने लोकोक्तिको रुपमा राजा राम शाहले कमाएको ख्याति र कीर्तिमा किंचित कमि आएको छैन ।

न्यायिक निकायको हकमा श्री ५ रामशाहका शासनकालमा पनि तल्लो तहको न्यायिक निकायका रुपमा गाउँ पञ्चायत थियो र साना तिना भै भगडा ती पञ्चायतले हेरी मिलाउने र निर्णय गर्ने

^{१४६}= ऐजन, पृ. ६६ ।

^{१४७}= ऐजन ।

^{१४८}= नेपाल कानून पत्रिका, विशेषांक (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०१९), पृ. १७ ।

^{१४९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. ११८ ।

^{१५०}= रेवतीरमन खनाल, “श्री ५ रामशाहको न्याय व्यवस्था”, नेपाल कानून परिचर्चा, (काठमाण्डौ : कानून अध्ययन सस्थान), वर्ष ४, अंक २, पृ. ६ ।

^{१५१}= ऐजन, पृ. ९ ।

गर्दथे भने माथिल्लो तहको न्यायिक निकायको रूपमा राजाको सभा (भारदार) पञ्च वसी न्याय गरिन्थ्यो । त्यसलाई पछि भारदारी पनि भनिन्थ्यो¹⁵² र अन्तिम तहको न्यायकर्ताको रूपमा भने राजा स्वयं रहेका थिए ।

आफ्नो शासनकालमा राजा राम शाहले न्याय र सु-व्यवस्था कायम राखी सु-शासनको अवधारणालाई व्यावहारिक रूपमा मान्यता प्रदान गर्नको लागि विभिन्न स्थितिहरू बाँधेका थिए । यिनै स्थिति मध्येको पन्ध्रौँ स्थितिमा ज्यान जाने अपराध गरे पनि चौतरिया, भाई, सगोल बन्धु, ब्राम्हण, वैरागी, सन्यासी, भाट र स्त्रीलाई प्राण दण्ड नदिनु मुडी देश निकाला गर्नु भनी शास्त्रीय प्रमाण अनुसार स्थिति बाधिएको थियो¹⁵³ भने सोह्रौँ स्थितिमा खस (क्षेत्री), मगर नेवार प्रवृत्ति जात मध्येमा जसले ज्यान जाने अपराध गर्छ उसैलाई मात्र मृत्युदण्ड दिनु भनी “जसको पाप उसको गर्दन” भन्ने स्थिति बाधिएको थियो । पछि यही स्थितिको सुधार हुँदै “जसले अंगार खान्छ उसैले कालो हरछ ।” भन्ने सिद्धान्तको आधारमा फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन भएको पाइन्छ ।

शाहकालिन न्याय प्रशासन अन्तर्गत राजा रामशाहले न्यायपूर्ण समाज कायम गर्न कचहरीको मर्यादा आवश्यक ठान्दै मुद्दा मामिला हेर्ने कार्यविधि (राजनीति) समेत निर्धारण गरेका थिए ।¹⁵⁴ जसलाई आधार मान्दा तत्कालिन समयमा अर्थात् राजा राम शाहको पालामा न्याय प्रशासन संचालन गर्नको लागि निश्चित न्यायिक कार्यविधि अपनाइएको पाइन्छ ।

तत्कालिन न्याय-व्यवस्थामा तल्लो तहको न्यायिक निकाय वा पदाधिकारीबाट सुनुवाई गरिएका मुद्दा-मामिला क्रमैसँग पुनरावेदनको रूपमा माथिल्लो न्यायिक निकाय वा पदाधिकारी समक्ष माग्ने व्यवस्था नभई मुद्दाको जटिलता अनुसार पञ्चसभा (पञ्चकासन), काजीहरू, तथा राजाको कचहरी इत्यादिबाट शुरु मुद्दा उपर सुनुवाई गर्ने प्रचलन रहेको बुझिन्छ । त्यसो भए पनि शुरु निर्णय भएको मुद्दामामिला उपर पुनरावेदन गर्न पाइने अधिकारबाट पक्षहरूलाई वञ्चित गरिएको थिएन ।

सामान्यतः पञ्चकासन तथा राजाको कचहरीबाट मुद्दामामिला हेर्दा विभिन्न न्यायविद्, शास्त्र विज्ञ पण्डित, तथा व्यवहारज्ञाता मानिसहरू समेत राखी आपसी छलफल गरी कानून तथा धर्मशास्त्र अनुकूल निर्णय दिइन्थ्यो । राजाको कचहरीमा राजा स्वयं पनि न्याय दिने कार्यमा संलग्न रहन्थे । राजाका कचहरीबाट दिइएको निर्णय शुरु तथा पुनरावेदन जुन तहको भएपनि अन्तिम र अकाट्य मानिन्थ्यो ।¹⁵⁵

¹⁵²= धनबज्र ब्रजाचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, **पाञ्चालि पद्धतिको ऐतिहासिक विवेचना**, (काठमाण्डौ : त्रि.वि.वि. नेपाल तथा एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३८), पृ. २१० ।

¹⁵³= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. २९ ।

¹⁵⁴= प्रेम बहादुर लिम्बु र भुपेन्द्रमान शर्मा, **संक्षिप्त नेपाल इतिहास**, (काठमाण्डौ : इतिहास संशोधन मण्डल, २०११), पृ. १६५ ।

¹⁵⁵= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १२२ ।

यसरी मुद्दा मामिला गर्दा मुद्दाको विषयवस्तु बुझ्न नसक्ने तथा काम विशेषले उपस्थित हुन नसक्ने वादी प्रतिवादीले साधारण भए मुद्दाको विषय बुझ्नेलाई वारेस पठाउन सक्तथे ।¹⁵⁶ शुरु तहबाट मुद्दाको सुनुवाई गर्ने अधिकारीहरु विर्तावाला, पञ्चहरु, सरदार, काजी, भारदार आदि जस्ता पदाधिकारीहरुले निर्णय गर्न नसकेका मुद्दा-मामिला राजासमक्ष सुनुवाईको लागि विन्ती गरी पठाउने प्रचलनसम्म भएको देखिन्छ तर स्थानीय पदाधिकारीहरुले गरेको निर्णय उपर पक्ष विपक्षको चित्त नबुझेमा राजा समक्ष विन्तिपत्र गर्न सकिन्थ्यो ।¹⁵⁷

न्यायको रोहमा भगडिया वा मुद्दाका पक्षहरुले न्यायिक निकाय वा कचहरी (अदालत) मा प्रवेश गर्दा न्यायिक अनुशासन र कचहरीको मर्यादा राख्नुपर्ने व्यवस्था समेत त्यस समयमा मिलाइएको थियो ।¹⁵⁸ तत्कालिन समयका न्यायकर्ता रामशाहले पहिले देखि चल्दै आएको अपराधीका परिवारले समेत दण्ड-सजाय भोग्नुपर्ने प्रचलनलाई पूर्णरूपमा त्यागि अपराधीलाई मात्र दण्ड दिने सिद्धान्तको सुत्रपात गरी फौजदारी न्याय प्रशासनमा महत्वपूर्ण सामयिक सुधार ल्याएको पाइन्छ । यसै सिद्धान्तले न्यायिक व्यवहारमा स्थान ग्रहण गरेपछि नै नेपाली जनजिब्रोमा “जसले अंगार खान्छ उसले कालो हग्छ” भन्ने लोकोक्ती भुण्डिएको पाइन्छ।¹⁵⁹

राम शाहको पालाको न्यायव्यवस्थाको विश्लेषणात्मक र तुलनात्मक अध्ययन गर्ने हो भने तत्कालिन समयमा अपनाएको “फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तको मृत्यु भएमा अपराधको पनि मृत्यु हुन्छ” भन्ने सिद्धान्त¹⁶⁰ बमोजिम नै हाल फौजदारी कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्त “अपराधी संगसंगै अपराध मर्छ” भन्ने सिद्धान्तको विकास भएको पाइन्छ । यसको साथै निर्णय गर्दा अपराधको पहिचान, अपराधको मनसाय र त्यसको मात्रा राम्ररी जानेर देशकाल, अपराधीको शक्ति, उमेर, काम, धन, आदि विचार गरेर अपराधीलाई दण्ड गर्नुपर्छ¹⁶¹ भन्ने तत्कालिन अवस्थाको न्याय व्यवस्थाले हालको अपराधका आवश्यक तत्वहरु, अपराधको चरण र पक्षहरु लगायत फौजदारी कानूनका अधिकांश व्यवस्थाहरुलाई समेटेको पाइन्छ ।

राजा रामशाहको यस प्रकारको न्याय प्रणालीबाट तत्कालिन समयमा राम शाहका राज्यमात्र प्रभावित नभई छिमेकका अन्य राष्ट्रहरु पनि प्रभावित थिए भन्ने कुरा गोरखा बंशावलीमा उल्लेखित “चौबीसी वाइसी राजाहरुको मुलुकमा बडा बडा गाह्रा गाह्रा भगडा पत्या । उहाँ कसैले छिन्न सक्थानन् । तव गोर्खा श्री ५ रामशाहका कचहरीमा जाउ भनी भगडिया जोडी पठाई दिन लाग्या, भगडाको चित्त बुझाई भगडा तोडि बक्सनु हुँदा “विद्या हराया काशी जानु निसाफ हराया गोरखा जानु” भन्दा बोलिको निशाना जो छ त्यो पनि श्री ५ महाराजा रामशाह देषिन

¹⁵⁶ पूर्ववत् पा.टि. नं. ८०, पृ. ९ ।

¹⁵⁷ पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १२३ ।

¹⁵⁸ पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. १७७ ।

¹⁵⁹ पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १२६ ।

¹⁶⁰ पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. ६६ ।

¹⁶¹ ऐजन्, पृ. ६७ ।

चल्दो भयो”^{१६२} अंशले समेत प्रमाणित गरेको छ । जसले नेपालको न्यायपद्धतिमा स्वच्छ न्याय व्यवस्थाको स्थापनामा श्री ५ रामशाहको ठूलो देन रहेको छ ।^{१६३}

राजा रामशाहको न्याय दिने तरिकाबाट प्रभावित भई छिमेकी वाइसी-चौबीसी राज्यका जनता समेत “विद्या हराए काँसी जानु न्याय हराए गोरखा जानु” भनी भन्ने गर्दथे भने जुम्ली राजा र पात्पाली राजा मुकुन्दसेनले आफ्नो शासन-व्यवस्था सञ्चालन गर्न रामशाहका थितिहरु नै आफ्ना राज्यमा लागू गराउन स्वीकृतिको लागि र ती थितिहरु माग्न आफ्ना दुतहरुलाई पत्र लेखी रामशाहका समक्ष पठाउने पनि गर्दथे ।^{१६४}

शाहकालिन शासन व्यवस्थामा राजा रामशाहले वसाएको समन्यायको सिद्धान्त अनुरूप न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा समानता कायम राख्नको लागि तत्कालिन समयमा राजा र रंकमा कुनै भेदभाव नगरि अपराधमा दण्ड सजाय गर्ने गरिन्थ्यो । सो कुरा चौतारा महारानीको रूपमा परिचित श्री ५ बडामहारानी चन्द्रप्रभावती देवीले राजा नरभूपाल शाह विरामी परेको बेलामा न्याय प्रदान गर्दा प्रयोग गरेको पाइन्छ । त्यस समयमा बालक युवराज पृथ्वीनारायण शाह आफ्ना साथीहरूसंग दरौँदी नदीमा पौडि खेलन जाँदा केशवद्वारे डिहीमा राम्रो उखु देख्दा बलजपती उखु ल्याई बाँडी खाएको अपराधमा पृथ्वीनारायण शाहलाई धिक्कण्ड (धिक्कारहोस् भनी हप्काई) दिई छोडेको तथ्यबाट समेत पुष्टि हुन्छ ।^{१६५}

२.५.क पृथ्वीनारायण शाह

नेपालको इतिहासको अध्ययनबाट श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह राज्य संचालनमा भन्दा पनि एकिकरण अभियानमा बढि समय लागेको पाइन्छ । जसले गर्दा पृथ्वी नारायण शाहलाई राष्ट्र निर्माताको रूपमा पनि स्मरण गरिन्छ । यद्यपि उहाँले नेपालको न्यायिक इतिहासमा पनि निकै ठूलो र महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनु भएको पाइन्छ ।

राजा भएपछि प्रजाका हरेक सुख-दुखमा साथ दिनुपर्ने कुरालाई पृथ्वी नारायण शाहले कहिल्यै विर्सनन् । यसै कुरालाई मनन गरी आफ्नो राज्यमा रहेका दुष्टलाई दण्ड दिनु र सबै प्रजालाई समान रूपमा न्यायोचित व्यवहार प्रदर्शन गर्नु राजाको महान् कर्तव्य मानिने हाम्रो शास्त्रिय परम्परा अनूकूल दुष्टलाई दण्ड दिने र राज्यको रक्षा गर्ने कार्यमा कटिबद्ध भएकै कारण शाह

^{१६२}= ऐजन, पृ. ६८ ।

^{१६३}= ऐजन, हाम्रो सस्कृति, (काठमाण्डौ : सांस्कृतिक संस्थान २०२८) वर्ष ६, अंक २, पृ. २८ ।

^{१६४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १२८-१२९ ।

^{१६५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. ६९ ।

वंशिय न्यायिक इतिहासमा राजा पृथ्वी नारायण शाहलाई भगवान् कृष्ण¹⁶⁶ जस्ता न्यायप्रेमी राजाका रूपमा समेत चिनिन्छ ।

राजा पृथ्वीनारायण शाह विभिन्न स-साना भू-भागमा टुक्रिएका राज्यहरूलाई एकिकरण गरी विशाल नेपाल निर्माण अभियानमा लागेका थिए । आफूले विजय गरेका क्षेत्रका नागरिकहरू आफूप्रति रुष्ट नभई आफूले विजय हाँसिल गरेका क्षेत्रमा लागू गरेको न्यायपूर्ण व्यवहारप्रति अरु पनि लालायित रहनु जसले आफ्नो एकिकरण अभियानमा सहयोग समेत मिलोस् भन्ने उद्देश्य यिनको रहेको पाइन्छ । यस कारण पनि उनी आफूले विजय गरेका विभिन्न क्षेत्रमा अदालतहरूको स्थापना गर्नुका साथै मुद्दा-मामिलाको सुनुवाई गर्न डिट्ठा विचारी जस्ता न्यायिक पदाधिकारीहरू समेत नियुक्त गरी पठाएका थिए ।¹⁶⁷

पृथ्वीनारायण शाहले राज्यको कानूनको स्रोतका रूपमा धर्मशास्त्रलाई नै मानेका कारण देवानी तथा फौजदारी न्याय शास्त्रका आधार धर्मशास्त्र नै मानिन्छ ।¹⁶⁸ धर्मको आधारमा न्याय व्यवस्था संचालन गरिने तत्कालिन समयमा पृथ्वीनारायण शाहले अदालत (कचहरीमा) एक-एक पण्डित (धर्माधिकारको प्रतिनिधि) राख्नुपर्ने बन्दोवस्त बाँधेका थिए।¹⁶⁹

एकिकरण अभियानमै आफूले विजय प्राप्त गरेका प्रत्येक राज्यमा न्यायिक तथा कानूनी एकरूपता कायम गर्न उनले बृहत् संहिताको आवश्यकता महसुस गरे । यही क्रममा उनले विशाल राज्यका लागि व्यापक दृष्टिकोण रहेको कानूनको तर्जुमा र न्याय प्रशासनको व्यापक बन्दोवस्त मिलाउनको लागि विस्तृत कानून बनाएतापनि कानून कार्यान्वयनमा प्रयाप्त समय दिन नसकेकोले यिनकै पालामा त्यो प्रचलन आउन सकेन । फलतः पछि जंग बहादुर राणाले आफ्ना तर्फबाट पृथ्वीनारायण शाहको उक्त कानूनमा प्रशस्त थपघट र हेरफेर गरी बृहत् संहिता बनाएको अन्दाज गरिन्छ ।¹⁷⁰

उनले राज्यमा प्रशस्त कानूनी बन्दोवस्तहरू बाँध्ने अभिलाषा राखेका थिए । यही क्रममा वि.सं १८२५ मा काठमाडौं विजय गरेपछि दण्ड विधान बनाई जारी गरेका थिए ।¹⁷¹ सो विधानलाई

¹⁶⁶= धनबज्र बज्रचार्य, टेक बहादुर श्रेष्ठ, शाहकालका अभिलेख, पहिलो भाग, (त्रि वि वि नेपाल तथा एसियाली अध्ययन संस्था, २०३७), काठमाडौं पृ. ९४ ।

¹⁶⁷= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १२८-१३१ ।

¹⁶⁸. Colonel Kark Patrick, **An Account of The Kingdom of Nepal**, Rpd. (New Delhi : Asian Publishing Services, 1975), P. 203.

¹⁶⁹= **Ibid** 207.

¹⁷⁰. बाबुराम आचार्य, नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, खण्ड १ (काठमाडौं : प्रमोद सम्शेर र निविक्रम प्यासी, २०२२), पृ. १३३-१३४ ।

¹⁷¹= रेवती रमण खनाल, "पृथ्वी नारायण शाहको न्याय व्यवस्था" न्यायदुत, (रामशाहपथ, काठमाण्डौं, नेपाल वार एशोसिएशन), वर्ष ११ अंक ३२, पृ. १० ।

दृष्टिगत गरी १९१० सालको मुलुकी ऐन बनेको पाइन्छ । यसका आधारमा उनी कानून निर्माता पनि थिए भन्न सकिन्छ तर उनले कानूनको निर्माण मात्र गरेनन् भर्खरै आफ्नो अधिनमा लिएका सानातिना राज्यको हितको अभिप्रायले नै कानूनको विविध रुपबाट कार्यान्वयन पनि गराए ।

राज्य संचालनमा भन्दा पनि एकिकरण अभियानमा बढि समय व्यतित गरेकै कारण श्री ५ पृथ्वी नारायण शाह आफूद्वारा कानून लागू गराउने कार्यमा पूर्णरुपमा संलग्न हुन नपाएतापनि आफूले विजय गरेका अधिकांश क्षेत्रहरुमा प्रजाहरुलाई सर्वसुलभ रुपमा न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा चुकेनन् । उनले आफ्नो राज्य अन्तर्गतका सम्पूर्ण क्षेत्रमा अदालत (कचहरी) खडा गराई त्यस्तो कचहरी (अदालत) मा न्यायकर्ताका रुपमा डिठ्ठा, विचारीहरु समेत नियुक्त गरी¹⁷² तिनै डिठ्ठा वा विचारी (हाकिम) ले आवश्यकता अनुसार अमालि (जिल्ला प्रशासक) संग मिलि मुद्दा-मामिलाको किनारा र कारबाही गर्ने व्यवस्था तत्कालिन समयमा मिलाएका थिए ।¹⁷³

नेपालको न्याय प्रशासनतर्फ दृष्टिगोचर गर्दा पृथ्वीनारायण शाहका पालासम्म आइपुग्दा नेपालको न्यायिक व्यवस्था सशक्त रुपमा कायम रहेको देखिएता पनि न्याय प्रशासनको संगठनात्मक नामाकरण भने भइसकेको थिएन । यस अवधिमा पनि न्याय कर्ताको पदीय हैसियत एवं न्यायिक पदाधिकारीहरुको नामबाट नै अदालतहरुको नामाकरण गरिएको पाइन्छ ।

जसअनुसार वि. सं १८२७ पूर्व स्थानीय पञ्च, द्वारे, थरी, मुखिया, विर्तावाला जस्ता न्यायिक निर्णय गर्ने अधिकार पाएका पदाधिकारीहरु भएको स्थानीय तहको अदालत, धर्माधिकारका प्रतिनिधि र विचारी हाकिम भएको जिल्ला स्तरिय अदालत र राजधानीको धर्माधिकार र डिठ्ठा हाकिम भएको (जसमा आवश्यकता अनुसार राजा पनि बस्दथे) भएको मुख्य अदालत गरी तीन तहको अदालत रहेको पाइन्छ ।

वि.सं १८२७ पश्चात् तल्लो तहको अदालतको रुपमा स्थानीय पञ्च, द्वारे, थरी, मुखिया, विर्तावाला जस्ता न्यायिक निर्णय गर्ने अधिकार पाएका स्थानीय प्रतिष्ठित व्यक्तिहरु भएको स्थानीय तहको अदालत थियो भने स्थानीय तहको अदालत भन्दा माथिल्लो तहको अदालतको रुपमा धर्माधिकारका प्रतिनिधि र विचारी हाकिम भएको जिल्ला स्तरीय शुरु अदालत स्थापना गरिएको थियो । यसैगरी जिल्ला स्तरीय सुरु अदालत भन्दा माथिल्लो तहको अदालतको रुपमा राजधानी स्थित इटाचपली र कोटिलिंग अदालत थियो । त्यसभन्दा माथि धर्माधिकार र डिठ्ठा हाकिम भएको राजधानीको मुख्य अदालत थियो भने मुद्दा दोहोर्‍याउने प्रयोजनका लागि राजा नै अन्तिम र सर्वोच्च न्यायकर्ताको रुपमा रहेको थिए ।¹⁷⁴

¹⁷²= बाबुराम आचार्य, नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, खण्ड १, (काठमाडौं : प्रमोद सम्शेर र निविक्रम प्यासी, २०२२), पृ. १३१ ।

¹⁷³= विष्णु गोपाल व्याजु, नेपालमा जिल्ला प्रशासन, (ललितपुर : पञ्चायत प्रशिक्षण केन्द्र), पृ. ११ ।

¹⁷⁴ पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १३५-१३६ ।

तत्कालिन समयमा राजधानी बाहिरका अदालतहरूमा धर्माधिकारमा प्रतिनिधि पण्डितहरूलाई मुद्दा-मामिला हेर्न पठाउने प्रचलन थियो । अदालतका डिट्ठा विचारीले गरेका फैसला शास्त्र बमोजिम भए नभएको कुरा धर्माधिकार तथा उनका प्रतिनिधिहरूले जाँची निर्णय ठीक भएको भए धर्माधिकारी र निजका प्रतिनिधिहरूले तोक लगाएपछि डिट्ठा विचारीले निर्णय सुनाउने गर्दथे भने धर्माधिकार तथा उनका प्रतिनिधिले जाँच्दा ठीक भएको नपाइएमा उनीहरूको रायसल्लाह बमोजिम पुनः निर्णय गरिन्थ्यो । तर, ठूला मुद्दाहरूको हकमा भने अन्तिम निर्णय गर्नको लागि राजा समक्ष नै जायर गरिन्थ्यो ।¹⁷⁵

स्थानीय तहमा भएका निर्णय पनि धर्म र कानून सम्मत ढंगले समन्याय पर्ने तवरबाट होस् भन्ने उद्देश्यले जिल्ला स्तरीय अदालतका न्यायकर्ताका रूपमा धर्माधिकार (राजधानीमा केन्द्रित मुख्य अदालतका प्रतिनिधि) ले नै जाँचि बुझि आफ्ना विश्वासपात्र प्रतिनिधिको नियुक्ति गर्ने गर्दथे । न्याय निसाब गर्ने विचारीको पदमा मगरलाई (सोभो ठानी घूस नखाला भनी) नियुक्त गर्नु पृथ्वीनारायण शाहले उपयुक्त ठानेमा थिए ।¹⁷⁶ त्यस्ता जिल्ला स्तरिय अदालतहरूबाट हुने फैसला समेत धर्माधिकारको छापबाट प्रमाणित गरिन्थ्यो ।¹⁷⁷

यति हुँदाहुँदै पनि अदालतको मात्र भर पर्दा आफ्ना प्रजाले न्याय प्राप्त गर्ने अधिकारबाट बञ्चित नहुनु भन्ने उद्देश्यले राजाका नामबाट न्याय प्रदान गरिने प्रचलनलाई विद्यमान राख्ने प्रयास पृथ्वीनारायण शाहबाट पनि भएको पाइन्छ, राजा पूर्णरूपमा धर्म र कानूनको ज्ञाता नहुने महसुस गरी आफैले मुद्दा-मामिला सुनुवाई गर्दा प्रजामाथि थप अन्याय नपरोस् भनेर मुद्दा छिन्दा धर्माधिकारको सहयोगद्वारा शास्त्र बमोजिम दण्ड व्यवस्था निर्धारण गर्ने र राजाका नामबाट निर्णय गरी लालमोहर लगाइदिने प्रयोजनका निम्ति राजाले न्यायकर्ता (न्यायाधिपति) को पदमा डिट्ठाको नियुक्त गर्ने गरेका थिए ।¹⁷⁸ पृथ्वीनारायण शाहले डिट्ठा पदका लागि ठकुरी राख्न उपयुक्त ठानेको देखिन्छ ।¹⁷⁹

शाहकालीन शासन व्यवस्था अन्तर्गत पृथ्वीनारायण शाहको पालामा पनि पहिलेदेखि नै केन्द्रीय अदालतको रूपमा रहेका इटाचपली र कोटिलिङ्ग अदालत नै मुख्य अदालत अर्थात् केन्द्रीय अदालतका रूपमा नै विद्यमान रहेको पाइन्छ,¹⁸⁰ तर राजा स्वयम्ले नियुक्त गरेको धर्माधिकार र डिट्ठा रहेको केन्द्रीय अदालत चाहीं कोटिलिङ्ग र इटाचपली अदालतभन्दा उच्च स्तरिय थिए ।

¹⁷⁵= ऐजन, पृ. १३८ ।

¹⁷⁶= "अदालतमा पनि ठकुरी जाँची डिट्ठा राख्नु" पूर्णिमा, वर्ष ६, अंक १, (काठमाण्डौं : इतिहास संशोधन मण्डल), पृ. २१ ।

¹⁷⁷= Op. Cit. f.n. 98, P. 207.

¹⁷⁸= पूर्ववत् पा.टि. नं. १०१, पृ. ४ ।

¹⁷⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. १०६ ।

¹⁸⁰= Bikram Jit Hasrat, **History of Nepal**, (Delhi : B.J. Hasrat, 1970), P. 15.

तत्कालिन समयमा न्यायिक पदाधिकारीमा अन्तिम तहका न्यायिक पदाधिकारी राजा नै हुन्थे भने राजा स्वयम् रहने कोटिलिङ्ग र इटाचपली भन्दा माथिल्लो तहको न्यायिक निकायमा राजाद्वारा नियुक्त धर्माधिकार र डिट्टा रहन्थे । यसैगरी बैदार, विचारी अमाली, सुब्बा, किपटिया लिम्बु पञ्च, स्थानीय विर्तावाला, द्वारे तथा जागिरदार जस्ता न्यायिक पद पनि तत्कालिन समयमा प्रचलित थियो ।

सुरु तहमा किपटिया लिम्बु पञ्च, स्थानीय विर्तावाला, द्वारे तथा जागिरदार जस्ता स्थानीय व्यक्तिबाट न्यायिक निर्णय हुने गर्दथ्यो । सो निर्णयमा चित्त नबुझ्ने पक्षले प्रशासनिक विभाजन अन्तर्गत आफ्नो क्षेत्रमा परेको विचारी र धर्माधिकारीका प्रतिनिधि हाकिम रहेको जिल्ला स्तरीय अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्दथे ।

यसैगरी त्यस्ता सामान्य प्रकृतिका मुद्दा-मामिला बाहेक आफ्ना क्षेत्रका देवानी फौजदारी (जग्गा जमिन, कुटपीट, पञ्चखत) मुद्दा-मामिलाको प्रथम सुनुवाई विचारी, धर्माधिकारका प्रतिनिधि र अमालि रहेको कचहरीबाट गरिन्थ्यो ।¹⁸¹

स्थानीय टिपोटवाला, विर्तावाला, पत्तच, थरी, मुखिया, द्वारे इत्यादिले सुनुवाई गरेका मुद्दा-मामिलाको फैसला उपर जिल्ला स्तरीय विचारी र धर्माधिकारका प्रतिनिधि हाकिम भएको कचहरीमा पुनरावेदन लाग्दथ्यो । जिल्लास्तरीय विचारी र धर्माधिकारका प्रतिनिधिले सुनुवाई गरेका मुद्दा-मामिलाको फैसला उपरको पुनरावेदन भनी अवस्था अनुसार केन्द्रका डिट्टा र धर्माधिकार हाकिम भएको अदालतमा लाग्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । यसैगरी जिल्ला स्थित धर्माधिकारका प्रतिनिधि र विचारी हाकिम भएको अदालतले गरेको फैसला फौजदारी विषयमा इटाचपली र देवानी विषयमा कोटिलिङ्ग अदालतले प्रथम तहको पुनरावेदन सुन्ने व्यवस्था पनि गरिएको थियो¹⁸² तर निरक्षर व्यक्ति पुनरावेदन गर्न आएमा उसको यथार्थ व्यहोरा बहिदार वा लेखनदासले लेखी दर्ता गराउँथे ।

पञ्चखत जस्ता गहन मुद्दाको छानबिन गर्ने अधिकार (सरकार बसाई) पण्डितहरुलाई प्रदान गरेको पनि देखिन्छ ।¹⁸³ काठमाडौँ सारेपछि कोटिलिङ्ग र इटाचपली अदालतले छिनेका मुद्दा-मामिला उपर राजदरबार रहेको धर्माधिकार र डिट्टा हाकिम भएको अदालतमा अन्तिम पुनरावेदन लाग्दथ्यो । पञ्चखतका मुद्दामा निर्णय गर्ने अदालतले साधक जाहेर गर्ने चलन थियो । साधक जाहेरीका क्रममा धर्माधिकार र डिट्टा भएको अदालतसमक्ष आएपछि आवश्यकता अनुसार राजा

¹⁸¹= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १४८-१४९ ।

¹⁸²= ऐजन, पृ. १४९ ।

¹⁸³= पूर्ववत् पा.टि. नं. १०१, पृ. ८ ।

समेत इजलासमा बसी निर्णय दिइन्थ्यो । यसको दृष्टान्तमा पृथ्वीनारायण शाहले वेलकोटको जैसीहरूको मुद्दा आफैँले सुनुवाई गरी निर्णय दिएको कुरालाई लिन सकिन्छ ।¹⁸⁴

केन्द्रीय अदालतमा एक जमिनदार, पाँच सिपाही, २५ मानिसहरू र पाँच चपरासी रहन्थे, जसले म्याद जारी र तामेल गर्ने तथा फैसला कार्यान्वयन गर्ने र साक्षी भगडिया इजलासमा उपस्थित गराउने काम गर्दथे ।¹⁸⁵

न्यायिक पदाधिकारीहरू मध्ये राजा, धर्माधिकार, डिट्टा लगायतका पदाधिकारीहरूले न्यायकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्दथे भने त्यसबेलाका न्याय क्षेत्रका कर्मचारीहरू मध्ये न्यायिक पदाधिकारी मानिने विचारीले भने जिल्ला स्तरीय न्याय अदालत केन्द्रीय प्रशासनको धर्माधिकार डिट्टाको सहायकका रूपमा कार्य गर्दथे ।¹⁸⁶

तत्कालिन समयमा न्यायिक पदाधिकारीका रूपमा रहेका डिट्टाले न्याय प्रशासन र सम्पादनका सन्दर्भमा न्यायिक कार्यहरू लगायत शान्ति सुरक्षा कायम गर्न वा उपद्रवबाट राज्यलाई बचाउन प्रहरी बन्दोवस्त रेखदेख र निरिक्षणको काम समेत गर्ने गर्दथे भने प्रहरी सेवालार्ई नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने कामको जिम्मा समेत डिट्टालाई प्रदान गरिएको थियो¹⁸⁷ तर वैदारलाई भने न्यायिक पदाधिकारीको रूपमा नभई नालिस उजुर दर्ता गर्ने, जतन-जगोडा साथ मिसिल संलग्न गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको थियो ।¹⁸⁸

न्यायिक निकायका कर्मचारीहरूमा अमाली र सुब्बाको पद तथा कर्तव्य भने अलिक भिन्नै प्रकारको थियो अर्थात्, जिल्ला स्तरीय धर्माधिकारको प्रतिनिधि र विचारी हाकिम भएका अदालतहरूबाट मुद्दा फैसला गर्दा अमाली र सुब्बाको पनि सहभागिता रहने गर्दथ्यो । खासगरी राजस्व संकलन र शान्ति सुरक्षाका सम्बन्धमा उठेका विवादको प्रशासकीय कारवाहीको सम्बन्धमा न्यायिक निरोपण यिनै अमाली र सुब्बाबाट हुने हुँदा यि पदाधिकारीहरू अर्धन्यायिक पदाधिकारीहरूको रूपमा सम्म रहेका पाइन्छन् ।¹⁸⁹

उजुरी दर्ता गरी मिसिल संलग्न गर्ने र त्यस्तो मिसिल कचहरी (इजलास) समक्ष पेश गर्ने दायित्व वहिदारको हुन्थ्यो भने न्याय पाउनको लागि सम्बन्धित न्यायिक निकाय वा पदाधिकारी समक्ष पुग्न

¹⁸⁴= रेवती रमण खनाल, “नेपालको न्यायिक इतिहासमा विन्तीपत्र विक्सारीको भूमिका”, नेपाल कानून परिचर्चा, (काठमाण्डौं : कानून अध्ययन सस्थान), वर्ष १, अंक १, पृ १० ।

¹⁸⁵= साम्बभक्त पन्त, नेपालमा जन प्रशासन, (काठमाण्डौं : मैनादेवी पन्त, २०३३), पृ. ७१ ।

¹⁸⁶= **Op. Cit.** f.n. 19, P. 7.

¹⁸⁷= **Op. Cit.** f.n. 98, P. 202.

¹⁸⁸= **Op. Cit.** f.n. 115.

¹⁸⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १४१ ।

नसकेका तर अन्यायमा परेको व्यक्तिलाई न्यायिक उपचारका लागि फलाना अड्डामा जाऊ भनी पठाइदिने कार्य पनि बहिदार वा विचारीले नै गर्ने गर्दथे ।¹⁹⁰

तत्कालीन समयमा पनि न्यायिक निरोपन गर्ने कार्य साक्षी प्रमाण बुझेर मात्र गर्ने गरिन्थ्यो तर अधिकांश अवस्थामा परेका अधिकांश व्यक्तिगत विषयका मुद्दा-मामिलाहरुको साक्षी प्रमाणको रूपमा दिव्य परीक्षाका माध्यमबाट प्रमाणित गरिन्थे¹⁹¹ भने मुद्दासंग सम्बन्धित व्यक्ति वा मुद्दाका सम्बन्धमा देखे, जाने र बुझेको व्यक्ति अर्थात् साक्षीलाई अदालतमै ल्याई धर्म भाकी बकाइन्थ्यो । यसरी साक्षीले बकपत्र गर्दा हिन्दू धर्म मान्ने साक्षी भए हरिवंश, बौद्ध धर्म मान्ने साक्षी भए पंचरक्षा तथा मुस्लिम धर्म मान्ने मुसलमान साक्षी भए कुरान टाउकामा राखी सपथ खानु पर्ने व्यवस्था थियो ।¹⁹²

राजनीतिक वा राजद्रोहको अभियुक्तलाई खोर्सानीको धुँवा दिई सावित गराउने तथा हत्केलामा आगाको कोइला पिपलको पातमाथि राखी अग्नि परीक्षा गराइने चलन समेत थियो । अदालतलाई सत्य असत्य छुट्याई न्याय गर्ने मन्दिर मान्ने राजाले प्रमाण बेगर कुनै पनि अभियुक्तलाई दण्ड गर्न नहुने नीति आफ्नो न्याय व्यवस्थामा व्यापक रूपमा प्रचलनमा ल्याएका थिए ।

कुनै साक्षी वा पक्षले असत्य बोलेमा वा अपराधबाट बच्ने ध्येयले रिसवत (घुस) खुवाएमा निजलाई कडा दण्ड दिइन्थ्यो । यस्तो पाइएमा आवश्यकता अनुसार सर्वस्व सहित दण्ड-सजाय गरी भई सकेको निर्णय पनि बदर गरिन्थ्यो तर त्यस समयमा लिखित प्रमाणको प्रतिलिपी अदालतमा राखिने भए पनि मौखिक अभिव्यक्तिलाई लिपिबद्ध गर्ने प्रचलन भने कमै थियो ।¹⁹³

तत्कालिन समयमा पञ्चखत, ज्यान, चोरी, राजकाज वा राजगद्दी सम्बन्धी अपराधलाई गम्भीर अपराधहरुको श्रेणीमा राखी त्यस्ता अपराधका अपराधीहरुलाई मृत्यु दण्ड वा अङ्गभङ्ग जस्ता कडा दण्ड सजाय दिइन्थ्यो । राजनीतिक दृष्टिले कसैले राज्यको अखण्डता विभाजन गर्ने दुष्साहस गरेमा वा राजा राजपरिवारको जीउज्यान सम्बन्धी कसूर गरेमा पनि मृत्युदण्ड र सर्वस्वको सजाय दिने प्रचलन देखिन्छ ।

तत्कालिन समयमा निकै गम्भिर मानिएको पञ्चपातक वा पञ्चखतमा ब्रह्महत्या, गुरुपत्नीगमन, व्यभिचार, चोरी तथा मद्यमान र यी अपराधसंग सम्बन्धित अभियुक्तलाई सहयोग गर्ने जस्ता

¹⁹⁰= Op. Cit. f.n. 115.

¹⁹¹= Op. Cit. f.n. 117.

¹⁹²= प्रकाश वस्ती, "नेपालको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरु", न्यायदूत, (काठमाण्डौ : नेपाल वार एशोसिएशन), वर्ष ८, अंक २५, पृ. १६ ।

¹⁹³= ऐजन, पृ. २७ ।

अपराध लिइएको थियो।¹⁹⁴ तसर्थ पञ्चखतका अपराधी र घुस लिने दिने व्यक्तिलाई मृत्युदण्ड र सर्वस्व गर्न सकिने र यिनीहरू राजा (राष्ट्र) का महाशत्रु मानिन्थे। ज्यान, चोरी, घुस, लेनदेन, राजकाज, राजगद्दी, गोहत्या जस्ता अपराध घातक अपराधमा पर्दथे भने कुटपिट, गाली बेइज्जति, हाड नाताभिन्न विवाह, पोइल जाने जस्ता अपराधहरू सामान्य अपराधको श्रेणिमा पर्दथे।¹⁹⁵

पृथ्वीनारायण शाहको पालाको दण्डव्यवस्थामा शारीरिक दण्ड र अर्थदण्डको अलावा प्रायश्चित्त गराउने, पतिया लिने जात पतन गराउने आदि जस्ता दण्डव्यवस्थाहरू पनि देखिन्छन्।¹⁹⁶ यसलाई हेर्दा पृथ्वीनारायण शाहको पालामा पनि सनातनदेखि चलिआएको दण्डनीतिको अवधारणा कायमै रहेको पाइन्छ तापनि विनाकारण र प्रमाण अपराधीलाई दण्ड नदिने प्रचलनको प्रारम्भ हुनुलाई भने दण्डव्यवस्थाको सुधारात्मक पक्षका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ।¹⁹⁷

पृथ्वीनारायण शाहको पालामा अवलम्बन गरिँदै आएको न्याय व्यवस्था समयक्रमसंगै परिवर्तन हुँदै आएको पाइन्छ तर पनि तत्कालिन राजा श्री ५ प्रतापसिंह शाहले राज्य संचालनमा पनि सहयोग पुगोस् र देश विकासमा समेत थप सहयोग पुगोस् भन्ने हेतुले जनता अनुत्पादनशील रूपमा जथाभावी डुलेर हिँड्न समेत निषेध गरी आफ्नो कर्तव्यमा सवै प्रजा सजग हुनुपर्ने अन्यथा ज्याँदै कडा दण्ड सजाय गर्ने गरी बन्देज सवालहरू बनाएका थिए¹⁹⁸ तर पृथ्वी नारायण शाहले गरेका न्यायिक व्यवस्थालाई रणवहादुर शाहको पालामा निरन्तरता नदिई दखल पुऱ्याउने कार्यको शुरुवात भयो।¹⁹⁹

यसरी समयक्रमको संगसंगै यहाँसम्म आइपुग्दा संगठनात्मक रूपमा नेपालको न्याय-व्यवस्थामा खासै परिवर्तन नभएपनि केन्द्रीय संगठन, प्रादेशिक संगठन, जिल्ला स्तरिय संगठन र स्थानीय संगठन गरी जम्माजम्मी चार तहको न्यायिक संगठन रहेको पाइन्छ। केन्द्रीय संगठन अन्तर्गत राजदरबारको मुख्य अदालत, चौतारा, काजी, सरदार रहेको पाइन्छ, जस अन्तर्गत इटाचपली, कोटिलिङ्ग, धनसार, टक्सार तथा विविध पर्दछन् भने प्रादेशिक संगठन अन्तर्गत धनकुटा गौडा अदालत, पाल्पा गौडा अदालत र डोटी गौडा अदालत रहेका छन्। यसैगरी जिल्ला स्तरीय संगठन अन्तर्गत पल्टनीया अधिकारीहरूको कचहरी, अमाली वा सुब्बाको कचहरी, फौजदार र जमिन्दार

¹⁹⁴= पूर्ववत् पा.टि. नं. १०१, पृ. ५।

¹⁹⁵= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १५३-१५४।

¹⁹⁶= ऐजन, पृ. १५६।

¹⁹⁷= ऐजन।

¹⁹⁸= पूर्ववत् पा.टि. नं. ९६, पृ. २०८-१४७।

¹⁹⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १३१।

रहेकाछन् भने स्थानीय स्वरूप अन्तर्गत द्वारे, चौधरी, पञ्च, गुठियार र विर्तावाल तथा प्रधान रहेको पाइन्छ।²⁰⁰

न्याय संगठनमा यसप्रकारका न्यायिक निकायहरु भएतापनि राष्ट्रिय महत्वका विषयमा भने राजप्रतिनिधिबाट समेत न्याय दिने गरिन्थ्यो।²⁰¹ बहादुर शाहले आफ्नो नायवीकालमा गोर्खामा अदालतको पनि स्थापना गरेका थिए²⁰² भने राष्ट्रिय विपत्तिसंग सम्बन्धित अपराधहरुको निर्णय सिंहप्रताप शाह आफै गर्दथे।²⁰³ यसैगरी श्री ५ गिर्वाणयुद्धका पालामा स्थानीय जिल्लास्तरीय र केन्द्रीय न्यायिक पदाधिकारीले गरेको निर्णयमा चित्त नबुझ्नेले राजा समक्ष उजुर गरी हुकुम भए बमोजिम गर्ने प्रवन्ध गरिएकोमा श्री ५ राजेन्द्रले पनि यो व्यवस्थालाई कायम राख्दै राजदरवारमा एउटा सर्वोच्च अदालतको पनि व्यवस्था गरेका थिए।²⁰⁴

न्याय-व्यवस्थामा पहिले देखि नै मान्यता दिइँदै आए बमोजिम यस कालमा पनि फौजदारी अपराध हेर्ने अदालतको रूपमा काठमाण्डौंमा अवस्थित इटाचपली रहेको थियो जसले काठमाण्डौंको हकमा शुरु नै र अन्य क्षेत्रका हकमा पुनरावेदन क्षेत्राधिकार अन्तर्गत मुद्दाको सुनुवाई गर्दथ्यो। यस अदालतका मुख्य न्यायाधिशको रूपमा डिट्ठा रहन्थे²⁰⁵ भने अधिकांश देवानी मुद्दाहरु कोटिलिंग अदालतबाट सुनुवाई गरिन्थ्यो।²⁰⁶

यसै क्रममा आफ्नी कान्छी रानीतर्फबाट छोरा गीर्वाणयुद्धलाई राजसिंहासनमा राखेपछि सो व्यहोरा उल्लेख गर्दै विविध प्रकारका अपराधमा दण्डसजाय निर्धारण गर्ने विधान बनाई करिब पचास जना वरिष्ठ पदाधिकारीहरु (काजी, सरदार, चौतारा आदि) लाई सो बमोजिम गर्ने शर्त गराई वि.सं. १८५५ मा ताम्रपत्र लेखाएका थिए। सोही साल फाल्गुन २ गते विभिन्न अपराधीलाई गर्नुपर्ने दण्डसजाय तोकी, बन्देज सवाल जारी गरेका थिए²⁰⁷ तर यसरी बाँधेका बन्देजहरुको यस कालमा हु-बहु अवलम्बन हुन सकेको देखिँदैन।²⁰⁸

²⁰⁰= ऐजन, पृ. १६८ ।

²⁰¹= K. Kant Adhikari, **A Brief Survey of The Organization and Structure of Nepali Law Courts During The Third Quarter of 19th Century, Contribution to Nepalese Studies, Kirtipur, VOL IV, No. 2 (1979), p. 13.**

²⁰²= **Op. Cit.** f.n. 58. P, 263.

²⁰³= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. १६९ ।

²⁰⁴= **Op. Cit.** f.n. 58. P, 263.

²⁰⁵= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. २०७ ।

²⁰⁶= रेवतीरमन खनाल, “नेपालको न्यायिक इतिहासमा कोटिलिंग अदालत”, **न्यायदुत**, (काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन), वर्ष ९, अंक २८, पृ. २८ ।

²⁰⁷= पूर्ववत् पा.टि. नं. ९६, पृ. २०८-२६० ।

²⁰⁸= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. २०१ ।

तत्कालिन समयको कानूनको रूपमा थिति, बन्देज, सवालका अलावा राजाज्ञा, सनद, रुक्का तथा धर्मशास्त्रहरु रहेका हुँदा यसको बर्खिलाप गरेमा शारीरिक दण्ड, जरिवाना वा प्रायश्चित गराइन्थ्यो।²⁰⁹ त्यस समयमा पनि साक्षी प्रमाणको ठूलो महत्व रहेको थियो अर्थात् न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा साक्षी प्रमाण नबुझि न्याय दिइँदैनथ्यो। अभियुक्तको बयान तथा साक्षीहरुको गवाहीको क्रममा मुद्दाका पक्ष-विपक्ष दुवैको समान रूपमा प्रमाण उपलब्ध भई मुद्दा ठहर गर्न नसकिएमा पानी परीक्षा (दिव्य परीक्षा) गरी मुद्दाको निर्णय दिने प्रचलन थियो²¹⁰ तर तत्कालिन समयमा पृथ्वी नारायण शाहको न्यायिक पृथकताको सिद्धान्त पनि प्रशासनिक संलग्नताको कारणले उलंघन भएको पाइन्छ।²¹¹ जसले गर्दा समन्यायको सिद्धान्तमा समेत आँच आएको आभाष मिल्दछ।

२.६ राणाकाल

नेपालको न्यायिक इतिहासमा मुलुकी ऐन १९१० को ठूलो महत्व र गरिमामय भूमिका रहेको छ, किनकि तत्कालिन समयमा प्रचलनमा रहेका परंपरागत रितीरिवाज तथा समाजिक प्रथा, सनद, सवाल र धर्मशास्त्रका उपयुक्त कुराहरुलाई समावेश गरेर बृहत् लेखबद्ध ऐनको रूपमा मुलुकी ऐन १९१० निर्माण भएको पाइन्छ। विभिन्न धार्मिक ग्रन्थ र दशतावेजहरुको आधारमा संचालित नेपालको न्याय प्रशासन १९१० सालमा मुलुकी ऐन निर्माण भएपछि सुचारुरूपमा सोही ऐनको आधारमा संचालन भएको पाइन्छ। यो ऐन नै नेपालमा सर्वप्रथम लेखबद्ध भएको कानून किताव हो।^{२१२}

मुलुकी ऐन १९१० को प्रशंग उठाउँदा नेपालको राणाकाललाई पनि विर्सन सकिँदैन किनकि मुलुकी ऐन १९१० ल्याउन राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाको ठूलो र महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। नेपालमा जंगबहादुरको अभ्युदय पश्चात् मात्र राणाकाल शुरु भए पनि तत्कालिन प्रधानमन्त्री माथवरसिंह थापा न्याय प्रशासनको काममा त्यति सक्रिय नभएको जनगुनासो बमोजिम वि.सं. १९०२ जेठ ५ गते जंगबहादुरलाई न्यायिक अख्तियारी प्रदान गरिएको थियो।²¹³ यस अवसरले उनलाई न्याय व्यवस्थाको आवश्यकता, बन्दोवस्त तथा औचित्य सम्बन्धी विषयमा अनुभव हाँसिल गर्ने मौका मिलेको थियो भने उनलाई नेपालको इतिहासमा राणाशासन कालको सुरुवात गर्ने सु-अवसर मिल्यो भन्दा अत्युक्ति नहोला।

नेपालको इतिहासमा गगनसिंहको हत्यापछि महारानी लक्ष्मीदेवीका विश्वासपात्र भएका जंगबहादुर राणालाई महारानीले वि.सं. १९०३ को पञ्जापत्रबाट प्रधानमन्त्री र प्रधानसेनापतिको पद प्रदान

^{२०९}= ऐजन्, पृ. १८८।

^{२१०}= ऐजन्, पृ. १९१।

^{२११}= ऐजन्, पृ. २०१।

^{२१२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, पृ. १०।

^{२१३}= **Op. Cit.** f.n. 58. P, 56.

गरिन् ।^{२१४} कोतपर्व पश्चात् नेपालको राजनीतिमा आफ्नो स्थिति मजबुद भएपछि जंगबहादुर वि.सं. १९०७ मा बेलायत, फ्रान्स लगायत केही युरोपीय देशहरूको भ्रमणमा गए । यात्राको क्रममा फ्रान्सका नेपोलियन बोनापार्टले संहिताकरण गराई जनसमक्ष ल्याएको “नेपोलियन कानून संहिता” (Code of Napoleon) बाट उनी प्रभावित भएका कारण उनकै पहलमा नेपालमा मुलुकी ऐन १९१० को निर्माण भएको मानिन्छ । जंगबहादुर प्रभावित भएको नेपोलियन कानून संहितामा देवानी संहिता, देवानी कार्यविधि संहिता, दण्ड संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिता गरी चार प्रकारका संहिता रहेका थिए^{२१५}

नेपोलियन कानून संहिताबाट प्रभावित जंगबहादुरले श्री ५ सुरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवलाई समय समयमा स्थिति बन्देज लालमोहर रुपमा ताम्रपत्र इत्यादिको बाहुल्यता र रीतिरिवाज परम्परा एवं धर्मशास्त्रमा लेखिएका वचनहरूको अनिश्चितताको साथै समय-समयको परिवर्तनले गर्दा पर्न आएको समस्यामा धर्मशास्त्रका वचनहरू अपर्याप्त भएकोले शासन सञ्चालन गर्न ज्यादै मुश्किल भइसकेको थियो । जसको विकल्प स्वरुप नेपोलियन कानून संहिता जस्तै संहिता निर्माण गर्न सके सजिलो हुने कुरा जाहेर गर्दा श्री ५ सुरेन्द्रले “....त्यस्ता स्थिति बन्देजका लिखतहरू र धर्मशास्त्रको वचनलाईसंकलन र संशोधन गर्ने गरी एउटा ऐन किताव तयार गर्न र त्यसमा लेखिए बमोजिम शासन व्यवस्था चलाउने”^{२१६} हुकुम जंगबहादुर राणालाई बक्स भएको थियो ।

राजाको सोही हुकुम बमोजिम उनी युरोप भ्रमणबाट फर्कनासाथ १९०८ माघ २४ गते फौजदारी न्याय-प्रशासनको कार्यविधि सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको पुनरावृत्ति गर्न लगाए ।^{२१७} यसका साथै उनले वि.सं. १९०९ मा श्री ५ सुरेन्द्रवीर विक्रम शाहको स्वीकृति लिई सवै सवाल, सनद, रुक्का तथा लालमोहरहरूलाई एकिकरण गर्न तथा केही नयाँ कानूनी बन्दोबस्त थप गरी कानूनी संहिता निर्माण गर्न ऐन कौशल (कानूनी आयोग) गठन गरे^{२१८}

जंगबहादुर राणाको अध्यक्षतामा गठन भएको २३० सदस्यिय उक्त “ऐन कौशल” कानून तर्जुमा समिति अर्थात् कौशल (कानूनी आयोग)^{२१९} मा तत्कालिन समयमा न्याय र धर्मका ज्ञाता ठहरिएका ब्राम्हण^{२२०} र अधिकांश राणा परिवारका भाई भारदार समेत समावेश^{२२१} थिए । कानून

^{२१४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. २०५-२०६ ।

^{२१५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५, पृ. २९५-२९६ ।

^{२१६}= मुलुकी ऐन, १९१०, (पाँच भागको) काडमाण्डौं : २०२२), पृ. ६ ।

^{२१७}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. २०६ ।

^{२१८}= ऐजन, पृ. २०६-२०७ ।

^{२१९}= ऐजन ।

^{२२०}= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, “नेपाली प्रमाण कानूनको विकासको संक्षिप्त इतिहास”, नेपाली कानून परिचर्चा, वर्ष ७, अंक १, (काठमाण्डौं : कानून अध्ययन सस्थान), पृ. ४६-४७ ।

^{२२१}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १४६, प्रस्तावना ।

तर्जुमा समितिले लामो समयसम्मको प्रयास र छलफल पश्चात एउटा मस्यौदा तयार गरी श्री ५ समक्ष स्वीकृतिको लागि १९१० साल पौष महिनामा पेश गर्‍यो । जुन मस्यौदालाई श्री ५ ले स्वीकृति बक्सपछि मुलुकी ऐन १९१० को नामले ऐन बन्यो । यसरी जंगवहादुर राणाले ऐन कौशल (कानूनी आयोग) ले निर्माण गरेको संहितालाई (मुलुकी ऐन) को रूपमा वि.सं. १९१० पौष सदी ७ का दिन जनसमक्ष ल्याई प्रारम्भ गर्ने व्यवस्था मिलाए ।^{२२२}

नेपालमा मुलुकी ऐन १९१० निर्माण र लागू भएपनि नेपालको न्याय व्यवस्था नेपालकै पहिलो लिखित कानून मानिने सोही मुलुकी ऐन १९१० मार्फत् संचालन हुन थाल्यो । यसरी न्याय व्यवस्थाका सम्बन्धमा पुर्‍याएको योगदान समेतको कदर स्वरूप उनले वि.सं. १९१३ मा कास्की र लमजुङ्गको महाराजाको पदवी पाउनुको साथै मृत्युदण्डको सजाय दिने र माफि दिने, अपराधीलाई दण्ड दिने तथा देवानी, फौजदारी, जंगी विषयमा कानून बनाउने संशोधन गर्ने एवं खारेज गर्ने अधिकार पनि पाए ।^{२२३} जुन अधिकारले जंगवहादुरलाई अधिनायक बनायो ।^{२२४} यो मुलुकी ऐनलाई पनि समयावधि र संशोधनको आधारमा मुख्यत तीन भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । श्री ५ सुरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकारले स्वीकृति दिएपश्चात् लागू भएको मुलुकी ऐनलाई मुख्यरूपमा पहिलो मुलुकी ऐनको नामले संशोधन गर्ने गरिएको पाइन्छ । जुन ऐन कुनै पनि भागमा विभाजित भएको थिएन । यस ऐनमा मुख्य गरी फौजदारी अपराधको श्रेणीमा इलाज सम्बन्धी, गाली गरागरको, कुटपिटको, थुकन्याको, काट्छु भनी हथियार भिकन्याको, ज्यानमाराको, भवितव्यमा ज्यान मान्याको, गोबध गर्‍न्याको, चोरीको, सवारीको, आगो लगाउनुको, जुवाको, ज्यू मासन्या बेचनुको, कमारा कमारी बचदाको, स्वास्नी बेचनुको, आसय करणी, जबर्जस्ती करणी, हाडनाता करणी, जारीको, पशु करणी आदि समावेश गरिएको पाइन्छ भने त्यस अपराध उपर सजायको रूपमा मृत्युदण्ड, सर्वस्व, जन्म कैद, कैद जरीवाना, मुड्ने, खोप्ने, दामल गर्ने, जात पतित गर्ने, अभक्ष खुवाउने, जनै भिकिदिने, टाडमुनी छिराउने, पैताला चटाउने, पतिया वा प्रायश्चित गराउने, तीर्थ घुम्न पर्ने र गाउँ वा शहर बाहिर निकाला गर्ने जस्ता दण्ड सजायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

यसैगरी वि.सं. १९४३ सालमा यस ऐनमा आवश्यक सुधार र संशोधन समेत गरी दोश्रो संशोधन गरिएको पाइन्छ यद्यपि यो संशोधनको ऐन प्रयाप्त मात्रामा प्रकाशित नभएको कारण हालसम्म यसको मूल प्रति पूर्णरूपमा प्राप्त हुन नसकेको कारण यसको सम्बन्धमा आवश्यक जानकारी हालसम्म पनि प्राप्त हुन सकेको पाइदैन । जसले गर्दा यस ऐनलाई दोश्रो ऐनको रूपमा लिइन्छ ।

^{२२२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ६, पृ. २०६-२०७ ।

^{२२३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २१, पृ. ३३७ ।

^{२२४}= **Op. Cit.** f.n. 57. P, 288.

दोस्रो ऐन (मुलुकी ऐन १९१०, दोस्रो संशोधन) का आधारमा संचालित मुलुकमा वि.सं. १९५१ मा निजामति र अदालती कर्मचारीहरूलाई छुट्याउनु²²⁵को साथै न्याय प्रशासन सम्बन्धी अधिकारको तह र प्रशासकीय निकायको तह पनि पृथक पृथक राखियो।²²⁶ यसरी न्याय प्रशासन र सामान्य प्रशासनलाई पृथक पृथक राख्ने कार्य न्याय क्षेत्रको विकासको कोशेढुङ्गा सावित भएपनि अदालतका कर्मचारीहरूले भगडियाबाट रिस्वतका रूपमा थप आमदानी गर्ने कुरालाई मध्यनजर राख्दै तत्कालिन समयमा निजामति कर्मचारीका तुलनामा अदालती कर्मचारीहरूलाई कम वेतन (पारिश्रमिक) दिइन्थ्यो।²²⁷ जसले गर्दा न्यायपालिकालाई अप्रत्यक्ष रूपमा भ्रष्टाचार गर्न छुट दिएको आभाष मिल्दछ।

मुलुकी ऐनमा वि.सं. १९९२ सालमा पुनः एकपटक आमूल परिवर्तन र व्यापक सुधार गरी संशोधन गरियो। जसलाई तेश्रो मुलुकी ऐनको नामले सम्बोधन गर्ने गरिएको पाइन्छ। यस तेश्रो मुलुकी ऐनलाई पाँच भागमा विभाजन गरी पाँचवटा पुस्तकको रूपमा प्रकाशित गरी दोस्रो संशोधनको मुलुकी ऐनको अभावलाई पूर्ति गरियो। यस मुलुकी ऐनको चौथो र पाचौँ भागमा फौजदारी कानून सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको थियो। जसमा १९१० सालको मुलुकी ऐनले समावेश गरेका फौजदारी अपराधहरूलाई यथावत राखी कीर्ते सम्बन्धी अपराधहरू, जालसाजी, लुटपिट, ठगी, खोटा चलन आदि अपराध थप गरेको देखिन्छ भने दण्ड सजायको हकमा पुर्व व्यवस्थालाई नै कायम राखिएको पाइन्छ।

तेश्रो मुलुकी ऐनको यो समयावधि नेपालको कानूनी जगतको लागि निकै राम्रो र उपयुक्त समयावधि ठहरियो किनकि यस समयावधिमा विभिन्न ऐनहरू जस्तै राजकाज ऐन, १९४५, १९६३, १९६६ वन्नुको साथै उक्त राजकाज ऐनमा अन्तिम संशोधन १९९४ मा भएको तथा जङ्गी ऐन १९७० र २००४, हतियार खरखजाना ऐन १९७०, कोर्टमार्सल ऐन १९०१ जस्ता ऐनहरू समेत निर्माण भएको पाइन्छ यद्यपि तत्कालिन समयमा व्यवस्था गरिएको मृत्युदण्डको सजायलाई रोक्ने प्रयास स्वरूप तत्कालिन प्रधानमन्त्री भिमशम्सेरको सक्रियतामा तत्कालिन भाइ भारदार र धर्मशास्त्रका व्याख्याकार गुरु र पुरोहित समेतको छलफल र सुझावका आधारमा “प्राणदण्ड दिनु भन्दा अंकित आजन्म कैद अर्थात् दामल गरी जन्मभर कैद राख्दा अपराधीको मनमा पश्चाताप परी प्रायश्चित्त पनि हुन जाने, नकाट्दा (मृत्युदण्ड नदिँदा) अगतिबाट समेत बच्ने हुनाले दुनियाँ सम्बन्धमा ज्यान सजाय नगरी त्यसको सट्टा दामल गर्ने गरी केही वर्ष अपराधको घटबढ के हुन आउँछ, विचार गरी त्यसपछि ऐन गरि बक्सन बेसै होला भन्ने लाग्छ” भनी राजकाज र जङ्गी ऐन अन्तर्गतका राजकाज अपराधमा बाहेक अरुमा जन्म कैद सजाय नै प्रयाप्त हुने सनद समेत जारी गरिएको पाइन्छ।²²⁸

^{22५}= **Op. Cit.** f.n. 19, P. 15.

^{22६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. २०८।

^{22७}= **Op. Cit.** f.n. 19, Ps. 15–118.

^{22८}= शेषराज शिवाकोटी, “नेपालमा मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने सम्बन्धमा जारी भएको सनद”, नेपाल कानून परिचर्चा, (काठमाण्डौ : कानून अध्ययन सस्थान), वर्ष ६, अंक ४, पृ. ६५-६८।

दण्ड व्यवस्थामा भएको यस प्रकारको सुधारको क्रममा पहिलेदेखि विद्यमान दण्डसजायमा समेत क्रमिक सुधार हुँदै पहिलेदेखि चलिआए बमोजिम स-साना अपराधमा पनि अंगच्छेदन (Multilation) गर्ने सजायमा सुधार गर्नुको साथै ज्यान र राष्ट्रघात (High Treasred) जस्ता अपराधमा पनि सकभर मृत्युदण्ड नदिइने तथा सती जाने प्रथालाई बन्द गराउने प्रचलनको सुरुवात भयो।²²⁹ जुन आधुनिक दण्ड-सजायको प्रणाली अनुरूप भएको मानिन्छ।

नेपालमा पहिलो लिखित कानून लागू भइसकेको तत्कालिन अवस्थामा पनि कानून कार्यान्वयन गराउनको लागि खडा गरिएको राणाकालीन न्याय प्रशासनका संगठनात्मक स्वरूप अन्तर्गत केन्द्रीय संगठनमा कौशल, सदर अदालतहरु, धर्म कचहरी, भारदारी अदालत, बिन्तीपत्र निक्सारी अड्डा, खड्ग निसाना अड्डा, मुलुकी बन्दोवस्त अड्डा (ऐन सवाल फाँट), सदर जंगी कोतवाली र ठाना हजुरिया जनरल मातहतका प्रहरी अदालत रहेको पाइन्छ भने न्याय प्रशासनको प्रादेशिक संगठनका रूपमा गौँडा अदालतहरु, जिल्ला स्तरीय संगठन अन्तर्गत अड्डा तथा अदालतहरु, अमिनी कचहरी रहेका पाइन्छन् भने स्थानीय संगठन अन्तर्गत अमाल तथा कचहरी रहेका पाइन्छन्।²³⁰

नेपालको न्याय प्रशासनमा भएको यस प्रकारको संगठनात्मक विभाजन पश्चात् पनि न्याय प्रशासनमा राणाहरुको पहुँचलाई कायम राख्दै पाँच तहसम्म पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था गरी राणा प्रधानमन्त्री समक्ष नपुगी विवादको अन्तिम टुङ्गो नलाग्ने प्रवन्ध मिलाइएको थियो। यस प्रकारको व्यवस्था निर्माणको प्रमुख उद्देश्य भनेको शक्तिलाई राणा खानदान मै केन्द्रिकृत गर्नु रहेको थियो।²³¹

समयक्रम संगै त्यसबेला सम्म आइपुग्दा गहन फौजदारी अपराधमा सामान्यतः अदालत अन्तर्गतका पुलिसले मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष मुद्दा प्रस्तुत गर्ने गर्दथे²³² भने साधारण लेनदेन लगायतका विषयका विवाद सम्बन्धित पीडित पक्षले नै मुद्दाको रूपमा दायर गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो। यसरी न्यायिक अड्डा वा निकायमा मुद्दा दायर भइसकेपछि मुद्दाको सुनुवाईका क्रममा साक्षी प्रमाण बुझ्ने लगायतका क्रियाकलापहरु पनि साविक देखि प्रचलित व्यवस्थाका आधारमा गरिन्थ्यो।²³³

राणाकालिन शासन व्यवस्थामा मूलरूपमा मुलुकी ऐन १९१० आउनुलाई नै न्याय क्षेत्रको ठूलो उपलब्धी मानिएपनि तत्कालिन दण्डसजायमा सुधार गर्ने क्रममा भीमसम्सेरले मृत्युदण्ड उन्मूलन

²²⁹ = Op. Cit. f.n. 58. P, 56.

²³⁰ = पूर्ववत् पा.टि. नं. ६, पृ. २०९-२२२।

²³¹ ऐजन्, पृ. २०९।

²³² ऐजन्, पृ. २२५।

²³³ = पूर्ववत् पा.टि. नं. १२२, पृ. १७।

सम्बन्धी जारी गरेको सनदलाई न्यायव्यवस्थाको महत्वपूर्ण सुधारात्मक पक्ष मान्नुपर्छ।²³⁴ जुन वर्तमान विश्वले समेत स्वीकारेको हुँदा भिम सम्सेरको सो निर्णय दुरदर्सी सोचाईबाट प्रेरित रहेको आभाष मिल्दछ।

यतिहुँदा हुँदै पनि न्यायिक र प्रशासनिक शक्तिको श्रोत राणाहरु नै भएको कारण राणाकालमा न्यायिक अराजकता बढ्दै गएको र राणाप्रधानमन्त्री चन्द्रसम्सेरले राणाहरुलाई ए, बी र सी क्लासमा विभाजन गरी सी क्लासका राणालाई सत्ता पाउने अधिकारबाट बञ्चित गरेकाले सी क्लासका राणाहरु र प्रजा समेतको सक्रियतामा आन्दोलनको सुरुवात भएको थियो।

यही आन्दोलनलाई साम्य पार्न मुलुकी अड्डको ऐनसवाल फाँटसँग परामर्श लिई देशमा चल्दै गरेको आन्दोलनलाई समेत साम्य पार्ने अभिप्रायले न्यायप्रशासनको नयाँ सुधारात्मक कदमको रूपमा वि.सं. १९९७ साल असार १२ गते मंगलबारका दिन एउटा सनद जारी गरी प्रधान न्यायालयको स्थापना गर्ने व्यवस्था जुद्धसम्सेरले गरे।²³⁵

सो न्यायालयमा प्रथम न्यायाधिश जनरलको रूपमा तत्कालिन प्रधानमन्त्री जुद्धसम्सेरका छोरा उत्तर कमाण्डङ्ग जनरल बहादुर शम्सेरलाई १९९७ साल असार १२ गते मङ्गलबारको खड्ग निशाना सनदबाट नियुक्त गरियो²³⁶ तर प्रधान न्यायालय ऐन २००९ जारी भएपछिका प्रधान न्यायालयका न्यायाधिश जनरल अर्थात् प्रधान न्यायाधिशको रूपमा हरिप्रसाद प्रधान रहनु भएको थियो।²³⁷

यसरी तत्कालिन समयमा राणाशासन विरुद्धको आन्दोलनलाई दवाउनको लागि प्रधान न्यायालयको स्थापना गरिएको भएपनि त्यसरी स्थापना गरिएको प्रधान न्यायालय स्थापना सम्बन्धी सनदको मूल विशेषता भनेको न्यायपालिकालाई कार्यपालिकाबाट पृथक् राख्नु थियो²³⁸ भन्न सकिन्छ।

नेपालमा प्रधान न्यायालय स्थापना भएपछि पनि केही समय प्रधान न्यायालयबाट भएका निर्णयहरु पुनरावलोकनको लागि राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ समक्ष आउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ तर यसरी प्रधान न्यायालयको निर्णय उपरको उजुरी राणा प्रधानमन्त्रीहरुले हेर्दा समेत प्रधान न्यायालयको

²³⁴= पूर्ववत् पा.टि. नं. ६, पृ. २३६।

²³⁵= विशाल खनाल, “कानूनी राज्य स्थापनाको क्रममा हाम्रो न्यायपालिका”, ने.का. परिचर्चा, वर्ष ७, अंक ४, (काठमाण्डौ : कानून अध्ययन सस्थान), पृ. ३३।

²³⁶= रेवतीरमन खनाल, “नेपालको कानूनी इतिहासमा प्रधान न्यायालयको भूमिका”, न्यायदूत, (काठमाण्डौ : नेपाल वार एशोसिएशन), वर्ष ८, अंक २२, पृ. ३।

²³⁷= हेरम्बराज गुरुघराना, “राणाकालीन अदालतहरु”, ने.का. परिचर्चा, (काठमाण्डौ : कानून अध्ययन सस्थान), वर्ष ५, अंक ४, पृ. ३४।

²³⁸= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. २४०।

निर्णय ठिकै भएको पाइयो । त्यसैले प्रधान न्यायालयको निर्णय उपर राणा प्रधानमन्त्री समक्ष पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्थाले जालसाज गर्ने भ्रगडियाले प्रसस्त मौका पाउने र जित्ने भ्रगडियाले पनि समयमै न्याय नपाई भुलिरहनु पर्ने महसुस गरी केही समय पश्चात् नै प्रधान न्यायालयको निर्णय उपर आफू (राणा प्रधानमन्त्री) समक्ष पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था खारेज गरी प्रधान न्यायालयको निर्णय नै अन्तिम मान्ने प्रथाको शुरुवात भयो ।²³⁹ यही बेलादेखि स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा साकार भयो । जसलाई नेपालको न्यायिक इतिहासमा महत्वपूर्ण घटनाको रूपमा लिनुपर्छ ।

यसरी प्रधान न्यायालयलाई नै अन्तिम तहको न्यायिक निकाय मानिएपनि प्रधान न्यायालयका न्यायाधिश जनरल लगायत न्यायाधिशहरुको नियुक्ति श्री ३ बाट हुने व्यवस्थाले अप्रत्यक्ष रूपमा श्री ३ को उद्देश्य र इच्छा अनुसार न्याय-सम्पादन गर्न लगाउन कुनै असजिलो थिएन ।²⁴⁰ यतिमात्र नभई पछिल्ला दिनमा प्रधान न्यायालयलाई स्वतन्त्र र अधिकार सम्पन्न बनाइएको भए पनि पछि मोहन शम्शेरका पालामा न्यायालयको फैसलामा चित्त नबुझ्नेले श्री ३ समक्ष विन्तीपत्र जाहेर गर्न मामिला निक्सारी जारी गरी अप्रत्यक्ष रूपमा प्रधान न्यायालयलाई न्यायिक सर्वोच्चता प्राप्त हुनबाट बन्देज लगाइएको थियो ।²⁴¹ राणा प्रधानमन्त्री मोहन सम्सेरको यो कार्यलाई पदको दुरुपयोगको साथै न्यायक्षेत्र माथिको धावाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

नेपालमा सर्वोच्च न्यायालयको रूपमा प्रधान न्यायालय स्थापना भएपश्चात् तत्कालिन समयको न्याय प्रशासनको संगठनात्मक स्वरूपमा प्रधान न्यायालय, भारदारी अदालत, अपिल अड्डाहरु तथा अड्डा अदालत र अमिनहरु थिए भने पछि भारदारी अदालतका केही अधिकारहरु प्रधान न्यायालयलाई दिँदै अन्तमा भारदारी अदालत खारेज गरी त्यसका सम्पूर्ण अधिकार र दायित्व प्रधान न्यायालयलाई सुम्पिएको पाइन्छ ।²⁴²

यसरी विस्तारै विस्तारै राज्य प्रमुख राजा, राज्य प्रमुख राजाको मुख्तियारी वा नायवी हुँदै राजालाई केवल कठपुतली बनाई प्रधानमन्त्रीले समेत अन्तिम न्यायकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने गरेको नेपालको न्याय व्यवस्थामा प्रधान न्यायालयको स्थापना पश्चात् नेपालको इतिहासमा प्रथम पटक शक्तिपृथक्करणको दृष्टिमा कार्यपालिका र न्यायपालिकालाई पृथक पृथक देखाई सर्वोच्च न्यायकर्ताका रूपमा न्यायालय अर्थात् प्रधान न्यायालयलाई स्थापित गराइएको पाइन्छ यद्यपि, व्यवहारमा भने न्यायिक सर्वोच्चताको सो व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सकिरहेको थिएन ।²⁴³

²³⁹= ऐजन, पृ. २४०-२४१ ।

²⁴⁰= ऐजन, पृ. २४६ ।

²⁴¹= पूर्ववत् पा.टि. नं. १६४, पृ. ३४ ।

²⁴²= पूर्ववत् पा.टि. नं. ७, पृ. २४२-२४४ ।

²⁴³= ऐजन, पृ. २४७ ।

समिक्षा

नेपालमा मात्र नभई विश्वका अधिकांश राष्ट्र हत्या, हिंसा आतंकवाट पीडित र प्रताडित मात्र नभई केही राष्ट्र त निकै आतंकित समेत भएकाछन् । यसको कारण जे सुकै भए पनि हाल देखिएका गतिविधिहरूलाई हेर्दा जुनसुकै राष्ट्रमा पनि राज्यका प्रमुख अंग मध्ये न्यायपालिकामाथि हुने राजनीतिक हस्तक्षेप नै प्रमुख कारक तत्व हो भनेर मान्ने पर्ने हुन्छ किनकि प्राचिनकालदेखि नै नेपालको न्याय व्यवस्थामा राजाको प्रत्यक्ष प्रभाव रहेको पाइन्छ । जुन प्रभाव कालान्तरमा आएर राजामा मात्र सीमित नभई राजनीतिक क्षेत्रमा समेत हावी हुँदै गएको पाइन्छ ।

जहाँसम्म प्राचिनकालीन न्यायव्यवस्थाको कुरा छ, त्यस समयमा प्रमुख शासन व्यवस्था किराँतकालमा मुद्दाको प्रारम्भिक सुनुवाई गाउँ गाउँमा नै गाउँलेले छानेको मुखिया-विचारी हाकिमहरूबाट हुन्थ्यो भने अन्तिम न्यायदाता राजा नै हुन्थे । गाउँको हाकिम पान्तुम्याङ (एकज्युकेटिभ अफिसर) कहाँ सर्वप्रथम उजुरी दायर हुन्थ्यो । निजले प्रतिवादीको अतिरिक्त अन्य भर-भलाद्मी पासिडपादाङ (मेम्बर) आदिलाई उपस्थित गराई दुवै पक्षले दिएको साक्षी, स्रोत समेत बुझी सभा बसी छलफलद्वारा न्यायिक निष्कर्ष निकालिन्थ्यो ।

न्यायिक कारवाही सर्वसाधारणले हेर्न र देख्न पाउँथे । यो हालको जनअदालतजस्तो थियो । न्याय सर्वसाधारणको सरोकारको विषय भएकोले न्यायिक काम कारवाही र त्यसको परिणाम जनताले थाहा पाउनु, अपराधी सजायबाट नछुटोस्, निरपराधीले सजाय नपाउनु भन्ने आदर्श त्यसबेला पनि हृदयंगमन गरिन्थ्यो । न्याय निसाफ गर्ने निकायको रूपमा हाडतुम्याङ (मन्त्री) को व्यवस्था गरिएको र हाडतुम्याङले पनि सभा गरी छलफल गरेर मात्र साँचो न्याय प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

उच्च तहको न्यायिक निकायको रूपमा राज्यसभा रहेको थियो । राज्य सभामा हाड (राजा), तुम्याङ हाड (मन्त्री), थक तुम्बा (मूल सरदार), र भारदार तथा अन्य चुनिएका सदस्य हुनुपर्ने व्यवस्था छ । प्राचिन किराँतकालको शासन व्यवस्था आधुनिक प्रशासन व्यवस्थाभन्दा धेरै उत्तम कोटिको थियो । राजाले स्वयम् न्याय र शासन गरेपनि मनोमानी गर्दैनथे । ठूला-ठूला सभा बैठक बोलाएर सभामा उपस्थित ठूला-ठूला विद्वान धर्म र न्यायवेत्ता, बुद्धिमा चतुर, राष्ट्रभक्त सभासद, बृद्धजनहरूसँग सल्लाह लिने गर्दथे । त्यसपटि राजाले न्याय गर्दा साक्षीको संगत गराउँथे । न्यायको पुरा पत्ता नलागेसम्म अपराधी घोषित गर्दैनथे । अपराधी सिद्ध नभएसम्म अपराधीलाई सजाय दिँदैनथे । त्यसैले प्राचिन कालिन शासन व्यवस्थामा साक्षीको ठूलो महत्व र जिम्मेवारी थियो ।

लिच्छवीकालमा मुलुकको न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्ने अधिकारलाई बिकेन्द्रिकरण गरी ग्राम, तल र द्रङ्गको रूपमा विभाजित गरिएको थियो । यसका अतिरिक्त कुथेर, सुली वा शोल्ब, लिंग्वल, माप्योक भट्टाधिकरण, पूर्वाधिकरण, पश्चिमाधिकरण, अन्तरासन वा परमासन आदि निकायबाट पनि न्यायिक कार्य सञ्चालन हुने गरेका थिए । तत्कालीन समयमा सबैभन्दा तल्लो तहमा ग्राम

पाञ्चालीलाई न्यायिक अधिकार दिइएका कारण “दैलोमा न्याय” को सिद्धान्त निकै लोकप्रिय थियो । तत्कालिन समयमा अपराधीलाई तह लगाउने र दण्ड सजाय गर्ने कार्य दण्ड नायक (प्रहरी) र सर्वदण्ड नायक (न्यायाधिश) ले गर्ने गरेको पाइन्छ र कैलाशकुट भवनबाट उच्च तहको न्याय प्रदान गरिन्थ्यो ।

त्यस समयमा पनि अपराधको मात्रा, अपराध गर्ने मनसाय र अरु अवस्थाका साथै धर्मशास्त्रको जस्तै देश, काल, अभियुक्तको शक्ति, उमेर, अपराधको प्रकृति र उसको आर्थिक अवस्था समेतलाई विचार गरी प्रमाणबाट अपराधी सिद्ध भएपछि मात्र दण्ड दिनुपर्ने लाई नै दण्ड दिइन्थ्यो र अपराधी भएमा बाबुआमालाई पनि अपराध अनुसार दण्ड दिइन्थ्यो । त्यस समयमा दण्डका प्रकारहरूमा बाग्दण्ड (हप्काउनु), धिक् दण्ड (धिक्कार्नु), अर्थ दण्ड (जरीवाना) र वध दण्ड (अंगभंग र मृत्युदण्ड) पर्दथे ।

मल्लकालीन न्याय व्यवस्था पनि धर्मशास्त्रकै आधारमा सञ्चालन भएको र मल्लकालमा धार्मिक कुराहरूको व्याख्या राजगुरुहरूबाट हुने भएकाले उनीहरू नै कानूनको व्याख्याकार पनि थिए भने राजा कानूनको प्रयोग गर्ने न्याय कर्ताको रूपमा रहेका थिए । मल्ल शासन कालमा नेपालको न्याय प्रशासन राजा जयस्थिति मल्लले वि.सं.१४३७ मा लेखाएको “मानव न्यायशास्त्र” को आधारमा सञ्चालन भएको पाइन्छ । उनकै समयदेखि न्याय सुलभ होस् भनी दौडाहा गर्ने “छडिदार” नियुक्त गर्ने व्यवस्थाको पनि सुरुवात भएको थियो । न्याय सम्पादन गर्नको लागि कोटिलिङ्ग र इटाचपलीजस्ता अदालतको व्यवस्था गर्नुको साथै लिच्छवीकालमा भैँ राजाको ढोकेको रूपमा दौवारिक (ढोके वा द्वारे) को व्यवस्था समेत गरिएको थियो । जसमध्ये लिच्छवीकालमा भैँ मल्लकालमा इटाचपली अदालतले फौजदारी र कोटिलिङ्ग अदालतले देवानी मुद्दा हेर्ने गरेको पाइन्छ ।

मल्लकालमा मुद्दाको सुनुवाई गर्दा वादी-प्रतिवादी दुवैलाई देवता (हाल काठमाण्डौंको बसन्तपुर स्थित हनुमानढोका अगाडिको कालभैरव)लाई छुन लगाई शपथ लिन लगाइन्थ्यो भने अपराधी पत्ता लगाउन दिव्य परीक्षा समेतको प्रयोग गरिन्थ्यो । दिव्य परीक्षा अन्तर्गत साँक्षी बुझ्ने विषयमा अग्नी परीक्षा (अग्नी प्रवेश), पानी परीक्षा (पानीमा डुवाउने), विष परीक्षा (विष पान), तुला परीक्षा (मन्त्रेको चामल तुलामा जोख्ने र खान दिने) र शपथ (देवता काल भैरव समेतका देवदेवताहरूलाई छुने र शपथ गराउने) पर्दछन् तर सामान्यतया ठूला-ठूला अपराधमा प्रत्यक्ष प्रमाण नपाएमा मात्र दिव्य परीक्षा गर्ने गरिन्थ्यो ।

यसपछिका समयमा राजा रामशाहको निष्पक्ष र युगसापेक्ष न्याय, शासनकालदेखि विद्या हराए काँशी जानु निसाफ हराए गोर्खा जानु भन्ने परम्पराको सुरुवात भयो । न्यायिक निकायको हकमा श्री ५ रामशाहका शासन कालमा पनि तल्लो तहका न्यायिक निकायका रूपमा गाउँ पञ्चायत थियो र साना तिना भैँ भगडा ति पञ्चायतले हेरी मिलाउने र निर्णय गर्ने गर्दथे भने माथिल्लो तहको न्यायिक निकायको रूपमा राजाको सभा भारा (भारदार) पञ्च बसी न्याय गरिन्थ्यो ।

त्यसपछि भारदारी पनि भनिन्थ्यो । र, अन्तिम तहको न्यायकर्ताको रूपमा भने राजा स्वयम् रहेका थिए ।

कालान्तरमा पृथ्विनारायण शाहले कानूनको उलंघन गर्नेलाई मृत्युदण्ड दिने तर आफ्ना भाइभारदार र नोकरचाकरले मृत्युदण्ड हुने अपराध गरेपनि उनीहरूलाई मृत्युदण्ड नदिने बरु लडाँइमा पठाइदिने नीति लिएका थिए । शाहकालमा पनि लिच्छवीकालको भैं पुनरावेदन तहको अदालतको रूपमा इटाचपली अदालतबाट फौजदारी मुद्दा र कोटिलिङ्ग अदालतबाट देवानी मुद्दा हेरी निर्णय गर्ने गरिएको थियो ।

यसैगरी श्री ५ रणबहादुर शाहको पालामा पञ्चखत बाहेकको मुद्दा पञ्चभलाद्मीले बसी हेर्ने, मृत्युदण्ड दिनेगरी भएको सजायको साधक श्री ५ बाटै हेरिने, अपराधको सम्बन्धमा मुद्दाको फैसला एकतर्फी सुनुवाईको भरमा नगरी सुनुवाईको मौका दिई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको पालना हुने, निर्णयकर्ताले अपराध गरेमा वा गलत निर्णय दिएमा निजहरु उपर समेत मुद्दा चलाउने व्यवस्था विद्यमान थियो । धर्माधिकारीलाई नै प्रमुख निर्णयकर्ता मानिएको यस कालमा मृत्युदण्डको सजाय हुने अपराधीलाई मृत्युदण्ड दिने वा दास बनाइने गरेको पनि पाइन्छ ।

यसप्रकारसँग मुलुकको न्याय प्रशासन ऐतिहासिक कालदेखि नै विभिन्न धर्मशास्त्रहरु, धर्मशास्त्रद्वारा प्रभावित भई बाँधिएका स्थितिहरु र बनेका नियमहरुका आधारमा सञ्चालन भएको पाइन्छ, र यस प्रकारको धार्मिक ग्रन्थहरु लायतको न्यायिक कार्यमा प्रयोग हुने ग्रन्थहरुको अध्ययन र व्याख्या पनि विभिन्न न्यायिक अधिकार पाएका व्यक्तिका अलावा धर्मगुरुहरुले गर्ने गर्दथे । जसले गर्दा तत्कालिन न्याय व्यवस्था देखावटी रूपमा जतिसुकै निष्पक्ष र प्रभावकारी भएको महसुस गरिएपनि वास्तवमा त्यसमा अत्याधिक असमानता, विभेद, पक्षपात र मोलाहिजाले स्थान पाएको कुरालाई नकार्न सकिँदैन ।

यही वास्तविकतालाई मनन गरेर वि.सं. १९१० सालमा नयाँ मुलुकी ऐनको निर्माण गरी सोही ऐनको आधारमा न्यायप्रशासन सञ्चालन गर्ने प्रणालीको शुरुवात गरिएपनि वास्तवमा त्यसताका पनि न्याय प्रदान गर्ने छुट्टै न्यायिक निकाय नभएको कारणले गर्दा न्यायिक परिपाटिले पूर्णता पाउन सकेको पाइँदैन । वि.सं. २००८ सालमा प्रधान न्यायालय र २०१३ सालमा सर्वोच्च अदालतको रूपमा नेपालको न्यायिक निकायको स्थापना भएपछि नेपालको न्याय प्रणालीमा आशालाग्दो र विश्वासलाग्दो न्यायिक निष्पक्षताको वातावरण निर्माण भयो । जसलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले गरेको शक्ति सन्तुलनको व्यवस्थाले अपराधमा हुने राजनीतिक हस्तक्षेपलाई निरुत्साहित गर्ने कार्यमा थप टेवा पुगेको छ ।

यद्यपि, यस प्रकारको न्यायिक निकायमा पनि बेलाबेलामा पर्ने राजनीतिक हस्तक्षेप र यस्ता हस्तक्षेपलाई विद्यमान कानूनी व्यवस्थाले समेत पक्षपोषण गर्ने अवस्थाले गर्दा हालसम्म पनि नेपालमा न्यायिक निष्पक्षताको महसुस गर्न नसकेको जनगुनासाहरु बढिरहेको पाइन्छ, जसलाई

हटाउनका लागि अपराध सम्बन्धी सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु सार्वजनिक गर्नुका साथै न्यायपालिकालाई पूर्ण रुपमा स्वतन्त्र बनाउनका लागि आवश्यक ऐन, कानून निर्माण गर्ने, नीति नियम बनाउने कार्यको साथ साथै त्यसलाई पूर्णरुपमा व्यवहारमा लागू गर्ने कार्यको थालनी गर्नुपर्दछ र कसैले यस्तो कार्यमा बाधा विरोध जनाएमा त्यसलाई समेत समाजमा नङ्ग्याई उप्रान्त त्यस्ता गतिविधिलाई निरुत्साहित गर्ने कार्यको थालनी गर्नुपर्दछ।²⁴⁴

²⁴⁴= देवनारायण कार्की, इतिहासको पानामा फौजदारी न्यायसम्बन्धी व्यवस्था, हिमालय टाइम्स, वर्ष ९, अंक १५०, २०६१/२/१२, पृ. ४।

अध्याय ३

अपराध सम्बन्धी व्यवस्था

३.१ परिभाषा :

सामान्य बोलिचालिको भाषामा मानवहरूले गर्ने ती सम्पूर्ण काम कारवाही अपराध हुन् जुन काम कारवाही गरेको आधारमा राज्य वा सरकारद्वारा निर्मित कानूनले दण्डसजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ।²⁴⁵ कानूनी दृष्टिकोणले हेर्दा अपराधको यो परिभाषा अपूर्ण भएपनि व्यवहारिक रूपमा यो परिभाषालाई पूर्णरूपमा तर्कसंगत हिसावले नकार्न पनि सकिँदैन।

व्यवहारतः अपराधलाई जे जसरी परिभाषा गरिएपनि कानूनतः कानूनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु नै अपराध हो²⁴⁶ यद्यपि यसले नै अपराधलाई पूर्ण रूपमा परिभाषित गर्न सक्षम छ भनेर भन्न सकिँदैन किनकि फौजदारी अपराधको पूर्ण परिभाषा गर्नु ज्यादै दुष्कर र कठिन मानिन्छ भन्ने कुरा प्राय अधिकांश अपराधशास्त्रीहरूले स्वीकार गरेका छन्। यतिहुँदा हुँदै पनि फौजदारी कानूनले अपराध भनेर पहिचान गरेका विषयवस्तुहरू नै अपराधको श्रेणीमा पर्ने कुरामा दुइमत हुनसक्दैन।

फौजदारी कानून वास्तवमा राष्ट्र र समाजमा कानून र व्यवस्था कायम राख्न, समाजको मुल्य र मान्यता बचाई राख्न मानव सभ्यता र प्रतिष्ठालाई जोगाई राख्न व्यवस्थित कानून भएको हुँदा फौजदारी कानूनले आपराधिक कार्य हुन् भनी स्पष्ट रूपमा किटान गरेको कार्यहरूमात्र फौजदारी अपराध मानिन्छ।²⁴⁷

फौजदारी अपराध त्यस्तो अपराध हो जसले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्र र पुरै विश्व समुदायलाई प्रतिकूल अशर पुऱ्याइरहेको हुन्छ। फौजदारी अपराधबाट पीडीत पक्षलाई पूर्व अवस्थामा फर्काउन पनि प्राय असम्भव नै हुन्छ। यस अपराधले समाजमा प्रशय पाउँदै गएको अवस्थामा हत्या, हिंसा, आतंक, अराजकता र अस्थिरतामा अत्याधिक वृद्धि भई अन्ततोगत्वा राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय संकटको अवस्था देखापर्छ जसले गर्दा विश्वका सम्पूर्ण राष्ट्रहरूले यस प्रकारका आपराधिक कार्यलाई फौजदारी अपराधका रूपमा आफ्ना देशका कानूनहरूमा विशेष महत्वका साथ समावेश गरि तत्सम्बन्धि अपराधहरू उपर राज्य वा सरकारका तर्फबाट कानूनी कारवाही पूरा गरि अपराधिलाई कठोर भन्दा कठोर दण्ड सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ सोही

²⁴⁵= देव नारायण कार्की, “बालयौन शोषण र नेपाल कानून”, नेपाल समाचारपत्र, वर्ष ६, अंक १५०, २०५८/२/२७, पृ. ३।

²⁴⁶ K.D. Gaur, **A Text Book on The Indian Penal Code, 1992**, (Blakstone's Commentaries 5), (Bombay : University Press), p. 52.

²⁴⁷= William Wilson, **Criminal Law, Doctrine and Theory**, 2nd ed., (Newyork : Longman, 1998), ps. 3-7.

व्यवस्था र परिपाटीको अनुशरण गर्ने क्रममा नेपालमा पनि केहि अपराधिक कार्यहरूलाई मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ९ नं तथा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९को अनूशूचि १ लगाएत विषेश प्रकृतिका अन्य ऐन कानूनहरूमा समेत उल्लेख गरि तत्सम्बन्धी फौजदारी अपराधहरूको सम्बन्धमा अनुशन्धान गर्ने कार्य देखि लिएर सो अपराधको अन्तिम तह सम्मको कानुनी कारवाही श्री ५ को सरकारले गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।²⁴⁸

सामान्यतया फौजदारी अपराधको बारेमा बुझ्नु पूर्व अपराधको बारेमा सामान्य जानकारी राख्नु उपयुक्त ठहर्छ। फौजदारी अपराध पनि अपराधका विभिन्न प्रकारहरू मध्ये एक हो। अपराधका परिभाषाका सम्बन्धमा कानूनविद्हरूको विचार निम्नानुसार रहेको पाईन्छ।

अपराध त्यस्तो गल्ती हो जसको परिणाम दण्ड हुन्छ र कुनै व्यक्तिबाट माफी गर्न सकिँदैन र माफी गर्ने किसिमको भएमा राजावाट मात्र माफ गर्न सकिन्छ।²⁴⁹

राज्यद्वारा लागू गरिएको ऐन नियमको उलंघन गर्नु नै अपराध हो। जुन कार्य गरे वापत राज्यद्वारा निर्धारित कानून बमोजिम दण्डसजाय पनि गरिन्छ।²⁵⁰ अपराध त्यो समाज विरोधि व्यवहारलाई भनिन्छ जसलाई जनसमुहले त्यागेको तथा दण्डनिय गरेको हुन्छ। सर्वप्रथम अपराध हुन कानूनले कुनै कार्यलाई सामाजिक रूपमा हानिकारक भनी उल्लेख गरेको हुनुपर्दछ र त्यस्तो कार्य गरेवापत सजायको व्यवस्था हुनुपर्दछ।²⁵¹ अपराध समाजद्वारा तिरष्कृत एवम् बहिष्कृत गरिएका त्यस्ता कार्यहरू हुन् जसलाई राज्यले कानूनी माध्यमद्वारा रोक वा निषेध गरेको हुन्छ र जसको उलंघन गरेमा सजायको भागिदार बन्नुपर्छ।²⁵² अपराध भनेको राज्यले रोक लगाउन चाहेको कार्य हो जुन कार्य गरेमा कानूनी प्रकृया पुरा गरेर दण्ड दिइन्छ।²⁵³ अपराध कानून विपरितको त्यस्तो कार्य हो जसले समाजमा हानी पुऱ्याउँदछ।²⁵⁴

समाजको मर्यादा र नैतिकताको संरक्षण गर्नु पनि कानूनको अभिप्राय भएकोले नैतिक दोषका कार्यलाई समेत अपराधको रूपमा हेरिन्छ।²⁵⁵ अपराध अपराध नै हो किनभने यो गलत कार्यसंग

४= देवनारायण कार्की, “फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा राजनीतिक भूमिका”, न्यायदुत, (काठमाण्डौ : नेपाल वार एसोसिएसन), वर्ष ३३, पूर्णांक १३५, अंक ५, अशोज-कार्तिक २०५९, पृ. ५।

२४९= C.S Kenny, **Outline of Criminal Law**, 19th ed., (Bombay : Tripathi, 1966), p. 5.

250= Ram Mohan Das, **Crime and Punishment, In Anceient India**, (Bodhgaya : Kanchan Publication, 1982), p.12.

२५१= M.E. Wolfgang, N. Johneston, **The Sociology of Crime and Delinquency**, 2nd ed., (New york : Basic Books, 1970), p. 23.

२५२= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, “आपराधिक दायित्वका केही अपवादहरू : एक विवेचना”, नेका परिचर्या, वर्ष ५, अंक १, पृ. ८५।

२५३= J.W. Cecil Turner, **Kenny's Outline of Criminal Law**, (Bombay : University Press, 1988), ps.5-6.

254= P.J. Fitzgerald, **Salmond on Jurisprudence**, (London : Sweet & Maxwell, 1985), p. 92.

255= V. Shaw, **Director of Public Prosecutions**, (Bombay : University Press, 1962), P. 20.

सम्बन्धित हुन्छ, जसले सामाजिक व्यवस्था र सुरक्षामा प्रत्यक्ष र गम्भिर स्तरमा हाँक दिन्छ र पीडित पक्षलाई क्षतिपूर्ति दिएर मात्रै यसलाई क्षम्य गर्न सकिँदैन।²⁵⁶ अपराध मानविय व्यवहारको एउटा त्यस्तो पथभ्रष्ट आचरण हो जसले सामाजिक अव्यवस्था सृजना गर्ने हुँदा दवाउनु जरूरी हुन्छ।²⁵⁷ विस्तृत रूपमा समुदायले आफ्नो अधिकारको रूपमा आदर गरेको अधिकारहरूको उलंघनको खराब प्रवृत्ति नै अपराध हो।²⁵⁸ अपराध सार्वजनिक कानूनको विपरित उक्त कानूनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु नै हो।²⁵⁹

कुनैपनि देशमा विद्यमान कानून जसलाई राष्ट्रिय कानून पनि भनिन्छ, त्यसलाई दुई भाग सारभुत कानून र कार्यविधि कानून अन्तर्गत विभाजन गरिन्छ। सारभुत कानूनलाई पनि सार्वजनिक कानून र वैयक्तिक कानून गरी दुई भागमा विभाजन गरिन्छ, भने कार्यविधि कानूनलाई देवानी कानून, फौजदारी कानून र प्रमाण कानून गरी तीन भागमा विभाजन गरिन्छ। यसरी मुलुकमा विद्यमान राष्ट्रिय कानूनको आधारमा हेर्दा फौजदारी कानूनले अपराध भनी निर्धारण गरेका सम्पूर्ण कार्य र व्यवहारहरू नै फौजदारी अपराध हुन् भनी मान्नुपर्ने हुन्छ।²⁶⁰ यस्ता फौजदारी अपराधले प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्र र पुरै विश्व समुदायलाई नै प्रतिकूल असर पुऱ्याउँदछ र अधिकांश अवस्थामा पीडित पक्षलाई पुर्वावस्थामा फर्काउन वा न्यायोचित रूपमा क्षतिपूर्ति दिन समेत असम्भव हुन्छ।

३.२ अपराधको वर्गीकरण :-

अपराधको प्रकृति र त्यसबाट पर्ने अशर समेतका आधारमा निकै गम्भिर मानिएको फौजदारी अपराधलाई पनि सामान्यतया निम्न पाँच भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

३.२.१. आपराधिक कसुरको विषयवस्तुको प्रकृतिको आधारमा :-

कुनैपनि अपराध आपराधिक कसुरको विषयवस्तुको प्रकृतिकै आधारमा फौजदारी अपराध वा अन्य अपराध हो भन्ने कुराको पहिचान गरिन्छ, यद्यपि नेपालमा विद्यमान कानूनहरूद्वारा फौजदारी अपराध भन्ने पहिचान गरी सकिएका अपराधहरूलाई पनि निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

^{२५६}= Carleton Allen in Smith and Hogan, **Criminal Law**, 6th ed., (London : Sweet & Maxwell, 1988), p. 18.

^{२५७}= Albert K Cohen, **The Study of Social Disorganization and Deviant Behavior in Sociology Today**, (New York : Basic Books, 1959), p. 461.

^{२५८}= Stephen in P.S. Atchuthen Pillai, **Criminal Law**, 6th ed., (Bombay : University Press, 1983), p. 8.

^{२५९}= Op. Cit. f.n. 2, p. 52.

^{२६०}= Rechar Card, **Criminal Law**, 15th ed., (U.K. : Butterworths Tolley, 1998), ps. 51-64.

३.२.१.क. लिखतसम्बन्धी अपराध :-

लिखत सम्बन्धी अपराध भन्नाले त्यस प्रकारका अपराधहरूलाई सम्झनु पर्ने हुन्छ, जुन अपराधहरू लिखतको विरुद्ध लिखतको माध्यमद्वारा वा लिखतसँग सम्बन्धित हुन्छ । लिखत सम्बन्धी अपराधलाई पनि सामान्यतया किर्ते, जालसाजी र करकाप गरी तीन भागमा विभाजन गरिन्छ।²⁶¹

३.२.१.ख. सम्पतिसम्बन्धी अपराध :-

सामान्य भाषामा भन्नुपर्दा सम्पति सम्बन्धी अपराध भन्नाले त्यस प्रकारका अपराधहरू हुन् जुन सम्पतिको विरुद्ध वा सम्पतिसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित हुन्छन् । यस प्रकारको अपराध चल तथा अचल दुवै प्रकारका सम्पतिका सम्बन्धमा गर्ने गरिन्छ।²⁶² जस अन्तर्गत पर्ने अपराधहरूमा मुख्यतः चोरी, आगो लगाउने, ठगी र लुटपिट आदी पर्दछन् ।

३.२.१.ग. जीउ ज्यानसम्बन्धी अपराध :-

जीउ ज्यान सम्बन्धी अपराध भन्नाले मानिसको ज्यान शरीर विरुद्ध गरिने र मानिसको जीउ-ज्यानसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने अपराधलाई सम्झनुपर्ने हुन्छ।²⁶³ जीउ ज्यान सम्बन्धी अपराधहरू विभिन्न प्रकारका भएपनि सामान्य रूपमा यसलाई पाँच भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ, जसमा ज्यान सम्बन्धी अपराध, कुटपिट, जीउमास्ने बेच्ने सम्बन्धी अपराध, इलाज सम्बन्धी अपराध र वेरितसङ्ग थुन्ने अपराध पर्दछन् ।

३.२.१.घ. करणीसम्बन्धी अपराध :-

करणी सम्बन्धी अपराध भन्नाले त्यस प्रकारका अपराधहरूलाई जनाउँदछ, जुन अपराधहरू करणी (यौन सम्बन्ध)सँग सम्बन्धित वा कानूनद्वारा वर्जित करणी सम्बन्धसँग सम्बन्धित हुन्छन्।²⁶⁴ सामान्यतया करणी सम्बन्धि अपराधलाई मोटामोटी रूपमा जवर्जस्ती करणी, हाडनाता करणी, आशय करणी, पशुकरणी वा अप्राकृतिक मैथुन गरी चार भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।²⁶⁵

३.२.१.ङ राज्यविरुद्धको अपराध :-

सामान्यतया आफ्नो भक्ति (Allegiance) विरुद्ध गरिने अपराध नै राज्य विरुद्धको अपराध हो । अर्थात् जो प्रति आफ्नो आस्था वा भक्ति हुनुपर्दछ भनेर कानूनले दायित्वाधिन तुल्याएको हुन्छ,

²⁶¹= मुलुकी ऐन, २०२०, (काठमाण्डौ : कानून किताव व्यवस्था समिति), किर्ते कागजको दफा १,२,३ र ४ ।

²⁶²= Op. Cit. f.n.3, ps. 409-448.

²⁶³= Shovha Saxena, **Crimes Against Women and Protective Laws**, (New Delhi : Deep and Deep Publication, 1999), ps. 111-208.

²⁶⁴= Jogeshwar Mahanta, **Sex, Crime and Society**, (New Delhi : S.B. Nangio for Ashish Publishing house, 1993), ps. 1-7.

²⁶⁵= Op. Cit. f.n. 16, ps. 262-286.

त्यस्तो आस्था वा भक्तिलाई छाडेर त्यसको प्रतिकूल कार्य गर्नु वा विद्रोह गर्नु वा त्यस्तो आस्थाको ठाउँमा अर्को आस्थाको स्थापना गर्ने प्रयत्न गर्नु नै राज्य विरुद्धको अपराध हो । जस अन्तर्गत सामान्यतया राष्ट्र विप्लव, आतंककारी कार्य, राजद्रोह, मित्रराष्ट्रप्रति विद्रोह, श्री ५ महाराजाधिराज तथा राजपरिवार विरुद्धको अपराधहरू पर्दछन् ।²⁶⁶

३.२.१.च. विविध अपराध :-

संक्षेपमा भन्नुपर्दा माथि उल्लेख गरिएभन्दा बाहेकका अन्य सम्पूर्ण अपराधहरूलाई विविध अपराधको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ किनकि अपराधको बर्गिकरण गर्ने कार्य ज्यादै दुष्कर र विवादित मानिएपनि सामान्यरूपमा उपरोक्त बमोजिमको विभाजन र बर्गिकरण नै अपराधको बर्गिकरणको भरपर्दो आधार मान्न सकिन्छ²⁶⁷ यसर्थ माथि उल्लेखित अपराधको श्रेणीमा नपर्ने अपराधहरूलाई विविध अपराधको रूपमा राखिए पनि मुख्यत विविध अपराधहरूमा अदल सम्बन्धी अपराध²⁶⁸ तथा सार्वजनिक अपराधहरू पर्दछन् ।

३.२.२. फौजदारी मुद्दामा पक्षहरूको प्रतिनिधित्वको आधारमा :-

मुलतः फौजदारी अपराध गम्भिर प्रकृतिकै हुन्छन् यद्यपि यिनै फौजदारी अपराधहरू मध्येपनि अपराधको गम्भिरता, पश्चातदर्शी र सामाजिक अशर, मुद्दा चलाउनुपर्ने आधार जस्ता विविध कारणहरूले गर्दा मुद्दामा पक्षहरूको प्रतिनिधित्वको आधारमा पनि फौजदारी अपराधलाई निम्न दुई भागमा विभाजन गरिएको छ ।

३.२.२.क. सरकारवादी हुने फौजदारी अपराध :-

यस प्रकृतिको अपराधमा प्रचलित नेपाल कानून²⁶⁹ले सरकारवादी हुने फौजदारी अपराध अन्तर्गत पर्ने भनी निर्धारण गरेको अपराधहरूको साथै अन्य प्रचलित कानूनले श्री ५ को सरकार वादी हुने भनी तोकिएका अपराधहरू पर्दछन् । त्यस्ता अपराध सम्बन्धी मुद्दामा अपराधसंग सम्बन्धित वारदातको मौका तहकिकात अपराधसंग सम्बन्धित सवुद प्रमाणहरूको संकलन, सुरक्षा अदालतमा प्रमाणको प्रशुतिकरण र प्रमाण गुजार्ने भार मुद्दाको वादीको रूपमा श्री ५ को सरकारले गर्नुपर्दछ²⁷⁰

३.२.२.ख. दुनियावादी हुने फौजदारी अपराध :-

²⁶⁶= सुरेन्द्र भण्डारी, फौजदारी कानून, दो.सं., (काठमाण्डौं : आठराई पुस्तक भण्डार, २०५२), पृ. ४८४-४९६ ।

²⁶⁷= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, मेघराज पोखरेल, युगराज पाण्डेय, फौजदारी कानूनको परिचय, (काठमाण्डौं : भृकुटी एकेडेमी पब्लिकेसन, २०६२), पृ. ८० ।

²⁶⁸= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, अदलको महलको दफा १ - १२ ।

²⁶⁹= सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), अनुसुचि १ र २ र पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, अदालती बन्दोवस्तको महलको दफा १० ।

²⁷⁰= प्रमाण ऐन, २०३१, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा २५ ।

नेपालको सन्दर्भमा प्रचलित नेपाल कानूनले²⁷¹ फौजदारी अपराधको श्रेणीमा राखेपनि श्री ५ को सरकारवादी भएर चल्ने भनी उल्लेख नगरेका अपराधहरूमा दुनियावादी भई मुद्दा चलाउनु पर्ने व्यवस्था छ यद्यपि कस्तो अपराध दुनियावादी हुने अपराध हुन् भन्ने सम्बन्धमा प्रत्यक्षरूपमा कुनै ऐनले किटान गरेको छैन । फौजदारी मुद्दा अन्तर्गत पर्ने अपराधहरूको उल्लेख गरेको भएपनि ति सम्पूर्ण कतिपय अपराधहरूलाई सरकारवादी हुने मुद्दा अन्तर्गत समावेश गरेको छैन²⁷² यसर्थ अ.व. को १० नं. ले उल्लेख नगरेका अपराधसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू दुनियावादी हुने देखिन्छन् । जस्तै पशुकरणी, अप्राकृतिक मैथुन, लुटपिट, कुटपिट, गालि वेइज्जति, इलाज गर्नेको महल सम्बन्धी अपराध जालसाजी दुनिया सँग सम्बन्धित कित्ते आदी । यस प्रकारका अपराध सम्बन्धी मुद्दाहरूमा पक्षहरूको (वादी प्रतिवादी) रूपमा दुवै पक्ष व्यक्तिहरू नै रहन्छन् र तत्सम्बन्धि अपराधको दायरी प्रमाणको संकलन, प्रमाणको प्रस्तुतिकरण जस्ता सबैकुराहरू मुद्दाका पक्षहरूले नै गर्न पर्ने हुन्छ ।

३.२.३. कार्यविधिको आधारमा :-

कुनैपनि फौजदारी अपराध घटिसकेपछि सो अपराध उपर अदालतमा मुद्दा सुनुवाईको क्रममा अपनाउने कानूनी कार्यविधिका आधारमा पनि अपराधलाई दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

३.२.३.क. संक्षिप्त कार्यविधि अपनाइने अपराध :-

न्याय छिटो र सुलभ गराउने उद्देश्यले संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ जारी भई २०३० साल बैशाख २ गते देखी लागू भयो । सो ऐन अन्तर्गतका मुद्दाहरू,^{२७१} मुलुकी ऐन, बेरित सँग थुन्दाको महल मुद्दा,^{२७२} लगायतका फौजदारी मुद्दाहरू जस्तै करणी सम्बन्धी मुद्दा, चोरी सम्बन्धी मुद्दा, जालसाजी र कित्ते सम्बन्धी मुद्दा, चुनाव सम्बन्धी मुद्दा र नाता सम्बन्ध कायम गराई माग्ने विषयको मुद्दा आदिमा संक्षिप्त कार्यविधि अन्तर्गत मुद्दाको कारवाही हुन्छ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा जुन अपराधहरूमा संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ अन्तर्गत मुद्दा कारवाही र किनारा लगाईन्छ त्यस्ता अपराधहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् ।^{२७५}

३.२.३.ख. सामान्य कार्यविधि अपनाइने अपराध -

जुन फौजदारी अपराधहरूमा संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ बाहेक मुलुकी ऐन २०२० र अन्य विशेष ऐनहरूको आधारमा कारवाही र किनारा गरिन्छ त्यस्ता अपराधहरूलाई सामान्य कार्यविधि अन्तर्गतका मुद्दाहरूको श्रेणीमा राखिएको पाइन्छ । यस श्रेणिमा पर्ने अपराधहरू उपर अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि सो मुद्दाको म्याद तामेली, मुद्दाको पेशी चढाउने प्रक्रिया, मुद्दालाई दिइने

^{२७१}— पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, अदालती बन्दोवस्तको दफा ९ ।

^{२७२}— ऐजन ।

^{२७३}— संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा ३, अनुसूचि १, खण्ड १६-१८ ।

^{२७४}— पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, बेरितसंग थुन्दाको महलको दफा ३ र ४ ।

^{२७५}— पूर्ववत् पा.टि. नं. २९, दफा ३ ।

प्राथमिकता, मुद्दा फैसला गर्ने अवधि तथा फैसला कार्यान्वयनका पक्ष सबै प्रचलित कानून बमोजिम सामान्य रूपमा नै गरिन्छ।^{२७६}

३.२.४. थुनामा बसेर वा थुनामा नबसी पुर्पक्ष गर्न सकिने अपराध :-

अधिकांश फौजदारी मुद्दाहरु गंभीर प्रकृतिका हुने हुँदा त्यसको दण्ड सजायमा कैदको व्यवस्था गरिएको हुन्छ तसर्थ त्यस्ता अपराधमा संलग्न अधिकांश अभियुक्तहरु उपर मुद्दा चलाउँदा समेत निजहरुलाई थुनामा नै राखेर मुद्दा चलाइन्छ तर सबै अवस्था र प्रकृतिका अभियुक्तहरु उपर थुनामा राखेर मात्र मुद्दा चलाउनुपर्ने बाध्यता भने छैन तसर्थ अपराधको गम्भिरता हेरी यस्तो अपराधलाई पनि तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

३.२.४.क. थुनामा बसेर पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराध :-

फौजदारी अपराधहरु मध्ये पनि निकै गम्भिर प्रकृतिका अपराधहरु जस्तै राजगद्दी वा राजपरिवारको गाथ सम्बन्धी अपराध, जन्मकैदको सजाय हुने अपराध, सरकारवादी भई चलेको ३ वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुन सक्ने अपराध र त्यसका मतियार, ६ महिना भन्दा बढी कैद सजाय हुन सक्ने अपराधमा संलग्न विदेशी नागरिक अभियुक्त भएको मुद्दा, धरौट वा जमानतमा रहेपनि पछि प्राप्त प्रमाणबाट थुनामा राख्नुपर्ने देखिएमा, धरौट वा जमानतमा छुट्न सक्ने अभियुक्तले धरौट वा जमानत राख्न नसकेमा वा सो धरौट र जमानत अपर्याप्त भएको अवस्थामा त्यस्ता अभियुक्तले थुनामा रही पुर्पक्ष गर्नुपर्ने व्यवस्था नेपाल कानूनमा गरिएको छ।^{२७७}

३.२.४.ख. धरौट वा जमानतमा रही पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराध :-

थुनामै राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अभियुक्त भएपनि नाबालक वा मानसिक वा शारिरिक रोग लागेको वा निजको अपराध गर्नुपूर्वको आचरणको आधारमा निजलाई थुनामा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा, विदेशी नागरिकको हकमा ६ महिना भन्दा कम र स्वदेशी नागरिकको हकमा ३ वर्ष भन्दा कम सजाय हुने अपराधको अभियुक्त र पछि प्राप्त प्रमाणबाट कसुरदार नठहर्ने देखिएमा त्यस्ता अभियुक्तलाई धरौट वा जमानतमा रही मुद्दा पुर्पक्ष गर्ने सुविधा दिने व्यवस्था पनि नेपाल कानूनमा गरिएको छ।^{२७८}

३.२.४.ग. साधारण तारिखमा रही पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराध :-

^{२७६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, प्रारम्भिक कथनको ४ ।

^{२७७}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, अदालती बन्दोवस्तको महलको दफा ११८ ।

^{२७८}= ऐजन, दफा १२३ ।

थुनामा रही वा धरौट वा जमानतमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अवस्थाका अभियुक्त बाहेक अन्य अभियुक्तलाई साधारण तारिखमा रही मुद्दा पुर्पक्ष गर्न पाउने विशेषाधिकार कानूनले प्रदान गरेको छ।²⁷⁹

३.२.५. आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय विद्यमानताको आधारमा :-

मुलतः पूर्णदायित्वको अपराध प्रमाणित हुनको लागि त्यस्तो अपराधमा अभियुक्तको आपराधिक मनसायतत्व विद्यमान हुनुपर्दछ।^{२८०} अपराधको प्रमुख तत्वको रूपमा रहेको मनसायतत्व विद्यमानताको आधारमा फौजदारी अपराधलाई निम्न भागमा विभाजन गरिन्छ।

३.२.५.क. परंपरागत अपराध स(

यसलाई सापेक्ष दायित्वको अपराध पनि भनिन्छ। यस प्रकारको अपराध हुनको लागि आपराधिक कार्य मात्र प्रयाप्त हुँदैन, आपराधिक मस्तिष्क पनि विद्यमान हुनुपर्दछ। यस प्रकारको अपराध अन्तर्गत ज्यान सम्बन्धी अपराध, चोरी, ठगी, कित्ते, जालसाजी, अदलसम्बन्धी अपराधहरू पर्दछन्।^{२८१}

३.२.५.ख. निरपेक्ष दायित्व Strict liability :-

यस प्रकारको अपराधमा अभियुक्तको कार्यको विद्यमानता र त्यस्तो कार्य गर्नुमा अभियुक्तको आपराधिक मनसाय (Mens reas) प्रमाणित गरिरहनुपर्दैन। केवल अभियुक्तले गरेको कार्यमात्र प्रमाणित गरे पुग्छ। उदाहरणको लागि खाद्य पदार्थमा मिसावट सम्बन्धी अपराध यसै अन्तर्गतको अपराध हो।^{२८२}

३.२.५.ग. श्वेतग्रीबी अपराध White collar crime :-

संक्षेपमा यस अपराधलाई सामाजिक एवम् आर्थिक अपराध भनिन्छ। यस प्रकारको अपराधमा अभियुक्तको आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय भएको अनुमान गरिने भएकोले अपराध प्रमाणित हुनु नै प्रयाप्त मानिन्छ। यस प्रकारको अपराधमा कालो वजार सम्बन्धी अपराध, भन्सार र अवैध निर्यात सम्बन्धी अपराधहरू पर्दछन्।^{२८३}

३.२.५.घ. Culpable morality सम्बन्धी अपराध :-

^{२७९} = ऐजन, दफा ४७।

^{२८०} = पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ १२८-१९८।

^{२८१} = रजितभक्त प्रधानाङ्ग, फौजदारी कानूनको सामान्य परिचय, पा.सं. २०४४, (काठमाण्डौ : रत्नपुस्तक भण्डार, २०४४), पृ. ३७-३८।

^{२८२} = ऐजन।

^{२८३} = ऐजन।

यस प्रकारको अपराधमा पनि श्वेतग्रीवी अपराधमा भैँ अपराधिक मनसायका सम्बन्धमा कुनै कुरा प्रमाणित गरिरहनु आवश्यक पर्दैन किनकि यस अपराधमा अभियुक्तको नैतिक दायित्वको आधारलाई हेरी अपराधिक कार्य प्रमाणित गरे पुग्छ । जसमा कर छल्ने र करवाट वच्ने सम्बन्धी अपराधहरु पर्दछन् ।²⁸⁴

३.३ फौजदारी अपराधका आवश्यक तत्वहरु :-

फौजदारी अपराधमात्र नभई कुनैपनि योजनालाई अपेक्षितरूपमा सफल बनाउनको लागि मस्तिष्क वा मनसाय र कार्य दुवैको आवश्यकता पर्दछ । सोही अनुरूप पूर्णतया फौजदारी अपराध हुनको लागि पनि अपराधिक कार्य र अपराधिक मस्तिष्क हुनुपर्दछ ।²⁸⁵

३.३.१. अपराधिक कार्य Actus Rea :-

फौजदारी अपराधको परिप्रेक्षवाट हेर्दा अपराधिक कार्य भन्नाले त्यस्ता मानविय व्यवहारहरु हुन् जुन फौजदारी कानूनले रोक, निषेध वा प्रतिबन्ध लगाएको हुन्छ । कुनैपनि अपराधिक कार्यभित्र आन्तरिक रूपमा कर्ताको शारिरिक वा मानसिक सकृयता वा विमुखता कानूनले तोकिएका निश्चित परिस्थितिहरु र कानूनले तोकिएका निश्चित घटना वा परिणाम गरी मुख्यतः तीनवटा तत्व विद्यमान भएको पाइन्छ ।²⁸⁶ सामान्यतया अपराधिक कार्यलाई पनि निम्न तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

३.३.१.क. सकारात्मक र नकारात्मक कार्य :-

सकारात्मक कार्य भन्नाले त्यस्तो कार्यलाई जनाउदछ जसलाई कानूनले प्रत्यक्षरूपमा प्रतिबन्ध, निषेध र रोक लगाएको हुन्छ र त्यस्तो कार्य गरेमा कानूनले दण्ड सजायको समेत व्यवस्था गरेको हुन्छ । जस्तै मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलले कसैले कसैको ज्यान मार्न निषेध गरेको छ ।²⁸⁷

नकारात्मक कार्य भन्नाले त्यस्ता कार्यलाई जनाउँदछ जसलाई कानूनले गर्नु भनेकोमा नगरेमा दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ, जस्तै: मुलुकी ऐन चोरीको महल बमोजिम कसैले कुनै माल बेचन, राख्न ल्याएकोमा सो माल चोरीको हो भन्ने शंका पर्ने मनासिब माफिकको कारण रहेछ भने सो माल बेचन राख्न ल्याउने मानिसलाई नजिकको प्रहरी कार्यालयमा बुझाई दिनुपर्दछ ।²⁸⁸

३.३.१.ख. स्वऐच्छिक र अनैच्छिक कार्य :-

²⁸⁴= ऐजन, पृ ३८-३९ ।

²⁸⁵= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १२८-१९८ ।

²⁸⁶= Op. Cit f.n. 3, ps. 68-79.

²⁸⁷= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, ज्यान सम्बन्धीको महलको दफा १ ।

²⁸⁸= ऐजन, चोरीको महलको दफा ८ ।

कार्य गर्दा सो गर्ने व्यक्तिमा रहने इच्छा तत्वको विद्यमानताको आधारमा आपराधिक कार्यलाई पनि दुई प्रकारमा बर्गिकरण गर्न सकिन्छ ।

कुनैपनि कार्य कर्ता स्वयम् आफैले इच्छा गरेर गर्दछ भने त्यसलाई स्वऐच्छिक कार्य भनिन्छ, भने कर्ताले इच्छा नगर्दा नगर्दैको अवस्थामा हेलचक्र्याई, लापरवाही वा अरु कसैको डर, धाक, धम्की, अनूचित प्रभाव वा प्रलोभनमा परी वा नसा पदार्थ सेवनले वा अन्य कुनै कारणले होस ठेगानमा नभएको अवस्थामा गरेको आपराधिक कार्यलाई अनैच्छिक कार्य भनिन्छ ।^{२८९}

३.३.१.ग. मनसायपूर्वक र मनसायरहित कार्य :-

कर्ताले कुनैपनि आपराधिक कार्य गर्दा पहिलेदेखी सोच विचार गरी वा योजना बनाई वा पुर्व कल्पना गरि गर्दछ भने त्यस्तो आपराधिक कार्यलाई मनसायपूर्वक कार्य भनिन्छ भने पहिलेदेखी योजना, सोचविचार वा पुर्वकल्पनाविना हेलचक्र्याई, लापरवाही वा अरु कसैको डर, धाक, धम्की, अनूचित प्रभाव वा प्रलोभनमा परी वा नसा पदार्थ सेवन गरी गरिएको आपराधिक कार्यलाई मनसायरहित कार्य भनिन्छ ।^{२९०} आपराधिक कार्य र आपराधिक मनसायको बारेमा गरिएको विश्लेषणात्मक अध्ययनवाट के कुरा पुष्टि भएको छ भने कुनै पनि अपराध हुनको लागि आपराधिक कार्य र आपराधिक मनसायतत्वको विद्यमानता हुनुपर्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ^{२९१} र कुनैपनि अपराधमा मनसाय तत्व विद्यमान भएको नदेखिएमा आरोपित अपराध गरेको नठहर्ने^{२९२} भन्ने निर्णय सर्वोच्च अदालतवाट समेत भएको पाईन्छ ।

३.३.२. आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय Mens rea :-

फौजदारी कानूनमा आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय भन्नाले त्यस्तो गल्ती वा दोषी मानसिक स्थितिलाई जनाउँदछ जुन स्थिति राखेर फौजदारी कानूनले निषेध गरेको कार्य गरेमा अपराध हुन्छ । आपराधिक मस्तिष्कलाई दोषी मनोभावना Guilty mind, खराब मनोभावना wicked mind वा दोषपूर्णताको जानकारी Knowledge of wrongfulness पनि भनिन्छ । आपराधिक मस्तिष्कलाई पनि तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।^{२९३}

३.३.२.क. मनसाय :-

^{२८९}= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, नेपाली फौजदारी कानूनमा आपराधिक दायित्वका केही सामान्य अपवादहरु : एक अध्ययन (अध्ययन प्रतिवेदन), २०४१, (काठमाण्डौ : कानून अनुसन्धान समिति) पृ ६५-६८ ।

^{२९०}= ऐजन्, पृ. ६५-६८ ।

^{२९१}= जाईन्द्र बहादुर श्रेष्ठ, मुलुकी ऐन एक टिप्पणी, चौ.सं., (काठमाण्डौ : पैरवी प्रकाशन, २०५८), पृ. ५६२ ।

^{२९२}= नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०३६), अंक २, नि.नं. १२३४, पृ. २७ ।

^{२९३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ १४१ ।

आफूले गर्न लागेको कार्यको परिणाम अधिवाटै देखेको वा त्यस्तो परिणाम प्राप्त गर्ने लक्ष्य वारदातको तत्काल अगाडि वा अधिवाटै पूर्वकल्पना गरिनुको साथै त्यस्तो प्रकारको कार्य होस् भन्ने चाहना वा इच्छा कर्ताले गरेको हुन्छ भने त्यस्तो अवस्थालाई मनसाय भनिन्छ।²⁹⁴ यसलाई सामान्य बोलचालको भाषामा नियत पनि भनिन्छ किनकि मनसायले नै कुनैपनि अपराध गर्नको लागि प्रेरणा प्रदान गरेको हुन्छ²⁹⁵ र त्यस्तो प्रकारको अपराधको परिणाम अभियुक्तले होस् भन्ने चाहना अर्थात् इच्छा गरेको हुन्छ।²⁹⁶

३.३.२.ख. लापरवाही :-

कुनैपनि कार्यको संभावित परिणाम अगाडि नै थाहा हुन्छ तर त्यस्तो सम्भावित परिणामको इच्छा वा चाहना कर्ताले नगर्दा नगर्दै कुनै आपराधिक कार्य हुन जान्छ भने त्यसलाई लापरवाहीयुक्त कार्य मान्नुपर्ने हुन्छ^{२९७} तर लापरवाहीयुक्त मनसाय र उद्देश्यमूलक मनसाय दुवैमा उत्पन्न हुने दायित्व कानूनी दृष्टिकोणबाट समान हुन्छ।^{२९८} यति हुँदाहुँदै पनि उद्योग हुनको लागि आपराधिक कार्य (ब्यतगक चभवक) र मनसाय (:भलक चभवक) दुवै हुनुपर्दछ।^{२९९}

३.३.२.ग. हेलचक्र्याई :-

कुनैपनि निश्चित कार्यको परिणाम पनि कर्तालाई थाहा नहुने र त्यस्तो सम्भावित परिणामको अपेक्षा समेत कर्ताले नगरेको स्थितिमा संयोगवस कुनै कार्य हुनपुग्दछ भने त्यसलाई हेलचक्र्याई भनिन्छ।^{३००} यसको शाब्दिक अर्थको रूपमा Accidental भवितव्यपूर्ण कार्यलाई पनि लिन सकिन्छ।^{३०१}

हेलचक्र्याइपूर्ण गरिएका कार्यमा अभियुक्तले के कस्तो सोच विचार गरेको थियो भनी छानविन गर्नुको सट्टा निजले त्यस्तो कार्य अमुक परिस्थितिमा गर्नु हुन्थ्यो कि हुन्थेन भनेर जाचिन्छ, किनकि हेलचक्र्याइबाट हुने अपराधमा अभियुक्त पूर्ण रूपमा दोषी नहुने भएता पनि निजलाई गरिएको

^{२९४} Stephen in P.S. Atchutthen Pillai, **Criminal law**, 6th ed., (London : Sweet and Maxwell, 1983), p. 43-46.

^{२९५} लवदेव भट्ट, **निर्णय सार संग्रह**, दो.सं., (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०३५), पृष्ठ ३११ ।

^{२९६} Op.Cit. f.n. 50, p. 43-46.

^{२९७} पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १४९-१५४ ।

^{२९८} श्री ५ को सरकार विरुद्ध शोभाभाई पटेल समेत, मुद्दा : सवारी दुर्घटना, **नेपाल कानून पत्रिका**, (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०४५), अंक ३, नि.नं. ३३८७, पृ. २२२ ।

^{२९९} रजितभक्त प्रधानाङ्ग, “**फौजदारी कानूनमा उद्योग : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन**”, (काठमाण्डौ : कानून अनुसन्धान समिति) पृ ५२-६२ ।

^{३००} पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १५४-१६१ ।

^{३०१} पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ५८ ।

दण्डसजायबाट अरुले हेलचक्र्याइ पूर्ण तवरले काम नगरुन् भन्ने उद्देश्य विधायिकीको रहेको पाइन्छ।³⁰²

३.३.२.घ. आशय :-

कुनैपनि कार्य गर्नु पछाडि प्रेरक तत्वको रूपमा रहेको तत्वलाई आशय (Motive) भनिन्छ।³⁰³ अर्को शब्दमा आशय भन्नाले कुनै व्यक्तिले कुनै कार्य गर्नु पछाडी वा सो कार्य (अपराध) गरिसकेपछि त्यसबाट फाइदा पाउने उद्देश्यलाई सम्झनुपर्दछ। त्यसैले आशयलाई अपराध गर्नुको उद्देश्य वा भित्री मनसाय पनि भन्न सकिन्छ। आशयको विद्यमानता मनसायपूर्वक गरेको अपराधमा मात्र हुन्छ तसर्थ फौजदारी अपराधमा नियत (मनसाय) र आशयको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।³⁰⁴ यसको विद्यमानता लापरवाही, हेलचक्र्याइपूर्ण, आवेशपूर्वक गरिएको अपराधहरूमा सैद्धान्तिक रूपमा हुन सक्दैन।³⁰⁵

३.४ अपराधका चरणहरू :-

सामान्यतया मानिसले चाहेको वा अपेक्षा गरेको कुनैपनि अपेक्षित कार्य पुराहुनको लागि त्यसले विभिन्न चरणहरू पुरा गर्नुपरेभै मनसायपूर्वक गरेको फौजदारी अपराधमा पनि विभिन्न चरणहरू पुरा गर्नुपर्ने हुन्छ। जुन चरणहरूलाई निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

३.४.१. मनसाय :-

कुनैपनि आपराधिक कार्य गर्नको लागि कर्ताले बनाएको मानसिक सोचलाई नै मनसाय भनिन्छ, जुन फौजदारी अपराधको पहिलो चरण हो। यस चरणमा कर्ताको भित्री मनमा रहेको गल्ती, सोचाई वा अपराध गर्ने मन पर्दछ। मनसाय तत्व अन्य चरणहरूका बाहिरी कार्य नगरिकन प्रकाशमा नआउने र कर्ताको भित्री मनमा कस्तो मनसाय थियो भन्ने कुरा आधिकारिक रूपमा प्रमाणित समेत गर्न नसकिने हुँदा मनसाय तत्वकै भरमा कुनै पनि व्यक्तिलाई सजाय गर्न सकिँदैन।^{३०६}

३.४.२. तयारी :-

मनसायपूर्वक गरिने फौजदारी अपराधको दोश्रो चरण नै तयारी हो। अपराध गर्ने तयारीले अपराध पुरा गर्ने उद्देश्यको कार्यान्वयन गर्नको लागि आवश्यक साधन जुटाउने, योजनाको तर्जुमा गर्ने, अपराध पुरा गर्ने तरिका निश्चित गर्ने र अपराध गर्ने उद्योग चरण भन्दा अगाडि अपराध गर्ने

^{३०२}= माधव प्रसाद आचार्य, "कर्तव्य ज्यानमा मनसाय तत्वको भूमिका", अध्ययन प्रतिवेदन २०४१, (काठमाण्डौ : कानून अनुसन्धान समिति), पृ. २०।

^{३०३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ६१।

^{३०४}= अम्बर बहादुर विरुद्ध चन्द्र बहादुर, मुद्दा : ज्यान, नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०१८), पृ. ५५।

^{३०५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १६१-१८८।

^{३०६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ६३-६४।

सिलसिलामा गरिएको सम्पूर्ण कारवाहीलाई समेट्दछ । फौजदारी अपराधको दोश्रो चरणको रूपमा रहेको तयारीलाई पनि सामान्यतया अपराध कार्यान्वयन गर्ने तयारी, अनुसन्धान (खोजी) बाट जोगिने तयारी, अपराध गरेपछि भाग्ने तयारी तथा आफू उपर शंका हटाउने तयारीहरू पर्दछन् यद्यपि किटानी रूपमा कुन अपराधिक कार्य गर्न तयारी गरिएको भनी पहिचान र प्रमाणित गर्न कठिन हुने हुँदा यो चरणको लागि पनि सामान्यतया सजाय गरिदैन ।^{३०७}

३.४.३. उद्योग :-

फौजदारी अपराधको परिप्रेक्ष्यमा सीमित रही हेर्दा उद्योग अपराधको त्यो चरण हो जुन उद्देश्य सफल भएमा फौजदारी अपराध वास्तविकरूपमा पुरा हुन्छ अर्थात् उद्योग भन्नाले कुनैपनि अपराध गर्ने सिलसिलामा मनसायपूर्वक गरिने त्यस्तो कार्य वा कार्यहरूको समुह हुन् जसलाई गर्नबाट हस्तक्षेप, रोक वा निरुत्साहित नगरिएको खण्डमा अपराधको परिणाम पुरा हुन्छ । यो चरणमा अपराध गर्ने सिलसिलामा केही कार्य गरिसकेको तर अपराध पुरा भईसकेको हुँदैन जस्तै: विष खाई ज्यान मार्ने सम्मको काम गरिसकेको सो गर्दा पनि ज्यान मर्न नपाएको भए ज्यान मार्ने उद्योग कसुर हुने ।^{३०८} फौजदारी अपराधको तेस्रो चरणको रूपमा रहेको उद्योगले अपराध पूर्ण नभएपनि त्यसको आंशिक परिणाम परिसकेको हुँदा यो चरण पुरा गर्न खोजेको तर अपराध सफल नभएको अवस्थामा पनि निश्चित दण्ड सजायको व्यवस्था हुन्छ ।^{३०९}

३.४.४. पूर्ण अपराध :-

फौजदारी अपराधको चरणको रूपमा माथि उल्लेखित तीनवटै चरणहरू पुरा भईसकेपछि निस्कने परिणाम नै अपराधको चौथो चरण अर्थात् पूर्ण अपराध हुनु हो । यो चरणमा अपराध पुरा हुने हुँदा फौजदारी कानूनले निर्दिष्ट वा निर्धारण गरेको दण्ड सजाय उपरोक्त कार्य गर्ने अभियुक्तलाई गरिन्छ।^{३१०}

३.४.५. अपूर्ण अपराध :-

सामान्य बोलिचालिको भाषामा अपराधिक कार्य पुरा गर्नको लागि निश्चित कार्य पुरा गरेको तर अन्तिम लक्ष प्राप्त गर्न सफल नभएको अवस्थालाई नै अपूर्ण अपराध भनिन्छ।^{३११} तर कानूनी भाषामा संगठित रूपमा गरिने अपराधको पहिलो चरण अर्थात् अपराध गर्ने मनसाय चरण देखि नै नियन्त्रण गर्न सक्ने गरी त्यस्तो सुरुकै चरणलाई पृथक अपराधका रूपमा फौजदारी कानूनमा

^{३०७}= ऐजन्, पृ. ६४-६५ ।

^{३०८}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५१, पृ ३४३ ।

^{३०९}= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, "फौजदारी कानूनमा उद्योग एक विवेचनात्मक अध्ययन", नेपाल कानून परिचर्चा, वर्ष ७, अंक ३२, ०४०, पृ ५२-६२ ।

^{३१०}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ६२-६९ ।

^{३११}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १९९ ।

व्यवस्था गरिएको हुन्छ, जसलाई अपूर्ण अपराधको श्रेणीमा राख्न सकिन्छ³¹² अर्थात् अपराधको परिणाम पुरा हुन नपाउँदै पक्राउ गर्न र कारवाही चलाउन सक्ने अवस्थालाई अपूर्ण अपराध Inchoat Crime भनी नामाकरण गरिन्छ।³¹³

अपूर्ण अपराध वास्तवमा अपराधको प्रारम्भिक चरण भएको कारण यसलाई प्रारम्भिक अपराधको रूपमा पनि लिइन्छ। यस प्रकारको अपूर्ण अपराध वा प्रारम्भिक अपराधलाई पनि उद्योग, दुरुत्साहन, षडयन्त्र र अपराधको परिपञ्च मिलाउनु गरी निम्न चार भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ।³¹⁴

३.४.५.क. उद्योग :-

सामान्यतया कुनै पनि आपराधिक कार्य गर्नको लागि मनसाय वा योजना बनाउने र सो को तयारी गरिसकेपछि अपराध गराउनको लागि गरिने कार्य नै उद्योग हो। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा कुनै पनि अपराधलाई पूर्ण अपराध बनाउनको लागि गरिने पूर्व प्रयास वा कार्य नै उद्योग हो।³¹⁵

३.४.५.ख. दुरुत्साहन :-

कुनै पनि व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई अपराध गर्नका लागि निजको मनस्थितिमा प्रभाव पार्ने कार्यलाई नै दुरुत्साहन भनिन्छ। दुरुत्साहनको विभिन्न माध्यमहरूमा सुभाष, प्रस्ताव, अनुरोध, विन्ती, अनुनय, हावभाव, तर्क, सहमत बनाउनु वा आफ्नो वसमा राख्नु, फकाउनु, उत्तेजित पार्नु, वा कर्ताको मनस्थितिमा अपराध गर्ने मुखता उत्पन्न गराउनु समेत पर्दछन्।³¹⁶

३.४.५.ग. षडयन्त्र :-

सामान्य भाषामा भन्नुपर्दा दुई वा दुईभन्दा बढि व्यक्तिहरूका बीच गैरकानूनी काम गर्न वा कुनै कानूनी काम गैर कानूनी माध्यमबाट गर्न गरिने सम्भौतालाई नै षडयन्त्र भनिन्छ।³¹⁷

३.४.५.घ. अपराधको परिपञ्च मिलाउनु :-

सामान्यतया कुनै पनि अपराध गर्नको लागि उपयुक्त वातावरण मिलाइदिने, अपराध गर्नको लागि सुराकी गरिदिने, सम्भावित आपराधिक गतिविधिका सम्बन्धमा जानकारी उपलब्ध गराइदिने, अपराध गरिसकेपछि भाग्ने उम्कने विषयमा सल्लाह दिने लगायतका कार्यहरू जसले अभियुक्तलाई

³¹²= A. Ashwm, **Principles of Criminal Law**, (London : Claraden Press, 1999), p. 3.

³¹³= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, “आपराधिक षडयन्त्र एक विवेचनान्तमक अध्ययन”, नेपाल कानून परिचर्चा, वर्ष ८, अंक ४, २०४१, पृ ६२-६९।

³¹⁴= पूर्ववत् पा.टि. नं. २३, पृ २१६-२४७।

³¹⁵= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २३०-२४५।

³¹⁶= पूर्ववत् पा.टि. नं. २३, पृ २२६-२३७।

³¹⁷= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २१६-२३०।

अपराध गर्ने कार्यमा हौसला प्रदान गर्दछ, त्यसैलाई नै अपराधको परिपञ्च मिलाउने कार्य भनिन्छ³¹⁸

३.५. अपराधका पक्षहरू :-

कुनैपनि अपराध एक वा एक भन्दा बढी व्यक्तिहरूद्वारा गरिन्छ, तर अपराध पुरा गर्नको लागि अपराध गर्दा वा अपराध गरिसकेपश्चात् पनि कोही व्यक्ति त्यसमा संलग्न हुन सक्छन् । यसरी अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई अपराधमा रहेको संलग्नताको आधारमा संयुक्तगत रूपमा दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

३.५.१. मुख्य अभियुक्त :-

अपराध गर्ने मुख्य व्यक्ति (कर्ता) नै मुख्य अभियुक्त हुन् । जो अपराधको वारदातमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहेका वा जसको हातबाट वा कारणबाट अपराधको वारदात सिर्जना भएको हुन्छ, अर्थात् वारदात स्थलमा प्रत्यक्ष संलग्न हुनुका साथै उपस्थित समेत भएका हुन्छन्, तर कर्ता स्वयम् आफू संलग्न नभएपनि अरुलाई र सामान्य व्यक्ति वा नाबालक वा बहुलाएको वा मगज विप्रेको व्यक्तिलाई अट्याएर वा बाध्य तुल्याएर अपराध गरेको छ, भने पनि निजलाई मुख्य अभियुक्त नै मानिन्छ, चाहे सो व्यक्ति वारदात स्थलमा संलग्न वा उपस्थित नभएको नै किन नहोस्³¹⁹

३.५.२. मतियार :-

अपराधका त्यस्ता सहभागिहरू जसले जानि जानि मुख्य अभियुक्तलाई अपराध गर्न वा गरीसकेको अपराध दबाउन छिपाउनमा कुनै रूपमा सहयोग वा मद्दत पुऱ्याएको हुन्छ । त्यस्ता व्यक्तिलाई मतियार भनिन्छ । मतियारलाई पनि उनिहरूको संलग्नताको आधारमा तीन भागमा विभाजन गरिन्छ ।³²⁰

३.५.२.क. अपराधको वारदात अधिका मतियार

यस वर्ग भित्र त्यस प्रकारका मतियारहरू पर्दछन्, जो अपराधको वारदातमा उपस्थित भएको हुँदैन । यस प्रकारका मतियारले अपराध हुनुभन्दा अगाडि अभियुक्तहरूलाई अपराध गर्न सरसल्लाह दिने, योजना बनाउने, अपराध गर्नलाई चाहिने हातहतियार, विष, सरसामान दिने, अपराध गर्ने तरिकाको गोपनीयता (योजना) बनाउने आदि पने हुन्छ । अंग्रेजी कानूनले उक्साउने व्यक्तिलाई पनि यसै वर्ग भित्र राखेको छ ।³²¹

³¹⁸= पूर्ववत् पा.टि. नं. २३, पृ २४६-२४७ ।

³¹⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ७१-७२ ।

³²⁰= ऐजन, पृ ७२-७३ ।

³²¹= G. Williams, A Text Book of Criminal Law, (London Claraden Press,1978), Ps. 285-322.

नेपालमा यस वर्ग भित्र पर्ने मतियारलाई सजाय गर्दा एकरूपताको सिद्धान्त निर्धारण गरेका देखिँदैन । प्रत्येक अपराधमा आफ्नै प्रकारका आधार एवं मापदण्डहरु निर्धारण गरेको पाइन्छ तर यस प्रकारका मतियारलाई बहुसंख्यक अपराधहरुमा मुख्य अभियुक्तलाई हुने सजायको आधा सजाय गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । यस्तो मतियार सम्बन्धी व्यवस्था नेपाल कानूनमा पनि प्रशस्तै मात्रामा भएको पाइन्छ।³²²

३.५.२.ख. अपराधको वारदातका समयका मतियार

यस वर्गभित्र त्यस प्रकारका मतियारहरु पर्ने हुन्छन्, जुन अपराधको वारदात स्थलमा शारिरिक रुपमा उपस्थित भई वारदात हुन मद्दत गर्ने एवं सहयोग पुऱ्याउँदछ । कम्न ल अपराधको वारदात स्थलमा उपस्थित भई वारदात हेरी रहेका नाताले मात्र त्यस्ता व्यक्तिलाई यस वर्ग भित्र पर्ने मतियारको रुपमा स्वीकार गर्दैन । त्यस्ता व्यक्ति मतियार ठहरिन निजको उपस्थितिले मुख्य अभियुक्तलाई अपराध गर्न प्रोत्साहन दिएको हुनुपर्दछ तर हाम्रो फौजदारी कानूनले भने वारदातको समयमा सहयोग गर्ने वा नगर्ने दुवैलाई यस वर्ग भित्रको मतियार नै मानिने गरेको पाइन्छ । यस प्रकारका मतियारहरुमा जवर्जस्ती करणीको ६ नं., ज्यान सम्बन्धीको १७(२) मा वारदात स्थान घेरा दिने, बाटो गौँडा छेक्ने र अरु प्रकारले भाग्न उम्कन नपाउने काम गर्ने मतियार र १७(३) मार्नमा मत सल्लाहमा पसेको तर अरु थोक नगरी हेरिरहने लगायतका व्यक्तिहरु पर्दछन्।³²³

३.५.२.ग. अपराधको वारदात पछिका मतियार

यस वर्गभित्र त्यस प्रकारका मतियारहरु पर्ने हुन्छन् जुन अपराधको वारदात भन्दा अघिदेखि नै अपराध गर्नेमा मत सल्लाह परेको हुँदैन । मात्र अपराधको वारदात पछि अभियुक्तलाई भगाउन दवाउन अपराधसँग सम्बन्धित दसी प्रमाण नष्ट गर्न वा लुकाउन छिपाउन मद्दत गर्ने र अपराध गरी ल्याएको धन सम्पति बाँडी चुँडी लिने खाने आदी व्यक्तिहरु पर्ने हुन्छन्।³²⁴ पछिल्लो समयमा अंग्रेजी फौजदारी कानूनमा यस प्रकारका मतियार हुन्छन् भनी मान्न तयार भएको देखिँदैन।³²⁵ यस्ता व्यक्तिले अपराध अनसन्धान एवं प्रशासनलाई सहयोग नगर्ने प्रवृत्तिलाई मात्र देखाउँदछ । यस वर्गभित्र पर्ने मतियारहरु सम्बन्धी व्यवस्था नेपाल कानूनमा समेत प्रशस्त मात्रामा भएको पाइन्छ।³²⁶

^{३२२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, आगो लगाउनेको महलको दफा ७, जीउ मास्ने वेच्नेको महलको दफा ४, जवर्जस्ती करणीको महलको दफा ४, ठगीको महलको दफा ५ तथा ज्यानसम्बन्धीको महलको दफा १७(१), २६, १९ ।

^{३२३}= ऐजन्, जवर्जस्ती करणीको महलको दफा ६, ज्यान सम्बन्धीको महलको दफा १७(२) र १७(३) ।

^{३२४} पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ६९ - ७५ ।

^{३२५} Op.Cit. f.n. 77, Ps. 285-322.

^{३२६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, चोरीको महलको दफा २०,२३,२४ र ज्यान सम्बन्धीको महलको दफा २२,२३,२४ र २७(३) ।

३.६. सामान्य प्रतिरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था :

३.६.१. पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने अपराधहरू

अपराधका आवश्यक तत्वहरूका सम्बन्धमा गरिएको अध्ययनबाट हामीले अपराध हुनका लागि मनसायतत्वको महत्वपूर्ण भूमिका रहने कुरा थाहा पाइसकेका छौं अर्थात् मनसायतत्वको अभावमा भएको वा गरिएको अपराधिक कार्यलाई पूर्णअपराध नमान्ने र अपराधिक मनसायको अभावमा गरिएको अपराधिक कार्यको आधारमा त्यस्ता अपराधिक कार्यका अभियुक्तलाई मनसायपूर्ण तवरले अपराध गर्ने अभियुक्त सरह दण्ड सजाय दिनु न्यायोचित नहुने फौजदारी कानूनको सिद्धान्त अनुरूप नै प्रतिरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको हो जसलाई अर्को शब्दमा पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने अपराधहरू पनि भन्न सकिन्छ। फौजदारी कानूनको व्यवस्था र सिद्धान्तलाई हेर्दा निम्न बमोजिमका व्यक्तिहरूले निम्न बमोजिम गरेका अपराधिक क्रियाकलापमा उनीहरूले पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने देखिन्छ।³²⁷

३.६.१.क. बाल्यावस्था :-

सामान्यतया बाल्यावस्थामा भएको अपराधिक कार्यको अपराधिक दायित्व त्यस्ता नाबालकले सहन व्यहोर्न नपर्ने व्यवस्था फौजदारी न्यायमा सामान्य प्रतिरक्षाको रूपमा चिनिन्छ³²⁸ अर्थात् नाबालकले मनसाय तत्व धारण गर्न नसक्ने र आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम समेत थाहा नपाउने भएकोले नाबालकलाई यस प्रकारको प्रतिरक्षाको व्यवस्था मिलाई निजलाई खतवात नलाग्ने व्यवस्था गरिएको हो³²⁹ किनकि पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्नुपर्ने अपराधमा मनसाय तत्वको अनिवार्यता आवश्यक हुन्छ तर नाबालकले गरेको अपराधमा मनसाय तत्वको अभाव रहने कुरालाई मध्यनजर गर्दै यसलाई सामान्य प्रतिरक्षा अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ।³³⁰

नेपाल कानूनले १६ वर्ष भन्दा मुनिको व्यक्तिलाई बालक मानेतापनि पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने गरी प्रतिरक्षाको व्यवस्था भने ८ वर्ष सम्मको बालकलाई मात्र गरेको छ अर्थात् ८ वर्ष भन्दा माथी १२ वर्ष उमेरसम्मको बालकले अपराध गरेमा जरिवाना मात्र हुने कसुर गरेमा निजलाई हप्काई दप्काई छोडिदिनुपर्ने र कैद हुने कसुर गरेकोमा बढिमा २ महिना सम्म कैद गर्ने तथा १२ वर्ष भन्दा माथी १६ वर्ष सम्मको बालकले अपराधिक कसुर गरेकोमा निजलाई उमेर पुगेका अभियुक्तलाई हुने सजायको आधा दण्ड सजाय गर्नुपर्ने भनी सामान्य प्रतिरक्षाको व्यवस्था गरिएको छ।³³¹

³²⁷= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २६६-३३५ ।

³²⁸= R.W. Ferguson and A.H. Stokke, **Concept of Criminal Law**, 2nd ed., (London : Claraden Press, 1977), p. 271.

³²⁹= Corse & Jones, **Introduction to Criminal law**, 4th ed., Ibid, p. 78.

³³⁰= Rollin Perkins, **Criminal Law & Procedure : Causes and materials**, (Newyork : N.Y. Foundation Press, 1996), ps. 172-178.

³³¹= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २६६-२७० ।

३.६.१.ख. पागलपन :-

पालगपनको अवस्थामा भए गरेको आपराधिक कसुरमा पनि अभियुक्तलाई सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपलब्ध गराइएको छ³³² किनकि अस्वस्थ मानसिक अवस्था वा पागलपन भएको व्यक्तिले पनि मनसाय राख्न वा मनसाययुक्त ढंगले कार्य गर्न नसक्ने भएकाले यस प्रकारको सामान्य प्रतिरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।³³³ पागलपन भएको व्यक्तिमा इच्छाशक्ति हुँदैन (Furious nulla voluntas est) र पागललाई व्यक्ति नै नभएसरह (Furious abentis lecoent) मानिन्छ³³⁴ अर्थात् पागलपनको वास्तवमा चिकित्सा विज्ञान र कानूनमा समेत छुट्टै पेशागत अर्थ दिइएको छैन।³³⁵ जसले गर्दा फौजदारी न्यायको सिद्धान्त अनुरूप त्यस्ता पागलपन भएको व्यक्तिलाई अदालतको दण्ड सजायले समेत सुधार नसक्ने भएकोले पागलपनको अवस्थामा पनि दण्ड सजाय नगरी³³⁶ सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपलब्ध गराइएको पाइन्छ।

३.६.१.ग. भूल :-

अपराध हुनको लागि मनसाय तत्वको अपरिहार्यतालाई स्वीकार गरेकै कारण भूलको अवस्थामा पनि सामान्य प्रतिरक्षाको सिद्धान्त लागू गरिएको पाइन्छ। जसरी मनसाय तत्वको अभावमा पूर्णअपराध हुन सक्दैन त्यसरी नै भूलको अवस्थामा पनि अपराध हुन सक्दैन तर त्यस्तो भूल विवेकसंगत Reasonable हुनुपर्दछ³³⁷ यद्यपि कानूनी भूलको आधारमा आपराधिक दायित्वबाट छुट्टा पाउनुपर्दछ भनी प्रतिरक्षाको जिकिर लिन सकिन्छ³³⁸ किनकि कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भन्ने फौजदारी कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्त भूलमा प्रतिरक्षाको जिकिर लिने सम्बन्धमा समेत लागू हुन्छ तर नेपालमा तथ्यको भूलका सम्बन्धमा कुनै खास कानून भने हालसम्म पनि निर्माण हुन सकेको पाइँदैन। तथ्यको भ्रममा परेर कानूनले गर्न कर लाएको छ वा कानूनले क्षम्य मानेको छ भन्ने विश्वास गरी असल नियतले गरेको कुनै काम अपराध नमानिने व्यवस्था अपराध संहिताको मस्यौदा प्रतिवेदन २०३० ले गरेको पाइन्छ।³³⁹

³³²= पद्मराज जोशीका हकमा तीर्थ ढंगोल विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मुद्दा :- कर्तव्य ज्यान, नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत, २०४२), अंक ५, नि.नं. २४६७, पृ. ४३५।

³³³= Op.Cit. f.n. 84, p. 150.

³³⁴= Hari Singh Gour, **The penal law of India**, 10th ed., (Bombay : University Press), Ps. 563-569.

³³⁵= **Modi's Medical jurisprudence and Toxsiology**, 21th ed., (London : Claraden Press, 1977), P. 448.

³³⁶= श्री ५ को सरकार विरुद्ध रामकाजी पौडेल, मुद्दा :- कर्तव्य ज्यान, नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत, २०४५), अंक ९, नि.नं. ३४१५, पृ. ८७६।

³³⁷= J.C. Smith and Brain Hogan, **Criminal law**, 5th ed., (Bombay, Tripathi, 1983), Ps. 81 & 188.

³³⁸= P.J. Fitzgerald, **Salmond On Jurisprudence**, (London : Claraden Press, 1977), P. 395.

³³⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २९५-३०३।

३.६.१.घ. मदिरा वा औषधिसेवन :-

मदिरा वा औषधिसेवनको अवस्थामा पनि व्यक्तिको होस ठेगानमा नरहने भएकोले त्यस्तो व्यक्तिमा एक प्रकारको पागलपनको स्थिति उत्पन्न हुने भएकोले मनसाय तत्वको अभाव हुने भएकोले सामान्य प्रतिरक्षाको लागि जिकिर गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ।³⁴⁰ विदेशमा यस प्रकारको स्थितिमा अधिकांश फौजदारी अपराधका अभियुक्तहरूले आपराधिक दायित्वबाट सामान्य प्रतिरक्षाको सिद्धान्तको आधारमा राहत वा उन्मुक्ती पाएका नजीरहरू छन् भने नेपालमा यस्तो अवस्थामा अदालतको सामान्य सहानुभुति प्राप्त गर्ने बाहेक खासै प्रतिरक्षाको सिद्धान्त लागू भएको पाइदैन।³⁴¹

३.६.१.ङ. आवश्यकता :-

सामान्यतया आवश्यकतालाई पनि सामान्य प्रतिरक्षाको आधार बनाइएको पाइन्छ। तत्कालिन आवश्यकता पुरा गर्ने क्रममा कानूनको अक्षरको उलंघन भएपनि कानूनको मनसाय उलंघन नभएसम्म प्रतिरक्षा प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।³⁴² यद्यपि प्रतिरक्षा प्राप्त गर्न अर्को कुनै गल्ती वा दोषलाई रोक्नका लागि कार्य गरिएको वा रोक्न खोजिएको कार्यको जोखिमी सो कार्य रोक्नका लागि गरिएको कार्यको तुलनामा बढी हुनुपर्ने वा त्यस्तो कार्य विना कुनै आपराधिक मनसाय असल भावना वा सद्भावको आधारमा गरिएको हुनुपर्दछ।³⁴³ अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा आवश्यकता अन्तर्गत कुनै खराबीलाई रोक्नका लागि त्यो भन्दा सानो खराबी गरिन्छ वा जीवन सम्पत्ति र आफ्नो संरक्षणमा रहेका व्यक्तिका जीउ धनको संरक्षण गर्नाका लागि हुन सक्ने सम्भावित दोषलाई रोक्न फौजदारी कानूनको उलंघन गर्ने गरिन्छ।³⁴⁴

३.६.१.च. बाध्यता र बलजफती:-

सामान्यतया बाध्यता र बलजफती अर्थात् विवशता र करकापमा परी गरिएको कार्यमा सो कार्यमा संलग्न व्यक्तिको मनसाय तत्व नरहने तथ्यलाई हृदयंगमन गरेर विवशता र करकापमा पनि सामान्य प्रतिरक्षाको सिद्धान्त कार्यान्वयन हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको हो। बाध्यता र विवशताको अवस्थामा कर्ताले कार्य र त्यसको परिणामको बोध समेत गरेको भएतापनि उसले त्यस्तो कार्य एवं परिणामको इच्छा नगरेको कारणले गर्दा उसले त्यस्तो कार्य मनसाययुक्त ढङ्गले गरेको मानिन्न यद्यपि अभियुक्तले यस प्रकारको सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपभोग गर्नको लागि मार्ने वा शारीरिक वा मानसिक आघात पुऱ्याउने किसिमको धम्की वा त्यस्तो धम्की तत्कालै वा औपचारिक रूपमा निष्कृत्य पार्न सहयोग पाउनुपूर्व नै कार्यान्वित हुने अवस्था वा धम्कीद्वारा विवश

³⁴⁰= Op. Cit f.n. 84, p. 247.

³⁴¹= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. ३०३-३१८।

³⁴²= Op. Cit f.n. 2, p. 114.

³⁴³= Op. Cit. f.n. 14, p. 142.

³⁴⁴= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. ३०३-३१८।

तुल्याएर गर्न लगाइएको कसुर कुनै पनि हालतमा टार्ने नसकिने प्रमाणित हुनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था अपराध संहिताको मस्यौदा प्रतिवेदन २०३० मा गरिएको छ।^{३४५}

३.६.१.छ. उच्च अधिकारीको आदेश :-

सामान्यतया उच्च अधिकारीको आदेश पालना गर्ने क्रममा कुनै आपराधिक कार्य हुन गएको छ भने अभियुक्तले उच्च अधिकारीको आदेश बमोजिम गरेको आधारमा आपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने वा दण्ड सजायमा छुट पाउने गरी सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपभोग गर्न पाउँदैन तर विशेष परिस्थिति र अवस्थामा उच्च अधिकारीको आदेशको वाध्य भई पालना गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको अवस्थामा कर्ताको इच्छा वा मनसाय नहुँदा नहुँदै गरिएको कुनै कार्यबाट फौजदारी कानूनको उलंघन हुन जान्छ भने त्यस्तो अवस्थामा अभियुक्तले सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपभोग गर्न पाउँदछ।^{३४६} यद्यपि नेपालमा भने यस प्रकारको अवस्थामा अभियुक्तले प्रतिरक्षाको सुविधा उपभोग गरेको पाइएको छैन।^{३४७}

३.६.१.ज. नीजि प्रतिरक्षा :-

निजी प्रतिरक्षाको सिलसिलामा फौजदारी कानूनको उलंघन हुन गएको अवस्थामा भने अभियुक्तले सामान्य प्रतिरक्षाको यस सिद्धान्त बमोजिम आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने वा दण्ड सजायमा सहूलिएत पाउने व्यवस्था छ।^{३४८} यस प्रकारको नीजि प्रतिरक्षाको सम्बन्धमा आत्मरक्षा, सम्पतिको रक्षा र सतित्व रक्षा गरी तीन वर्गमा विभाजन गरी नेपालमा फौजदारी अपराध हुने कसुर गरेको अवस्थामा पनि प्रतिरक्षा प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{३४९}

३.७ समिक्षा :

सामान्यतया मानवहरूले गर्ने ती सम्पूर्ण काम कारवाही अपराध हुन् जुन काम कारवाही गरेको आधारमा राज्य वा सरकारद्वारा निर्मित कानूनले दण्डसजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ तर अपराधको परिभाषा यतिमा मात्र सीमित छैन अर्थात् कानूनतः कानूनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु नै अपराध हो यद्यपि यसले नै अपराधलाई पूर्ण रूपमा परिभाषित गर्न सक्षम छ भनेर भन्न सकिँदैन।

समाज जति जति विकसित हुँदै गयो अपराधको क्षेत्र र दायरा पनि त्यति त्यति नै विकास हुँदै जाने वर्तमान अवस्थामा अपराधको बर्गिकरण गर्नुपनि निकै दुष्कर कार्य भएता पनि मोटामोटी हिसावमा हाल अपराधलाई कसुरको विषयवस्तुको प्रकृतिको आधारमा फौजदारी मुद्दामा पक्षहरूको प्रतिनिधित्वको आधारमा कार्यविधिको आधारमा थुनामा बसेर वा थुनामा नबसी पुर्पक्ष गर्न सकिने

^{३४५}= अपराध संहिताको मस्यौदा प्रतिवेदन २०३०, पृ १०।

^{३४६}= Armitage Turnar, **Cases on Criminal Law**, (London : Sweet & Maxwell, 1985), p. 67.

^{३४७} पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. ३२६-३२८।

^{३४८} Op. Cit. f.n.50, p. 146.

^{३४९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २६६-३३५।

अपराधहरु आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय विद्यमानताको आधारमा गरी जम्मा पाँच भागमा वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ ।

जसमध्ये कसुरको विषयवस्तुको प्रकृतिको अन्तर्गत लिखतसम्बन्धी अपराध, सम्पतिसम्बन्धी अपराध, जीउ ज्यानसम्बन्धी अपराध, करणीसम्बन्धी अपराध, राज्य विरुद्धको अपराध र विविध अपराधलाई राखिएको छ भने मुद्दामा पक्षहरुको प्रतिनिधित्व अन्तर्गत सरकारवादी हुने फौजदारी अपराध, दुनियावादी हुने फौजदारी अपराध, मुद्दा सुनुवाईको कार्यविधि अन्तर्गत संक्षिप्त कार्यविधि र सामान्य कार्यविधि अपनाउने अपराधहरु, थुनामा बसेर वा थुनामा नबसी पुर्पक्ष गर्न सकिने अपराधहरु अन्तर्गत थुनामा बसेर पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराधहरु, धरौट वा जमानतमा रही पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराध र साधारण तारिखमा रही पुर्पक्ष गर्ने अपराध तथा आपराधिक मनसाय विद्यमानताको अन्तर्गत परंपरागत अपराध, निरपेक्ष दायित्व, श्वेतग्रीवी अपराध र ऋगउिबदभि न्यचवप्तिथ सम्बन्धी अपराध लाई राखिएको छ ।

अपराधलाई विभिन्न भागमा विभाजन गरेपनि पूर्णतया फौजदारी अपराध हुनको लागि पनि आपराधिक कार्य र आपराधिक मस्तिष्क अनिवार्य रूपमा हुनुपर्दछ । यसरी नियोजित रूपमा मनसाय, तयारी र उद्योगको चरण पार गरेपछि निस्कने परिणाम नै पूर्ण अपराध हो । यस्तो अपराध गरेको कुरा कानूनत पुष्टि भएमा अभियुक्तले फौजदारी कानूनले निर्दिष्ट वा निर्धारण गरेको दण्ड सजाय भोग्नुपर्ने हुन्छ तर नियोजित रूपमा गरिने अपराधको पहिलो चरण अर्थात् अपराध गर्ने मनसाय चरण देखि नै नियन्त्रण गर्न सक्ने अवस्था अर्थात् अपराधको परिणाम पुरा हुन नपाउँदै पक्राउ गर्न र कारवाही चलाउन सक्ने अवस्थालाई अपूर्ण अपराध भनिन्छ । यस्तो अवस्थामा पनि सो आपराधिक कार्यमा संलग्न अभियुक्तहरुलाई निजहरुको भूमिका बमोजिमको दण्डसजाय प्रदान गरिन्छ ।

यसरी अपराध गर्ने अभियुक्तहरुलाई पनि मुख्य अभियुक्त र मतियार गरी दुइभागमा विभाजन गरिएको छ । जसअन्तर्गत अपराध गर्ने मुख्य व्यक्ति (कर्ता) लाई मुख्य अभियुक्त भनिन्छ । जो अपराधको वारदातमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहेको वा जसको हातवाट वा कारणवाट अपराधको वारदात सिर्जना भएको हुन्छ । त्यसैगरी अपराधमा मुख्य भई काम नगरेको तर मुख्य अभियुक्तलाई अपराध गर्न वा गरीसकेको अपराध दवाउन छिपाउनमा जुनसुकै रूपमा सहयोग वा मद्दत पुऱ्याउने व्यक्ति लाई मतियार भनिन्छ ।

कानूनतः अपराध गर्ने व्यक्ति वा अभियुक्तको कसुर प्रमाणित भएको अवस्थामा निजहरुलाई सम्बन्धित देशको प्रचलित कानून बमोजिम दण्डसजाय गरिन्छ तर कतिपय अवस्थामा अपराध गर्ने अभियुक्तको आपराधिक दायित्व प्रमाणित भएको अवस्थामा पनि निजहरुलाई दण्डसजाय गरिँदैन र गरे पनि ज्याँदै न्यून दण्डसजाय गरिन्छ, त्यस्तो व्यवस्थालाई कानूनी भाषामा सामान्य प्रतिरक्षाको व्यवस्था भनिन्छ । यसरी सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा पाउने अवस्थामा वाल्यावस्था, पालगपन, भूल, मदिरा वा औषधिसेवन, आवश्यकता, वाध्यता र बलजपती अर्थात् विवशता र करकाप, उच्च अधिकारीको आदेश पालना तथा निजी प्रतिरक्षा पर्दछन् ।

अध्याय ३

अपराध सम्बन्धी व्यवस्था

३.१ परिभाषा :

सामान्य बोलिचालिको भाषामा मानवहरूले गर्ने ती सम्पूर्ण काम कारवाही अपराध हुन् जुन काम कारवाही गरेको आधारमा राज्य वा सरकारद्वारा निर्मित कानूनले दण्डसजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ।³⁵⁰ कानूनी दृष्टिकोणले हेर्दा अपराधको यो परिभाषा अपूर्ण भएपनि व्यवहारिक रूपमा यो परिभाषालाई पूर्णरूपमा तर्कसंगत हिसावले नकार्न पनि सकिँदैन।

व्यवहारतः अपराधलाई जे जसरी परिभाषा गरिएपनि कानूनतः कानूनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु नै अपराध हो³⁵¹ यद्यपि यसले नै अपराधलाई पूर्ण रूपमा परिभाषित गर्न सक्षम छ भनेर भन्न सकिँदैन किनकि फौजदारी अपराधको पूर्ण परिभाषा गर्नु ज्यादै दुष्कर र कठिन मानिन्छ भन्ने कुरा प्राय अधिकांश अपराधशास्त्रीहरूले स्वीकार गरेका छन्। यतिहुँदा हुँदै पनि फौजदारी कानूनले अपराध भनेर पहिचान गरेका विषयवस्तुहरू नै अपराधको श्रेणीमा पर्ने कुरामा दुइमत हुनसक्दैन।

फौजदारी कानून वास्तवमा राष्ट्र र समाजमा कानून र व्यवस्था कायम राख्न, समाजको मुल्य र मान्यता बचाई राख्न मानव सभ्यता र प्रतिष्ठालाई जोगाई राख्न व्यवस्थित कानून भएको हुँदा फौजदारी कानूनले आपराधिक कार्य हुन् भनी स्पष्ट रूपमा किटान गरेको कार्यहरूमात्र फौजदारी अपराध मानिन्छ।³⁵²

फौजदारी अपराध त्यस्तो अपराध हो जसले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्र र पुरै विश्व समुदायलाई प्रतिकूल अशर पुऱ्याइरहेको हुन्छ। फौजदारी अपराधबाट पीडीत पक्षलाई पूर्व अवस्थामा फर्काउन पनि प्राय असम्भव नै हुन्छ। यस अपराधले समाजमा प्रशय पाउँदै गएको अवस्थामा हत्या, हिंसा, आतंक, अराजकता र अस्थिरतामा अत्याधिक वृद्धि भई अन्ततोगत्वा राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय संकटको अवस्था देखापर्छ जसले गर्दा विश्वका सम्पूर्ण राष्ट्रहरूले यस प्रकारका आपराधिक कार्यलाई फौजदारी अपराधका रूपमा आफ्ना देशका कानूनहरूमा विशेष महत्वका साथ समावेश गरि तत्सम्बन्धि अपराधहरू उपर राज्य वा सरकारका तर्फबाट कानूनी कारवाही पूरा गरि अपराधिलाई कठोर भन्दा कठोर दण्ड सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ सोही

³⁵⁰= देव नारायण कार्की, “बालयौन शोषण र नेपाल कानून”, नेपाल समाचारपत्र, वर्ष ६, अंक १५०, २०५८/२/२७, पृ. ३।

³⁵¹ K.D. Gaur, **A Text Book on The Indian Penal Code, 1992**, (Blakstone's Commentaries 5), (Bombay : University Press), p. 52.

³⁵²= William Wilson, **Criminal Law, Doctrine and Theory**, 2nd ed., (Newyork : Longman, 1998), ps. 3-7.

व्यवस्था र परिपाटीको अनुशरण गर्ने क्रममा नेपालमा पनि केहि अपराधिक कार्यहरूलाई मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ९ नं तथा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९को अनूशूचि १ लगाएत विषेश प्रकृतिका अन्य ऐन कानूनहरूमा समेत उल्लेख गरि तत्सम्बन्धी फौजदारी अपराधहरूको सम्बन्धमा अनुशन्धान गर्ने कार्य देखि लिएर सो अपराधको अन्तिम तह सम्मको कानुनी कारवाही श्री ५ को सरकारले गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।³⁵³

सामान्यतया फौजदारी अपराधको बारेमा बुझ्नु पूर्व अपराधको बारेमा सामान्य जानकारी राख्नु उपयुक्त ठहर्छ। फौजदारी अपराध पनि अपराधका विभिन्न प्रकारहरू मध्ये एक हो। अपराधका परिभाषाका सम्बन्धमा कानूनविद्हरूको विचार निम्नानुसार रहेको पाईन्छ।

अपराध त्यस्तो गल्ती हो जसको परिणाम दण्ड हुन्छ र कुनै व्यक्तिबाट माफी गर्न सकिँदैन र माफी गर्ने किसिमको भएमा राजावाट मात्र माफ गर्न सकिन्छ।³⁵⁴

राज्यद्वारा लागू गरिएको ऐन नियमको उलंघन गर्नु नै अपराध हो। जुन कार्य गरे वापत राज्यद्वारा निर्धारित कानून बमोजिम दण्डसजाय पनि गरिन्छ।³⁵⁵ अपराध त्यो समाज विरोधि व्यवहारलाई भनिन्छ जसलाई जनसमुहले त्यागेको तथा दण्डनिय गरेको हुन्छ। सर्वप्रथम अपराध हुन कानूनले कुनै कार्यलाई सामाजिक रूपमा हानिकारक भनी उल्लेख गरेको हुनुपर्दछ र त्यस्तो कार्य गरेवापत सजायको व्यवस्था हुनुपर्दछ।³⁵⁶ अपराध समाजद्वारा तिरष्कृत एवम् बहिष्कृत गरिएका त्यस्ता कार्यहरू हुन् जसलाई राज्यले कानूनी माध्यमद्वारा रोक वा निषेध गरेको हुन्छ र जसको उलंघन गरेमा सजायको भागिदार बन्नुपर्छ।³⁵⁷ अपराध भनेको राज्यले रोक लगाउन चाहेको कार्य हो जुन कार्य गरेमा कानूनी प्रकृया पुरा गरेर दण्ड दिइन्छ।³⁵⁸ अपराध कानून विपरितको त्यस्तो कार्य हो जसले समाजमा हानी पुऱ्याउँदछ।³⁵⁹

समाजको मर्यादा र नैतिकताको संरक्षण गर्नु पनि कानूनको अभिप्राय भएकोले नैतिक दोषका कार्यलाई समेत अपराधको रूपमा हेरिन्छ।³⁶⁰ अपराध अपराध नै हो किनभने यो गलत कार्यसंग

४= देवनारायण कार्की, “फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा राजनीतिक भूमिका”, न्यायदुत, (काठमाण्डौ : नेपाल वार एसोसिएसन), वर्ष ३३, पूर्णांक १३५, अंक ५, अशोज-कार्तिक २०५९, पृ. ५।

^{३५४}= C.S Kenny, **Outline of Criminal Law**, 19th ed., (Bombay : Tripathi, 1966), p. 5.

^{३५५}= Ram Mohan Das, **Crime and Punishment, In Ancient India**, (Bodhgaya : Kanchan Publication, 1982), p.12.

^{३५६}= M.E. Wolfgang, N. Johnston, **The Sociology of Crime and Delinquency**, 2nd ed., (New York : Basic Books, 1970), p. 23.

^{३५७}= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, “अपराधिक दायित्वका केही अपवादहरू : एक विवेचना”, **नेका परिचर्या**, वर्ष ५, अंक १, पृ. ८५।

^{३५८}= J.W. Cecil Turner, **Kenny's Outline of Criminal Law**, (Bombay : University Press, 1988), ps.5-6.

^{३५९}= P.J. Fitzgerald, **Salmond on Jurisprudence**, (London : Sweet & Maxwell, 1985), p. 92.

^{३६०}= V. Shaw, **Director of Public Prosecutions**, (Bombay : University Press, 1962), P. 20.

सम्बन्धित हुन्छ, जसले सामाजिक व्यवस्था र सुरक्षामा प्रत्यक्ष र गम्भिर स्तरमा हाँक दिन्छ र पीडित पक्षलाई क्षतिपूर्ति दिएर मात्रै यसलाई क्षम्य गर्न सकिँदैन।³⁶¹ अपराध मानविय व्यवहारको एउटा त्यस्तो पथभ्रष्ट आचरण हो जसले सामाजिक अव्यवस्था सृजना गर्ने हुँदा दवाउनु जरूरी हुन्छ।³⁶² विस्तृत रूपमा समुदायले आफ्नो अधिकारको रूपमा आदर गरेको अधिकारहरूको उलंघनको खराब प्रवृत्ति नै अपराध हो।³⁶³ अपराध सार्वजनिक कानूनको विपरित उक्त कानूनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु नै हो।³⁶⁴

कुनैपनि देशमा विद्यमान कानून जसलाई राष्ट्रिय कानून पनि भनिन्छ, त्यसलाई दुई भाग सारभुत कानून र कार्यविधि कानून अन्तर्गत विभाजन गरिन्छ। सारभुत कानूनलाई पनि सार्वजनिक कानून र वैयक्तिक कानून गरी दुई भागमा विभाजन गरिन्छ, भने कार्यविधि कानूनलाई देवानी कानून, फौजदारी कानून र प्रमाण कानून गरी तीन भागमा विभाजन गरिन्छ। यसरी मुलुकमा विद्यमान राष्ट्रिय कानूनको आधारमा हेर्दा फौजदारी कानूनले अपराध भनी निर्धारण गरेका सम्पूर्ण कार्य र व्यवहारहरू नै फौजदारी अपराध हुन् भनी मान्नुपर्ने हुन्छ।³⁶⁵ यस्ता फौजदारी अपराधले प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्र र पुरै विश्व समुदायलाई नै प्रतिकूल असर पुऱ्याउँदछ र अधिकांश अवस्थामा पीडित पक्षलाई पुर्वावस्थामा फर्काउन वा न्यायोचित रूपमा क्षतिपूर्ति दिन समेत असम्भव हुन्छ।

३.२ अपराधको वर्गीकरण :-

अपराधको प्रकृति र त्यसबाट पर्ने अशर समेतका आधारमा निकै गम्भिर मानिएको फौजदारी अपराधलाई पनि सामान्यतया निम्न पाँच भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

३.२.१. आपराधिक कसुरको विषयवस्तुको प्रकृतिको आधारमा :-

कुनैपनि अपराध आपराधिक कसुरको विषयवस्तुको प्रकृतिकै आधारमा फौजदारी अपराध वा अन्य अपराध हो भन्ने कुराको पहिचान गरिन्छ, यद्यपि नेपालमा विद्यमान कानूनहरूद्वारा फौजदारी अपराध भन्ने पहिचान गरी सकिएका अपराधहरूलाई पनि निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

३.२.१.क. लिखत्सम्बन्धी अपराध :-

^{३६१}= Carleton Allen in Smith and Hogan, **Criminal Law**, 6th ed., (London : Sweet & Maxwell, 1988), p. 18.

^{३६२}= Albert K Cohen, **The Study of Social Disorganization and Deviant Behavior in Sociology Today**, (New York : Basic Books, 1959), p. 461.

^{३६३}= Stephen in P.S. Atchuthen Pillai, **Criminal Law**, 6th ed., (Bombay : University Press, 1983), p. 8.

^{३६४}= Op. Cit. f.n. 2, p. 52.

^{३६५}= Recharde Card, **Criminal Law**, 15th ed., (U.K. : Butterworths Tolley, 1998), ps. 51-64.

लिखत सम्बन्धी अपराध भन्नाले त्यस प्रकारका अपराधहरूलाई सम्झनु पर्ने हुन्छ, जुन अपराधहरू लिखतको विरुद्ध लिखतको माध्यमद्वारा वा लिखतसँग सम्बन्धित हुन्छ । लिखत सम्बन्धी अपराधलाई पनि सामान्यतया कित्ते, जालसाजी र करकाप गरी तीन भागमा विभाजन गरिन्छ।³⁶⁶

३.२.१.ख. सम्पतिसम्बन्धी अपराध :-

सामान्य भाषामा भन्नुपर्दा सम्पति सम्बन्धी अपराध भन्नाले त्यस प्रकारका अपराधहरू हुन् जुन सम्पतिको विरुद्ध वा सम्पतिसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित हुन्छन् । यस प्रकारको अपराध चल तथा अचल दुवै प्रकारका सम्पतिका सम्बन्धमा गर्ने गरिन्छ।³⁶⁷ जस अन्तर्गत पर्ने अपराधहरूमा मुख्यतः चोरी, आगो लगाउने, ठगी र लुटपिट आदी पर्दछन् ।

३.२.१.ग. जीउ ज्यानसम्बन्धी अपराध :-

जीउ ज्यान सम्बन्धी अपराध भन्नाले मानिसको ज्यान शरीर विरुद्ध गरिने र मानिसको जीउ-ज्यानसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने अपराधलाई सम्झनुपर्ने हुन्छ।^{घट्ट} जीउ ज्यान सम्बन्धी अपराधहरू विभिन्न प्रकारका भएपनि सामान्य रूपमा यसलाई पाँच भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ जसमा ज्यान सम्बन्धी अपराध, कुटपिट, जीउमास्ने बेच्ने सम्बन्धी अपराध, इलाज सम्बन्धी अपराध र वेरितसङ्ग थुन्ने अपराध पर्दछन् ।

३.२.१.घ. करणीसम्बन्धी अपराध :-

करणी सम्बन्धी अपराध भन्नाले त्यस प्रकारका अपराधहरूलाई जनाउँदछ, जुन अपराधहरू करणी (यौन सम्बन्ध)सँग सम्बन्धित वा कानूनद्वारा वर्जित करणी सम्बन्धसँग सम्बन्धित हुन्छन्।^{घट्ट} सामान्यतया करणी सम्बन्धि अपराधलाई मोटामोटी रूपमा जवर्जस्ती करणी, हाडनाता करणी, आशय करणी, पशुकरणी वा अप्राकृतिक मैथुन गरी चार भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।^{३७०}

३.२.१.ङ राज्यविरुद्धको अपराध :-

सामान्यतया आफ्नो भक्ति (Allegiance) विरुद्ध गरिने अपराध नै राज्य विरुद्धको अपराध हो । अर्थात् जो प्रति आफ्नो आस्था वा भक्ति हुनुपर्दछ भनेर कानूनले दायित्वाधिन तुल्याएको हुन्छ, त्यस्तो आस्था वा भक्तिलाई छाडेर त्यसको प्रतिकूल कार्य गर्नु वा विद्रोह गर्नु वा त्यस्तो आस्थाको ठाउँमा अर्को आस्थाको स्थापना गर्ने प्रयत्न गर्नु नै राज्य विरुद्धको अपराध हो । जस अन्तर्गत

^{३६६}= मुलुकी ऐन, २०२०, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), कित्ते कागजको दफा १,२,३ र ४ ।

^{३६७}= Op. Cit. f.n.3, ps. 409-448.

^{३६८}= Shovha Saxena, **Crimes Against Women and Protective Laws**, (New Delhi : Deep and Deep Publication, 1999), ps. 111-208.

^{३६९}= Jogeshwar Mahanta, **Sex, Crime and Society**, (New Delhi : S.B. Nangio for Ashish Publishing house, 1993), ps. 1-7.

^{३७०}= Op. Cit. f.n. 16, ps. 262-286.

सामान्यतया राष्ट्र विप्लव, आतंककारी कार्य, राजद्रोह, मित्रराष्ट्रप्रति विद्रोह, श्री ५ महाराजाधिराज तथा राजपरिवार विरुद्धको अपराधहरू पर्दछन्।³⁷¹

३.२.१.च. विविध अपराध :-

संक्षेपमा भन्नुपर्दा माथि उल्लेख गरिएभन्दा बाहेकका अन्य सम्पूर्ण अपराधहरूलाई विविध अपराधको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ किनकि अपराधको बर्गिकरण गर्ने कार्य ज्यादै दुष्कर र विवादित मानिएपनि सामान्यरूपमा उपरोक्त बमोजिमको विभाजन र बर्गिकरण नै अपराधको बर्गिकरणको भरपर्दो आधार मान्न सकिन्छ³⁷² यसर्थ माथि उल्लेखित अपराधको श्रेणीमा नपर्ने अपराधहरूलाई विविध अपराधको रूपमा राखिए पनि मुख्यत विविध अपराधहरूमा अदल सम्बन्धी अपराध³⁷³ तथा सार्वजनिक अपराधहरू पर्दछन्।

३.२.२. फौजदारी मुद्दामा पक्षहरूको प्रतिनिधित्वको आधारमा :-

मुलतः फौजदारी अपराध गम्भिर प्रकृतिकै हुन्छन् यद्यपि यिनै फौजदारी अपराधहरू मध्येपनि अपराधको गम्भिरता, पश्चातदर्शी र सामाजिक अशर, मुद्दा चलाउनुपर्ने आधार जस्ता विविध कारणहरूले गर्दा मुद्दामा पक्षहरूको प्रतिनिधित्वको आधारमा पनि फौजदारी अपराधलाई निम्न दुई भागमा विभाजन गरिएको छ।

३.२.२.क. सरकारवादी हुने फौजदारी अपराध :-

यस प्रकृतिको अपराधमा प्रचलित नेपाल कानून³⁷⁴ले सरकारवादी हुने फौजदारी अपराध अन्तर्गत पर्ने भनी निर्धारण गरेको अपराधहरूको साथै अन्य प्रचलित कानूनले श्री ५ को सरकार वादी हुने भनी तोकिएका अपराधहरू पर्दछन्। त्यस्ता अपराध सम्बन्धी मुद्दामा अपराधसंग सम्बन्धित वारदातको मौका तहकिकात अपराधसँग सम्बन्धित सबुद प्रमाणहरूको संकलन, सुरक्षा अदालतमा प्रमाणको प्रस्तुतिकरण र प्रमाण गुजार्ने भार मुद्दाको वादीको रूपमा श्री ५ को सरकारले गर्नुपर्दछ।³⁷⁵

३.२.२.ख. दुनियावादी हुने फौजदारी अपराध :- नेपालको सन्दर्भमा प्रचलित नेपाल कानूनले³⁷⁶ फौजदारी अपराधको श्रेणीमा राखेपनि श्री ५ को सरकारवादी भएर चल्ने भनी उल्लेख नगरेका

³⁷¹= सुरेन्द्र भण्डारी, फौजदारी कानून, दो.सं., (काठमाण्डौं : आठराई पुस्तक भण्डार, २०५२), पृ. ४८४-४९६।

³⁷²= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, मेघराज पोखरेल, युगराज पाण्डेय, फौजदारी कानूनको परिचय, (काठमाण्डौं : भूकृटी एकेडेमी पब्लिकेसन, २०६२), पृ. ८०।

³⁷³= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, अदलको महलको दफा १ - १२।

³⁷⁴= सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), अनुसुचि १ र २ र पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, अदालती बन्दोवस्तको महलको दफा १०।

³⁷⁵= प्रमाण ऐन, २०३१, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा २५।

³⁷⁶= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, अदालती बन्दोवस्तको दफा ९।

अपराधहरूमा दुनियावादी भई मुद्दा चलाउनु पर्ने व्यवस्था छ यद्यपि कस्तो अपराध दुनियावादी हुने अपराध हुन् भन्ने सम्बन्धमा प्रत्यक्षरूपमा कुनै ऐनले किटान गरेको छैन । फौजदारी मुद्दा अन्तर्गत पर्ने अपराधहरूको उल्लेख गरेको भएपनि ति सम्पूर्ण कतिपय अपराधहरूलाई सरकारवादी हुने मुद्दा अन्तर्गत समावेश गरेको छैन^{३७७} यसर्थ अ.व. को १० नं. ले उल्लेख नगरेका अपराधसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू दुनियावादी हुने देखिन्छन् । जस्तै पशुकरणी, अप्राकृतिक मैथुन, लुटपिट, कुटपिट, गालि वेइज्जति, इलाज गर्नेको महल सम्बन्धी अपराध जालसाजी दुनिया सँग सम्बन्धित कित्ते आदी । यस प्रकारका अपराध सम्बन्धी मुद्दाहरूमा पक्षहरूको (वादी प्रतिवादी) रूपमा दुवै पक्ष व्यक्तिहरू नै रहन्छन् र तत्सम्बन्धि अपराधको दायरी प्रमाणको संकलन, प्रमाणको प्रशुतिकरण जस्ता सबैकुराहरू मुद्दाका पक्षहरूले नै गर्न पर्ने हुन्छ ।

३.२.३. कार्यविधिको आधारमा :-

कुनैपनि फौजदारी अपराध घटिसकेपछि सो अपराध उपर अदालतमा मुद्दा सुनुवाईको क्रममा अपनाउने कानूनी कार्यविधिका आधारमा पनि अपराधलाई दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

३.२.३.क. संक्षिप्त कार्यविधि अपनाईने अपराध :-

न्याय छिटो र सुलभ गराउने उद्देश्यले संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ जारी भई २०३० साल वैशाख २ गते देखी लागू भयो । सो ऐन अन्तर्गतका मुद्दाहरू,^{३७८} मुलुकी ऐन, बेरित सँग थुन्दाको महल मुद्दा,^{३७९} लगायतका फौजदारी मुद्दाहरू जस्तै करणी सम्बन्धी मुद्दा, चोरी सम्बन्धी मुद्दा, जालसाजी र कित्ते सम्बन्धी मुद्दा, चुनाव सम्बन्धी मुद्दा र नाता सम्बन्ध कायम गराई माग्ने विषयको मुद्दा आदिमा संक्षिप्त कार्यविधि अन्तर्गत मुद्दाको कारवाही हुन्छ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा जुन अपराधहरूमा संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ अन्तर्गत मुद्दा कारवाही र किनारा लगाईन्छ त्यस्ता अपराधहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् ।^{३८०}

३.२.३.ख. सामान्य कार्यविधि अपनाईने अपराध -

जुन फौजदारी अपराधहरूमा संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ बाहेक मुलुकी ऐन २०२० र अन्य विशेष ऐनहरूको आधारमा कारवाही र किनारा गरिन्छ त्यस्ता अपराधहरूलाई सामान्य कार्यविधि अन्तर्गतका मुद्दाहरूको श्रेणीमा राखिएको पाइन्छ । यस श्रेणिमा पर्ने अपराधहरू उपर अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि सो मुद्दाको म्याद तामेली, मुद्दाको पेशी चढाउने प्रक्रिया, मुद्दालाई दिइने प्राथमिकता, मुद्दा फैसला गर्ने अवधि तथा फैसला कार्यान्वयनका पक्ष सबै प्रचलित कानून बमोजिम सामान्य रूपमा नै गरिन्छ ।^{३८१}

^{३७७}= ऐजन ।

^{३७८}= संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८, (काठमाण्डौ : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा ३, अनुसूचि १, खण्ड १६-१८ ।

^{३७९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, बेरितसंग थुन्दाको महलको दफा ३ र ४ ।

^{३८०}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २९, दफा ३ ।

^{३८१}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, प्रारम्भिक कथनको ४ ।

३.२.४. थुनामा बसेर वा थुनामा नबसी पुर्पक्ष गर्न सकिने अपराध :-

अधिकांश फौजदारी मुद्दाहरू गंभीर प्रकृतिका हुने हुँदा त्यसको दण्ड सजायमा कैदको व्यवस्था गरिएको हुन्छ तसर्थ त्यस्ता अपराधमा संलग्न अधिकांश अभियुक्तहरू उपर मुद्दा चलाउँदा समेत निजहरूलाई थुनामा नै राखेर मुद्दा चलाइन्छ, तर सबै अवस्था र प्रकृतिका अभियुक्तहरू उपर थुनामा राखेर मात्र मुद्दा चलाउनुपर्ने बाध्यता भन्ने छैन तसर्थ अपराधको गम्भिरता हेरी यस्तो अपराधलाई पनि तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

३.२.४.क. थुनामा बसेर पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराध :-

फौजदारी अपराधहरू मध्ये पनि निकै गम्भिर प्रकृतिका अपराधहरू जस्तै राजगद्दी वा राजपरिवारको गाथ सम्बन्धी अपराध, जन्मकैदको सजाय हुने अपराध, सरकारवादी भई चलेको ३ वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुन सक्ने अपराध र त्यसका मतियार, ६ महिना भन्दा बढी कैद सजाय हुन सक्ने अपराधमा संलग्न विदेशी नागरिक अभियुक्त भएको मुद्दा, धरौट वा जमानतमा रहेपनि पछि प्राप्त प्रमाणबाट थुनामा राख्नुपर्ने देखिएमा, धरौट वा जमानतमा छुट्न सक्ने अभियुक्तले धरौट वा जमानत राख्न नसकेमा वा सो धरौट र जमानत अपर्याप्त भएको अवस्थामा त्यस्ता अभियुक्तले थुनामा रही पुर्पक्ष गर्नुपर्ने व्यवस्था नेपाल कानूनमा गरिएको छ।³⁸²

३.२.४.ख. धरौट वा जमानतमा रही पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराध :-

थुनामै राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अभियुक्त भएपनि नाबालक वा मानसिक वा शारिरिक रोग लागेको वा निजको अपराध गर्नुपूर्वको आचरणको आधारमा निजलाई थुनामा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा, विदेशी नागरिकको हकमा ६ महिना भन्दा कम र स्वदेशी नागरिकको हकमा ३ वर्ष भन्दा कम सजाय हुने अपराधको अभियुक्त र पछि प्राप्त प्रमाणबाट कसुरदार नठहर्ने देखिएमा त्यस्ता अभियुक्तलाई धरौट वा जमानतमा रही मुद्दा पुर्पक्ष गर्ने सुविधा दिने व्यवस्था पनि नेपाल कानूनमा गरिएको छ।³⁸³

३.२.४.ग. साधारण तारिखमा रही पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराध :-

थुनामा रही वा धरौट वा जमानतमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अवस्थाका अभियुक्त बाहेक अन्य अभियुक्तलाई साधारण तारिखमा रही मुद्दा पुर्पक्ष गर्न पाउने विशेषाधिकार कानूनले प्रदान गरेको छ।³⁸⁴

३.२.५. आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय विद्यमानताको आधारमा :-

³⁸²= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, अदालती बन्दोवस्तको महलको दफा ११८ ।

³⁸³= ऐजन, दफा १२३ ।

³⁸⁴= ऐजन, दफा ४७ ।

मुलतः पूर्णदायित्वको अपराध प्रमाणित हुनको लागि त्यस्तो अपराधमा अभियुक्तको आपराधिक मनसायतत्व विद्यमान हुनुपर्दछ।^{३८५} अपराधको प्रमुख तत्वको रूपमा रहेको मनसायतत्व विद्यमानताको आधारमा फौजदारी अपराधलाई निम्न भागमा विभाजन गरिन्छ।

३.२.५.क. परंपरागत अपराध स

यसलाई सापेक्ष दायित्वको अपराध पनि भनिन्छ। यस प्रकारको अपराध हुनको लागि आपराधिक कार्य मात्र प्रयाप्त हुँदैन, आपराधिक मस्तिष्क पनि विद्यमान हुनुपर्दछ। यस प्रकारको अपराध अन्तर्गत ज्यान सम्बन्धी अपराध, चोरी, ठगी, कित्ते, जालसाजी, अदलसम्बन्धी अपराधहरू पर्दछन्।^{३८६}

३.२.५.ख. निरपेक्ष दायित्व Strict liability :-

यस प्रकारको अपराधमा अभियुक्तको कार्यको विद्यमानता र त्यस्तो कार्य गर्नुमा अभियुक्तको आपराधिक मनसाय (Mens reas) प्रमाणित गरिरहनुपर्दैन। केवल अभियुक्तले गरेको कार्यमात्र प्रमाणित गरे पुग्छ। उदाहरणको लागि खाद्य पदार्थमा मिसावट सम्बन्धी अपराध यसै अन्तर्गतको अपराध हो।^{३८७}

३.२.५.ग. श्वेतग्रीवी अपराध White collar crime :-

संक्षेपमा यस अपराधलाई सामाजिक एवम् आर्थिक अपराध भनिन्छ। यस प्रकारको अपराधमा अभियुक्तको आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय भएको अनुमान गरिने भएकोले अपराध प्रमाणित हुनु नै प्रयाप्त मानिन्छ। यस प्रकारको अपराधमा कालो बजार सम्बन्धी अपराध, भन्सार र अवैध निर्यात सम्बन्धी अपराधहरू पर्दछन्।^{३८८}

३.२.५.घ. Culpable morality सम्बन्धी अपराध :-

यस प्रकारको अपराधमा पनि श्वेतग्रीवी अपराधमा भैं आपराधिक मनसायका सम्बन्धमा कुनै कुरा प्रमाणित गरिरहनु आवश्यक पर्दैन किनकि यस अपराधमा अभियुक्तको नैतिक दायित्वको आधारलाई हेरी आपराधिक कार्य प्रमाणित गरे पुग्छ। जसमा कर छल्ने र करवाट बच्ने सम्बन्धी अपराधहरू पर्दछन्।^{३८९}

^{३८५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ १२८-१९८।

^{३८६}=रजितभक्त प्रधानाङ्ग, फौजदारी कानूनको सामान्य परिचय, पा.सं. २०४४,(काठमाण्डौ : रत्नपुस्तक भण्डार,२०४४), पृ. ३७-३८।

^{३८७}= ऐजन।

^{३८८}= ऐजन।

^{३८९}= ऐजन, पृ ३८-३९।

३.३ फौजदारी अपराधका आवश्यक तत्वहरू :-

फौजदारी अपराधमात्र नभई कुनैपनि योजनालाई अपेक्षितरूपमा सफल बनाउनको लागि मस्तिष्क वा मनसाय र कार्य दुवैको आवश्यकता पर्दछ । सोही अनुरूप पूर्णतया फौजदारी अपराध हुनको लागि पनि आपराधिक कार्य र आपराधिक मस्तिष्क हुनुपर्दछ ।³⁹⁰

३.३.१. आपराधिक कार्य Actus Rea :-

फौजदारी अपराधको परिप्रेक्ष्यबाट हेर्दा आपराधिक कार्य भन्नाले त्यस्ता मानविय व्यवहारहरू हुन् जुन फौजदारी कानूनले रोक, निषेध वा प्रतिबन्ध लगाएको हुन्छ । कुनैपनि आपराधिक कार्यभित्र आन्तरिक रूपमा कर्ताको शारिरिक वा मानसिक सकृयता वा विमुखता कानूनले तोकिएका निश्चित परिस्थितिहरू र कानूनले तोकिएका निश्चित घटना वा परिणाम गरी मुख्यतः तीनवटा तत्व विद्यमान भएको पाइन्छ ।³⁹¹ सामान्यतया आपराधिक कार्यलाई पनि निम्न तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

३.३.१.क. सकारात्मक र नकारात्मक कार्य :-

सकारात्मक कार्य भन्नाले त्यस्तो कार्यलाई जनाउँदछ जसलाई कानूनले प्रत्यक्षरूपमा प्रतिबन्ध, निषेध र रोक लगाएको हुन्छ र त्यस्तो कार्य गरेमा कानूनले दण्ड सजायको समेत व्यवस्था गरेको हुन्छ । जस्तै मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलले कसैले कसैको ज्यान मार्न निषेध गरेको छ ।³⁹²

नकारात्मक कार्य भन्नाले त्यस्ता कार्यलाई जनाउँदछ जसलाई कानूनले गर्नु भनेकोमा नगरेमा दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ जस्तै: मुलुकी ऐन चोरीको महल बमोजिम कसैले कुनै माल बेचन, राख्न ल्याएकोमा सो माल चोरीको हो भन्ने शंका पर्ने मनासिब माफिकको कारण रहेछ भने सो माल बेचन राख्न ल्याउने मानिसलाई नजिकको प्रहरी कार्यालयमा बुझाई दिनुपर्दछ ।³⁹³

३.३.१.ख. स्वऐच्छिक र अनैच्छिक कार्य :-

कार्य गर्दा सो गर्ने व्यक्तिमा रहने इच्छा तत्वको विद्यमानताको आधारमा आपराधिक कार्यलाई पनि दुई प्रकारमा वर्गिकरण गर्न सकिन्छ ।

कुनैपनि कार्य कर्ता स्वयम् आफैले इच्छा गरेर गर्दछ भने त्यसलाई स्वऐच्छिक कार्य भनिन्छ, भने कर्ताले इच्छा नगर्दा नगर्दैको अवस्थामा हेलचक्र्याई, लापरवाही वा अरु कसैको डर, धाक, धम्की, अनूचित प्रभाव वा प्रलोभनमा परी वा नसा पदार्थ सेवनले वा अन्य कुनै

³⁹⁰= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १२८-१२९ ।

³⁹¹= Op. Cit f.n. 3, ps. 68-79.

³⁹²= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, ज्यान सम्बन्धीको महलको दफा १ ।

³⁹³= ऐजन, चोरीको महलको दफा ८ ।

कारणले होस ठेगानमा नभएको अवस्थामा गरेको आपराधिक कार्यलाई अनैच्छिक कार्य भनिन्छ।^{३९४}

३.३.१.ग. मनसायपूर्वक र मनसायरहित कार्य :-

कर्ताले कुनैपनि आपराधिक कार्य गर्दा पहिलेदेखी सोच विचार गरी वा योजना बनाई वा पुर्व कल्पना गरि गर्दछ भने त्यस्तो आपराधिक कार्यलाई मनसायपूर्वक कार्य भनिन्छ भने पहिलेदेखी योजना, सोचविचार वा पुर्वकल्पनाविना हेलचक्र्याई, लापरवाही वा अरु कसैको डर, धाक, धम्की, अनूचित प्रभाव वा प्रलोभनमा परी वा नसा पदार्थ सेवन गरी गरिएको आपराधिक कार्यलाई मनसायरहित कार्य भनिन्छ।^{३९५} आपराधिक कार्य र आपराधिक मनसायको बारेमा गरिएको विश्लेषणात्मक अध्ययनवाट के कुरा पुष्टि भएको छ भने कुनै पनि अपराध हुनको लागि आपराधिक कार्य र आपराधिक मनसायतत्वको विद्यमानता हुनुपर्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ^{३९६} र कुनैपनि अपराधमा मनसाय तत्व विद्यमान भएको नदेखिएमा आरोपित अपराध गरेको नठहर्ने^{३९७} भन्ने निर्णय सर्वोच्च अदालतवाट समेत भएको पाईन्छ।

३.३.२. आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय Mens rea :-

फौजदारी कानूनमा आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय भन्नाले त्यस्तो गल्ती वा दोषी मानसिक स्थितिलाई जनाउँदछ जुन स्थिति राखेर फौजदारी कानूनले निषेध गरेको कार्य गरेमा अपराध हुन्छ। आपराधिक मस्तिष्कलाई दोषी मनोभावना Guilty mind, खराब मनोभावना wicked mind वा दोषपूर्णताको जानकारी Knowledge of wrongfulness पनि भनिन्छ। आपराधिक मस्तिष्कलाई पनि तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।^{३९८}

३.३.२.क. मनसाय :-

आफूले गर्न लागेको कार्यको परिणाम अधिवाटै देखेको वा त्यस्तो परिणाम प्राप्त गर्ने लक्ष्य वारदातको तत्काल अगाडि वा अधिवाटै पुर्वकल्पना गरिनुको साथै त्यस्तो प्रकारको कार्य होस् भन्ने चाहना वा इच्छा कर्ताले गरेको हुन्छ भने त्यस्तो अवस्थालाई मनसाय भनिन्छ।^{३९९} यसलाई सामान्य बोलचालको भाषामा नियत पनि भनिन्छ किनकि मनसायले नै कुनैपनि अपराध गर्नको

^{३९४}= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, नेपाली फौजदारी कानूनमा आपराधिक दायित्वका केही सामान्य अपवादहरु : एक अध्ययन (अध्ययन प्रतिवेदन), २०४१, (काठमाण्डौ : कानून अनुसन्धान समिति) पृ ६५-६८।

^{३९५}= ऐजन्, पृ. ६५-६८।

^{३९६}= जाईन्द्र बहादुर श्रेष्ठ, मुलुकी ऐन एक टिप्पणी, चौ.सं., (काठमाण्डौ : पैरवी प्रकाशन, २०५८), पृ. ५६२।

^{३९७}= नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०३६), अंक २, नि.नं. १२३४, पृ. २७।

^{३९८}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ १४१।

^{३९९}. Stephen in P.S. Atchutthen Pillai, Criminal law, 6th ed., (London : Sweet and Maxwell, 1983), p. 43-46.

लागि प्रेरणा प्रदान गरेको हुन्छ⁴⁰⁰ र त्यस्तो प्रकारको अपराधको परिणाम अभियुक्तले होस् भन्ने चाहना अर्थात् इच्छा गरेको हुन्छ।⁴⁰¹

३.३.२.ख. लापरवाही :-

कुनैपनि कार्यको संभावित परिणाम अगाडि नै थाहा हुन्छ तर त्यस्तो सम्भावित परिणामको इच्छा वा चाहना कर्ताले नगर्दा नगर्दै कुनै आपराधिक कार्य हुन जान्छ भने त्यसलाई लापरवाहीयुक्त कार्य मान्नुपर्ने हुन्छ^{४०२} तर लापरवाहीयुक्त मनसाय र उद्देश्यमूलक मनसाय दुवैमा उत्पन्न हुने दायित्व कानूनी दृष्टिकोणबाट समान हुन्छ।^{४०३} यति हुँदाहुँदै पनि उद्योग हुनको लागि आपराधिक कार्य (ब्यतगक चभवक) र मनसाय (:भलक चभवक) दुवै हुनुपर्दछ।^{४०४}

३.३.२.ग. हेलचक्र्याई :-

कुनैपनि निश्चित कार्यको परिणाम पनि कर्तालाई थाहा नहुने र त्यस्तो सम्भावित परिणामको अपेक्षा समेत कर्ताले नगरेको स्थितिमा संयोगवस कुनै कार्य हुनपुग्दछ भने त्यसलाई हेलचक्र्याई भनिन्छ।⁴⁰⁵ यसको शाब्दिक अर्थको रूपमा Accidental भवितव्यपूर्ण कार्यलाई पनि लिन सकिन्छ।⁴⁰⁶

हेलचक्र्याइपूर्ण गरिएका कार्यमा अभियुक्तले के कस्तो सोच विचार गरेको थियो भनी छानविन गर्नुको सट्टा निजले त्यस्तो कार्य अमुक परिस्थितिमा गर्नु हुन्थ्यो कि हुन्थेन भनेर जाचिन्छ किनकि हेलचक्र्याइबाट हुने अपराधमा अभियुक्त पूर्ण रूपमा दोषी नहुने भएता पनि निजलाई गरिएको दण्डसजायबाट अरुले हेलचक्र्याइ पूर्ण तवरले काम नगरुन् भन्ने उद्देश्य विधायिकीको रहेको पाइन्छ।⁴⁰⁷

३.३.२.घ. आशय :-

^{४००}= लवदेव भट्ट, निर्णय सार संग्रह, दो.सं., (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०३५), पृष्ठ ३११ ।

^{४०१}= Op.Cit. f.n. 50, p. 43-46.

^{४०२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १४९-१५४ ।

^{४०३}= श्री ५ को सरकार विरुद्ध शोभाभाई पटेल समेत, मुद्दा : सवारी दुर्घटना, नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०४५), अंक ३, नि.नं. ३३८७, पृ. २२२ ।

^{४०४}= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, "फौजदारी कानूनमा उद्योग : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन", (काठमाण्डौ : कानून अनुसन्धान समिति) पृ ५२-६२ ।

^{४०५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १५४-१६१ ।

^{४०६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ५८ ।

^{४०७}= माधव प्रसाद आचार्य, "कर्तव्य ज्यानमा मनसाय तत्वको भूमिका", अध्ययन प्रतिवेदन २०४१, (काठमाण्डौ : कानून अनुसन्धान समिति), पृ. २० ।

कुनैपनि कार्य गर्नु पछाडि प्रेरक तत्वको रूपमा रहेको तत्वलाई आशय (Motive) भनिन्छ।⁴⁰⁸ अर्को शब्दमा आशय भन्नाले कुनै व्यक्तिले कुनै कार्य गर्नु पछाडी वा सो कार्य (अपराध) गरिसकेपछि त्यसबाट फाइदा पाउने उद्देश्यलाई सम्झनुपर्दछ। त्यसैले आशयलाई अपराध गर्नुको उद्देश्य वा भित्री मनसाय पनि भन्न सकिन्छ। आशयको विद्यमानता मनसायपूर्वक गरेको अपराधमा मात्र हुन्छ तसर्थ फौजदारी अपराधमा नियत (मनसाय) र आशयको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।⁴⁰⁹ यसको विद्यमानता लापरवाही, हेलचक्र्याइपूर्ण, आवेशपूर्वक गरिएको अपराधहरूमा सैद्धान्तिक रूपमा हुन सक्दैन।⁴¹⁰

३.४ अपराधका चरणहरू :-

सामान्यतया मानिसले चाहेको वा अपेक्षा गरेको कुनैपनि अपेक्षित कार्य पुराहुनको लागि त्यसले विभिन्न चरणहरू पुरा गर्नुपरेभै मनसायपूर्वक गरेको फौजदारी अपराधमा पनि विभिन्न चरणहरू पुरा गर्नुपर्ने हुन्छ। जुन चरणहरूलाई निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

३.४.१. मनसाय :-

कुनैपनि आपराधिक कार्य गर्नको लागि कर्ताले बनाएको मानसिक सोचलाई नै मनसाय भनिन्छ जुन फौजदारी अपराधको पहिलो चरण हो। यस चरणमा कर्ताको भित्री मनमा रहेको गल्ती, सोचाई वा अपराध गर्ने मन पर्दछ। मनसाय तत्व अन्य चरणहरूका बाहिरी कार्य नगरिकन प्रकाशमा नआउने र कर्ताको भित्री मनमा कस्तो मनसाय थियो भन्ने कुरा आधिकारिक रूपमा प्रमाणित समेत गर्न नसकिने हुँदा मनसाय तत्वकै भरमा कुनै पनि व्यक्तिलाई सजाय गर्न सकिदैन।^{४११}

३.४.२. तयारी :-

मनसायपूर्वक गरिने फौजदारी अपराधको दोश्रो चरण नै तयारी हो। अपराध गर्ने तयारीले अपराध पुरा गर्ने उद्देश्यको कार्यान्वयन गर्नको लागि आवश्यक साधन जुटाउने, योजनाको तर्जुमा गर्ने, अपराध पुरा गर्ने तरिका निश्चित गर्ने र अपराध गर्ने उद्योग चरण भन्दा अगाडि अपराध गर्ने सिलसिलामा गरिएको सम्पूर्ण कारवाहीलाई समेट्दछ। फौजदारी अपराधको दोश्रो चरणको रूपमा रहेको तयारीलाई पनि सामान्यतया अपराध कार्यान्वयन गर्ने तयारी, अनुसन्धान (खोजी) बाट जोगिने तयारी, अपराध गरेपछि भाग्ने तयारी तथा आफू उपर शंका हटाउने तयारीहरू पर्दछन् यद्यपि किटानी रूपमा कुन आपराधिक कार्य गर्न तयारी गरिएको भनी पहिचान र प्रमाणित गर्न कठिन हुने हुँदा यो चरणको लागि पनि सामान्यतया सजाय गरिदैन।^{४१२}

^{४०८}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ६१।

^{४०९}= अम्बर बहादुर विरुद्ध चन्द्र बहादुर, मुद्दा : ज्यान, नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०१८), पृ. ५५।

^{४१०}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १६१-१८८।

^{४११}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ६३-६४।

^{४१२}= ऐजन, पृ. ६४-६५।

३.४.३. उद्योग :-

फौजदारी अपराधको परिप्रेक्ष्यमा सीमित रही हेर्दा उद्योग अपराधको त्यो चरण हो जुन उद्देश्य सफल भएमा फौजदारी अपराध वास्तविकरूपमा पुरा हुन्छ अर्थात् उद्योग भन्नाले कुनैपनि अपराध गर्ने सिलसिलामा मनसायपूर्वक गरिने त्यस्तो कार्य वा कार्यहरूको समुह हुन् जसलाई गर्नबाट हस्तक्षेप, रोक वा निरुत्साहित नगरिएको खण्डमा अपराधको परिणाम पुरा हुन्छ । यो चरणमा अपराध गर्ने सिलसिलामा केही कार्य गरिसकेको तर अपराध पुरा भईसकेको हुँदैन जस्तै: विष ख्वाई ज्यान मार्ने सम्मको काम गरिसकेको सो गर्दा पनि ज्यान मर्न नपाएको भए ज्यान मार्ने उद्योग कसुर हुने ।⁴¹³ फौजदारी अपराधको तेस्रो चरणको रूपमा रहेको उद्योगले अपराध पूर्ण नभएपनि त्यसको आंशिक परिणाम परिसकेको हुँदा यो चरण पुरा गर्न खोजेको तर अपराध सफल नभएको अवस्थामा पनि निश्चित दण्ड सजायको व्यवस्था हुन्छ ।⁴¹⁴

३.४.४. पूर्ण अपराध :-

फौजदारी अपराधको चरणको रूपमा माथि उल्लेखित तीनवटै चरणहरू पुरा भईसकेपछि निस्कने परिणाम नै अपराधको चौथो चरण अर्थात् पूर्ण अपराध हुनु हो । यो चरणमा अपराध पुरा हुने हुँदा फौजदारी कानूनले निर्दिष्ट वा निर्धारण गरेको दण्ड सजाय उपरोक्त कार्य गर्ने अभियुक्तलाई गरिन्छ।⁴¹⁵

३.४.५. अपूर्ण अपराध :-

सामान्य बोलिचालिको भाषामा आपराधिक कार्य पुरा गर्नको लागि निश्चित कार्य पुरा गरेको तर अन्तिम लक्ष प्राप्त गर्न सफल नभएको अवस्थालाई नै अपूर्ण अपराध भनिन्छ।⁴¹⁶ तर कानूनी भाषामा संगठित रूपमा गरिने अपराधको पहिलो चरण अर्थात् अपराध गर्ने मनसाय चरण देखि नै नियन्त्रण गर्न सक्ने गरी त्यस्तो सुरुकै चरणलाई पृथक अपराधका रूपमा फौजदारी कानूनमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ जसलाई अपूर्ण अपराधको श्रेणीमा राख्न सकिन्छ।⁴¹⁷ अर्थात् अपराधको परिणाम पुरा हुन नपाउँदै पक्राउ गर्न र कारवाही चलाउन सक्ने अवस्थालाई अपूर्ण अपराध Inchoat Crime भनी नामाकरण गरिन्छ ।⁴¹⁸

⁴¹³= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५१, पृ. ३४३ ।

⁴¹⁴= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, “फौजदारी कानूनमा उद्योग एक विवेचनात्मक अध्ययन”, नेपाल कानून परिचर्चा, वर्ष ७, अंक ३२, ०४०, पृ. ५२-६२ ।

⁴¹⁵= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ६२-६९ ।

⁴¹⁶= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. १९९ ।

⁴¹⁷= A. Ashwrn, **Principles of Criminal Law**, (London : Claraden Press, 1999), p. 3.

⁴¹⁸= रजितभक्त प्रधानाङ्ग, “आपराधिक षडयन्त्र एक विवेचान्तमक अध्ययन”, नेपाल कानून परिचर्चा, वर्ष ८, अंक ४, २०४१, पृ. ६२-६९ ।

अपूर्ण अपराध वास्तवमा अपराधको प्रारम्भिक चरण भएको कारण यसलाई प्रारम्भिक अपराधको रूपमा पनि लिइन्छ । यस प्रकारको अपूर्ण अपराध वा प्रारम्भिक अपराधलाई पनि उद्योग, दुरुत्साहन, षडयन्त्र र अपराधको परिपञ्च मिलाउनु गरी निम्न चार भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ।⁴¹⁹

३.४.५.क. उद्योग :-

सामान्यतया कुनै पनि आपराधिक कार्य गर्नको लागि मनसाय वा योजना बनाउने र सो को तयारी गरिसकेपछि अपराध गराउनको लागि गरिने कार्य नै उद्योग हो । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा कुनै पनि अपराधलाई पूर्ण अपराध बनाउनको लागि गरिने पूर्व प्रयास वा कार्य नै उद्योग हो।⁴²⁰

३.४.५.ख. दुरुत्साहन :-

कुनै पनि व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई अपराध गर्नका लागि निजको मनस्थितिमा प्रभाव पार्ने कार्यलाई नै दुरुत्साहन भनिन्छ । दुरुत्साहनको विभिन्न माध्यमहरूमा सुभाष, प्रस्ताव, अनुरोध, विन्ती, अनुनय, हावभाव, तर्क, सहमत बनाउनु वा आफ्नो वसमा राख्नु, फकाउनु, उत्तेजित पार्नु, वा कर्ताको मनस्थितिमा अपराध गर्ने मुखता उत्पन्न गराउनु समेत पर्दछन्।⁴²¹

३.४.५.ग. षडयन्त्र :-

सामान्य भाषामा भन्नुपर्दा दुई वा दुईभन्दा बढि व्यक्तिहरूका बीच गैरकानूनी काम गर्न वा कुनै कानूनी काम गैर कानूनी माध्यमबाट गर्न गरिने सम्झौतालाई नै षडयन्त्र भनिन्छ।⁴²²

३.४.५.घ. अपराधको परिपञ्च मिलाउनु :-

सामान्यतया कुनै पनि अपराध गर्नको लागि उपयुक्त वातावरण मिलाइदिने, अपराध गर्नको लागि सुराकी गरिदिने, सम्भावित आपराधिक गतिविधिका सम्बन्धमा जानकारी उपलब्ध गराइदिने, अपराध गरिसकेपछि भाग्ने उम्कने विषयमा सल्लाह दिने लगायतका कार्यहरू जसले अभियुक्तलाई अपराध गर्ने कार्यमा हौसला प्रदान गर्दछ, त्यसैलाई नै अपराधको परिपञ्च मिलाउने कार्य भनिन्छ।⁴²³

⁴¹⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. २३, पृ. २१६-२४७ ।

⁴²⁰= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २३०-२४५ ।

⁴²¹ पूर्ववत् पा.टि. नं. २३, पृ. २२६-२३७ ।

⁴²²= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २१६-२३० ।

⁴²³= पूर्ववत् पा.टि. नं. २३, पृ. २४६-२४७ ।

३.५. अपराधका पक्षहरू :-

कुनैपनि अपराध एक वा एक भन्दा बढी व्यक्तिहरूद्वारा गरिन्छ तर अपराध पुरा गर्नको लागि अपराध गर्दा वा अपराध गरिसकेपश्चात् पनि कोही व्यक्ति त्यसमा संलग्न हुन सक्छन् । यसरी अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई अपराधमा रहेको संलग्नताको आधारमा संयुक्तगत रूपमा दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

३.५.१. मुख्य अभियुक्त :-

अपराध गर्ने मुख्य व्यक्ति (कर्ता) नै मुख्य अभियुक्त हुन् । जो अपराधको वारदातमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहेका वा जसको हातवाट वा कारणवाट अपराधको वारदात सिर्जना भएको हुन्छ अर्थात् वारदात स्थलमा प्रत्यक्ष संलग्न हुनुका साथै उपस्थित समेत भएका हुन्छन् तर कर्ता स्वयम् आफू संलग्न नभएपनि अरुलाई र सामान्य व्यक्ति वा नाबालक वा बहुलाएको वा मगज विप्रेको व्यक्तिलाई अट्याएर वा वाध्य तुल्याएर अपराध गरेको छ भने पनि निजलाई मुख्य अभियुक्त नै मानिन्छ चाहे सो व्यक्ति वारदात स्थलमा संलग्न वा उपस्थित नभएको नै किन नहोस् ।⁴²⁴

३.५.२. मतिथार :-

अपराधका त्यस्ता सहभागिहरू जसले जानि जानि मुख्य अभियुक्तलाई अपराध गर्न वा गरीसकेको अपराध दवाउन छिपाउनमा कुनै रूपमा सहयोग वा मद्यत पुऱ्याएको हुन्छ । त्यस्ता व्यक्तिलाई मतिथार भनिन्छ । मतिथारलाई पनि उनिहरूको संलग्नताको आधारमा तीन भागमा विभाजन गरिन्छ ।⁴²⁵

३.५.२.क. अपराधको वारदात अधिका मतिथार

यस वर्ग भित्र त्यस प्रकारका मतिथारहरू पर्दछन् जो अपराधको वारदातमा उपस्थित भएको हुँदैन । यस प्रकारका मतिथारले अपराध हुनुभन्दा अगाडि अभियुक्तहरूलाई अपराध गर्न सरसल्लाह दिने, योजना बनाउने, अपराध गर्नलाई चाहिने हातहतियार, विष, सरसामान दिने, अपराध गर्ने तरिकाको गोपनीयता (योजना) बनाउने आदि पने हुन्छ । अंग्रेजी कानूनले उक्साउने व्यक्तिलाई पनि यसै वर्ग भित्र राखेको छ ।⁴²⁶

नेपालमा यस वर्ग भित्र पने मतिथारलाई सजाय गर्दा एकरूपताको सिद्धान्त निर्धारण गरेका देखिँदैन । प्रत्येक अपराधमा आफ्नै प्रकारका आधार एवं मापदण्डहरू निर्धारण गरेको पाइन्छ तर यस प्रकारका मतिथारलाई बहुसंख्यक अपराधहरूमा मुख्य अभियुक्तलाई हुने सजायको आधा सजाय

⁴²⁴= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ७१-७२ ।

⁴²⁵= ऐजन्, पृ. ७२-७३ ।

⁴²⁶= G. Williams, A Text Book of Criminal Law, (London Claraden Press,1978), Ps. 285-322.

गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । यस्तो मतियार सम्बन्धी व्यवस्था नेपाल कानूनमा पनि प्रशस्तै मात्रामा भएको पाइन्छ।⁴²⁷

३.५.२.ख. अपराधको वारदातका समयका मतियार

यस वर्गभित्र त्यस प्रकारका मतियारहरु पर्ने हुन्छन्, जुन अपराधको वारदात स्थलमा शारिरिक रूपमा उपस्थित भई वारदात हुन मद्दत गर्ने एवं सहयोग पुऱ्याउँदछ । कम्न ल अपराधको वारदात स्थलमा उपस्थित भई वारदात हेरी रहेका नाताले मात्र त्यस्ता व्यक्तिलाई यस वर्ग भित्र पर्ने मतियारको रूपमा स्वीकार गर्दैन । त्यस्ता व्यक्ति मतियार ठहरिन निजको उपस्थितिले मुख्य अभियुक्तलाई अपराध गर्न प्रोत्साहन दिएको हुनुपर्दछ तर हाम्रो फौजदारी कानूनले भने वारदातको समयमा सहयोग गर्ने वा नगर्ने दुवैलाई यस वर्ग भित्रको मतियार नै मानिने गरेको पाइन्छ । यस प्रकारका मतियारहरुमा जवर्जस्ती करणीको ६ नं., ज्यान सम्बन्धीको १७(२) मा वारदात स्थान घेरा दिने, बाटो गौँडा छेक्ने र अरु प्रकारले भाग्न उम्कन नपाउने काम गर्ने मतियार र १७(३) मार्नमा मत सल्लाहमा पसेको तर अरु थोक नगरी हेरिरहने लगायतका व्यक्तिहरु पर्दछन्।⁴²⁸

३.५.२.ग. अपराधको वारदात पछिका मतियार

यस वर्गभित्र त्यस प्रकारका मतियारहरु पर्ने हुन्छन् जुन अपराधको वारदात भन्दा अघिदेखि नै अपराध गर्नेमा मत सल्लाह परेको हुँदैन । मात्र अपराधको वारदात पछि अभियुक्तलाई भगाउन दवाउन अपराधसँग सम्बन्धित दसी प्रमाण नष्ट गर्न वा लुकाउन छिपाउन मद्दत गर्ने र अपराध गरी ल्याएको धन सम्पति बाँडी चुँडी लिने खाने आदी व्यक्तिहरु पर्ने हुन्छन्।⁴²⁹ पछिल्लो समयमा अंग्रेजी फौजदारी कानूनमा यस प्रकारका मतियार हुन्छन् भनी मान्न तयार भएको देखिँदैन।⁴³⁰ यस्ता व्यक्तिले अपराध अनसन्धान एवं प्रशासनलाई सहयोग नगर्ने प्रवृत्तिलाई मात्र देखाउँदछ । यस वर्गभित्र पर्ने मतियारहरु सम्बन्धी व्यवस्था नेपाल कानूनमा समेत प्रशस्त मात्रामा भएको पाइन्छ।⁴³¹

३.६. सामान्य प्रतिरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था :

३.६.१. पूर्णरूपमा आपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने अपराधहरु

⁴²⁷= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, आगो लगाउनेको महलको दफा ७, जीउ मास्ने वेच्नेको महलको दफा ४, जवर्जस्ती करणीको महलको दफा ४, ठगीको महलको दफा ५ तथा ज्यानसम्बन्धीको महलको दफा १७(१), २६, १९ ।

⁴²⁸= ऐजन्, जवर्जस्ती करणीको महलको दफा ६, ज्यान सम्बन्धीको महलको दफा १७(२) र १७(३) ।

⁴²⁹. पूर्ववत् पा.टि. नं. ३७, पृ. ६९ - ७५ ।

⁴³⁰. Op.Cit. f.n. 77, Ps. 285-322.

⁴³¹= पूर्ववत् पा.टि. नं. १७, चोरीको महलको दफा २०,२३,२४ र ज्यान सम्बन्धीको महलको दफा २२,२३,२४ र २७(३) ।

अपराधका आवश्यक तत्वहरूका सम्बन्धमा गरिएको अध्ययनबाट हामीले अपराध हुनका लागि मनसायतत्वको महत्वपूर्ण भूमिका रहने कुरा थाहा पाइसकेका छौं अर्थात् मनसायतत्वको अभावमा भएको वा गरिएको अपराधिक कार्यलाई पूर्णअपराध नमान्ने र अपराधिक मनसायको अभावमा गरिएको अपराधिक कार्यको आधारमा त्यस्ता अपराधिक कार्यका अभियुक्तलाई मनसायपूर्ण तवरले अपराध गर्ने अभियुक्त सरह दण्ड सजाय दिनु न्यायोचित नहुने फौजदारी कानूनको सिद्धान्त अनुरूप नै प्रतिरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको हो जसलाई अर्को शब्दमा पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने अपराधहरू पनि भन्न सकिन्छ । फौजदारी कानूनको व्यवस्था र सिद्धान्तलाई हेर्दा निम्न बमोजिमका व्यक्तिहरूले निम्न बमोजिम गरेका अपराधिक क्रियाकलापमा उनीहरूले पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने देखिन्छ।⁴³²

३.६.१.क. बाल्यावस्था :-

सामान्यतया बाल्यावस्थामा भएको अपराधिक कार्यको अपराधिक दायित्व त्यस्ता नाबालकले सहन व्यहोर्न नपर्ने व्यवस्था फौजदारी न्यायमा सामान्य प्रतिरक्षाको रूपमा चिनिन्छ⁴³³ अर्थात् नाबालकले मनसाय तत्व धारण गर्न नसक्ने र आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम समेत थाहा नपाउने भएकोले नाबालकलाई यस प्रकारको प्रतिरक्षाको व्यवस्था मिलाई निजलाई खतबाट नलाग्ने व्यवस्था गरिएको हो⁴³⁴ किनकि पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्नुपर्ने अपराधमा मनसाय तत्वको अनिवार्यता आवश्यक हुन्छ तर नाबालकले गरेको अपराधमा मनसाय तत्वको अभाव रहने कुरालाई मध्यनजर गर्दै यसलाई सामान्य प्रतिरक्षा अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ।⁴³⁵

नेपाल कानूनले १६ वर्ष भन्दा मुनिको व्यक्तिलाई बालक मानेतापनि पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने गरी प्रतिरक्षाको व्यवस्था भने ८ वर्ष सम्मको बालकलाई मात्र गरेको छ अर्थात् ८ वर्ष भन्दा माथी १२ वर्ष उमेरसम्मको बालकले अपराध गरेमा जरिवाना मात्र हुने कसुर गरेमा निजलाई हप्काई दफ्काई छोडिदिनुपर्ने र कैद हुने कसुर गरेकोमा बढिमा २ महिना सम्म कैद गर्ने तथा १२ वर्ष भन्दा माथि १६ वर्ष सम्मको बालकले अपराधिक कसुर गरेकोमा निजलाई उमेर पुगेका अभियुक्तलाई हुने सजायको आधा दण्ड सजाय गर्नुपर्ने भनी सामान्य प्रतिरक्षाको व्यवस्था गरिएको छ।⁴³⁶

३.६.१.ख. पागलपन :-

⁴³²= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २६६-३३५ ।

⁴³³= R.W. Ferguson and A.H. Stokke, **Concept of Criminal Law**, 2nd ed., (London : Claraden Press, 1977), p. 271.

⁴³⁴= Corse & Jones, **Introduction to Criminal law**, 4th ed., Ibid, p. 78.

⁴³⁵= Rollin Perkins, **Criminal Law & Procedure : Causes and materials**, (Newyork : N.Y. Foundation Press, 1996), ps. 172-178.

⁴³⁶= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २६६-२७० ।

पालगपनको अवस्थामा भए गरेको आपराधिक कसुरमा पनि अभियुक्तलाई सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपलब्ध गराइएको छ⁴³⁷ किनकि अस्वस्थ मानसिक अवस्था वा पागलपन भएको व्यक्तिले पनि मनसाय राख्न वा मनसाययुक्त ढंगले कार्य गर्न नसक्ने भएकाले यस प्रकारको सामान्य प्रतिरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।⁴³⁸ पागलपन भएको व्यक्तिमा इच्छाशक्ति हुँदैन (Furious nulla voluntas est) र पागललाई व्यक्ति नै नभएसरह (Furious abentis lecoent) मानिन्छ⁴³⁹ अर्थात् पागलपनको वास्तवमा चिकित्सा विज्ञान र कानूनमा समेत छुट्टै पेशागत अर्थ दिइएको छैन।⁴⁴⁰ जसले गर्दा फौजदारी न्यायको सिद्धान्त अनुरूप त्यस्ता पागलपन भएको व्यक्तिलाई अदालतको दण्ड सजायले समेत सुधार्न नसक्ने भएकोले पागलपनको अवस्थामा पनि दण्ड सजाय नगरी⁴⁴¹ सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपलब्ध गराइएको पाइन्छ।

३.६.१.ग. भूल :-

अपराध हुनको लागि मनसाय तत्वको अपरिहार्यतालाई स्वीकार गरेकै कारण भूलको अवस्थामा पनि सामान्य प्रतिरक्षकाको सिद्धान्त लागू गरिएको पाइन्छ। जसरी मनसाय तत्वको अभावमा पूर्णअपराध हुन सक्दैन त्यसरी नै भूलको अवस्थामा पनि अपराध हुन सक्दैन तर त्यस्तो भूल विवेकसंगत Reasonable हुनुपर्दछ⁴⁴² यद्यपि कानूनी भूलको आधारमा आपराधिक दायित्वबाट छुट पाउनुपर्दछ भनी प्रतिरक्षाको जिकिर लिन सकिन्छ⁴⁴³ किनकि कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भन्ने फौजदारी कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्त भूलमा प्रतिरक्षाको जिकिर लिने सम्बन्धमा समेत लागू हुन्छ तर नेपालमा तथ्यको भूलका सम्बन्धमा कुनै खास कानून भने हालसम्म पनि निर्माण हुन सकेको पाइँदैन। तथ्यको भ्रममा परेर कानूनले गर्न कर लाएको छ वा कानूनले क्षम्य मानेको छ भन्ने विश्वास गरी असल नियतले गरेको कुनै काम अपराध नमानिने व्यवस्था अपराध संहिताको मस्यौदा प्रतिवेदन २०३० ले गरेको पाइन्छ।⁴⁴⁴

३.६.१.घ. मदिरा वा औषधिसेवन :-

^{४३७}= पद्मराज जोशीका हकमा तीर्थ डंगोल विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मुद्दा :- कर्तव्य ज्यान, नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत, २०४२), अंक ५, नि.नं. २४६७, पृ. ४३५।

^{४३८}= Op.Cit. f.n. 84, p. 150.

^{४३९}= Hari Singh Gour, **The penal law of India**, 10th ed., (Bombay : University Press), Ps. 563-569.

^{४४०}= **Modi's Medical jurisprudence and Toxsiology**, 21th ed., (London : Claraden Press, 1977), P. 448.

^{४४१}= श्री ५ को सरकार विरुद्ध रामकाजी पौडेल, मुद्दा :- कर्तव्य ज्यान, नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत, २०४५), अंक ९, नि.नं. ३४१५, पृ. ८७६।

^{४४२}= J.C. Smith and Brain Hogan, **Criminal law**, 5th ed., (Bombay, Tripathi,1983), Ps. 81 & 188.

^{४४३}= P.J. Fitzgerald, **Salmond On Jurisprudence**, (London : Claraden Press, 1977), P. 395.

^{४४४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २९५-३०३।

मदिरा वा औषधिसेवनको अवस्थामा पनि व्यक्तिको होस ठेगानमा नरहने भएकोले त्यस्तो व्यक्तिमा एक प्रकारको पागलपनको स्थिति उत्पन्न हुने भएकोले मनसाय तत्वको अभाव हुने भएकोले सामान्य प्रतिरक्षाको लागि जिक्ति गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ।⁴⁴⁵ विदेशमा यस प्रकारको स्थितिमा अधिकांश फौजदारी अपराधका अभियुक्तहरूले आपराधिक दायित्वबाट सामान्य प्रतिरक्षाको सिद्धान्तको आधारमा राहत वा उन्मुक्ती पाएका नजीरहरू छन् भने नेपालमा यस्तो अवस्थामा अदालतको सामान्य सहानुभुति प्राप्त गर्ने वाहेक खासै प्रतिरक्षाको सिद्धान्त लागू भएको पाइदैन।⁴⁴⁶

३.६.१.ड. आवश्यकता :-

सामान्यतया आवश्यकतालाई पनि सामान्य प्रतिरक्षाको आधार बनाइएको पाइन्छ। तत्कालिन आवश्यकता पुरा गर्ने क्रममा कानूनको अक्षरको उलंघन भएपनि कानूनको मनसाय उलंघन नभएसम्म प्रतिरक्षा प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।⁴⁴⁷ यद्यपि प्रतिरक्षा प्राप्त गर्न अर्को कुनै गल्ती वा दोषलाई रोक्नका लागि कार्य गरिएको वा रोक्न खोजिएको कार्यको जोखिमी सो कार्य रोक्नका लागि गरिएको कार्यको तुलनामा बढी हुनुपर्ने वा त्यस्तो कार्य विना कुनै आपराधिक मनसाय असल भावना वा सद्भावको आधारमा गरिएको हुनुपर्दछ।⁴⁴⁸ अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा आवश्यकता अन्तर्गत कुनै खराबीलाई रोक्नका लागि त्यो भन्दा सानो खराबी गरिन्छ वा जीवन सम्पत्ति र आफ्नो संरक्षणमा रहेका व्यक्तिका जीउ धनको संरक्षण गर्नाका लागि हुन सक्ने सम्भावित दोषलाई रोक्न फौजदारी कानूनको उलंघन गर्ने गरिन्छ।⁴⁴⁹

३.६.१.च. बाध्यता र बलजफ्ती:-

सामान्यतया बाध्यता र बलजफ्ती अर्थात विवशता र करकापमा परी गरिएको कार्यमा सो कार्यमा संलग्न व्यक्तिको मनसाय तत्व नरहने तथ्यलाई हृदयंगमन गरेर विवशता र करकापमा पनि सामान्य प्रतिरक्षाको सिद्धान्त कार्यान्वयन हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको हो। बाध्यता र विवशताको अवस्थामा कर्ताले कार्य र त्यसको परिणामको बोध समेत गरेको भएतापनि उसले त्यस्तो कार्य एवं परिणामको इच्छा नगरेको कारणले गर्दा उसले त्यस्तो कार्य मनसाययुक्त ढङ्गले गरेको मानिन्न यद्यपि अभियुक्तले यस प्रकारको सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपभोग गर्नको लागि मार्ने वा शारीरिक वा मानसिक आघात पुऱ्याउने किसिमको धम्की वा त्यस्तो धम्की तत्कालै वा औपचारिक रूपमा निष्कृत्य पार्न सहयोग पाउनुपूर्व नै कार्यान्वित हुने अवस्था वा धम्कीद्वारा विवश

⁴⁴⁵= Op. Cit f.n. 84, p. 247.

⁴⁴⁶= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. ३०३-३१८।

⁴⁴⁷= Op. Cit f.n. 2, p. 114.

⁴⁴⁸= Op. Cit. f.n. 14, p. 142.

⁴⁴⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. ३०३-३१८।

तुल्याएर गर्न लगाइएको कसुर कुनै पनि हालतमा टार्ने नसकिने प्रमाणित हुनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था अपराध संहिताको मस्यौदा प्रतिवेदन २०३० मा गरिएको छ।⁴⁵⁰

३.६.१.छ. उच्च अधिकारीको आदेश :-

सामान्यतया उच्च अधिकारीको आदेश पालना गर्ने क्रममा कुनै आपराधिक कार्य हुन गएको छ भने अभियुक्तले उच्च अधिकारीको आदेश बमोजिम गरेको आधारमा आपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने वा दण्ड सजायमा छुट पाउने गरी सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपभोग गर्न पाउँदैन तर विशेष परिस्थिति र अवस्थामा उच्च अधिकारीको आदेशको वाध्य भई पालना गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको अवस्थामा कर्ताको इच्छा वा मनसाय नहुँदा नहुँदै गरिएको कुनै कार्यबाट फौजदारी कानूनको उलंघन हुन जान्छ भने त्यस्तो अवस्थामा अभियुक्तले सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा उपभोग गर्न पाउँदछ।⁴⁵¹ यद्यपि नेपालमा भने यस प्रकारको अवस्थामा अभियुक्तले प्रतिरक्षाको सुविधा उपभोग गरेको पाइएको छैन।⁴⁵²

३.६.१.ज. नीजि प्रतिरक्षा :-

निजी प्रतिरक्षाको सिलसिलामा फौजदारी कानूनको उलंघन हुन गएको अवस्थामा भने अभियुक्तले सामान्य प्रतिरक्षाको यस सिद्धान्त बमोजिम आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने वा दण्ड सजायमा सहुलित पाउने व्यवस्था छ।⁴⁵³ यस प्रकारको नीजि प्रतिरक्षाको सम्बन्धमा आत्मरक्षा, सम्पतिको रक्षा र सतित्व रक्षा गरी तीन वर्गमा विभाजन गरी नेपालमा फौजदारी अपराध हुने कसुर गरेको अवस्थामा पनि प्रतिरक्षा प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।⁴⁵⁴

३.७ समिक्षा :

सामान्यतया मानवहरूले गर्ने ती सम्पूर्ण काम कारवाही अपराध हुन् जुन काम कारवाही गरेको आधारमा राज्य वा सरकारद्वारा निर्मित कानूनले दण्डसजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ तर अपराधको परिभाषा यतिमा मात्र सीमित छैन अर्थात् कानूनतः कानूनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु नै अपराध हो यद्यपि यसले नै अपराधलाई पूर्ण रूपमा परिभाषित गर्न सक्षम छ भनेर भन्न सकिँदैन।

समाज जति जति विकसित हुँदै गयो अपराधको क्षेत्र र दायरा पनि त्यति त्यति नै विकास हुँदै जाने वर्तमान अवस्थामा अपराधको बर्गिकरण गर्नुपनि निकै दुष्कर कार्य भएता पनि मोटामोटी हिसावमा हाल अपराधलाई कसुरको विषयवस्तुको प्रकृतिको आधारमा फौजदारी मुद्दामा पक्षहरूको प्रतिनिधित्वको आधारमा कार्यविधिको आधारमा थुनामा बसेर वा थुनामा नबसी पुर्पक्ष गर्न सकिने

⁴⁵⁰= अपराध संहिताको मस्यौदा प्रतिवेदन २०३०, पृ १०।

⁴⁵¹= Armitage Turnar, *Cases on Criminal Law*, (London : Sweet & Maxwell, 1985), p. 67.

⁴⁵² पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. ३२६-३२८।

⁴⁵³ Op. Cit. f.n.50, p. 146.

⁴⁵⁴= पूर्ववत् पा.टि. नं. २२, पृ. २६६-३३५।

अपराधहरू आपराधिक मस्तिष्क वा मनसाय विद्यमानताको आधारमा गरी जम्मा पाँच भागमा वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ ।

जसमध्ये कसुरको विषयवस्तुको प्रकृतिको अन्तर्गत लिखतसम्बन्धी अपराध, सम्पतिसम्बन्धी अपराध, जीउ ज्यानसम्बन्धी अपराध, करणीसम्बन्धी अपराध, राज्य विरुद्धको अपराध र विविध अपराधलाई राखिएको छ भने मुद्दामा पक्षहरूको प्रतिनिधित्व अन्तर्गत सरकारवादी हुने फौजदारी अपराध, दुनियावादी हुने फौजदारी अपराध, मुद्दा सुनुवाईको कार्यविधि अन्तर्गत संक्षिप्त कार्यविधि र सामान्य कार्यविधि अपनाउने अपराधहरू, थुनामा बसेर वा थुनामा नबसी पुर्पक्ष गर्न सकिने अपराधहरू अन्तर्गत थुनामा बसेर पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराधहरू, धरौट वा जमानतमा रही पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अपराध र साधारण तारिखमा रही पुर्पक्ष गर्ने अपराध तथा आपराधिक मनसाय विद्यमानताको अन्तर्गत परंपरागत अपराध, निरपेक्ष दायित्व, श्वेतग्रीवी अपराध र ऋगउिबदभि न्यचवप्तिथ सम्बन्धी अपराध लाई राखिएको छ ।

अपराधलाई विभिन्न भागमा विभाजन गरेपनि पूर्णतया फौजदारी अपराध हुनको लागि पनि आपराधिक कार्य र आपराधिक मस्तिष्क अनिवार्य रूपमा हुनुपर्दछ । यसरी नियोजित रूपमा मनसाय, तयारी र उद्योगको चरण पार गरेपछि निस्कने परिणाम नै पूर्ण अपराध हो । यस्तो अपराध गरेको कुरा कानूनत पुष्टि भएमा अभियुक्तले फौजदारी कानूनले निर्दिष्ट वा निर्धारण गरेको दण्ड सजाय भोग्नुपर्ने हुन्छ तर नियोजित रूपमा गरिने अपराधको पहिलो चरण अर्थात् अपराध गर्ने मनसाय चरण देखि नै नियन्त्रण गर्न सक्ने अवस्था अर्थात् अपराधको परिणाम पुरा हुन नपाउँदै पक्राउ गर्न र कारवाही चलाउन सक्ने अवस्थालाई अपूर्ण अपराध भनिन्छ । यस्तो अवस्थामा पनि सो आपराधिक कार्यमा संलग्न अभियुक्तहरूलाई निजहरूको भूमिका बमोजिमको दण्डसजाय प्रदान गरिन्छ ।

यसरी अपराध गर्ने अभियुक्तहरूलाई पनि मुख्य अभियुक्त र मतियार गरी दुइभागमा विभाजन गरिएको छ । जसअन्तर्गत अपराध गर्ने मुख्य व्यक्ति (कर्ता) लाई मुख्य अभियुक्त भनिन्छ । जो अपराधको वारदातमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहेको वा जसको हातवाट वा कारणवाट अपराधको वारदात सिर्जना भएको हुन्छ । त्यसैगरी अपराधमा मुख्य भई काम नगरेको तर मुख्य अभियुक्तलाई अपराध गर्न वा गरीसकेको अपराध दबाउन छिपाउनमा जुनसुकै रूपमा सहयोग वा मद्दत पुऱ्याउने व्यक्ति लाई मतियार भनिन्छ ।

कानूनतः अपराध गर्ने व्यक्ति वा अभियुक्तको कसुर प्रमाणित भएको अवस्थामा निजहरूलाई सम्बन्धित देशको प्रचलित कानून बमोजिम दण्डसजाय गरिन्छ तर कतिपय अवस्थामा अपराध गर्ने अभियुक्तको आपराधिक दायित्व प्रमाणित भएको अवस्थामा पनि निजहरूलाई दण्डसजाय गरिँदैन र गरे पनि ज्याँदै न्यून दण्डसजाय गरिन्छ, त्यस्तो व्यवस्थालाई कानूनी भाषामा सामान्य प्रतिरक्षाको व्यवस्था भनिन्छ । यसरी सामान्य प्रतिरक्षाको सुविधा पाउने अवस्थामा वाल्यावस्था, पालगपन, भूल, मदिरा वा औषधिसेवन, आवश्यकता, वाध्यता र बलजपती अर्थात् विवशता र करकाप, उच्च अधिकारीको आदेश पालना तथा निजी प्रतिरक्षा पर्दछन् ।

अध्याय ४

वारदातको समयदेखी अदालती कारवाही सम्बन्धी प्रकृयागत तथा कानूनी व्यवस्थाहरु

फौजदारी न्यायमा राजनीतिक हस्तक्षेप विषयमा अनुसन्धान गर्नु भन्दा अगाडि आपराधिक गतिविधि भएदेखि अपराधको अनुसन्धान र अदालती कारवाही सम्बन्धी प्रकृयागत वा नीतिगत जानकारी प्राप्त गर्नु अनिवार्य देखिन्छ । वास्तवमा अपराध माथी पर्ने जुनसुकै प्रकारको हस्तक्षेप पनि आपराधिक गतिविधि भएदेखी अदालती कारवाही चल्दा चल्दैको अवस्थाको बीचमै सिमित हुने कुरालाई नकार्न सकिँदैन किनकि समाजमा अपराध घटेपछि सो उपर अनुसन्धान गरी अदालतले समेत निर्णय गरी सो निर्णय अन्तिम भइसके पश्चात सो उपर राजनीतिक हस्तक्षेप पर्न सक्ने अवस्था निकै कम मात्र संभावना रहन्छ, अथवा हुँदैहुँदैन भन्दा पनि अत्युक्ति नहोला ।

अपराधका सम्बन्धमा अनुसन्धान र अदालती कारवाहीका सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्नको लागि अपराधको वारेमा जानकारी राख्नु आवश्यक पर्दछ तर यस शोधपत्रको पुर्व अध्याय वा परिच्छेदमै अपराधको परिभाषाका सम्बन्धमा आवश्यक जानकारी प्रस्तुत गरिसकेको वास्तविकतालाई ध्यानमा राखेर यस अध्यायमा अपराधको परिभाषाका सम्बन्धमा विस्तृत रुपमा चर्चा परिचर्चा नगरी केवल आपराधिक गतिविधिको वारेमा मात्र चर्चा गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

वास्तवमा नेपाल कानूनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु नै अपराध हो⁴⁵⁵ अर्थात् नेपाल कानूनले अपराध भनी पहिचान र किटान गरेका कार्य समाजमा घट्नु वा हुनु नै वास्तवमा अपराध हुनु वा आपराधिक क्रियाकलाप हुनु हो । यस्तो आपराधिक क्रियाकलाप समाजमा भएमा त्यसले आपराधिक क्रियाकलापबाट प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने वा आघातित हुने पक्ष मात्र पीडित हुने नभई अप्रत्यक्ष रुपमा पुरा समाज नै पीडित हुने भएकोले त्यस्तो अपराधको रोकथामको लागि सरकारको साथै पुरा समाज नै लाग्ने गरेको वास्तविकता हामी सामु छिप्न सकेको छैन ।

नेपालमा विद्यमान ऐन कानूनले हाम्रो समाजमा आपराधिक कार्य भएको अवस्थामा सो आपराधिक कार्यको सम्बन्धमा प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी प्रहरी प्रशासनलाई सुम्पिएको पाइन्छ, अर्थात् सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूचि १ मा उल्लेखित अपराधको सम्बन्धमा दरखास्त वा सूचना दर्ता वा प्राप्त हुनासाथ सो अपराधका सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकिकातको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारी तोक्यो सो को जानकारी तालुक

⁴⁵⁵= K.D. Gaur, **A text book on the Indian panal code, 1992**, (Blakstone's Commentaries 5), (Bombay : University Press,1988), p. 52.

कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयलाई दिनुपर्दछ⁴⁵⁶ भन्ने कानूनी व्यवस्था छ । सोही व्यवस्थाको आधारमा अपराधिक क्रियाकलाप भएको सम्बन्धमा कुनै व्यक्तिले सूचना वा जानकारी दिएमा⁴⁵⁷ वा प्रहरी कार्यालय स्वयंले तत्सम्बन्धी जानकारी पाएमा प्रहरीले अनुसन्धान सम्बन्धी कार्य सुरु गर्ने गरिएको छ । यसको साथै फौजदारी कसुरको अनुसन्धान, अभियोजन र पुर्पक्षका सम्बन्धमा विशेष कानूनहरुमा विशेष कार्यविधि उल्लेख भएको रहेछ भने सोही बमोजिम हुन्छ । कुनै कसुरको सम्बन्धमा विशेष कार्यविधि उल्लेख नभएकोमा सामान्यतः निम्न कानूनद्वारा व्यवस्थित कार्यविधिको अवलम्बन गरिनु पर्दछ ।

क) सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९

ख) सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५

ग) मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्त तथा दण्ड सजायको महल

घ) न्याय प्रशासन ऐन, २०४८

(ङ) प्रमाण ऐन, २०३१

च) संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८

छ) यातना सम्बन्धी क्षतिपुर्ति ऐन, २०५३

ज) प्रहरी ऐन, २०१२

झ) प्रहरी नियमावली, २०४९

ञ) सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०४९

ट) विशेष अदालत ऐन, २०३१

ठ) लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३

ड) जिउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३

ढ) केही सार्वजनिक अपराध र सजाय ऐन, २०२७

^{४५६} = सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), नियम ४(१) ।

^{४५७} = सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, ऐजन्, दफा ३(१) ।

(ण) जासूसी ऐन, २०१८^{४५८}

४.१. जाहेरी दर्ता

४.१.१ जाहेरी दरखास्त दर्ता सम्बन्धी प्रकृया र तत्सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

समाजमा कुनैपनि आपराधिक घटना घट्नुलाई कानूनी भाषामा वारदात हुनु भनिन्छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को अनुसूचि १ अन्तर्गतको कुनैपनि व्यक्तिले कुनै पनि अपराध सम्बन्धी घटना (वारदात)वारे सूचना पाउने वित्तिकै प्रहरी अधिकृतले सो सम्बन्धी सम्पूर्ण कुरा खुल्ने गरी जाहेरी दर्ता गर्नुपर्दछ^{४५९} र अनुसूचि १ मा लेखिएको कुनै अपराध भएको वा भइरहेको वा हुन लागेको छ भन्ने कुरा थाहा पाउने व्यक्तिले तत्सम्बन्धी अपराधवारे आफूसंग भएको वा आफूले देखे जाने सम्मको सबुद प्रमाण खुलाई यथासिघ्र सो कुराको लिखित दरखास्त वा मौखिक सूचना नजिकको प्रहरी कार्यालयमा दिनुपर्नेछ^{४६०} तर अपराधको सूचना वा जाहेरी दिने व्यक्ति वा पक्षलाई अनुसन्धानको नाममा प्रहरीले अनावश्यक दुःख हैरानी दिने गरेकाले सामान्यतः पीडित पक्ष बाहेकका व्यक्ति वा पक्षले अपराधको सूचना वा जाहेरी दिने गरेको पाइँदैन ।

अपराधका सम्बन्धमा सम्पूर्ण कुराहरु खुलाएर दिइने दरखास्तलाई कानूनी भाषामा जाहेरी दरखास्त भनिन्छ । यसरी लिखित रुपमा दर्ता गर्न ल्याएको जाहेरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५ को अनुसूची १ को ढाँचामा हुनुपर्ने तर कथंकदाचित ढाँचा नमिलेको जाहेरी दर्ताको लागि आएमा सो पनि बुझिलिनुपर्दछ^{४६१} र जाहेरी दरखास्तमा अपराध भएको वा भइरहेको वा हुने सम्भावना भएको मिति, समय र ठाउँ, अपराध गर्ने व्यक्तिको नाम, ठेगाना र हुलिया, अपराधसंग सम्बन्धित सबुद प्रमाण तथा अपराधको प्रकृति र अपराधसंग सम्बन्धित अन्य विवरण सकेसम्म स्पष्ट रुपमा खुलाउनु पर्दछ^{४६२} तर अपराधको सूचना गर्न आएको कुनै व्यक्तिले कुनैपनि अपराधको सम्बन्धमा प्रहरी समक्ष मौखिक रुपमा सूचना, जानकारी वा जाहेरी दिएको अवस्थामा प्रहरीले सो अपराधको वारेमा निजलाई थाहा भएसम्मको सम्पूर्ण जानकारी खुलाई^{४६३} लेखि निजलाई पढि-वाचि सुनाई निजको सहिछाप समेत गराई राख्नुपर्दछ । यसको साथै प्रहरी

⁴⁵⁸= **फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन**, (काठमाण्डौं : कानून अन्वेषण तथा स्रोत विकास केन्द्र (सेलर्ड)२०५८), पृ २१-२२ ।

^{४५९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ३(४) ।

^{४६०}= ऐजन, दफा ३(१) ।

^{४६१}= ज्ञाईन्द्र बहादुर श्रेष्ठ, **ऐन संग्रह, एक टिप्पणी**, ते.सं., (काठमाण्डौं : पैरवी प्रकाशन, २०५५), पृ. १५६ ।

^{४६२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ३(२) र (३) ।

⁴⁶³. ऐजन, दफा ३(२) ।

कर्मचारीले अन्यत्र कतैबाट प्राप्त गरेको अपराधको सूचनालाई तोकिएको ढाँचाको दर्ता किताबमा दर्ता गरी राख्नुपर्नेछ।^{४६४} यसरी सूचना पाएको वा जाहेरी दर्ता भएको लगत्तै (तुरुन्तै) प्रहरीले अनुसन्धान कारवाही शुरु गर्नुपर्दछ तर हुलाकद्वारा वा व्यक्तिमार्फत पठाएका जाहेरी दरखास्त वा सूचनाको व्यहोरा सम्बन्धित व्यक्तिले स्वीकार गरी सनाखत नगरेसम्म त्यस्तो दरखास्त वा सूचना उपरको कारवाही गर्न प्रहरी बाध्य नहुने हुँदा त्यस्तो सूचना वा जाहेरीको आधारमा प्रहरीले तुरुन्त अनुसन्धानको कार्य नगरि स्थगित समेत गर्न सक्नेछ।^{४६५}

कुनै दरखास्त वा सूचना सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा आफै आएर नदिई कुनै व्यक्तिमार्फत पठाएमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले त्यस्तो दरखास्त बुझी त्यसको भरपाई (अनुसूची २ बमोजिम) तोकिएको ढाँचामा त्यस्तो सूचना वा दरखास्त लिई आउने व्यक्तिलाई दिनुपर्दछ।^{४६६} त्यस्तो दरखास्तको ढाँचा नमिलेको भएपनि बुझिलिनुपर्दछ। त्यस्तो दरखास्तको सम्बन्धमा अन्य कुनै आवश्यक कुरा खुलाउनुपर्ने देखिएमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले दरखास्त वा सूचना पठाउने व्यक्तिकहाँ कर्मचारी पठाई वा निजलाई कार्यालयमै भिकाई आवश्यक कुराहरु खुलाई लिन सक्नेछ।^{४६७}

जाहेरवालाले लिखित जाहेरी दरखास्त दिनआएको अवस्थामा सो जाहेरीमा कुनै कुरा अस्पष्ट भएमा सो अस्पष्ट कुरालाई सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले स्पष्टरूपमा लिपिवद्ध गराउनुपर्दछ भने मौखिकरूपमा आएको जाहेरीमा जाहेरवालाको भनाई अनुरूप नै मिति लगायतका सम्पूर्ण विवरणहरु र तत्सम्बन्धी उपलब्ध भएका सम्पूर्ण प्रमाणहरु उल्लेख गर्नुपर्ने, जाहेरवालाले साक्षिको नाम उल्लेख गरेको अवस्थामा साँक्षिहरुको नाम, थर, ठेगाना स्पष्टसंग खुलाउनुपर्दछ तर जाहेरी दरखास्तलाई कुनै विवरणहरु थपि वा तलमाथि पार्ने तथा जाहेरवालाको शब्दको अर्थ लगाउने निहुँमा आफ्ना शब्दहरु राख्नु (घुसाउनु) हुदैन⁴⁶⁸ यद्यपि व्यवहारमा जाहेरी दिन जाँदा प्रहरीले नै यो यस्तो भाषा राखेर जाहेरी तयार गर्नुहोस् भन्ने सल्लाह दिने गरेको पाइन्छ जसअनुरूप प्रहरीको सल्लाह बमोजिम संशोधित जाहेरी प्रहरीले तुरुन्त दर्ता गरिदिने तर प्रहरीको सल्लाहमा संशोधन नगरिएको जाहेरी प्रहरीले दर्ता गर्न समेत हिचकिचाउने गरिएको पाइन्छ।

अभियोग पत्र दर्ता गर्न ल्याउँदा वा तत्सम्बन्धी मौखिक सूचना प्रहरी कार्यालयमा दिँदा समेत सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले अपराधको सूचना दर्ता गर्न इन्कार गरेमा अपराधको सूचना दर्ता गर्न इन्कार गरेमा अपराधको सूचना गर्ने व्यक्तिले सो कुरा खुलाई सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा

^{४६४}= ऐजन्, दफा ३(४)।

^{४६५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम ४ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांस।

^{४६६}= ऐजन्, नियम ३(३)।

^{४६७}= ऐजन्, नियम ३(४)।

⁴⁶⁸= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ २४-२६।

त्यसरी अपराधको सूचना दर्ता गर्नुपर्ने प्रहरी कार्यालय भन्दा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयमा अपराधको सूचना दिन सक्नेछ । त्यसरी सूचना प्राप्त गर्ने प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा प्रहरी कार्यालयका प्रहरी कर्मचारीले सो कुराको अभिलेख राखी आवश्यक कारवाहीको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनुपर्नेछ । यसरी प्राप्त हुन आएको अपराधको सूचनालाई सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले नियम^{४६९} बमोजिम दर्ता गर्नुपर्दछ ।^{४७०} यसरी दर्ता गर्न ल्याइएको जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न कुनै शुल्क लाग्दैन । कानूनतः जुनसुकै अपराधका सम्बन्धमा जाहेरी दरखास्त परेपछि त्यस्तो जाहेरवालालाई सो को भर्पाई दिनुपर्दछ यद्यपि हालका दिनमा प्रहरीले जाहेरी दरखास्त दर्ता गरेपछि दर्ता नम्बर दिने गरेको पाइन्छ ।

४.२. प्रहरी अनुसन्धान

४.२.१ अपराध अनुसन्धान र तहकिकात सम्बन्धी प्रकृयागत तथा कानूनी व्यवस्थाहरु

नेपालका प्रचलित ऐन, कानूनहरुले अपराध अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने अधिकार प्रहरीलाई तोकेको छ । यिनै कानूनी व्यवस्थाहरुको आधारमा प्रहरीले जाहेरी वा सूचना प्राप्त गर्नासाथै वारदात स्थलमा गएर अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने दायित्व प्रहरीको हो किनकि घटनास्थलमा प्राप्त हुने प्रमाणहरु अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छन् । अतः त्यस्ता प्रमाणहरुको संकलन गर्न र संरक्षण गर्न अनुसन्धान कर्ताले तत्काल कारवाही शुरु गर्नुपर्दछ ।^{४७१} जसको लागि जाहेरी वा सूचना प्राप्त हुनासाथ सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कर्मचारी तोक्नुपर्दछ । अपराधको प्रकृति र गम्भिरतालाई हेरी तहकिकात गर्ने प्रहरीको सहयोगको लागि छुट्टै अनुसन्धान टोली समेत गठन गर्न सकिन्छ । अपराधको प्रकृति अनुसार एकभन्दा बढि विशेषज्ञहरुले अपराधको अनुसन्धान गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः त्यसरी समुह निर्माण गर्दा अनुसन्धानमा सहजता मात्र होइन, प्रमाणको आधिकारिकता समेत प्रबल रहन्छ ।

फौजदारी अपराधहरु समाज, राष्ट्र वा प्रत्येक नागरिकको जीउ, धन र स्वतन्त्रता जस्तो विषयहरुसंग सम्बन्धित हुने भएकोले राष्ट्र र नागरिकहरुको तत्सम्बन्धी हक, अधिकार र स्वतन्त्रताहरुको प्रत्याभुतितर्फ सन्निकटता राखेकै कारणले अधिकांश फौजदारी अपराधहरुको अनुसन्धानको चरणदेखि अदालतको अन्तिम तहसम्मको कानूनी कारवाहीमा सरकारको प्रत्यक्ष र अहम भूमिका रहेको हुन्छ यसर्थ समाजमा कुनै प्रकारको आपराधिक कृयाकलाप भएको वा भईरहेको वा हुन लागेको कुरा सार्वजनिक भएमा वा तत्सम्बन्धी जानकारी प्राप्त भएमा सम्बन्धित

⁴⁶⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा २ को उपदफा ४ ।

^{४७०}= ऐजन्, दफा ३(५) र (६) ।

^{४७१}= ऐजन्, दफा ४(१) ।

क्षेत्रको प्रहरी कार्यालयका कम्तिमा प्रहरी सहायक निरिक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले अनुसन्धान तहकिकात गर्नुको साथै सम्पूर्ण प्रमाणहरु संकलन गरी^{४७२} अपराधको अवस्था, प्रकृति हेरी तत्सम्बन्धमा आवश्यक मुचुल्काहरु समेत तयार गरी^{४७३} अपराधको सम्बन्धमा अनुसन्धानको प्रारम्भिक प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पेस गर्नुपर्दछ।^{४७४}

४.२.२ प्रारम्भिक प्रतिवेदन र अपराध अनुसन्धान तहकिकात

समाजमा कुनै पनि आपरधाधिक घटना घटनासाथै तुरुन्त प्रहरी कर्मचारीले अनुसन्धानको कार्य शुरु गर्नुपर्ने हुन्छ यद्यपि प्रहरी कार्यालयले अपराध अनुसन्धान र तहकिकातको कार्य शुरु गर्नु भन्दा अगाडि त्यसको जानकारी अनुसन्धान तहकिकातको लागि आफ्नो तालुक कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालय^{४७५}लाई जानकारी दिनुपर्दछ। वास्तवमा अभियोजन कार्य सरकारी वकीलबाट हुने हुँदा अनुसन्धानको बारेमा उसले मौकामा जानकारी पाउन सकेमा प्रहरीलाई निर्देशन गर्न सकी अनुसन्धानमा प्रभावकारीता आउन सक्छ^{४७६} तर व्यवहारमा त्यसो हुन सकेको पाइँदैन।

सामान्यतया कुनैपनि अपराधको तहकिकात गर्नु अगाडि तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले आफूले के-के कुराको अनुसन्धान तहकिकात गर्ने हो, त्यसको विवरण उल्लेख गरी सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा अपराध सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनुपर्दछ।^{४७७} यस प्रतिवेदनको आधारमा सरकारी वकीलले सो अपराधका सम्बन्धमा कसरी अनुसन्धान गर्नुपर्दछ भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन समेत दिन सक्दछ।^{४७८} यसरी सरकारी वकीलले आवश्यक निर्देशन दिएको अवस्थामा उक्त निर्देशनको पालना गर्नु अनुसन्धान अधिकारीको कानूनी कर्तव्य समेत हुन आउँछ तर अधिकांश अवस्थामा सरकारी वकीलले अनुसन्धान अधिकारीलाई दिएको निर्देशन बमोजिम काम नहुने मात्र नभई त्यस्तो निर्देशनलाई आफू माथिको दवाव र हस्तक्षेप ठान्ने गरिएको छ।

अपराध अनुसन्धान र तहकिकातका सम्बन्धमा गरिएको यस व्यवस्थाको प्रमुख उद्देश्य भनेको कुनै पनि व्यक्तिलाई हक, अधिकार र स्वतन्त्रता कुण्ठित भएकै कारण पीडित हुन नपरोस् र कुनै पनि

^{४७२}= ऐजन्, दफा ७ (१)।

^{४७३}= ऐजन्, दफा ७ (२)।

^{४७४}= ऐजन्, दफा ६ (१)।

^{४७५}= ऐजन्, दफा ६ (१)।

^{४७६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. २४-२६।

^{४७७}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ६ (१)।

^{४७८}= ऐजन्, दफा ६ (२)।

निर्दोष व्यक्तिले अपराध अनुसन्धानको क्रममा अनावश्यक दुःख र झमेला व्यहोर्नुपरेको कारणले पीडित हुन नपरोस् भन्ने रहेको छ जुन नेपाल जस्तो कानूनी राज्यको चाहना समेत हो । प्रारम्भिक प्रतिवेदनले सम्बन्धित अपराधको अनुसन्धान त्यसमा प्रयुक्त हुने कानूनका बीचमा कडी कायम गर्न मद्दत गर्दछ । समग्रमा भन्नु पर्दा अपराध प्रति सरकारी वकीलको ध्यान आकर्षित गर्दछ यसर्थ प्रारम्भिक प्रतिवेदनलाई अनुसन्धानकर्ता एवं अभियोजनकर्ता दुबैले गम्भिर सरोकारको विषयका रूपमा लिनुपर्दछ ।^{४७९} यसो गर्न सकेमा न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्न लामो समय कुर्नुपर्दैन ।

यसको साथै गम्भिर प्रकृतिका र निकै सम्वेदनशील मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकातलाई वढि विश्वसनिय र प्रभावकारी बनाउनको लागि तत्सम्बन्धमा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयको कुनै माथिल्लो दर्जाको प्रहरी अधिकारीले अनुगमन, सुपरिवेक्षण र मिसिल अध्ययन गरी आवश्यक निर्देशन लिखित रूपमा दिनु उपयुक्त देखिन्छ । सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको प्रमुखले पनि अनुसन्धान गर्न तोकिएको अधिकारीले प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान गरे नगरेको बारेमा जानकारी लिई आवश्यक निर्देशन दिनुपर्दछ ।

४.२.३ प्रारम्भिक प्रमाण संकलन

अपराध अनुसन्धानको अर्को महत्वपूर्ण चरण भनेको प्रारम्भिक प्रमाण संकलन हो तसर्थ अपराधको सूचना वा जाहेरी प्राप्त भएपछि अपराधको प्रकृतिलाई समेत ध्यानमा राखी सम्बन्धित कार्यालय प्रमुख वा तोकिएको अनुसन्धान अधिकारीद्वारा देहाय बमोजिम गर्नुपर्दछ ।

क. घटनाको प्रकृति अनुसार के कस्ता बैज्ञानिक साधनहरु (फोटोग्राफ, फिंगर प्रिन्ट संकलन गर्ने व्यक्ति वा भौतिक सबुद संकलनकर्ता वा प्रहरी कुकुरहरु) को आवश्यकता पर्न सक्दछ, सो अनुसारको टोली घटनास्थलमा पठाउने ।

ख. घटनासंग सम्बन्धित पीडित पक्ष, साक्षी, गवाह तथा कानून बमोजिम रोहबरमा राख्नु पर्ने व्यक्तिहरूसंग सम्पर्क र समन्वय राख्ने ।

ग. अपराधको तहकिकातको सन्दर्भमा कुनै विशेषज्ञको राय लिनुपर्ने देखिएमा सो समेत लिने ।

घ. घटनाको प्रकृति हेरी कुन मुद्दामा के कस्ता साधन, सामग्री आदिको आवश्यकता पर्दछ सो को विषयगत फेहरिस्त तयार गरी साथमा लैजाने ।

ङ) घटनासंग सम्बन्धित वा प्रकृति अनुसारको कानून र तत्सम्बन्धी नजिरहरुको अध्ययन गर्ने ।

^{४७९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. २९ ।

च) आवश्यकता अनुसार सरकारी वकीलसंग कानूनी परामर्श लिने र बराबर सम्पर्क कायम गरी अनुसन्धान कार्यमा थप मद्दत लिने तर्फ अग्रसर हुने ।

अपराध अनुसन्धान र तहकिकातको सम्बन्धमा यस प्रकारका प्रकृया पुरा गर्नुको उद्देश्य भनेकै अनुसन्धान कार्यको लागि पुरा गर्नुपर्ने कानूनी प्रावधानहरु पुरा गर्नु नै हो भन्दा अत्युक्ति नहोला । यसप्रकारका प्रावधानहरु पुरा गरेपश्चात् नै वास्तवमा अपराधको सम्बन्धमा अनुसन्धान शुरु गर्नुपर्ने हो तर पनि अधिकांश अवस्थामा यस प्रकारका प्रावधानहरु पुरा नगरी अनुसन्धान तहकिकात शुरु गर्ने गरिन्छ, जसले गर्दा त्यस्तो अपराधमा गरिएको अनुसन्धान व्यर्थको वा प्रभावहिन हुने अवस्था आउँदछ तसर्थ एकातर्फ यस प्रकारका प्रकृयाहरु पुरा गर्ने कार्य भइरहेको हुन्छ भने अर्कोतिर अनुसन्धान तहकिकातको कार्य पनि सुचारुरूपले संचालन भइरहेको हुन्छ र अनुसन्धानपूर्वका कानूनी प्रावधानहरु अभै स्पष्ट रूपमा भन्नुपर्दा बन्देजहरु पुरा नगरी अनुसन्धान शुरु गर्न नसक्ने र नमिल्ने अवस्थामा पनि वारदातको क्षेत्र भने पूर्णरूपमा सुरक्षित राख्ने गरिएको पाइन्छ ।

कुनै प्रहरी कर्मचारीले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को अनुसूचि १ मा उल्लेखित कुनै अपराध भएको वा भइरहेको वा हुन लागेको जानकारी पाएमा निजले यथाशिघ्र अपराधलाई रोक्ने, अपराधसंग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिने र अपराधी भाग्ने, उम्कन नपाउने तवरले अनुसन्धान गर्नुपर्दछ र तत्सम्बन्धमा तत्कालै कारबाही नगरेमा अपराध हुने वा अपराधसंग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुने वा अपराधी भाग्ने, उम्कने सम्भावना भएमा सो प्रहरी कर्मचारीले आवश्यकता अनुसार अर्को प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रमा समेत गई त्यस सम्बन्धमा आवश्यक उपरोक्त काम कारवाही गर्न सक्नेछ तर त्यसरी अर्को प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रमा प्रवेश गरिएमा त्यसको जानकारी त्यस इलाकाको प्रहरी कार्यालयमा दिनुपर्दछ।^{४८०} यसरी प्रहरीले सवुद प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिनेको लागि देहायका कार्य गर्न सक्दछन् ।

क) अपराध हुनबाट रोक्ने वा अपराध हुन नदिने व्यवस्था गर्ने ।

ख) अपराध भइसकेको भए अपराधसंग सम्बन्धित कुनै प्रमाण जस्तै: फिङ्गर प्रिन्ट, रगत, वीर्य, रौं आदि लोप वा नाश हुन नदिने र तिनको संकलन गर्ने व्यवस्था मिलाउने,^{४८१} प्रमाण संकलन गर्दा संकलित प्रमाणको सनाखत हुने गरी रीतपूर्वकको मुचुल्का तयार गर्नुपर्ने ।^{४८२}

ग) यसरी फिङ्गर प्रिन्ट आदि प्रमाण उठाउन नसक्ने भएमा त्यसको कारण सहित मुचुल्का बनाउनुपर्ने ।

^{४८०}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ४ (१) ।

^{४८१}= ऐजन, दफा ७ (१) ।

^{४८२}. ऐजन, दफा ७ (२) ।

- घ) अपराधको प्रकृतिको आधारमा घटनासंग सम्बन्धित प्रमाणको रूपमा आवश्यक पर्ने चीज, वस्तु, रगत, वीर्य, रौं, हातहतियार, औजार आदि संकलन गर्ने रितपूर्वक प्याकिंग तथा सो को मुचुल्का समेत गरी सम्बन्धित बैज्ञानिक प्रयोगशालामा ठीक हालतमा पुग्ने गरी पठाउने।^{४८३}
- ङ) त्यस्तो चीजवस्तुहरु प्रयोगशालामा पुऱ्याउँदासम्म साबिक स्थितिमा फरक पर्न समेत सक्ने भएका हुँदा घटनास्थलमा गरिएका प्रकृति मुचुल्का र फरक पर्न गएका कारण समेत सम्बन्धित विशेषज्ञलाई स्पष्ट हुने गरी जानकारी दिने र आवश्यक सहयोग गर्ने।^{४८४}
- च) बैज्ञानिक परीक्षणको लागि पठाइएका भौतिक चीजवस्तुहरुको परीक्षण प्रतिवेदन समयमा सम्बन्धित विशेषज्ञसँग सम्पर्क र समन्वय राखी उपलब्ध गराउने।^{४८५}
- छ) अपराध गर्ने व्यक्ति भाग्न वा उम्कन नपाउने व्यवस्था गर्ने^{४८६} र
- ज) अपराध गर्ने व्यक्तिलाई पक्राउ गरी हिरासतमा लिने।^{४८७}

४.२.४. भौतिक सबुत प्रमाणको खोजी

अपराधसंग सम्बन्धित घटनास्थलमा पाइन सक्ने र अपराधीले अन्यत्र फाली लुकाएका वा पाइन सक्ने भौतिक सबुदहरुको खोजी एवं संकलन देहाय बमोजिम गर्नुपर्दछ।

- घटनास्थलमा असम्बन्धित व्यक्ति प्रवेश गर्न नदिई सुरक्षित राखिनुपर्दछ।^{४८८}
- सम्बन्धित खटिएका अनुसन्धान अधिकृतले भौतिक सबुद संकलन गर्दा फोटोग्राफर, फिंगर प्रिन्ट उठाउने विशेषज्ञ वा SOCO (सिन अफ क्राइम अफिसर) द्वारा संकलन गर्न लगाउनुपर्दछ।^{४८९}
- घटनास्थलबाट वा अन्यत्रबाट अपराधसंग सम्बन्धित भौतिक सबुद संकलन गरिएका चीजवस्तुहरुको कानून बमोजिम मुचुल्का गर्ने गर्नुपर्दछ।^{४९०}

483 = ऐजन, दफा १२।

484 = ऐजन।

485 = ऐजन, दफा १३।

486 = ऐजन, दफा १४।

४८७ = ऐजन।

488 = पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम ४(३)।

489 = पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. ३०।

490 = पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ७(२)।

- परीक्षणको लागि चाहिने मात्राको परिमाणमा संकलन गरिएका चीजवस्तुहरुको कानून बमोजिम मुचुल्का गर्ने गर्नुपर्दछ।^{४९१}

४.२.५. शंकास्पद व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने र अनुसन्धानको लागि हिरासतमा लिने, म्याद थप गर्ने तथा हिरासतबाट छोड्ने सम्बन्धी कार्यविधि र कानूनी व्यवस्था

अपराधको प्रारम्भिक अनुसन्धानको क्रममा वारदातमा फेला परेका सबुद प्रमाणहरुका आधारमा अपराधमा संलग्न रहेका शंका गर्नुपर्ने वा पक्राउ गर्नुपर्ने मनासिव कारण देखिएमा, शंकास्पद वा अभियुक्त ठहर्‍याईएको व्यक्तिलाई थप अनुसन्धानको लागि प्रहरीले पक्राउ गरी थुनामा राख्न सक्दछ।^{४९२} यसरी कुनै पनि शंकास्पद व्यक्तिलाई पक्राउ गर्दा पक्राउ गरीएको कारण सहितको सूचना दिई निजलाई तोकिएको ढाँचा^{४९३}को पक्राउ पुर्जी दिएर मात्र पक्राउ गर्नुपर्दछ भन्ने कानूनी व्यवस्था भएपनि पक्राउ पुर्जि विना पक्राउ गरिएका घटना पनि नभएका भने होइनन्।

सामान्यतया कुनै पनि अपराधको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा व्यक्तिलाई थुनामा राखेर अनुसन्धान गर्ने व्यवस्थालाई कानूनले निरुत्साहित गर्न खोजेको छ किनकि त्यसरी पक्राउ परेको व्यक्तिलाई थुना वा हिरासतमै राखी अनुसन्धान नगरेको अवस्थामा त्यस्तो अनुसन्धान अधुरो र प्रभावहिन हुने प्रयाप्त कारण विद्यमान भएको अवस्थामा मात्र हिरासत वा थुनामा राखेर अनुसन्धान गर्न सक्ने व्यवस्था नेपाल कानूनमा छ।

प्रचलित कानून^{४९४} बमोजिम पक्राउ परेको व्यक्तिलाई थुनामा राख्नु पर्दाको अवस्थामा कानूनले तोकेको^{४९५} रीत पुर्‍याई तोकिएको ढाँचा^{४९६} बमोजिमको थुनुवा पूर्जा दिएर मात्र हिरासतमा राख्नुपर्दछ।^{४९७} अपराध अनुसन्धानको क्रममा पक्राउ परेको व्यक्तिलाई थुना (हिरासत) मै राखेर अनुसन्धान तहकिकात गर्नु पर्ने अवस्थामा त्यस्तो शंकास्पद व्यक्ति (अभियुक्त) लाई अनुसन्धानको लागि २४ घण्टा मात्र थुनामा राख्न सकिन्छ^{४९८} तर २४ घण्टाभित्र अनुसन्धान, तहकिकात पुरा नहुने भई त्यस्तो व्यक्तिलाई थप समय थुनामा राख्नुपर्ने देखिएमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले निजलाई अदालत समक्ष उपस्थित गराई अदालतको अनुमति लिएर मात्र थप २५

^{४९१}= ऐजन्त।

^{४९२}= ऐजन्त, दफा १४।

^{४९३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, अनूसूचि ११।

^{४९४}= सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम ९(३)।

^{४९५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को दफा १५।

^{४९६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, अनूसूचि १२।

^{४९७}= ऐजन्त, नियम ९।

^{४९८}= नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), धारा १४ को उपधारा ६।

दिन⁴⁹⁹ (लागू औषध मुद्दामा ९० दिन⁵⁰⁰ र भ्रष्टाचार सम्बन्धी मुद्दामा ६ महिना अर्थात् १८० दिन⁵⁰¹) मा नवढाई तहकिकातको लागि थुनामा राख्न सकिन्छ ।

यसरी अदालतसंग अनुमति माग्दा थुनामा परेको व्यक्ति उपरको अभियोग, त्यसको आधार, निजलाई थुनामै राखी तहकिकात गर्नुपर्ने कारण र निजको बयान कागज भइसकेको भए बयान कागजको व्यहोरा स्पष्टरूपमा उल्लेख गर्नुपर्छ ।⁵⁰² यस्तो अवस्थामा अदालतले पनि सम्बन्धित कागजात हेरी तहकिकात सन्तोषजनक रूपमा भए नभएको विचार गरी सन्तोषजनक रूपमा तहकिकात भइरहेको देखिएमा एकै पटक वा पटक-पटक गरी बढिमा पच्चीस दिनसम्म थुनामा राख्ने अनुमति दिन सक्नेछ ।⁵⁰³ यसरी २४ घण्टाको लागि प्रहरी स्वयंले वा अदालतको आदेशले बढिमा २५ दिनसम्म थुनामा राख्नु पर्ने भएमा कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा र छोड्दा सम्भव भएसम्म सरकारी सेवामा रहेका चिकित्सक र चिकित्सक उपलब्ध हुन नसकेको अवस्थामा सम्बन्धित अधिकारी आफैले निजको शारीरिक स्थितिको जाँच गरी गराई सो को अभिलेख खडा गरी राख्नुपर्दछ र त्यस्तो शारीरिक वा मानसिक स्थितिको जाँच सम्बन्धी प्रतिवेदनको एकप्रति सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउनुपर्नेछ⁵⁰⁴ यद्यपि म्याद थपको यस्तो व्यवस्थालाई अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो सुविधाको रूपमा प्रयोग गर्नु हुँदैन किनकि चाँडो मुद्दा पेश हुनु थुनुवाको अधिकार हो भने अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य पनि हो ।⁵⁰⁵ यसो हुन सकेमा न्यायपालिकाप्रति आम नागरिकहरुको आशंथा, विश्वास र सम्मानको भावनामा समेत बृद्धि हुन पुग्दछ ।

अनुसन्धान तहकिकातको सिलसिलामा हिरासतमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई पछि प्रमाण बुझ्दै जाँदा हिरासतमा राखिरहन आवश्यक नदेखिएमा वा निज सो अपराधमा संलग्न भएको नपाइएको अवस्थामा निजलाई कानूनतः थुना वा हिरासत मुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी प्रचलित कानून बमोजिम हिरासतमा राखिएको व्यक्ति अभियुक्तलाई हिरासतबाट छोड्दा वा थुनामुक्त गर्दा तोकिए बमोजिम सरकारी वकीलको सहमति लिई वा अवस्थानुसार नलिई मनासिव कारण सहितको पर्चा खडा गरी हाँजिर जमानीमा छोड्न सकिन्छ⁵⁰⁶ अपितु कतिपय अवस्थामा अपराधको गंभीरता र प्रकृति, अभियुक्तहरुको स्थिति समेतलाई मध्यनजर राखी भरसक अभियुक्तलाई हिरासतमै नराखी अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने र अनुसन्धान तहकिकात पश्चात् निजका विरुद्ध यथेष्ट प्रमाणहरु

⁴⁹⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १५(४) ।

^{५००}= लागू औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा २२(ग) ।

^{५०१}= भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा ३१(४) ।

^{५०२}= पूर्ववत् पा.टि. नं.३, दफा १५ को उपदफा १ र २ ।

^{५०३}= ऐजन्, दफा १५ को उपदफा ४ ।

^{५०४}= यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा ३ को उपदफा २ र ३ ।

^{५०५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. २३ ।

^{५०६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा २१ ।

प्राप्त भएको अवस्थामा मात्र निजलाई हिरासतमा राखी मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था पनि छ⁵⁰⁷ तर पक्राउ परेका अभियुक्तको तर्फबाट थुनछेकको समयमा कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्व नभएको अवस्थामा हिरासतमा नराखी धरौटि तारेख वा साधारण तारेखमा बसी मुद्दामा प्रतिरक्षा गर्ने अवसर प्रदान गरेको पाइँदैन ।

४.२.६. अभियुक्तको खोजी

अपराध अनुसन्धानको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको अभियुक्तको खोजी गर्नु हो । जवसम्म अभियुक्तको पहिचान गर्न सकिँदैन तवसम्म भएको सम्पूर्ण अनुसन्धानका कार्य विफल भएको मानिन्छ । घटनासंग सम्बन्धित शंकित व्यक्तिको खोजी तथा पक्राउ सम्बन्धित कारवाही गरिँदा प्रहरी कार्यालय तथा प्रहरी कर्मचारीले कानूनले तोकेको कार्यविधि प्रति सम्वेदनशील रही देहाय बमोजिम गर्नुपर्दछ ।

- शंकित व्यक्तिहरुको पहिचान गर्ने, खोजतलास तथा पक्राउको लागि हुलिया जारी गर्ने ।^{५०८}
- तत्काल भाग्ने उम्कने, लुकीछिपी बस्न सक्ने स्थानहरुमा नाकाबन्दी चेक जाँच गर्ने गराउने व्यवस्था मिलाउने ।^{५०९}
- शंकित व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नु पूर्व निज विरुद्ध लाग्न सक्ने सबुद प्रमाणहरु संकलन गर्ने, गराउने ।^{५१०}
- शंकित व्यक्तिकै ठेगाना रहने स्थानमा निजकै नाम भएको वा नाम मिल्ने सोही स्थानमा अन्य व्यक्तिहरु हुनसक्ने सम्भावना भएकोले घटनासंग संलग्न व्यक्ति कुन हो एकिन गरी पक्राउ कार्य गर्ने ।^{५११}

अभियुक्तको खोजी गर्ने कार्यका अलावा अपराधसंग सम्बन्धित अन्य कुराहरुको वारेमा अनुसन्धान गर्नको लागि प्रहरीले प्रहरी कुकुरको पनि प्रयोग गर्ने गरेको छ अर्थात् अपराध अनुसन्धान कार्यमा वि.सं. २०२६ सालदेखि नेपाल प्रहरीले प्रहरी कुकुरको व्यवस्था गरी देहाय बमोजिमका अपराधहरुको अनुसन्धानमा **Sniffing** कार्यमा प्रयोगमा ल्याएको छ।

क) खुनडाँका, चोरी, कर्तव्य ज्यान, अपराधसंग सम्बन्धित अपराधीको खोजी गर्ने ।

^{५०७}= मुलुकी ऐन २०२०, एघारौँ सं. (काठमाण्डौँ : कानून किताव व्यवस्था समिति, २०५९), अदालती बन्दोवस्तको महलको दफा ११८ ।

^{५०८}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ ४३ ।

^{५०९}= ऐजन ।

^{५१०}= पूर्ववत् पा.टि. नं.३, दफा ७ ।

^{५११}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ ४३ ।

ख) लागू औषधको खोजी गर्ने ।

ग) विस्फोटक पदार्थ तथा हातहतियारको खोजी ।

घ) २०४७ सालदेखी क्षेत्रिय स्तरसम्म प्रहरी कुकुर राखिने व्यवस्था भएको, हाल पूर्व क्षेत्रको धरानमा, पश्चिम क्षेत्रको पोखरामा र केन्द्र (काठमाण्डौं) मा समेत राखीएको प्रहरी कुकुरको सहयोगबाट अपराधी पक्राउ गर्ने कार्यमा फलदायी परिणाम गरेको पाइएको छ ।

तसर्थ अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धानका क्रममा यस विधिको प्रयोग गर्ने र सो बाट अभियुक्तको खोजी र प्रमाणको संकलन गर्ने कुरातर्फ पनि विशेष ध्यान दिनुपर्दछ।^{५१२}

४.२.७. बयान

अपराध अनुसन्धानका क्रममा पक्राउ परेको व्यक्तिलाई सोधपुछ गर्ने र बयान लिने अधिकार अनुसन्धानकर्तालाई रहेको छ तर त्यस्तो बयान अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष गराउनुपर्ने व्यवस्था नेपाल कानूनमा छ^{५१३} यद्यपि यसरी गर्ने बयानलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले व्यक्तिको स्वऐच्छ्यमा राखेको छ । अतः जबर्जस्ती वा करकापले निजको बयान लिन हुँदैन र अभियुक्तलाई कानून व्यवसायी राख्न पाउने जानकारी गराउनुको साथै कानून व्यवसायी मुकरर (नियुक्त) गरेमा वा गर्न चाहेमा कानून व्यवसायीसंग सल्लाह गर्न समेत दिनुपर्दछ^{५१४} भने नीजि खर्चमा कानून व्यवसायी नियुक्त गर्न नसक्ने अभियुक्तलाई कानूनी सहायताको लागि अनुरोध गर्न चाहे नचाहेको सोधनुपर्दछ तर व्यवहारमा आफ्नो तर्फबाट कानून व्यवसायी नियुक्त गर्न नसक्ने अभियुक्तलाई निशुल्क कानूनी सहायता उपलब्ध हुन सक्ने सम्बन्धमा परामर्श दिने र सो सुविधा उपलब्ध गराउने तर्फ कुनै कार्य भएको पाइँदैन ।

अनुसन्धानकर्ताले पक्राउ परेका व्यक्तिहरूलाई सोधपुछ गर्दा वा बयान लिँदा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ र नेपाल अधिराज्य पक्ष भएका अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजहरू तर्फ ध्यान दिनु आवश्यक छ । यस प्रकारका सम्पूर्ण कार्यविधि पुरा गरिसकेपछिमात्र अभियुक्तलाई राम्ररी बुझाई उसले सबै कुरा बुझि सकेपछि बयान दिन तयार भएमा मात्र बयान लिनुपर्दछ । बयान लिँदा शारीरिक वा मानसिक यातना डर, धाक, धम्की वा प्रलोभन केही दिनुहुँदैन ।

४.२.८. कागज गराउने

^{५१२} = ऐजन्त, पृ. ४२ ।

^{५१३} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा २९ ।

^{५१४} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ४४, धारा १४(५) ।

कसुर प्रमाणित गर्ने दायित्व अभियोजन पक्षमा रहन्छ।^{५१५} त्यो दायित्व तब मात्र पूरा हुन सक्दछ, जब अनुसन्धान प्रभावकारी हुन सक्दछ। अतः अनुसन्धानकर्ताले पर्याप्त प्रमाणको संकलन गर्न सक्नुपर्दछ। यस क्रममा अनुसन्धान अधिकारीले अपराधको विवरणका सन्दर्भमा शंकास्पद देखिएको तथा तत्सम्बन्धमा कुनै महत्वपूर्ण कुरा थाहा छ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने कुनै मनासिव कारण भएको व्यक्तिलाई तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारी (अनुसन्धान अधिकारी) ले सोधपुछ गरी आवश्यक देखेमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को दफा ९(२) बमोजिम निजको कुरा बयानको रूपमा लेखबद्ध गरी राख्न सक्नेछ^{५१६} भने त्यस्तो आपराधिक घटना (मुद्दा) देखे, जान्ने वा थाहापाउने आवश्यक अन्य व्यक्तिहरूसंग समेत अनुसन्धान अधिकारीले सोधपुछ गरी सम्बन्धित घटना वा अपराध (मुद्दा) का सम्बन्धमा निजहरूले देखे, जाने, बुझेसम्मको यथार्थ व्यहोरा खुलाई कानूनद्वारा निर्धारित ढाँचामा^{५१७} कागज गराउनु पर्दछ^{५१८} तर व्यवहारमा भने अनुसन्धान अधिकारी प्रहरीले जाहेरी दरखास्त र अपराध अनुसन्धानलाई समर्थन मिल्ने गरी जवर्जस्ती कागज गराउने गरेको पाइन्छ।

४.२.९ खानतलासी

कुनै अपराधको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले त्यस्तो अपराधसंग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति वा दसी प्रमाण कुनै व्यक्तिसंग वा कुनै ठाउँमा छ भन्ने शंका गर्नुपर्ने मनासिव कारण भएमा निजले त्यस्तो व्यक्ति वा ठाउँको तोकिए बमोजिम खानतलासी लिन सक्नेछ तर कुनै महिलाको जिउको तलासी लिनुपर्दा महिला प्रहरी वा अन्य कुनै महिलाद्वारा नै लिन लगाउनु पर्दछ^{५१९}

खानतलासी लिनपर्ने ठाउँ वा व्यक्ति अन्य प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रभित्र पर्ने भए अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कर्मचारीले सो प्रहरी कार्यालयलाई खानतलासीको लागि लिखित अनुरोध गर्न सकिन्छ, यसरी अनुरोध भएमा कम्तीमा प्र.स.नि. दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले त्यस्तो ठाउँ वा व्यक्तिको खानतलासी लिई मुचुल्का अनुरोध गर्ने प्रहरी कर्मचारीकहाँ पठाउनुपर्दछ^{५२०} तर सो बमोजिम अन्य प्रहरी कार्यालयलाई लेखी पठाउँदा कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुने सम्भावना छ भन्ने लागेमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारी आफैले खानतलासी लिनुपर्ने व्यक्तिकहाँ वा ठाउँमा गई यस दफा

^{५१५}= डा. के.आई. सिंह समेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मुद्दा : राजकाज सम्बन्धी श्री ५ को सरकारप्रति घृणा,द्वेष, अपहेलना गरे गराए भन्ने, ने.का.प. (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत, २०५२), भाग ७, अंक ३, नि.नं. २७९, पृ ५६ ।

^{५१६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ९(२) ।

^{५१७}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, अनूसूचि ४ ।

^{५१८}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. ४९ ।

^{५१९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १०(१) ।

^{५२०}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. ५० ।

बमोजिम खानतलासी लिन सक्नेछ र सो को सूचना सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई दिनुपर्नेछ^{५२१} तर व्यवहारमा आफ्नो क्षेत्र बाहिर गएर खानतलासी गर्दा त्यसले कानूनी मान्यता नपाउने भएकोले सम्बन्धित क्षेत्रका प्रहरीले नै गर्नुपर्ने जानकारी दिई आफू सो दायित्व र जिम्मेवारीबाट पन्छिने गरेको पाइन्छ ।

४.२.९क. खानतलासी लादा ध्यान दिनु पर्ने कुराहरु

१. कुनै घर वा ठाउँको तलासी लिनुपर्ने भएमा सो घर वा ठाउँमा बसोबास गरी आएका वा सो घर वा ठाउँका धनी वा जिम्मा लिएको मानिसलाई तलासी लिन खोजेको कारण खोली सो कुराको सूचना दिनुपर्छ र सो बमोजिम सूचना पाएमा यस्ता मानिसले पनि तलासी लिन आएको प्रहरी अधिकृतलाई वाधा रोकावट नगरी सरासर प्रवेश गर्न दिनुपर्छ ।^{५२२}
२. घर ठाउँको तलासी लिन घर धनी वा जिम्मा लिएको व्यक्तिले वाधा विरोध गरेमा कानून^{५२३} बमोजिम मानिस पक्राउ गर्दा घर भित्र पस्ने कुराका सम्बन्धमा गरिएको व्यवस्थालाई पालना गर्दै सो ठाउँ वा घरमा बसेको स्वास्नी मानिसलाई हट्ने सूचना र मौकादिई आवश्यकता अनुसार भ्याल ढोका तोडफोड गरी तलासी लिनु हुन्छ ।^{५२४}
३. वारेन्ट जारी गरी पक्रनु पर्ने मानिसलाई र हतियार खजाना सम्बन्धी मुद्दाका अभियुक्तलाई घरभित्र पसी पक्रन पर्दा जुनसुकै बखत भएपनि पक्रनु पर्ने मानिस भाग्न नपाउने गरी बाटो रोक्का गरी जनाउ दिई घरभित्र पसेर पक्रन हुन्छ । लेखिए देखी बाहेक अरु मानिसलाई पक्रनुपर्दा घरको चोक आँगन सम्म गई पक्रन हुन्छ । सो ठाउँ सम्म जाँदा पक्राउ हुन सकेन भने जनाउ दिई सूर्योदय देखि सूर्यास्त सम्म घरभित्र पसेर पनि पक्राउ गर्न हुन्छ ।^{५२५}
४. खानतलासी गर्दा तलासी गरिएको वस्तु वा धनमालका सम्बन्धमा कुनै मानिसको आडको तलासी लिनु परेमा समेत लिन हुन्छ तर महिलाको जिउको खानतलासी लिनुपर्दा सो महिला (स्वास्नीमानिस) को बेइज्जत नहुने गरी महिला प्रहरी वा पत्यारकी अर्की स्वास्नीमानिसबाट लिन लगाउनुपर्दछ । पुरुष प्रहरीले कुनै पनि महिलाको शरिरको खानतलासी लिनुहुँदैन ।^{५२६}

^{५२१}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १०(२) को प्रतिवन्धात्मक बाक्यांश ।

^{५२२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती वन्दोवस्तको महलको दफा १७२ को देहाय १ ।

^{५२३}= ऐजन्, अदालती वन्दोवस्तको महलको दफा ११६ ।

^{५२४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ ५० ।

^{५२५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती वन्दोवस्तको महलको दफा ११६ ।

^{५२६}= ऐजन्, दफा १७२ को देहाय ५ ।

५. खानतलासी लिंदा पाइएको अपराधसंग सम्बन्धित वस्तुको विवरण र त्यस्तो वस्तु पाइएको ठाउँ र अवस्था खुलाई खानतलासी लिने कर्मचारीले दुई प्रति मुचुल्का तयार गरी एक प्रति सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिई एक प्रति मिसिल सामेल राख्नुपर्दछ । खानतलासी लिने कर्मचारीले त्यस्तो कुनै वस्तु आफ्नो साथमा लैजान चाहेमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई त्यसको भर्पाई लिएर मात्र लैजानुपर्दछ ।^{५२७} यसरी दिइने भर्पाई कानूनद्वारा तोकिए बमोजिमको हुनु पर्दछ ।^{५२८}
६. कुनै घर वा ठाउँको तलासी लिंदा त्यस ठाउँको स्थानिय निकाय (गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका) को सदस्य वा प्रतिनिधि, कम्तिमा दुईजना भलाद्मीहरु, घरधनी वा उसको एकजना प्रतिनिधि र पाएसम्मका जिम्दार, तालुकदार, पटुवारी समेतका मानिस साक्षी राखी बस्ने र तलासी लिने व्यक्तिहरु सबैको शरीर (आङ्ग) खोली केही वस्तु नलिई सो घर वा ठाउँ भित्र पसी तलासी लिनुपर्दछ ।^{५२९}
७. खानतलासी मुचुल्कामा साक्षी बस्नुपर्ने व्यक्तिले साक्षी बस्न इन्कार गरेमा वा साक्षी बसी सहीछाप गरी नदिएमा निजलाई एक सय रुपैयाँ सम्म जरिवाना हुन्छ ।^{५३०}

यतिहुँदाहुँदै पनि व्यवहारमा भने खानतलासी लिने अधिकारीले पनि यि सम्पूर्ण प्रक्रया पुऱ्याएको पाइँदैन र यदि सम्पूर्ण प्रक्रया पुऱ्याएको नै भएपनि सो को जानकारी सम्बन्धित पक्षलाई दिएको पाइँदैन भने सम्बन्धित पक्षले पनि यि सम्पूर्ण प्रक्रयाहरु पुऱ्याएर मात्र खानतलासी लिन आएको हो होइन भन्ने तर्फ जानकारी राख्ने गरेको पाइँदैन ।

४.२.१०. सनाखत

कुनै मुद्दामा कुनै अभियुक्तको सनाखत गराउनु पर्ने भएमा प्रहरी सहायक निरीक्षक सम्मको प्रहरी कर्मचारीले प्रचलित कानूनको रित पुऱ्याई सनाखत गराउनु पर्दछ भने मुद्दा सँग सम्बन्धित दसी वा चीजबस्तुलाई प्रहरी सहायक निरीक्षक सम्मको प्रहरी कर्मचारीले तोकिए बमोजिमको रित पुऱ्याई सनाखत गराउन सक्नेछ^{५३१} किनकि रीत नपुऱ्याई गरेको सनाखतलाई प्रमाणमा लिन सकिँदैन ।^{५३२} फौजदारी मुद्दाका सन्दर्भमा निम्न व्यक्ति तथा वस्तुको सनाखत गराउनुपर्दछ।

^{५२७} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १०(३) ।

^{५२८} = पूर्ववत् पा.टि. नं. २, अनूसूचि ५ वा ६ ।

^{५२९} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती वन्दोवस्त १७२ को देहाय ४ ।

^{५३०} = ऐजन्त, दफा १६२ को देहाय ७ ।

^{५३१} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १६(१) र (२) ।

^{५३२} = राजु गुंगाईको जाहेरीले वादी श्री ५ को सरकार विरुद्ध रेवन्त वहादुर कार्की, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान, ने.का.प. (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत २०४०), भाग २५, अंक २, नि.नं. १६२८, पृ ७१ ।

१. कुनै मुद्दाको कुनै अभियुक्त

२. कुनै मुद्दासँग सम्बन्धित दसी वा चीज^{५३३}

४.२.१०.क सनाखत गराउदा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

१. मानिस, वस्तु वा दसी प्रमाणको सनाखत कम्तीमा प्रहरी सहायक निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले गर्नुपर्दछ।^{५३४}

२. मुद्दामा मानिस सनाखत गराउदा सनाखत गर्नु पर्ने मानिसलाई देख्न नपाउने ठाउँमा राखी सनाखत गराउनु पर्ने मानिस जस्तै किसिमका उमेर, वर्ण, पहिरण मिल्ने कम्तीमा ४ जना अरु मानिसलाई सकेसम्म एकैनास गराई निजहरुका साथमा उभ्याई सनाखत गर्ने मानिसलाई छुट्टाछुट्टै ल्याई सनाखत गराउनु पर्दछ। सो गराउँदा चिनेमा चिनेको व्यहोरा र नचिनेमा चिन्न नसकेको व्यहोरा लेखी मिसिलमा राख्नुपर्दछ।^{५३५}

४.२.११. अनुसन्धानका समयमा प्रतिरक्षी वकीलको भूमिका

सामान्यतया कुनै पनि अपराधको अनुसन्धान तहकिकातको प्रयोजनले कुनै व्यक्तिलाई कानूनको पक्रया पुरा गरी पक्राउ गरेर अनुसन्धान गर्दा प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीको खासै महत्वपूर्ण भूमिका रहँदैन किनकि अनुसन्धान तहकिकात गर्ने कार्यमा अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी कर्मचारी) ले नै सम्पूर्ण कार्य गर्ने कानूनी व्यवस्था छ^{५३६} यद्यपि अनुसन्धान तहकिकातको बहानामा अवैधानिक थुनामा राखेको^{५३७} अवस्थामा भने प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ किनकि यस्तो अवस्थामा प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीको दायित्व र भूमिका भनेको अवैधानिक थुनामा रहेको व्यक्तिलाई कानूनतः थुनामुक्त गराई निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नु नै हो तसर्थ अवैधानिक थुनामा राखिएको अवस्थामा प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीले निजलाई थुनामुक्त गराउनको लागि निम्न बमोजिमको कार्यविधि अपनाउनुपर्दछ।

^{५३३} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १६(२)।

^{५३४} = ऐजन्, दफा १६(२)।

^{५३५} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १७३।

^{५३६} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ७।

^{५३७} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ४४, धारा १४।

१. प्रहरीले वा अन्य निकायले कुनैपनि व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेश बेगर थुनामा राखेको भए प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीले तत्काल पुनरावेदन वा सर्वोच्च अदालतमा^{५३८} बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन गर्नुपर्दछ ।
२. प्रहरी वा अन्य निकायले थुनामा राख्ने नपाईने मुद्दामा थुनामा राखेको भए पुनरावेदन अदालत वा सर्वोच्च अदालतमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन गर्नुपर्दछ ।^{५३९}
३. मुद्दा हेर्ने अधिकार नभएको अधिकारीको आदेशले थुनामा राखेको भए पुनरावेदन सुन्ने अड्डामा कानून बमोजिमको रिट निवेदन दिनुपर्दछ ।^{५४०}
४. मुद्दा हेर्ने अधिकारीको बेरितको आदेशले थुनामा राखेको भए पुनरावेदन सुन्ने अड्डामा कानून बमोजिमको निवेदन दिई कानूनी उपचार दिलाउनुपर्दछ ।^{५४१}
५. प्रहरी वा अन्य निकायले गैरकानूनी रूपमा थुनामा राख्ने संभावना वा आशंका भएमा पुनरावेदन अदालतमा निषेधाज्ञाको रिट पनि दिन सकिन्छ ।^{५४२}

यसको अलावा अनुसन्धान तहकिकातको सम्बन्धमा कानूनले तोकेको रितपूर्वक नै थुनामा राखिएको भए पनि प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीले बन्दीको प्रतिरक्षा गर्दा निम्न थप कुराहरु समेत विचार गर्नुपर्दछ ।

१. स्वास्थ्य :-

कुनैपनि व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम निजको^{५४३} शारीरिक स्थितिको जाँच गरे नगरेको बुझ्नु पर्दछ र त्यस्तो जाँच नभएको भए जाँच गराउन लगाउनुपर्दछ ।

२. यातना :-

थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिन वा अपमानजनक व्यवहार गर्न पाइदैन । कसैलाई त्यस्तो यातना दिइएको भए प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम उजुरी दिनुपर्दछ ।⁵⁴⁴

^{५३८} = ऐजन्, धारा ८८(१) ।

^{५३९} = ऐजन् ।

^{५४०} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १७ ।

^{५४१} = ऐजन् ।

^{५४२} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ४४, धारा ८८(१) र (२) ।

^{५४३} = यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा ३(२) ।

३. थुनुवा पूर्जा :-

कसैलाई पनि थुनामा राख्दा पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना यथासक्य चाँडो नदिई थुनामा राख्न पाइदैन।⁵⁴⁵ यसरी प्रहरीले अपराधको सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकिकात गर्ने लगायतका आवश्यक सम्पूर्ण कार्यविधिहरू पुरा गरिसकेपछि हिरासतमा रहेको अभियुक्तको हकमा हिरासतको अवधि भुक्तान नहुँदै तहकिकात पुरा गरी अभियोग-पत्र तयार गरी अदालतमा मुद्दा दायर गर्न लाग्ने समय समेतलाई ध्यानमा राखी मुद्दा दायर गर्नुपर्ने अन्तिम म्यादको कम्तिमा पनि तीन दिन अगाडीनै मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्नको लागि राय सहितको प्रतिवेदनको मिसिल सरकारी वकीलको कार्यालयमा पठाउनुपर्दछ।⁵⁴⁶

४.२.१२. अनुसन्धानको समयमा प्रहरीको भूमिका

४.२.१२.क प्रहरी प्रतिवेदन

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को अनुसूची १ मा उल्लेखित मुद्दाको अनुसन्धान कार्य सम्पन्न भएपछि अनुसन्धान अधिकारीले कानूनद्वारा निर्धारित⁵⁴⁷ ढाँचामा आफ्नो राय सहितको प्रतिवेदन र मिसिलको सक्कल, नक्कल तथा दसी प्रमाण समेत सरकारी वकील समक्ष पेश गर्नुपर्दछ।

सरकारवादी हुने फौजदारी अपराधको अनुसन्धान तहकिकात पूरा भएपछि तहकिकात गर्न प्रहरी कर्मचारीले अपराध भएको र सबै वा केही अभियुक्त उपर मुद्दा चलाउन प्रमाण पुग्ने देखिएकोमा सोही कुरा खोली तथा अपराध नभएको देखिएको वा अपराध भएको भए पनि अभियुक्त यही हो भन्ने खुल्न नसकेको वा कुनैपनि अभियुक्त उपर मुद्दा चलाउन प्रमाण नपुग्ने देखिएमा सोही व्यहोरा खुलाई आफ्नो राय सहित थुनुवा नभएको भए सम्बन्धित कानूनको हदम्याद पुग्ने कम्तिमा पन्ध्र दिन अगावै र थुनुवा भएको मुद्दा भए मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्न लाग्ने समयलाई समेत ध्यानमा राखी मिसिल कागजको सक्कल र नक्कल प्रति, दसी प्रमाण सहित सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनुपर्नेछ।⁵⁴⁸

यसरी अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष राय सहितको प्रतिवेदन पेश गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू निम्न बमोजिम छन्।

अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कर्मचारीले सरकारी वकीलसंग सम्पर्क र समन्वय कायम राख्ने।

⁵⁴⁵= ऐजन्, दफा ३।

⁵⁴⁶= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १४(१)।

⁵⁴⁶= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम ९(४)।

⁵⁴⁷= पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १० र पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम १३।

⁵⁴⁸. पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १७।

आवश्यकता अनुसार कानूनी राय सल्लाह लिने, राय प्रतिवेदन तयार गर्दा प्रचलित कानून, तत्सम्बन्धी नजिर तथा भौतिक सबुद समेतको विश्लेषण गरी सो को आधारमा राय प्रस्तुत गर्ने ।

अभियुक्तको पुरा नाम, थर, वतन, जाहेरीको व्यहोरा, अपराध सम्बन्धी विवरण, अभियुक्तलाई लगाइएको अभियोग र तत्सम्बन्धी प्रमाण ।

सजाय सम्बन्धी मागदावी लिएको कानून उल्लेख गर्ने ।

प्रत्येक मुद्दामा राखिएका साक्षी, गवाह, उपस्थित गराउनु पर्ने हुनाले सम्बन्धित व्यक्तिको पूरा ठेगाना समेत उल्लेख गरी अनुसूचीमा उल्लेख भए बमोजिमको रेकर्ड पञ्जिकामा राख्ने।^{५४९}

यसरी अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष राय सहितको प्रतिवेदन पेश गर्दा थुनुवा नभएको मुद्दा भए सम्बन्धित कानूनले तोकेको हदम्याद पुग्नुभन्दा कम्तिमा पन्ध्र दिन अगाडि र थुनुवा भएको मुद्दा भए मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्न लाग्ने समयलाई ध्यानमा राखी कम्तिमा पनि तीन दिन अगाडि सरकारी वकील समक्ष राय सहितको प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्दछ⁵⁵⁰ यद्यपि अनुसन्धान अधिकारीले राय सहितको प्रतिवेदन ढिलो दिएबाट मुद्दामा थप अनुसन्धानको लागि निर्देशन दिन सरकारी वकीललाई समय नभई मुद्दा कमजोर हुनसक्ने भएकोले यस कुरालाई समेत मध्यनजर राखी अनुसन्धान अधिकारीले राय सहितको प्रतिवेदन जति सक्दो छिटो पेश गर्नु उचित हुन्छ।⁵⁵¹

४.२.१२.ख अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि प्रहरी कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने कर्तव्यहरू

मुलतः कुनैपनि अपराधका सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकिकात गरी सो को प्रतिवेदन सरकारी वकीललाई बुझाइसकेपछि कानूनतः सरकारी वकीलले अदालतमा अभियोगपत्र (मुद्दा) दायर गरी सकेपछि प्रहरी कर्मचारीको महत्वपूर्ण कर्तव्य र जिम्मेवारी पुरा हुन्छ यद्यपि कानूनतः अदालतमा मुद्दा दायर भइसकेपछि पनि प्रहरी कर्मचारीहरू उपर केही कर्तव्य र दायित्वहरू सुम्पिएको पाइन्छ । जुन निम्नानुसार छन् ।

⁵⁴⁹ पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. ६० ।

^{५५०}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम ९(४) ।

^{५५१}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. ६१ ।

अदालतमा पेश भएका मुद्दाहरूको स्थिति बुझी प्रहरीद्वारा गरिनु पर्ने कार्यको लागि नियमित सम्पर्क र समन्वय कायम राख्ने ।^{५५२}

कानून बमोजिम अदालतबाट जारी गरिएको समाह्वान इतलायनामा वा म्यादी पुर्जी कानूनको रित पुर्ज्याई तामेल गर्ने।^{५५३}

मुद्दासंग सम्बन्धित थप प्रमाणहरू संकलन गरी गराई पेस गर्ने ।^{५५४}

फरार भई अदालतबाट वारेण्ट जारी भएका व्यक्तिहरूको खोजतलास तथा पक्राउ गरी अदालत समक्ष पेश गर्ने ।

पुर्पक्षका लागि कारागारमा रहेका थुनुवाहरूलाई मुद्दाको पेसीमा अदालत समक्ष उपस्थित गराउने।^{५५५}

प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम साक्षी, गवाह, प्रमाण अदालत समक्ष उपस्थित गर्ने गराउने, प्रमाण पेस गर्ने चीजवस्तु व्यक्ति उपस्थित वा दाखिला गराउने ।^{५५६}

मुद्दा दायर भएपश्चात् सो बारे संकलन हुन आएका थप सबुद प्रमाणहरू वा वारेण्ट जारी भएका फरारी व्यक्ति पक्राउ भएमा अदालत समक्ष पेस गर्ने ।^{५५७}

कानून बमोजिम साक्षी गवाहलाई भिकाउँदा निजहरूले पाउने सुविधा दिने दिलाउने ।^{५५८}

४.३. सरकारी वकीलको भूमिका

४.३.१. प्रहरीले अनुसन्धान गर्नुपूर्व सरकारी वकीलको भूमिका

समाजमा कुनै पनि आपराधिक घटना घटिसकेपछि सो घटना उपर अनुसन्धान तहकिकात गर्नको लागि समेत प्रहरी कर्मचारीले सरकारी वकीलको स्वीकृति लिनु जरुरी हुन्छ । यसै व्यवस्था

^{५५२}. ऐजन्, पृ. ६८ ।

^{५५३}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त ११० ।

^{५५४}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ ६८ ।

^{५५५}. ऐजन्, पृ. ६८ ।

^{५५६}. पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम १५ ।

^{५५७}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ ६८ ।

^{५५८}. पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम १५(३) ।

बमोजिम कुनै पनि अपराधको तहकिकात गर्नु अगाडि तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले आफूले के-के कुराको अनुसन्धान गर्ने हो त्यसको विवरण उल्लेख गरी सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा अपराध सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्दछ । प्रतिवेदनका आधारमा सो अपराधका सम्बन्धमा कसरी अनुसन्धान गर्नुपर्दछ भन्ने सम्बन्धमा सरकारी वकीलले सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्दछ ।⁵⁵⁹ उक्त निर्देशनको पालना गर्नु अनुसन्धान अधिकारीको कानूनी कर्तव्य हुन आउँदछ ।

यस व्यवस्थाका पछाडि व्यक्तिको हक कुण्ठित नहोस् र कुनैपनि निर्दोष व्यक्तिले पीडित हुन नपरोस् भन्ने राज्यको चाहना रहेको छ । प्रारम्भिक प्रतिवेदनले सम्बन्धित अपराधको अनुसन्धान त्यसमा प्रयुक्त हुने कानूनका वीचमा कडी कायम गर्न मद्दत गर्दछ । अपराध प्रति सरकारी वकीलको ध्यान आकर्षित गर्दछ यसर्थ प्रारम्भिक प्रतिवेदनलाई अनुसन्धान कर्ता एवं अभियोजन कर्ता दुबैले गम्भीर सरोकारको विषयका रूपमा लिनुपर्दछ ।

४.३.२ सरकारी वकीलको कर्तव्य

सफल अभियोजनको आधार सफल अनुसन्धान हो । अतः अभियोजनकर्ताको रूपमा सरकारी वकीलले अनुसन्धानका सिलसिलामा तयार गरेका सबुद प्रमाणमै भर पर्नुपर्ने हुन्छ, यसर्थ अपराध अनुसन्धानको सन्दर्भमा प्रहरी कर्मचारीबाट अपराध सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष प्राप्त भएपछि अपराध, आपराधिक गिरोह, अपराधको प्रकृति, अपराधको समय जस्ता कुरालाई मध्यनजर राखी अपराध अनुसन्धानका सन्दर्भमा अनुसन्धान अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनुपर्ने लागेमा निर्देशन दिनुपर्दछ ।^{५६०} यसबाट अपराध अनुसन्धान कार्यमा थप मद्दत पुग्न जान्छ ।

४.३.३. प्रहरी प्रतिवेदनका आधारमा थप प्रमाण संकलनको आदेश

कुनै पनि अपराधको वारेमा अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान तहकिकात पुरा गरी सो सम्बन्धमा आफ्नो राय सहितको प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पठाई⁵⁶¹सकेपछि सरकारी वकीलले पनि अभियुक्त उपर मुद्धा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने⁵⁶² सिलसिलामा मिसिल अध्ययन गर्दा मिसिलमा कुनै कागज, प्रमाण, साक्षि, सर्जमिन र जाहेरवालालाई बुझ्न पर्ने महशुस गरेमा सो को जानकारी सम्बन्धित अनुसन्धानकर्ता अर्थात् प्रहरी कर्मचारीलाई निर्देशन दिन सक्ने⁵⁶³ र सो सम्बन्धि

^{५५९}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ६ ।

^{५६०}. ऐजन, दफा ६(२) ।

^{५६१}. ऐजन, दफा १७(१) ।

^{५६२}. ऐजन, दफा १७(२) ।

^{५६३}. ऐजन, दफा १७(३) ।

जानकारी प्राप्त भएपछि मुद्दा चल्ने वा नचल्ने कुराको निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था छ⁵⁶⁴ तर व्यवहारमा सरकारी वकीलले प्रहरीलाई थप प्रमाण संकलनको आदेश दिएको र मुद्दा चल्ने वा नचल्ने कुराको निर्णयको औपचारिक रूपमा जानकारी दिने प्रचलन ज्यादै कम अर्थात् नगन्य मात्रामा छ ।

४.३.४. मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णयाधिकार

४.३.४.क. सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था :-

श्री ५ को सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित भएको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकीलबाट श्री ५ को सरकारको प्रतिनिधित्व गरिन्छ । कुनैपनि अड्डा अदालतमा श्री ५ को सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई रहेको छ ।⁵⁶⁵ यस प्रकारको संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम नै सरकारी वकीलले प्रहरी कर्मचारीबाट प्राप्त मिसिल लगायतका कागज प्रमाणहरूको अध्ययन पश्चात् मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयमा आफ्नो निर्णय दिनुपर्दछ । यसरी सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयमा दिएको निर्णयको अन्तिम निर्णायक भने महान्यायाधिवक्तानै हुने व्यवस्था छ, यद्यपि महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयमा अन्तिम निर्णय गर्ने आफ्नो अधिकार सरकारी वकीललाई सुम्पिएको अवस्थामा भने सम्बन्धित सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने गरी गरेको निर्णयनै अन्तिम हुन्छ ।⁵⁶⁶

सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने निर्णय गरेको अवस्थामा सरकारी वकीलले अभियुक्तहरू उपर अभियोगपत्र साथ सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय मार्फत अदालतमा पेश गर्ने गरी मुद्दासंग सम्बन्धित दसी प्रमाण र अभियुक्तहरूलाई पठाउनुपर्दछ⁵⁶⁷ र अभियोगपत्र दायर गरेपछि अदालतमा मुद्दा चल्दछ । यसरी दायर गरिएको अभियोगपत्रको एकप्रति नक्कल तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।⁵⁶⁸ त्यसपछिका सम्पूर्ण काम कारवाहि अदालतवाटै हुन्छ ।

सरकारी वकीलले मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा मिसिल लगायत मिसिल संलग्न दसी प्रमाण र चीज वस्तु सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा फिर्ता पठाउनु पर्दछ । सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले पनि त्यसरी फिर्ता आएको मिसिल लगायतका दसी प्रमाणका चीजवस्तु सो मुद्दामा नालिस गर्ने प्रचलित कानूनको हदम्याद सम्म सुरक्षित राखी⁵⁶⁹ सो म्याद भुक्तान भएपछि नगदी वा जिन्सी

^{५६४} पूर्ववत् पा.टि. नं. ४४, धारा ११०(२) ।

^{५६५} = ऐजन् ।

^{५६६} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १७(२) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांश ।

^{५६७} = ऐजन्, दफा १८ ।

^{५६८} = पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम १३(१) ।

^{५६९} = पूर्ववत् पा.टि. नं.३, दफा १९ ।

लिलाम गरी बैंक दाखिला गर्नुपर्दछ । हातहतियार, खरखजाना भए प्रचलित कानून बमोजिम हातहतियारको अनुमतिपत्र जारी गर्ने कार्यालयमा पठाउनुपर्दछ।⁵⁷⁰

मुद्दा नचलाउने गरी भएको निर्णयको सूचना सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारी मार्फत् जाहेरवालालाई दिनुपर्दछ⁵⁷¹ भने अभियुक्तलाई पनि अभियोगनै नलागे सरह थुनावाट मुक्त गरिन्छ र त्यस्ता अभियुक्तहरुको कानूनी हैसियत पनि अन्य निरपराध व्यक्ति सरह नै हुन्छ तर मुद्दा नचल्ने निर्णय गर्दा सो निर्णयको प्रति निकासको लागि समयमै माथिल्लो कार्यालयमा पठाउनुपर्दछ।⁵⁷²

४.३.५. अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि सरकारी वकीलले पालना गर्नुपर्ने कर्तव्य र दायित्वहरु

सरकारी वकीलले स्वच्छ न्याय सम्पादनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्छ । मूलतः आफ्नो जिम्मेवारी वहन गर्दा व्यक्तिका संविधान वा कानूनद्वारा प्रत्याभूत अधिकारहरु प्रति सवेदनशील भई संरक्षण गर्नुपर्दछ । त्यसो गर्दा फौजदारी न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तहरु एवं संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाद्वारा पारित अभियोजनकर्ताहरुको भूमिका सम्बन्धी दस्तावेजमा उल्लेखित सिद्धान्तहरुलाई सदा आत्मसात् गर्नुपर्दछ । यिनै कुराहरुलाई समेत ध्यानमा राख्दा सरकारी वकीलले पालना गर्नुपर्ने कर्तव्य र दायित्वहरु निम्न बमोजिम रहेका छन् ।

क. अदालतमा मुद्दा दायर गर्दा थुनछेकको प्रयोजनको लागि ठीक समयमा उपस्थित भई आफ्नो बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुपर्दछ।^{५७३}

ख. कुनै साक्षीहरु विदेश जाने वा पछि उपस्थित हुन नसक्ने भए मुद्दा दायर हुँदाकै अवस्थामा त्यस्ता साक्षीहरुको बकपत्र गर्न अदालतलाई अनुरोध गरी बकपत्र गराउनुपर्दछ।^{५७४}

ग. अदालतमा बहस पैरवी गर्दा बेञ्च, प्रतिपक्षी कानून व्यवसायी प्रति उत्तिकै आदर सद्भाव कायम राख्नुपर्दछ।^{५७५}

घ. अदालतले खोजेका साक्षीहरु ठीक समयमा अनिवाइ रूपमा उपस्थित गराउन अनुसन्धान अधिकत एवं प्रहरीसंग समन्वय कायम गरी उपस्थित गराउनुपर्दछ।^{५७६}

^{५७०}. पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम २१ ।

^{५७१}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा २० ।

⁵⁷²= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ ६०-६१ ।

^{५७३}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ३३ ।

^{५७४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम १५(१) ।

^{५७५}. कानून व्यवसायीको आचारसंहिता, २०५२, (काठमाण्डौं : कानून व्यवसायी परिषद्), दफा १(ब) ।

ड. अदालतले खोजेका दिन साक्षी उपस्थित गराउन नसकिने भए के कति कारणले साक्षी उपस्थित गराउन नसकिएको हो सो को आधार र कारण खोली पुनः अर्को दिन उपस्थित गराउन अदालतसंग अनुरोध गर्नुपर्दछ।^{५७७}

च. साक्षीको बकपत्र गर्दा सरकारी वकील आफै उपस्थित भई बकपत्र गराउनुपर्दछ। साक्षीको जिरह गर्दा अनावश्यक भिभ्यावट लाग्ने गरी जिरह गर्नुहुँदैन। वादी पक्षका साक्षीलाई प्रतिपक्षी कानून व्यवसायीले अनावश्यक रूपले प्रश्न सोधेमा आपत्ति जनाई इजलासको ध्यानाकर्षण गराउनुपर्दछ।^{५७८}

छ. बरामदी, खानतलासी गर्दा मुचुल्कामा रहेका साक्षीलाई अदालतले खोजी गरेका दिन उपस्थित गराउनुपर्दछ।^{५७९}

ज. बिना आधार र कारण मुद्दाको पेसी हटाउने कार्य गर्नुहुँदैन।

झ. श्री ५ को सरकार पक्ष वा विपक्ष भएको वा श्री ५ को सरकारको कर्मचारी पक्ष वा विपक्ष भएको मुद्दामा सम्बन्धित निकायबाट अनुरोध भई आएमा आवश्यक बहस पैरवी एवं प्रतिरक्षा गर्नुपर्दछ।^{५८०}

ञ. बहस पैरवी र प्रतिरक्षाका लागि प्राप्त मुद्दाहरूको आवश्यक कागजात पेसी अगाडि नै लिई दुरुस्त राख्नुपर्दछ।

ट. बहस पैरवी गर्दा तथ्यगत कुरालाई शिष्ट र सभ्य भाषामा स्पष्टसंग राख्नुपर्दछ।^{५८१}

ठ. सरकारी वकीलले बहस गर्दा कुनै मुद्दामा महान्यायाधिवक्ताले कुनै विशेष निर्देशन दिएको रहेछ भने सो को अधिनमा रही व्यावसायिक आचरणको पालना गरी आफ्नो तजविज अनुसार बहस गर्नुपर्दछ।^{५८२}

५७६. पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम ३०(१)(२)।

५७७. ऐजन्, नियम १५(२)।

५७८. पूर्ववत् पा.टि. नं.३, दफा ३०(१)।

५७९. ऐजन्, दफा ३०(२)।

५८०. ऐजन्, दफा ३३(२)।

५८१. पूर्ववत् पा.टि. नं. १२१, दफा १(अ)।

५८२. पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा ३३।

ड. बहस गर्दा कानून र प्रमाणलाई तार्किक तादात्म्यता कायम गर्दै सिलसिलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । बहस गर्दा तथ्यको पुनरावृत्ति नगर्ने, आवेग वा भावनामा बहकिएर बहस नगर्ने, विवादको निरुपण गर्न सम्बद्ध हुने तथ्य र कानूनलाई मात्र बहसमा जोड दिने गर्नुपर्दछ ।^{५८३}

ढ. अदालतमा दायर भएका मुद्दामा अन्य सबुद प्रमाण मुद्दा दायर भएपनि प्राप्त भएमा अदालतमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ।^{५८४}

४.३.६. अभियोगपत्र दायर

कुनैपनि वारदातका सम्बन्धमा प्रहरीबाट भएको अनुसन्धान अन्तिम भई प्रहरीले सरकारी वकील समक्ष आफ्नो प्रतिवेदन बुझाएपश्चात सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउन पर्ने निर्णय गरिसकेको अवस्थामा सरकारी वकीलले अभियुक्त उपर मुद्दा चलाउनको लागि अभियोग पत्र दायर गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{५८५} यसरी दर्ता गरिने अभियोग पत्र भनेको सरकारवादी हुने फौजदारी अपराध अदालतमा प्रवेश गर्ने आधार हो अर्थात् अभियोग पत्र बाहेक अन्य अवस्थाबाट सरकारवादी हुने फौजदारी अपराध अदालत प्रवेश गर्न सक्दैन र अदालत भन्दा बाहेकका निकाएले अपराध गर्ने व्यक्तिलाई समेत दोषि वा अपराधी ठहर्‍याई दण्ड सजाय गर्न सकिँदैन तसर्थ समाजमा अमनचयन कायम राखी अपराध रहित समाजको अवधारणा साकार पार्नको लागि समेत अदालतमा अभियोग पत्र दायर गर्नुलाई अति महत्वपूर्ण कार्य मानिन्छ । यस प्रकारको अभियोग पत्र पनि कानूनतः अख्तियार प्राप्त व्यक्ति वा पदाधिकारीले मात्र गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था छ, अर्थात् ऐनद्वारा तोकिएका मुद्दाहरू^{५८६}को अभियोगपत्र दायर गर्ने अख्तियारी महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकार अनुसार सम्बन्धित सरकारी वकीलमा रहेको छ ।^{५८७} त्यस्तो मुद्दाको दायरी सरकारी वकीलले मात्र गर्न सक्दछ । सो बाहेकका अन्य मुद्दामा भने सम्बन्धित कानूनद्वारा तोकिएको अधिकारीले अभियोगपत्र दायर गर्नुपर्दछ । यसरी सरकारी वकील बाहेकका अन्य अधिकारीले मुद्दा दायर गर्दाको अवस्थामा पनि मुद्दा चलाउने कुराको निर्णय सरकारी

^{५८३} पूर्ववत् पा.टि. नं. १२१, दफा १(अ),(ट),(ठ) ।

^{५८४} पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम १४ ।

^{५८५} पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १८ ।

^{५८६} ऐजन्, अनुसूचि १ ।

^{५८७} ऐजन्, दफा १८ ।

वकीलबाट भएको हुनु अनिवार्य छ । सरकारी वकीलको निर्णय विपरीत मुद्दा दायर गर्न मिल्दैन ।^{५८८}

सरकारी वकीलले अभियोग पत्र तयार गर्दा विभिन्न पक्षका सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन आउँदछ । जसमा अनुसन्धान समाप्त भई प्रहरीबाट राय सहितको पतिवेदन प्राप्त भएपछि फाईल अध्ययन गरी तहकिकातबाट अभियोजनका लागि प्राप्त सबुत प्रमाण पर्याप्त छन्, छैनन् यकिन गर्नुपर्दछ ।^{५८९} यसको साथै प्रयाप्त सबुद प्रमाणको आधारमा अभियोजन हुन नसक्ने भएमा थप सबुद संकलन गर्न अनुसन्धान अधिकृतलाई निर्देशन गर्ने प्रक्रियालाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्नुपर्दछ भने भिनो र अपर्याप्त प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने कुरालाई निरुत्साहित गर्दै अदालतको न्यायिक कसीमा समेत खरो उत्रिने सबुदमुखी अभियोजन गर्ने प्रकृत्यामा जोड दिनुपर्दछ । यसका साथै अभियोजन गर्दा आधार र कारण स्पष्ट खुलाइएको हुनुपर्दछ । अभियोग मागदाबी लिँदा कुन कानूनको उलंघन हुन गई के कस्तो सजाय दावी दिनु परेको हो सो कुरा स्पष्ट खुलाउनु पर्दछ^{५९०} र मुद्दा चलाउने निर्णय गर्दा विश्वास लाग्दो तथ्यमा आधारित कानून बमोजिम प्राप्त प्रमाणको आधारमा मात्र निर्णय गर्नुपर्दछ ।

अदालतमा सरकारी वकीलद्वारा वा सम्बन्धित सरकारी अधिकारीद्वारा दायर हुने अभियोगपत्र कानूनद्वारा निर्धारित^{५९१} ढाँचामा तयार गरी दसी प्रमाण तथा अपराधसंग सम्बन्धित चीज, वस्तु र थुनुवा भए थुनुवा सहित तोकिएको म्यादभित्रै सम्बन्धित अदालतमा दायर गर्नुपर्दछ । सामान्यतया अभियोग पत्र तयार गर्दा देहाएका कुराहरुमा विचार पुऱ्याउनु पर्दछ ।

अभियुक्तहरुको नाम, थर, वतन, उमेर, बाबुको नाम सहित अभियुक्तको पहिचान हुने तथ्य यकिन रूपमा खुलाउनु पर्दछ ।^{५९२}

अपराध सम्बन्धी सूचना के कसरी प्राप्त भएको हो सो को विवरण ।^{५९३}

^{५८८} पूर्ववत् पा.टि. नं. ४४, धारा ११०(२) ।

^{५८९} पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १७(३) ।

^{५९०} ऐजन्, दफा १८ ।

^{५९१} पूर्ववत् पा.टि. नं. २, अन्तूसूचि १३ ।

^{५९२} पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १८(१)(क) ।

^{५९३} ऐजन्, दफा १८(१)(ख) ।

अभियोगपत्रमा वादी पक्षका साक्षी सबुत प्रमाणहरु यकिन गरी सोको विवरण खुलाउनु पर्दछ ।

अभियोजनका लागि प्राप्त सबुद प्रमाणहरुको बैज्ञानिक परीक्षण भएको छ छैन सो यकिन गर्नु पर्दछ।

अनुसन्धानको सन्दर्भमा प्राप्त सबुदको परीक्षण गरेको भए सो को प्रतिवेदन प्राप्त भएको छ छैन सो यकिन गर्नुपर्दछ ।

सबुद प्रमाणको बैज्ञानिक परीक्षण प्राप्त नभएमा वा परीक्षण नभएको भए अभियोजन गर्नु पूर्व त्यस्तो सबुदको परीक्षण गराउन वा परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त गर्ने तर्फ आवश्यक कारवाही गर्ने गराउने ।

अदालतमा दायर गरीने अभियोग पत्रमा अभियोगको उल्लेख गर्दा अभियुक्तउपर अभियोग लगाउन खोजिएको अपराधको प्रचलित कानूनमा कुनै खास नामाकरण गरिएको रहेछ भने सो अपराधको सम्बन्धमा सो नामको उल्लेख गर्नुपर्छ । प्रचलित कानूनमा कुनै नामाकरण नगरिएको अपराधको हकमा अभियुक्तले आफूमाथि लगाइएको अभियोग स्पष्ट रुपमा बुझ्न सक्ने गरी अपराधका तत्वहरु उल्लेख गर्नुपर्नेछ ।

अनुसन्धान तहकिकातको क्रममा कब्जामा लिइएको वा दसीको रुपमा बरामद गरिएको नगदी वा जीन्सी सामान भए सो सामान चीज बस्तु पीडित पक्षलाई फिर्ता दिने हो अथवा जफत हुनुपर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा प्रष्ट दावी हुनुपर्दछ ।

अभियुक्तले पहिले पनि कुनै सजाय पाइसकेको कारणले बढि सजाय हुनुपर्ने अवस्था रहेछ भने निजले पहिले सजाय पाएको मिति, सजाय गर्ने अदालतको नाम, सजायको व्यहोरा सहित उल्लेख गरी तत्सम्बन्धी प्रमाण (यथासम्भव फैसलाको प्रतिलिपि) पनि समावेश गर्नुपर्दछ ।

माथि उल्लेख गरिए बमोजिम अभियोगपत्र दायर गर्दा कुनै अपराधका सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारको वा श्री ५ को सरकारबाट अधिकार प्राप्त अधिकृतको वा कुनै कानूनद्वारा तोकिएको कुनै अधिकृतको स्वीकृति चाहिने भएमा त्यस्तो स्वीकृतिको लिखित प्रति तहकिकातको मिसिल तथा तहकिकातको सिलसिलामा फेला परेका प्रमाणहरु पनि साथै पेस गर्नुपर्नेछ र अभियुक्त पक्राउ परेको भए निजलाई पनि अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

अभियोगपत्र साथ कुन कुन कागज प्रमाण संलग्न राखिएको छ भन्ने कुराको स्पष्ट फेहरिस्त पनि अभियोगपत्रमा खुलाउनुपर्दछ ।

पक्राउ नपरेको (फरारी) अभियुक्तका हकमा अदालतबाट वारेन्ट, म्यादी पूर्जा अथवा समाह्वान म्याद जारी गरी पाऊँ भन्ने व्यहोरा समेत किटान गरी उल्लेख गरिएको हुनुपर्दछ ।

अभियोजन गर्दा कुनै कानूनको विषयमा द्विविधा उत्पन्न भएमा माथिल्लो तहको सरकारी वकीलसंग आवश्यक परामर्श गरी यकिन भएपछि मात्र अभियोग पत्र तयार गर्नुपर्दछ ।

अभियोजन गर्दाको बखत कुनै सबुद प्रमाणको परिक्षण प्राप्त भई नसकेको भए अभियोजन पश्चात् त्यस्तो सबुद परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त गर्न आवश्यक कारवाही गर्नुपर्दछ ।

अभियोग माग दावी लिँदा वास्तविक अपराध र आपराधिक संलग्नताको स्थिति विचार गरी तदनुकूल कानून यकिन गरी ठीक अभियोग दावी लिनुपर्दछ ।

प्रत्येक मुद्दा आ-आफ्नै प्रकारका अलग अलग हुन्छन् तापनि सबै मुद्दामा अभियोजनका सामान्य सिद्धान्तहरू नै प्रयोग हुन्छन् भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्नुपर्दछ ।

अभियोजन गर्दा एक वा एकभन्दा बढी कसुर गरेको देखिएमा सम्बद्ध सबै ऐनको माग दावी लिनुपर्दछ । अपराधबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने भए सो क्षतिपूर्तिको रकम स्पष्ट खुलाउनु पर्दछ ।

अभियोजन गर्दा मानव अधिकारको विषयलाई सदैव ध्यान दिनु पर्दछ । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ द्वारा प्रत्याभूत मौलिक हक र स्वच्छ न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तको अनुसरण गर्नुपर्दछ ।

विगो भराउनु पर्ने मुद्दा भए भराउनु पर्ने रकमको स्पष्ट विवरण खुलाउनु पर्दछ ।^{५९४}

यसप्रकारका सम्पूर्ण कुराहरूमा विचार गरी अभियोग पत्र तयार गर्दा समेत अभियोगपत्रमा देहाएका कुराहरू खोल्नुपर्ने व्यवस्था नेपाल कानूनमा उल्लेख छ ।

अभियुक्तको पूरा नाम, थर र वतन^{५९५}

^{५९४} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. ६२-६४ ।

^{५९५} . पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा १८(१)(क) ।

अपराध सम्बन्धी सुचनाको व्यहोरा^{५९६}

अपराध सम्बन्धी विवरण^{५९७}

अभियुक्त उपर लगाइएको अभियोग र तत्सम्बन्धी प्रमाण (साक्षी समेत)^{५९८}

अपराध र अभियोगसंग सम्बन्धित कानून^{५९९}

अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजाय^{६००}

अपराधबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनपर्ने भए सो क्षतिपूर्तिको रकम^{६०१}

अनुसन्धानको क्रममा कब्जामा लिइएको नगद वा जिन्सी सामान भए सो पीडितलाई फिर्ता दिने वा जफत गर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट माग

अभियुक्तले पहिला पनि कुनै अपराधमा सजाय पाइसकेको कारणले बढी सजाय हुनु पर्ने अवस्था भएमा निजले पहिला सजाय पाएको मिति र सजाय गर्ने अलालतको नाम

अन्य आवश्यक कुराहरु भए सो कुरा^{६०२}

यसरी आवश्यक सम्पूर्ण कार्यविधि पुरा भई तयार भएको अभियोग पत्र सम्बन्धित अधिकारीले कानून बमोजिम अदालतमा दायर गर्नु पर्दछ र अभियोग पत्र अदालतमा दायर भईसकेपछिका सम्पूर्ण काम कारवाही अदालतबाटै संचालन हुन्छ । अदालतमा दायर भएको अभियोगपत्रको नक्कल तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई उपलब्ध गराउनुपर्दछ । अदालतमा अभियोगपत्र दायर भएपश्चात् सरकारी वकीलको भूमिका भनेको अदालतले पेशी तोकिदिएको दिन र समयमा अदालतमा उपस्थित भई वहश पैरवी गर्ने लगाएतका आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने सम्मको रहन्छ ।

५९६. ऐजन्, दफा १८(१)(ख) ।

५९७. ऐजन्, दफा १८(१)(ग) ।

५९८. ऐजन्, दफा १८(१)(घ) ।

५९९. ऐजन्, दफा १८(१)(ङ) ।

६००. ऐजन्, दफा १८(१)(च) ।

६०१. ऐजन्, दफा १८(१)(छ) ।

६०२= ऐजन्, दफा १८ अभियोग पत्रको ढाँचा निर्देशिकाको अनुसूचि १३ र पूर्ववत् पा.टि.नं. ४, पृ ६२ ।

४.४. अदालतमा मुद्दा दर्ता भएपछिको कार्यविधि

४.४.१. दर्ता, दरपिठ

अदालतमा दायरीको लागि ल्याइएको अभियोगपत्र रितपूर्वकको छ वा छैन हेरी जाँची रितपूर्वकको देखिन आएमा दर्ता गर्नुपर्छ । अभियुक्त सहित अभियोगपत्र दायर गर्न ल्याएको भएमा श्रेस्तेदारले अभियोगपत्र दर्ता गरी बयान कार्यका लागि तुरुन्त सम्बन्धित इजलासमा पेस गर्नुपर्दछ ।

अदालतमा दायर गर्न ल्याएको अभियोगपत्र कानूनको रित विधि नपुगेको अथवा ढाँचा नमिलेको देखिएमा बेरित भएको कारण प्रष्ट खुलाई दरपिठ गरी दिनुपर्दछ । सामान्यतः निम्न अवस्थाको अभियोगपत्र दायर गर्न ल्याएको अवस्थामा दर्ता नगरी दरपिठ गरी फिर्ता दिनपर्दछ र सोको एकप्रति अदालतमा राख्नुपर्दछ तर व्यवहारमा दरपिठ गर्न हिचकिचाउने गरिएको पाइन्छ र सकभर मौखिक रूपमा दर्ता हुन नसक्ने कुरा जानकारी दिई पठाउने गरिएको पाइन्छ ।

१. हदम्याद भित्र पर्न नआएको ।

२. मुद्दा हेर्ने अधिकार क्षेत्र सो अदालतमा नरहेको ।

३. अभियोगपत्र दायर गर्ने निकाय वा अधिकारीको सो मुद्दा दायर गर्ने हकद्वैया नभएको ।

४. अनुसन्धान तहकिकात गर्नुपूर्व अनुमति आदेश प्राप्त गर्नुपर्नेमा सो बमोजिम अनुमति प्राप्त नगरेको ।

५. अभियोग दावी प्रष्ट नखुलाइएको ।

६. संकलित सबुद प्रमाण एवं दसीका सामान संलग्न नगरिएको ।

७. कानूनले तोकेको ढाँचा रितपूर्वक नभएको ।^{६०३}

४.४.२. पुरक अभियोगपत्र

श्री ५ को सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा अदालतमा फिरादपत्र, प्रतिउत्तरपत्र वा बयान एकपटक दिइसकेपछि अरु पनि अभियुक्त छन् भनी उसै मानिसले पछि थप्न वा लेखिदिन पाइदैन । प्रहरी प्रतिवेदनको हकमा भने यो बन्देज लागू रहनेछैन^{६०४} अर्थात् अभियोग पत्र दायर भएको अवस्थामा पछि प्रमाण बुझ्दै जाँदा भेटिएको सबुद प्रमाणबाट अन्य मानिसहरु पनि सो अपराधमा

^{६०३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ. ६२ ।

^{६०४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त ८८ ।

संलग्न रहेको पाईएमा अरु अभियुक्तको नाम थप्नको लागि सरकारी वकीलले पूरक अभियोगको रूपमा पुनः पेस गर्न सक्दछ । यही कानूनी व्यवस्थाका आधारमा एकपटक अभियोगपत्र दायर भई सकेपछि संकलित थप सबुद प्रमाणहरुबाट अरु पनि अभियुक्त देखिन आएमा त्यस अभियुक्त उपर सजायको माग गरी पुनः अर्को अभियोगपत्र अ.बं. ८८ नं. बमोजिम दायर गर्न सकिन्छ⁶⁰⁵ भन्ने कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । यसको साथै मुद्दाको विषय वा प्रकृतिबाट श्री ५ को सरकारको वा सार्वजनिक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दा श्री ५ को सरकारले वा अदालतको अनुमति लिई सर्वसाधारण जो सुकैले पनि वादी भई फिरादपत्र दायर गर्न सक्दछन् ।

४.४.३. वारेन्ट, म्यादी पुर्जी, समाह्वान जारी हुने अवस्था

४.४.३.क. वारेन्ट र म्यादी पुर्जी जारी हुने मुद्दा

प्रचलित नेपाल कानूनमा⁶⁰⁶ व्यवस्था भएअनुसार निम्न लिखित फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तलाई गिरफ्तार गर्न हुलिया समेत खुलाई अभियुक्त रहेबसेको इलाकाको प्रहरी कार्यालय वा प्रहरी कर्मचारीको नाममा कानूनले तोकेको⁶⁰⁷ नमुना बमोजिमको वारेन्ट २ प्रति र सात दिनसम्म खोजतलास गर्दा पनि अभियुक्त गिरफ्तार हुन नसके तामेल गर्न कानून बमोजिमको⁶⁰⁸ नमुना अनुसारको सत्तरी दिने म्यादी पुर्जी जारी भएको व्यहोरा अदालतको सूचना पाटीमा र यथासम्भव कुनै स्थानीय पत्रपत्रिकामा समेत प्रकाशित गर्नुपर्दछ ।

१. राजगद्दी वा राजपरिवारको गाथ सम्बन्धी मुद्दा

२. कैदको सजाय हुने राजकाज सम्बन्धी मुद्दा

३. कर्तव्य ज्यान

४. ज्यान मार्ने उद्योग

५. डाँका

६. गोबध

^{६०५}= निमराज वि. श्री ५ को सरकार भएको मुद्दा : आगलागी, ने.का.प., (काठमण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०४३) पृ. २०९ ।

^{६०६}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त ९४ ।

^{६०७}. ऐजन्, दफा ९८ ।

^{६०८}. ऐजन्, दफा ९९ ।

७. स्वदेशी वा विदेशी मुद्रा खोटो टक मारेको वा छापेको र त्यस्तो खोटो मुद्रा चलन गरेको वा गर्न उद्योग गरेको मुद्दा

८. जबर्जस्ती करणीको महल अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा

९. जिउ मास्ने बेच्ने सम्बन्धी मुद्दा

१०. लागू औषधी सम्बन्धी मुद्दा

११. राष्ट्र सेवकले नगद वा जिन्सी मसौट गरेको मुद्दा

१२. सरकारी सम्पत्ति रहेको घरमा आगो लगाएको मुद्दा^{६०९}

४.४.३.ख. वारेण्ट र म्यादी पुर्जीमा उल्लेख गर्नुपर्ने कुराहरु

बनूनले^{६१०} तोकेको ढाँचामा जारी भएको वारेण्टमा बदर नभएसम्म अभियुक्तलाई तदारुकताका साथ खोज तलास गर्दै फेला परेमा पत्नी पठाउने, बाटोको म्याद बाहेक ७ दिन सम्ममा नपक्रिए आठौं दिन म्यादी पुर्जी तामेल गर्ने र म्यादी पुर्जी तामेल भएपछि पनि पक्रन तदारुकताका साथ खोजतलास गर्दै रहने व्यहोरा उल्लेख भएको हुनुपर्दछ। त्यसै गरी म्यादी पुर्जीमा बाटाका म्याद बाहेक ७ दिन भित्र आफैँ हाँजिर हुन नआएमा वा वारेण्ट बमोजिम पक्राउ परी हाँजिर हुन नआई फरार रहेमा निजको अंश रोक्का गरिनुको अतिरिक्त ६ वर्ष सम्म पनि पक्राउ परी वा आफैँ हाँजिर हुन नआए रोक्का भएको अंश समेतका हकमा ऐन बमोजिम हुने व्यहोरा उल्लेख गरिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ।^{६११}

४.४.३.ग. वारेण्ट र म्यादी पुर्जीको तामेली

वारेण्ट र म्यादी पुर्जीको तामेलीगर्ने कर्तव्य प्रहरीको हुन्छ। प्रचलित नेपाल कानून^{६१२} अनुसार अदालतबाट वारेण्ट प्राप्त भएपछि प्रहरी कार्यालयले सो वारेण्ट बदर वा तामेल नभएसम्म तदारुकताका साथ अभियुक्तलाई खोजतलास गरी पक्राउ गरी बाटाका म्याद बाहेक २४ घण्टा भित्र वारेण्ट जारी गर्ने अदालतमा दाखिल गराउनु पर्दछ। अभियुक्त अन्य इलाकामा गई बसेको पत्ता लागेमा प्रहरी कार्यालयले सोही इलाकाको प्रहरी कार्यालयमा पठाइदिनु पर्दछ र सोही कार्यालयले तामेल गर्नुपर्दछ।^{६१३}

^{६०९}= ऐजन्, दफा १४।

^{६१०} ऐजन्, दफा ९८।

^{६११}= ऐजन्, दफा ९८ र ९९।

^{६१२} ऐजन्, दफा ९४।

^{६१३} ऐजन्।

४.४.३.घ. वारेण्ट एवं म्यादी पुर्जीको जारी भएकोमा अभियुक्त हाजिर नभएमा पूरा गर्नुपर्ने कार्यविधि

कुनै अभियुक्तका नाममा वारेण्ट एवं म्यादी पुर्जीको जारी भएकोमा कानूनतः हाँजिर हुनुपर्ने समयभित्रमा अभियुक्त हाजिर नभएमा देहायका कार्यविधि पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

म्यादी पुर्जीको म्यादसम्म पनि अभियुक्त अदालतमा हाँजिर नभई म्याद गुजारी फरार रहेमा निजको अंश रोक्का गरिनुपर्दछ र निजको हकमा मुद्दा मुलतवी रहन्छ ।

अंश रोक्का भएको ६ वर्ष सम्म पनि पक्राउ परी वा आफै हाँजिर हुन नआए मुलतवी रहेको मुद्दा जगाई कारवाही गर्नुपर्दछ ।

अंश रोक्का भएको ६ वर्ष सम्ममा अभियुक्त हाजिर भएमा मुद्दा फैसला हुँदा सो मानिसलाई सजाय हुने ठहरे लिनुपर्ने लिई बाँकि रहेकोमा बाँकी र केही नलाग्नेमा सबै फुकुवा गरिदिनुपर्दछ । सो फुकुवा गर्दा चल सम्पत्ति लिलाम विक्री भईसकेकोमा लिलाम विक्री भई आम्दानी बाँधिएजति रुपैयाँ र लिलाम भई नसकेकोमा रोक्का भएको सबै सम्पत्ति फिर्ता फुकुवा गरिदिनुपर्ने^{६१४} कानूनी व्यवस्था छ तर व्यवहारमा त्यसरी फुकुवा गर्न निकै कठिनाईको सामना गर्नुपर्दछ ।

४.४.३.ङ. समाह्वान जारी गर्ने प्रकृया

वारेण्ट र म्यादी पुर्जी जारी हुने मुद्दा बाहेक अरु फौजदारी मुद्दामा समाह्वान जारी गर्नुपर्दछ । समाह्वानको ढाँचा र म्यादको अवधि विभिन्न ऐन बमोजिम फरक फरक रहेको छ ।

अभियोगपत्र दायर हुने मुद्दामा कानूनले^{६१५} तोकेको ढाँचामा ३० दिनको म्याद दिई जारी गर्नुपर्दछ ।

अभियोगपत्र दायर हुने ठाडो बुझिएमा बाहेक अन्य मुद्दामा तोकिएको^{६१६} ढाँचामा ३० दिनको म्याद दिई जारी गर्नुपर्दछ ।

संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ अन्तर्गतको मुद्दामा सोही ऐनले तोकेको ढाँचामा ७ दिनको म्याद दिई जारी गर्नुपर्दछ ।^{६१७}

^{६१४}= ऐजन्, दफा ९६ ।

^{६१५}. ऐजन्, दफा १०४ ।

^{६१६}. ऐजन्, दफा १०२

विशेष अदालत ऐन, २०३१ अन्तर्गतको मुद्दामा सोही ऐन^{६१८} अनुसार प्रतिवादी विदेशमा रहेको भए तीस दिनसम्मको र नेपाल अधिराज्य भित्र रहेको भए दश दिनसम्मको म्याद दिई जारी गर्नुपर्दछ ।

४.४.३.च. म्याद तामेली गर्ने प्रकृया

नेपाल कानूनमा म्याद तामेली प्रकृया उल्लेख गरिएको छ । जसअनुसार

म्याद जारी गर्दा सो तामेल गर्नुपर्ने म्यादको तीन प्रति तयार गरी पठाउनुपर्दछ ।

म्याद जारी गर्दा सो तामेल गर्नुपर्ने म्यादको तीन प्रति जारी गरी पठाउनुपर्दछ ।

म्याद तामेल गर्नुपर्ने कर्मचारीले सम्बन्धित व्यक्ति चिने जहाँ फेला परे पनि म्याद बुझाउन हुन्छ।^{६१९}

सम्बन्धित व्यक्ति फेला नपरेमा वा नचिनेमा निजको ठेगानामा गई घर डेरा पत्ता लगाई मानिस चिनी सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाको सदस्य वा सचिव र अरु स्थानीय भलादमी दुईजना रोहवरमा राखी (म्याद तामेल गर्दा कम्तिमा एकजना स्थानीय निकायको सदस्यलाई साक्षी राख्नु पर्छ ।)^{६२०} एकप्रति म्यादमा तामेल गरेको मिति उल्लेख गरी सम्बन्धित व्यक्ति फेला परे उसैलाई र निज भेट नभए उमेर पुगेका एकाघरको जहानमा भरसक लोग्ने मानिसलाई नभए स्वास्नी मानिसलाई दिनुपर्दछ । सरोकार वाला आफैले म्याद बुझेमा पनि स्थानीय निकायको सदस्य साक्षी नराखे म्याद बेरितको हुन्छ ।^{६२१}

म्याद तामेल गर्दा रोहवरमा रहेका स्थानीय प्रतिनिधि र अरु स्थानिय भलादमी दुईजना र तामेल गर्ने कर्मचारीले ऐन बमोजिम अड्डामा बुझाउन ल्याउने प्रति म्याद सूचनामा सहिछाप गर्नु गराउनुपर्छ । म्याद तामेली गर्नेले सही नगरेको म्याद बेरितको हुन्छ ।^{६२२}

^{६१७} संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति, २०५९), दफा ६(१) ।

^{६१८} विशेष अदालत ऐन २०३१, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति, २०५९), दफा ९

^{६१९} पूर्ववत् पा.टि. नं.५३, अदालती बन्दोवस्तको महलको दफा ११० ।

^{६२०} बुद्धिलाल उपाध्याय विरुद्ध नरनाथ पराजुली, मुद्दा : उत्प्रेषण, ने.का.प., (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत, भाग २०, २०३५, भाद्र, अंक ५ नि.नं. ११५५, पृ. १०४ ।

^{६२१} असर्फी खतवे विरुद्ध भागवत खतवे, मुद्दा : ज्यान, ऐजन, २०४४) भाग २९, जेष्ठ, अंक २, नि.नं. ३०१०, पृ. २५७ ।

^{६२२} राजमान कामी विरुद्ध भू.सु.अ. धनुष समेत, मुद्दा : उत्प्रेषण, ऐजन, भाग २७, २०४२, माघ, अंक १०, नि.नं. २५२४, पृ. ९५५।

घरमा कोही भेटिएन वा म्याद बुझी लिएन भने घर डेराको ढोकामा सबैले देख्ने गरी टाँसी एकप्रति म्यादमा टाँसेको मिति उल्लेख गरी गा.वि.स. वा नगरपालिकाको प्रतिनिधि र स्थानीय भलाद्मीको सहिछाप समेत गराउनुपर्दछ । यसरी घरदैलामा टाँस भएकोमा एक प्रति म्याद सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकामा बुझाई तामेली प्रतिको पिठमा जनाई सहिछाप गराईलिनुपर्दछ ।^{६२३}

कुनै कम्पनी, कर्पोरेसन वा अन्य संगठित स्सस्था उपर म्याद सूचना तामेल गर्दा सो सस्थाको मुख्य भई काम गर्ने अधिकारी वा अरु कुनै कर्मचारीलाई तामेल गर्नुपर्दछ ।^{६२४}

सरकारी कार्यालय वा संगठित सस्थाको नाममा वा त्यस्तो कार्यालय वा सस्थामा काम गर्ने कर्मचारीको नाममा तामेल गर्नु पर्दा रजिष्ट्री गरी हुलाकद्वारा पठाइएकोमा त्यसको प्राप्ती रसिद अड्डामा दाखिल भएपछि त्यस्तो म्याद तामेल भएको मानिन्छ ।^{६२५}

कानून बमोजिम कुनै पक्षलाई तामेल गर्नुपर्ने म्याद सूचना निजको वारेस वा त्यस कामको लागि अधिकार पाएका कानून व्यवसायीलाई पनि रित पुऱ्याई तामेल गर्न सकिन्छ ।^{६२६}

घरद्वारको पत्तो नभएको मानिसलाई म्याद सूचना जारी गर्नुपर्दा उसको गाउँ शहर टोल लेखिएको भए सोही ठाउँमा र गाउँ शहर टोल पनि पत्ता नलागेको भए अदालतको नजिक सबैले देख्ने ठाउँमा टाँसिदिनुपर्दछ ।^{६२७}

यसरी म्याद तामेल गर्दा एकै गाउँ ठाउँमा एउटै नाम थर ठेगाना भएको १ भन्दा बढी व्यक्ति हुन सक्ने भएकोले मुद्दा संग सम्बन्धित व्यक्ति यकिन गरेर मात्र म्याद तामेल गर्नुपर्दछ ।

अदालतमा दाखिल गरिएको म्याद रितपूर्वक तामेल भएको छ छैन भनी जाँची रितपूर्वकको देखिए तामेली व्यहोरा फरक पारी ल्याएको भए ठहरे बमोजिम सजाय बुझाउँला भनी तामेल गर्ने कर्मचारीको सहिछाप गराई राख्नुपर्दछ, र तामेली म्याद सम्बन्धित मिसिल संलग्न गर्नुपर्दछ । यदि रितपूर्वक म्याद तामेल भएको नदेखिए पुनः म्याद जारी गरी तामेल गराउनुपर्दछ ।⁶²⁸ म्याद

^{६२३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोबस्तको महलको दफा ११० ।

^{६२४}= ऐजन्, दफा ११० को देहाय ३ ।

^{६२५}= ऐजन्, दफा ११० को देहाय ३.क ।

^{६२६}= ऐजन्, दफा ११० को देहाय ५ ।

^{६२७}= ऐजन्, दफा ११२ ।

^{६२८}= ऐजन्, दफा ११० नं को देहाय ४ ।

तामेल गर्न जानेवालाले गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामा बुझाउनुपर्ने नबुझाएमा निजलाई पटकै पिच्छे एकसय रुपैयाँ सम्म जरिवाना हुन्छ।⁶²⁹

अदालतबाट म्याद तामेल गरिदा सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकाको सदस्य, तालुकदार, स्थानीय भलाद्मी समेतले सम्बन्धित व्यक्तिको घरद्वार देखाइदिने, साक्षी बसिदिने लगायतका सहयोग गर्नुपर्दछ। यसको वर्खिलाप गरी साक्षी नबसेमा साक्षी नबस्नेलाई रु १००१- जरिवाना हुन्छ भने भुट्टा व्यहोरा लेखाई देखाई दिए वा व्यहोरा भुट्टा पारी तामेल गराएमा वा भुट्टा मुचुल्का गरिलिएमा सो कुनै काम तामेल गर्न बाधा विरोध गरेमा, टाँसेको म्याद कैफियत गरी च्याते उखाडेमा, वारेन्ट बमोजिम पक्राउ गर्नुपर्ने मानिसलाई भाग्न उम्कन मद्दत दिएमा, दबाई छपाई राखेमा, पक्राउ गर्न सहयोग नगरेमा, तामेल गर्न जानेले बदनियत गरी काम तामेल नगरेमा त्यस्ता व्यक्तिलाई एकहजार रुपैयासम्म जरीवाना वा १५ दिनसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ।⁶³⁰

यसैगरी म्याद तामेल गर्दा कानून⁶³¹ बमोजिम रित नपुन्याई तामेल गरेकोले प्रतिवादीले थाहा पाउन नसकी म्याद गुज्रन गई प्रतिवाद गर्न नपाएकोमा सो फैसला भएको ६ महिना भित्रमा थाहापाएको ३५ दिनभित्र उजुरी साथ प्रतिउत्तर दिन सकिन्छ। यसरी प्रतिउत्तर आएकोमा मिसिल सामेल रहेको तामेली म्याद हेरी रितपूर्वक तामेल भएको देखिएमा सोही व्यहोरा खोली उजुर लाग्न नसक्ने भनी दरपिठ गर्नुपर्दछ।⁶³²

नेपाल बाहिर बसेका कोही व्यक्तिको नाममा समाह्वान (म्याद) जारी गर्नुपर्दा श्री ५ को सरकारले नियम बनाई व्यवस्था गरेबमोजिम जारी गरी तामेल गर्न पठाउनु पर्ने कानूनी व्यवस्था छ⁶³³ तर यस सम्बन्धी नियम हालसम्म पनि वन्न नसकेका कारण यो व्यवस्था भने निष्कृत हुन पुगेको छ।

४.४.४. सुपुदगी सम्बन्धी कार्यविधि

सुपुदगी सम्बन्धी व्यवस्था फौजदारी न्यायको लागि निकै महत्वपूर्ण र अपरिहार्य कानूनी व्यवस्था हो। यस व्यवस्था अन्तर्गत कुनैपनि विदेशी राष्ट्रमा अपराध गरी नेपाल अधिराज्यभित्र भागी आएका अभियुक्त वा अपराधीलाई सुपुदगी गर्न वा सजाय गर्नको लागि त्यस्तो विदेशी राष्ट्रले आफ्नो कूटनीतिक नियोग मार्फत वा विदेशी राष्ट्र स्थित नेपाली कूटनीतिक नियोग मार्फत् लेखिपठाउन सक्नेछ। यसरी लेखी पठाउन नमिले वा उपयुक्त नदेखिएको अवस्थामा विदेशी

⁶²⁹= ऐजन्, दफा ११० नं को देहाय १।

⁶³⁰= ऐजन्, दफा १११।

⁶³¹. ऐजन्, दफा ११०।

⁶³²= ऐजन्, दफा २०८।

⁶³³= ऐजन्, दफा ३४।

राष्ट्रले सोभै श्री ५ को सरकारलाई लेखी पठाउनुपर्नेछ।⁶³⁴ सो बमोजिम विदेशी राष्ट्रले अभियुक्त वा अपराधीलाई सुपुर्द गर्न वा सजाय गर्नको लागि माग गरी लेखी पठाउँदा सम्बद्ध सबुदप्रमाण संलग्न गरी अभियुक्त वा अपराधीको नागरिकता, हुलिया र त्यस्तो अभियुक्त वा अपराधी नेपाल अधिराज्यभित्र कुन इलाका वा ठाउँमा आई बसेको छ, यथासम्भव सो समेत उल्लेख गरी पठाउनुपर्दछ।⁶³⁵ यसरी कुनै विदेशी राष्ट्रले कुनै अपराधी वा अभियुक्तलाई सुपुर्द गर्न वा सजाय गर्न माग गरी श्री ५ को सरकार समक्ष लेखी पठाएको अवस्थामा सो विषयमा जाँचबुझ गर्न श्री ५ को सरकारले मनासिव देखेमा श्री ५ को सरकारले त्यसरी जाँचबुझ गर्न अदालतलाई आवश्यक आदेश दिन सक्नेछ।⁶³⁶ यस्तो आदेश पाएको अवस्थामा अदालतले पनि उपरोक्त अभियुक्त वा अपराधीलाई पक्राउ गर्नको लागि वारेन्ट जारी गर्नुपर्नेछ।⁶³⁷ वारेन्ट जारी भए अनुसार पक्राउ हुन नसकेमा १५ दिनभित्र र फेला परेमा फेला परेको ३ दिनभित्र अदालतले श्री ५ को सरकारलाई सो को सूचना दिनुपर्दछ।⁶³⁸ वारेन्ट जारी भई पक्राउ भई अदालत समक्ष पेस भएपछि अभियुक्तलाई माग गर्ने राष्ट्रले निजका विरुद्ध प्रस्तुत गरेका प्रमाण तथा अभियुक्त वा अपराधीले आफ्नो बचावमा प्रस्तुत गरेको सम्पूर्ण प्रमाणको छानविन गर्दा सुपुर्दगी सन्धि वा महासन्धि अनुसार सुपुर्द हुन सक्ने अपराध हो वा होइन, सो अपराध राजनैतिक किसिमको हो होइन भन्ने समेत जाँचबुझ गर्दा सुपुर्द गर्नु पर्ने वा सजाय गर्नुपर्ने प्रयाप्त कारण नदेखिएमा त्यस्ता अभियुक्त वा अपराधीलाई अदालतले छाड्न सक्नेछ।⁶³⁹ तर नेपाली नागरिकले अपराध गरेको हकमा भने श्री ५ को सरकारले निजलाई सुपुर्द नगरी कारवाही चलाउन अदालतलाई आदेश दिन सक्नेछ।⁶⁴⁰

४.४.५. बयान र प्रतिवाद सम्बन्धी व्यवस्था

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अभियोगपत्रसाथ उपस्थित गराइएका वा वारेन्ट बमोजिम पक्राउ परी आएका अथवा म्यादी पुर्जा लगायत समाह्वानको म्यादमा हाजिर हुन आएका प्रतिवादीहरूको अदालतले तत्कालै बयान लिनुपर्दछ। आफू पोलिनाको कारण बताई सबुदप्रमाण खोली प्रतिवाद दिन मौका दिन हुने भए प्रतिवादीलाई ऐन बमोजिम गरी राखी सात दिनसम्मको म्याद दिई म्याद भित्र प्रतिवादी दिए लिनुपर्दछ। दिइएको

६३४= सुपुर्दगी ऐन, २०४५, नेपाल राजपत्र, खण्ड ३८, अतिरिक्तांक २९, २०४५।५।१५, मुद्रण तथा प्रकाशन विभाग, सिंहदरवार, दफा ३(१)।

६३५= ऐजन्, दफा ३(२)।

६३६= ऐजन्, दफा ४।

६३७= ऐजन्, दफा ५(१)।

६३८= ऐजन्, दफा ५(२)।

६३९= ऐजन्, दफा ६(१) र (२)।

६४०= ऐजन्, दफा ८(१)।

म्यादमा प्रतिवादी दिन नसके म्याद नाघेको भोलिपल्ट नै बयान गराउनुपर्दछ ।^{६४१} यसरी बयान लिँदा देहाय बमोजिमको रित पुऱ्याउनुपर्दछ ।

१. निजउपर लागेको अभियोग र निजका विरुद्ध संकलन गरी प्रशुत गरिएका सम्पूर्ण प्रमाणको व्यहोराको प्रष्ट जानकारी अभियुक्त (प्रतिवादी) लाई दिनु, सुनाउनुपर्छ ।
२. बयान गराउँदा कुनै पनि प्रकारबाट डर, त्रास, भय, अनुचित प्रभाव पर्न नपाउने गरी खुल्ला र स्वतन्त्र वातावरणमा गराउनुपर्दछ ।
३. बयान गराउँदा हतकडी लगाउन दिन हुँदैन ।
४. बयान गर्नु पूर्व अभियुक्तले आफ्नो कानून व्यवसायीसंग सल्लाह गर्ने अवसर उपलब्ध गराइदिनुपर्दछ ।
५. बयान लिँदा दोभासेको आवश्यकता पर्ने अवस्था भएमा प्रतिवादीले कारण सहित आपत्ति जनाएको व्यक्तिलाई दोभासेको रुपमा राख्न हुँदैन ।
६. बयान गर्दा गराउँदा अभियुक्त आरोपित कसुर गरेको कुरामा सावित भएको अवस्थामा पनि निजले सो कसुर किन, कहिले, के कारणले, को-को भई गरेको हो ? सो कसुर गर्दा निज आफ्नो विवेक प्रयोग गर्न स्वतन्त्र थियो वा थिएन ? थिएन भने के कारणले थिएन ? भन्ने तर्फ प्रष्ट व्यहोरा खुलाई लेखाउनुपर्दछ ।
७. बयान गर्दा आरोपित कसुरमा इन्कार रहेमा निज पोलिनुको कारण के हो ? निजको निर्दोषिता प्रमाणित हुने साक्षी, प्रमाण के के छन् ? अभियोजन पक्षबाट प्रशुत हुन आएका प्रमाण प्रति निजको भनाई (ऋयलतभलतष्यल) के छन्? सबै व्यहोरा खुलाउनुपर्दछ ।
८. बयान गराउने काम न्यायाधीश आफैले गर्नुपर्दछ^{६४२} तर अ.बं. १४७ नं. तथा न्याय प्रशासन ऐन, २०४ को दफा २४(१)(ख) बमोजिम बयान बमपत्र गराउँदा न्यायाधीश आफैले प्रश्न गरी अदालतको कुनै कर्मचारीबाट लेखबद्ध गराउन हुन्छ तर व्यवहारमा भने फाँटवालाले बयान बकपत्र गराउने र पछि त्यो बयान बकपत्रलाई न्यायाधीशले प्रमाणित गरिदिने गरेको पाइन्छ ।
९. न्यायाधीशको अनुपस्थितिमा स्नेस्तेदारले बयान गराउन हुन्छ ।^{६४३}

६४१. पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १२७ ।

६४२. न्याय प्रशासन ऐन २०४८, (काठमाण्डौं : कानून किताब व्यवस्था समिति, २०५९), दफा २४(१) ।

६४३. ऐजन, दफा २४(२) ।

१०. बयान गराउँदा क्रमैसंग छोटकरीमा सवाल गरी सवाल र जवाफ उल्लेख गर्नुपर्दछ र बयान कार्य सकिएपछि लेखिएको व्यहोरा वही बाची सो बयान गर्ने प्रतिवादीलाई सुनाइदिनुपर्दछ । यसरी सुनाउँदा निजले कुनै कुरामा आपत्ति जनाए कैफियत जनाइदिनुपर्दछ ।
११. बयान गराउँदा कुनै अभियुक्तले जवाफ नै दिएन वा आफूले दिएको जवाफमा सहिछाप गरेन भने कैफियत लेखी हाकिम (न्यायाधीश) को र ऊ मुनिका सबैभन्दा ठूलो दर्जाको एकजना कर्मचारी (सेस्तेदार) को दस्तखत गरी सो कागज सेस्ता (मिसिल) मा राख्नुपर्दछ ।
१२. नाबालकको, कुनै किसिमको रोगले होस् ठेगान नभएका वा बौलाएका मानिसको तथा अन्धाअन्धी, बक्क लाटालाटी मानिसको बयान गराउँदा कानून^{दब्ब} बमोजिमको रित पुऱ्याई संरक्षक वा हकवाला समेतलाई रोहबरमा साक्षी राखी बयान गराउनुपर्दछ ।
१३. प्रतिवादीको पहिलो पटक अदालतमा बयान गराउँदा निजको नाम, थर, वतन, उमेर, पेसा, बाबुको नाम, परिवार संख्या, आर्थिक एवं सामाजिक स्थिति, अगाडि कुनै कसुरमा सजाय पाए नपाएको व्यहोरा, पीडित पक्षसंग निजको कुनै प्रकारको नातासम्बन्ध भए सो व्यहोरा तथा निजको हुलीया समेत खुलाउनुपर्दछ । उपर्युक्त अनुसार वतन खुलाउँदा निज विदेशी देखिएमा निजको राष्ट्रियता र राहदानी एवं प्रवेशाज्ञा (भिसा) नम्बर समेत खुलाउनुपर्दछ ।
१४. बयान व्यहोरा सकिएपछि अन्तमा मिति उल्लेख गर्नुपर्दछ ।
१५. बयान कागजको प्रत्येक बन्द बन्दमा र अन्तमा प्रतिवादीको सहिछाप परेको हुनुपर्दछ । साथै बयान कागजको शिरमा, बन्द बन्दमा र पुछारमा समेत बयान लिने न्यायाधीशको समेत सही परेको र अदालतको छाप समेत लगाइएको हुनुपर्दछ ।
१६. बयान गराउँदा अनावश्यक रुपमा भिभ्याउने, व्यक्तिको इज्जत वा प्रतिष्ठामा अनुचित प्रभाव पर्ने गरी प्रश्न सोध्न समेत हुँदैन । मानवोचित व्यवहार र मर्यादा कायम राख्नेतर्फ समुचित ख्याल राख्नुपर्दछ । वैयक्तिक गोपनियता सम्बन्धी प्रश्न सोध्नु पर्ने अवस्थाको मुद्दामा बयान गराउँदा गोपनियताको हकको ख्याल गरी इजलासमा अन्य व्यक्तिहरुको प्रवेशलाई नियमित गराउनुपर्दछ ।
१७. महिलाको बयान लिँदा बेमनासिव ठट्टा मस्करीका हिसाबसंग सोधपुछ गर्नुहुँदैन ।^{६४५}

४.४.६. थुनछेक सम्बन्धी व्यवस्था

४.४.६.क. थुनछेक गर्दा विचार गर्नुपर्ने थप केही कुराहरु

६४४. पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त ३४ ।

६४५. ऐजन्, दफा १३४ ।

१. थुनछेकको आदेश गर्दा प्रत्येक अभियुक्तले यो यस्तो अपराधजन्य कार्य गरेको भन्ने कुराको प्रतिव्यक्ति प्रमाण हुनु र खुलाउनुपर्दछ । केवल गोश्वारा रूपमा कसुरदार हो भन्ने मनासिव प्रमाण भनी आदेश गर्नु प्रयाप्त हुदैन ।^{६४६}
२. कानूनको रोहबाट हेर्दा मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई ऐनमा उल्लेखित अवस्थामा बालकलाई थुनामा राख्न उपयुक्त हुदैन भन्ने लागेमा पुर्पक्षका लागि थुनामा नराख्ने आदेश दिन सक्ने^{६४७} स्वविवेकिए अधिकार दिएको सम्म देखिन्छ, बाध्यात्मक अवस्था देखिदैन ।^{६४८}
३. वारदातको समान तथ्य र परिस्थिति भएको तथा संलग्नताको स्थिति समेत समान रहेको अवस्थामा सबै प्रतिवादीका हकमा समान प्रकारको थुनछेकको आदेश गर्नुपर्दछ^{६४९} तर उही मुद्दाका अभियुक्त नभई अन्य मुद्दाका अभियुक्त सम्वन्धमा भएको आदेशको तुलना गरी समान असमान भनी दाँज्नु र आदेश गर्नु तर्कसंगत हुन सक्दैन । उही मुद्दामा समान स्थिति भएका व्यक्तिहरु वीच तुलना गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।^{६५०}
४. “नेपाल अधिराज्यमा स्थायि बसोबास नभएको” भन्ने वाक्याँसले विदेशीलाई मात्र जनाउँदछ, नेपाली नागरिकलाई होइन ।^{६५१}
५. प्रतिवादी उपर आरोपित कसुर जरिवाना सजाय मात्र हुने प्रकृतिको रहेछ कैद सजाय हुने रहेनछ भने पनि सो जरिवाना वापत धरौटि वा जमानी लिनुपर्दछ ।
६. प्रचलित कानून^{६५२} बमोजिम थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्न नमिल्ने मुद्दामा पनि विशेष अदालत ऐन २०३१ बमोजिमको अधिकार र कार्यविधि अपनाइ हेरिने मुद्दामा प्रतिवादीलाई थुनामा राखी कारवाही गर्न मिल्दछ ।^{६५३} केही विशेष कानूनले ३ वर्ष भन्दा कम कैदको सजाय हुने अभियोग लागेका अभियुक्तलाई पनि पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ,

६४६= देवनन्दनका हकमा सेवकदास तत्मा विरुद्ध वारा जिल्ला अदालत समेत, मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, **ने.का.प.**, (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०५४), भाग ३४, कार्तिक, अंक ७, नि.नं. ४५९२, पृ. ६९२ ।

६४७. **बालबालिका सम्वन्धी ऐन २०४८**, (काठमाण्डौ : कानून किताव व्यवस्था समिति, २०५९), दफा ५०(१) ।

६४८= रविन्द्रको हकमा रुद्र बहादुर विरुद्ध म्याग्दी जिल्ला अदालत समेत, मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, **ने.का.प.**, (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०५१), भाग ३५, २०५१, कार्तिक, अंक ७, नि.नं. ४९४९, पृ. ५७६ ।

६४९= कालिप्रसाद समेत विरुद्ध जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय सुनसरी समेत मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, **ने.का.प.** (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०५४) भाग ३९, २०५४, कार्तिक, अंक ७, नि.नं. ६४०४, पृ. ३७९ ।

६५०= मदनबहादुर विरुद्ध अर्थ मन्त्रालय समेत मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, **ने.का.प.** (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०५४), भाग ३९, कार्तिक, अंक ७, नि.नं. ६४१४, पृ. ४०८ ।

६५१. पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त ११८ को देहाय ३ ।

६५२. ऐजन्, अदालती बन्दोवस्त ११८ ।

६५३= महेश्वरलालको हकमा भुवनेश्वर लाल विरुद्ध मध्यपश्चिमाञ्चल विशेष अदालतको न्यायाधिस समेत मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, **ने.का.प.** (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०४४), भाग २९, फागुन, अंक ११, नि.नं. ३२७३, पृ. ११७८ ।

। विशेष ऐनले गरेको उपर्युक्त अनुसारको व्यवस्था बाहेक अन्य अवस्थाको मुद्दामा तीन वर्ष वा सो भन्दा बढि कैदको सजाय हुन सक्ने अवस्थाको सरकारवादी मुद्दामा मात्र प्रतिवादीलाई थुनामा राख्न सकिन्छ।^{६५६}

७. “प्रमाणबाट कसुरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा”^{६५५} भन्ने वाक्यांश विशेष अदालत ऐन, २०३१ को दफा ९(२)(छ) मा र जिउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा १० मा उल्लेख भएको “थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने पर्याप्त र मनासिब कारण भए” भन्ने वाक्यांशको तात्पर्य सम्बद्ध प्रमाणद्वारा आरोपित कसुर गरेको हो भनी न्यायिक रोहमा विश्वास गर्न सकिने अवस्थालाई जनाएको देखिन्छ। “पर्याप्त र मनासिब कारण” वाक्यांशले गैर न्यायिक कारण (भ्रतचव वामष्अष्वा च्मबकयल) लाई जनाउने नभई मुद्दामा लाग्ने कानून बमोजिमको सम्बद्ध प्रमाणको पर्याप्ततालाई जनाएको मान्नु पर्दछ तसर्थ कसुरदार हो भनी विश्वास गर्न सकिने सम्मको मनासिब आधार प्रमाणबाट देखिएको अवस्थामा मात्र पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्न मिल्दछ।

८. भ्रष्टाचार निवारण ऐनले थुनछेक सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था गरेको^{६५६} हुँदा भ्रष्टाचार सम्बन्धी मुद्दामा अ.व. ११ नं. लागू हुँदैन। उक्त ऐनको दफा २७(४) मा थुनामा राख्न सकिने व्यवस्था नभई धरौट वा जमानत माग गर्न सक्ने सम्मको प्रावधान रहेको हुँदा जतिसुकै अवधिको कैद सजाय हुन सक्ने कसुरको अभियोग लागेको भएपनि वर्तमान अवस्थामा कानूनले भ्रष्टाचार मुद्दाका अभियुक्तलाई मुद्दा पुर्पक्षका क्रममा थुनामा राख्न मिल्ने देखिँदैन तर धरौटी वा जमानत माग गरिएको अवस्थामा सो बमोजिम धरौटि राख्न वा जमानत दिन नसकेको अवस्थामा भने थुनामा राख्नुपर्दछ।

९. धरौटि वा जमानत दिनुपर्ने गरी आदेश भएका प्रतिवादीले धरौटि राख्न वा जमानत दिन नसकेको कारणबाट थुनामा रहेकोमा मुद्दा फैसला नहुँदैको अवस्थामा पछि कुनै पनि बेला माग गरिएबमोजिमको धरौटी मध्ये निज थुनामा रहेको अवधि कट्टा गरी बाँकि अंक सम्म राखी जमानत दिइ थुनाबाट मुक्त भई तारेखमा बस्न पाउँदछ। मुद्दा फैसला भएको अवस्थामा भने ठहरे बमोजिम हुन्छ।

१०. थुनछेकको आदेश गर्दा थुनामा राख्ने वा धरौट जमानत लिने वा तारेखमा राख्ने जुनसुकै अवस्थामा पनि सो को आधार कारण खुलाई सम्बन्धित कानूनको दफा उल्लेख गरी पर्चा खडा गर्नु अनिवार्य हुन्छ।

^{६५४}= जीउमास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), को दफा १०।

^{६५५}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १८ तथा **बन ऐन २०४९** (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति, २०५९), दफा ६४(१)।

^{६५६}. **भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०४८**, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा २४(३)।

११. थुनछेकको आदेश गर्ने काम न्यायाधिस आफैले गर्नुपर्दछ । तर, न्यायाधिसले लेखी वा बोलि अदालतको कुनै कर्मचारीबाट आदेश टाइप वा लेखवद्ध गराउन हुन्छ । यसैगरी न्यायाधिसको अनुपस्थितिमा सेस्तेदारले बयान गराउन र पुर्पक्षका लागि अभियुक्तलाई थुना जमानत वा तारेखमा राख्न आदेश दिनहुन्छ । यसरी सेस्तेदारले गरेको थुनछेकको आदेश उपर न्यायाधिसले आफू अदालतमा उपस्थित भएपछि यथासिघ्र विचार गरी त्यस्तो आदेश कानून बमोजिम भएको नदेखिएमा कानून बमोजिम गर्नु गराउनुपर्दछ ।^{६५७}
१२. सेस्तेदारले गरेको थुनछेकको आदेश सम्बन्धमा न्यायाधिसले विचार गर्दा (सुनुवाई गर्दा) वादी (सरकारी वकील) एवं प्रतिवादी दुबै पक्षलाई सुनुवाइको अवसर प्राप्त हुने गरी सुनुवाइको मिति किटान गरी अग्रिम रूपमा जानकारी दिई सो मुद्दा दैनिक पेशी सूचिमा चढाई सुनुवाई गर्नुपर्दछ ।
१३. मुद्दा कारवाहीको क्रममा बुझिएका प्रमाणका रोहमा पहिले थुनामा राखिएका अभियुक्तबाट धरौटी जमानत लिन वा तारेखमा राख्न अथवा तारेखमा रहेकाबाट धरौट जमानत लिन वा निजलाई थुनामा राख्न हुन्छ । तर यसरी परिवर्तित आदेश गर्दा सो गर्नुपर्ने प्रयाप्त र उचित कारण आदेश पर्चामा खुलाउनुपर्दछ ।
१४. मुद्दा पुर्पक्षका सिलसिलामा धरौटी वा जमानत दिई तारेखमा राखिएका प्रतिवादीबाट तोकिएको समय र स्थानमा उपस्थित नभएमा धरौट जफत हुने अथवा जमानत रहेको सम्पत्ति वा अन्य कुनै सम्पत्तिबाट असुल गरिने शर्त राखी अनिवार्य रूपमा कागज गराउनुपर्दछ । यसरी तारेखमा रहेको मानिसले तारेख गुजारी बसेमा निजले राखेको धरौट रकमबाट लागेको जरिवाना कट्टागरी बाकिँ धरौट रकम जफत गर्नुपर्दछ । जमानतमा राखेको अवस्थामा राखेको जमानतको सम्पत्तिबाट लागेको दण्ड जरिवाना असुल गर्नुपर्दछ ।^{६५८}
१५. राहदानी ऐन २०२४ को दफा ५ को कसुरमा केवल सह अभियुक्तको पोलको आधारले मात्र अ.व. ११८को देहाय (५) र (१०) ले धरौटलिने सो दिन नसके थुनामा राख्ने भनी गरेको आदेश बेरितको हुन्छ ।^{६५९}
१६. अ.व. १२१ नं. बमोजिमको थुनुवा पुर्जिले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा [६२\(६\)](#) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांस अनुसारको जानकारी एवं सूचनाको स्थान लिन सक्दैन । संसदको सदन चालु रहेको अवस्थामा संसदलाई कुनै मुद्दाको सिलसिलामा हिरासतमा राख्दा

६५७= पूर्ववत् पा.टि. नं. १८८, दफा २४(३) ।

६५८= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अ.व. १२४ तथा [१२४\(क\)](#) नं. ।

६५९= नन्दविर बज्राचार्य विरुद्ध काठमाण्डौं जिल्ला अदालत समेत २०५४ सालको रिट नं. ३१७३ आदेश मिति २०५४।११।१४ ।

संविधानको धारा ६२(६) बमोजिमको सूचना सभामुखलाई दिनुपर्दछ । सो को अभावमा राखिएको हिरासत गैरकानूनी हुन्छ।^{६६०}

१७. पुनरावेदन परेको अवस्थामा थुनछेकका सम्बन्धमा निर्णय गर्न हुँदैन।^{६६१}
१८. कुनै मुद्दामा कुनै प्रतिवादी (अभियुक्त) पुर्पक्षका सिलसिलामा थुनामा रहेको अवस्थामा निज उपर परेको अन्य कुनै मुद्दामा पनि थुनछेकको आदेश गर्नुपर्ने अवस्था भएमा पहिले थुनामा राख्ने गरी आदेश भएको मुद्दामा छुटि जाने भएमा पेश गर्नु भन्ने आदेश गर्नुहुँदैन । प्रत्येक मुद्दामा थुनामा राख्ने वा धरौट लिने वा तारेखमा राख्ने जे जो गर्नु पर्ने हो कानून बमोजिम थुनछेकको आदेश गर्नुपर्दछ ।
१९. कुनै अ.वं. १२४ नं. मा जमानी राखेको भए तुरुन्तै त्यसको जमानी पत्रि लाग्ने रुपैया असुल गरी लिनुपर्छ भन्ने बाक्य रहेकोले लाग्ने रुपैया असुल गर्नुपर्दा कति लाग्ने भन्ने फैसलाको निर्णय गर्ने कुरा हुन आउँदछ । अ.वं. १२५ नं. ले पनि फैसला बमोजिम असुल गर्नुपर्ने भए असुल गर्ने कुरा लेखेको हुँदा सजाय नलागेको अभियुक्तले राखेको जेथा जमानी लिलाम हुने देखिँदैन।^{६६२}
२०. अ.वं. ११८(३) नं. मा “नेपाल अधिराज्यमा स्थायि बसोवास नभएको कुनै अभियुक्त तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट छ महिना वा सो भन्दा बढि कैदको सजाय हुन सक्ने अपराधको कसुरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा अड्डाले निजलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्दछ ।” भन्ने समेत उल्लेख भएको निवेदकले लिएको नेपाली नागरिकता बदर भइसकेको अवस्था नभई निजले भुट्टा विवरण दिई नेपाली नागरिकता लिएको भन्ने मुद्दा मनाङ्ग जिल्ला अदालतमा विचाराधिन रहेको र निज नेपाली केटीसंग विवाह गरी निजहरुबाट छोरी समेत जन्मी परिवार समेत बसोवास गरी राखेको देखिएको समेतबाट यस्तो अवस्थामा अ.वं. ११८(३) नं. बमोजिम पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने गरेको काठमाण्डौं जिल्ला अदालतको आदेश सदर गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको आदेश मिलेको देखिन नआउने^{६६३} भन्ने समेत फैसला भएको छ ।

६६०= खोभारी रायको हकमा गजेन्द्र राय विरुद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाण्डौं समेत, मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, स.अ.बु., (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत २०५५), वर्ष १५, अंक १५, पूर्णांक १५३, निर्णय मिति २०५५।६।१२) पृ. १५ ।

६६१= श्री ५ को सरकार विरुद्ध गोविन्द प्रसाद, मुद्दा : चोरी, ने.का.प., (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत २०४५), भाग ३०, जेठ, अंक २, नि.नं. ३३७२, पृ. १६५ ।

६६२= तिर्थराज पौडेल विरुद्ध जिल्ला न्यायाधिस मनाङ तथा लमजुङ्ग जिल्ला अदालत, स.अ.नि.सं., (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत २०३२-२०३३) भाग ११, पृ. १४३ ।

६६३= स्याउली विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय मनाङ्ग समेत, मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, ने.का.प. (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत २०५३), भाग ३८, अशोज, अंक ६, नि.नं. ६२१२, पृ. ४९५ ।

४.४.६.ख. थुनछेक आदेश उपर उजुरी सम्बन्धी व्यवस्था

- थुनछेकको सन्दर्भमा जिल्ला अदालतले गरेको आदेश उपर सम्बन्धित पक्षको उजुरीको आधारमा वा स्वयं आफैले बुझि पुनरावेदन सुन्ने अदालतको सुरु आदेश परिवर्तन गर्न सक्दछ ।
- अदालतमा दायर भएका मुद्दामा भएको थुनछेकको आदेश कानूनतः वेरितको देखिने पर्याप्त आधार र कारण भएमा अ.वं. १७ नं. बमोजिम सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको हकमा सम्बन्धित सरकारी वकील वा थुनुवाको वकीलले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन गर्नुपर्दछ ।
- थुनामा परेको व्यक्तिको निवेदन परेमा वा नपरेमा पनि पुनरावेदन सुन्ने अदालतले थुना गैरकानूनी वा वेरित हो वा होइन भनी जाँचबुझ गर्न र गैरकानूनी वा वेरित देखिएमा कानून बमोजिम उपयुक्त आदेश दिन सक्दछ ।
- शुरु अदालतले आदेशको काम कारवाहीमा म्याद नाघेको वा वेरित भएको छ भन्ने कुरा कुनै पक्षको निवेदनबाट वा अरु कुनै किसिमबाट थाहा पाएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले आवश्यकता अनुसार सो मुद्दाको मिसिल भिकी कैफियत तलव गरी वेरितको देखिएमा कानून बमोजिम आदेश गर्न सक्नेछ ।
- अभियुक्तलाई थुनामा राख्दा, थुनाबाट छोड्दा वा धरौट जमानत लिँदा कारण खोलिएको पर्चामा चित्त नबुझ्ने पक्षले दिएको उजुरीको आधारमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले उचित निर्णय दिनुपर्दछ ।

४.४.६.ग. अन्तरकालीन आदेश उपर निवेदन दिन सकिने व्यवस्था

प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै अदालत, निकाय वा अधिकारीबाट मुद्दाको पुर्पक्षको लागि प्रतिवादीलाई तारेख, जमानत वा थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश वा मुाको कारवाहीको सिलसिलामा भएको अन्य कुनै अन्तरकालीन आदेश उपर एक तह मात्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन दिन सकिनेछ । तर पाँच वर्ष वा सो भन्दा बढि कैदको सजाय हुन सक्ने मुद्दामा प्रतिवादीलाई पुर्पक्षको लागि तारेख, जमानत वा थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश उपर कानूनी त्रुटि वा कार्यविधि सम्बन्धी अनियमितताको प्रश्नमा सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिनलाई यस दफाले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

४.४.७. तारेख सम्बन्धी व्यवस्था

४.४.७.क. तारेखमा राख्नुपर्ने व्यवस्था

कानून बमोजिम थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने भगडियालाई वा तारेख लाग्दैन भन्ने कानूनमा उल्लेख भएकालाई बाहेक अरु भगडियालाई अदालतमा हाँजिर हुन आउनासाथ तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्दछ । धरौट वा जमानतमा रहेका अभियुक्तहरूलाई पनि तारेखमा राख्नुपर्दछ । तर सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १३ बमोजिम श्री ५ को सरकार वादी भएको मुद्दामा प्रहरी वा सरकारी वकीललाई तारेखमा राख्नुपर्दैन ।^{६६४}

तारेखमा राख्ने काम अदालतका कर्मचारीको हुँदा मिसिल प्राप्त भएपछि दुबै मुद्दामा अगल अलग तारेख पर्चा दिई तारेखमा राख्नुपर्ने, सो बमोजिम कर्मचारीले नगरेको देखिए पछि बेञ्चमा पेस भएकोमा दुबै मुद्दामा तारेखमा राख्ने आदेश भएको देखिन्छ । अदालतमा उपस्थित भएका पक्ष विपक्षको तारेख गुज्रेको वा गुजारेको भन्न कानून संगत हुँदैन ।^{६६५}

भगडियालाई तारेख दिँदा अ.व. ४९ नं. को नमुना बमोजिम तारेख पर्चा खडा गरी उपस्थित हुनु पर्ने दिन, समय र तारेखका दिन हुने काम समेत उल्लेख गरी तारेख तोक्ने कर्मचारीले दस्तखत गरी भगडियालाई दिई सोही बमोजिमको भरपाई निज भगडियाबाट गराई मिसिल सामेल राख्नुपर्दछ । त्यसै गरी तारेख तोकिएको दिनमा गरिने कामको विवरण समेत खुल्ने अनुसूची १८ बमोजिमको ढाँचाको तारेख किताव समेत खडा गर्नुपर्दछ ।

४.४.७.ख. तारेखमा राख्नुपर्ने व्यक्ति कैद वा थुनामा परेमा

कुनै मुद्दाको सन्दर्भमा तारेखमा हाँजिर हुनुपर्ने व्यक्ति कुनै हड्डा अदालतबाट थुनिए वा कैद परेमा सो को सूचना मुद्दा परेको (तारेखमा हाँजिर हुनुपर्ने) अदालतमा पठाउनुपर्दछ । थुन्ने वा कैद गर्ने अदालत मार्फत् दरखास्त दिएको भएमा थुनाबाट छुट्ने अवधि समेतको विवरण थुना वा कैदमा राख्ने अड्डा अदालतले मुद्दा परेका अदालतमा पठाइदिनुपर्दछ । र एक महिना सम्ममा छुट्ने भएमा बाटाका म्याद बाहेक ५ दिन भित्रमा त्यस्तो थुनिएको, कैदमा परेको व्यक्ति हाँजिर भए कानून बमोजिम तारेख तोक्री कारवाही गर्नुपर्दछ । एक महिना भन्दा वढि कैद परे, थुनिए वा कहिले छुट्ने भन्ने निश्चित नभएकोमा भने कारवाही गर्न पर्खनुपर्दैन । मुद्दाको कारवाही हुँदाहुँदै छुटेमा सो मितिले बाटाका म्याद बाहेक ५ दिन भित्र हाँजिर भए तारेखमा राखी कारवाही गर्नुपर्दछ ।

४.४.७.ग. म्याद तारेख गुज्रेमा थमाउने व्यवस्था

^{६६४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त ४७ ।

^{६६५}= गोपाल वरियाका विरुद्ध भक्तपुर जिल्ला अदालत, मुद्दा :उत्प्रेषण, ने.का.प., (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत २०५०), भाग ३५, अशोज, अंक ६, नि.नं. ४७६४, पृ. ३४९ ।

१. सामान्य मुद्दामा :

कुनै मुद्दामा आफ्नो काबुबाहिरको परिस्थितिले गर्दा म्याद तारेख गुज्रेमा एकै पटक वा तीन पटक सम्म बढिमा तीस दिन सम्मको गुज्रेको म्याद तारेख थामिदिनुपर्ने व्यवस्था अ.व. ५९ नं. ले गरेको छ । यस बाहेक अ.व. ६२ र १७५ नं. ले विशेष अवस्थामा म्याद तारेख थाम्न सकिने विशेष व्यवस्था गरेको छ^{६६६} जुन व्यवस्था निम्नानुसार छन् ।

क्रिया बस्नुपरेमा क्रिया समाप्त भएको मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र ।

सुत्केरी भएकोमा सो मितिले बाटाको म्याद बाहेक ३५ दिनभित्र ।

विगो भर्नु भराउनु, दिनु, दिलाउनु वा सम्पत्ति चलन चलाउनु लिनुपर्ने मुद्दामा हाँजिर हुनुपर्ने व्यक्ति मरेमा, बौलाहा वा बेपत्ता भएमा निजको दैयादारले सो मितिले बाटाका म्याद बाहेक ३५ दिन भित्र ।

सरकारी काजमा खटिएको म्याद तारेख गुज्रेको मितिले ३५ दिन भित्र हाँजिर भएमा वा सम्बन्धित अड्डाले लेखिपठाएमा ।

खोलो पहिरो वा हिउँले बाटो बन्दभई वा यातायातको साधन नचल्ने भएमा सम्बन्धित गाविस वा नगरपालिका वा सरकारी कार्यालयको सिफारिस सहित बाटो वा यातायातको साधन खुलेको मितिले बाटाको म्यादभित्र ।

सरकारी कर्मचारी घर विदामा गएको अवस्थामा मुद्दा परी म्याद तारेख गुज्रेकोमा विदा समाप्त भएको मितिले सात दिन भित्र ।

मुद्दामा कुनै पक्षले म्याद तारेख गुजारेमा पनि कानून बमोजिम थमाई पाउने अवधिसम्म फैसला गर्नु हुँदैन ।

२. संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ अन्तर्गतको मुद्दामा :

संक्षिप्त कार्यविधि ऐन अन्तर्गतको मुद्दामा सामान्यतः गुज्रेको म्याद वा तारेख थमाउन पाइँदैन तर पक्षको काबु भन्दा बाहिरको परिस्थितिले गर्दा म्याद वा तारेख गुज्रेको भन्ने अदालतलाई लागेमा एकै पटक वा दुई पटक सम्म गरी जम्मा पन्ध्र दिनसम्मको म्याद तारेख थाम्न सकिनेछ । अ.व.

^{६६६} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, दफा ।

६२ र १७५ नं. मा उल्लेखित व्यवस्था भने संक्षिप्त कार्यविधि ऐन अन्तर्गतको मुद्दामा समेत लागू हुन्छ।⁶⁶⁷

३. विशेष अदालत ऐन २०३१ अन्तर्गतको मुद्दामा :

विशेष अदालत ऐन अन्तर्गत सो अदालतमा परेका मुद्दा मामिलामा पनि गुज्रेको म्याद तारेख सामान्यतः थमाउन पाइँदैन । तर, म्याद तारेख गुज्रेको सात दिन भित्र आफ्नो कावु भन्दा वाहिरको परिस्थितिले गर्दा म्याद तारेख गुज्रेको हो भन्ने विशेष अदालतलाई लागेमा त्यसरी गुज्रेको म्याद तारेख एकपटक सम्म र विशेष अदालतमा एक वर्ष भन्दा बढि अवधि मुद्दाको कारवाही चालु रहेमा प्रत्येक वर्षका लागि सात दिनसम्मको लागि गुज्रेको तारेख थामिनसक्छ।⁶⁶⁸

४.४.७.घ. तारेखमा पक्ष उपस्थित नभएमा पनि कारवाही नरोकिने

तारेख पाउने पक्ष तोकिएको दिन तोकिएको समयदेखि पुनः तारेख नपाउन्जेल पर्खिरहनुपर्दछ । तोकिएको समयमा पक्ष हाँजिर भएन भने पनि अदालतले मुद्दाको कारवाही गर्नुपर्दछ।⁶⁶⁹

४.४.८. वारेस सम्बन्धी व्यवस्था

४.४.८.क. वारेस लाग्ने र नलाग्ने अवस्था

१. कानून बमोजिम पुर्पक्षको लागि थुनामा बस्नुपर्ने वा जमानत लाग्ने अवस्थामा जमानत दिन नसके थुनामा बस्नुपर्ने भएको अभियुक्तले वारेस राख्न पाउँदैन । तर, जमानत लाग्ने अवस्थामा जमानत दिने व्यक्तिले अदालतबाट वारेस राख्न दिन मनासिव ठहर्‍याई इजाजत दिएमा मात्र वारेस राख्न पाउँछ ।

२. माथि उल्लेखित अवस्था बाहेक अन्य अवस्थाको व्यक्तिको हकमा पर्याप्त कारणबाट अदालतले वारेस राख्न दिन मनासिव नठहर्‍याई अन्यथा आदेश दिएमा बाहेक साधारणतः वारेस लाग्छ।⁶⁷⁰

४.४.८.ख. वारेस मुकरर

वारेस लाग्ने अवस्थामा वारेस दिने पक्षले मुद्दा पुर्पक्षको लागि वारेसले गरेका सम्पूर्ण कुराहरु आफूलाई मञ्जुर हुने र मुद्दा फैसला हुँदा लागेको दण्ड जरीवाना म आफैँ उपस्थित भई बुझाउने

^{६६७}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १६३, दफा ८ को (१) (क) र (ख) ।

^{६६८}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १६४, दफा ९(१) (ख) ।

^{६६९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोबस्त ६४ नं. ।

^{६७०}= ऐजन्त, दफा ६५ नं. ।

छु, तिर्न बाँकि दशौँद, विशौँद, कोर्ट फि, सरकारी बाँकी, दण्ड जरीवाना कुनै बाँकि छैन भन्ने व्यहोराको वारेसनामा लेखि वारेस मुकरर गर्न सक्ने व्यवस्था नेपाल कानूनमा छ। यसरी वारेस मुकरर गर्दा देवानी मुद्दाका सम्पूर्णमा र फौजदारी मुद्दाका हकमा जमानत लाग्ने वा थुनामा बस्नुपर्ने अवस्थामा थुनामा बस्नुपर्ने भएको व्यक्तिले भने वारेस राख्न नपाउने व्यवस्था छ।

४.४.द.ग. वारेस राखेको मुद्दामा मिलापत्र

वारेस राखेको मुद्दा मिलापत्र गर्दा पक्ष आफैँ उपस्थित हुनुपर्दछ। यदि पक्ष उपस्थित हुन नसक्ने भएमा मिलापत्रको शर्त सहित वारेसलाई मिलापत्रको लागि मञ्जुरनामा दिएको भएमा त्यस्तो वारेसबाट मिलापत्र गराउन हुन्छ तर वारेस राख्ने पक्षको मञ्जुरीको लिखत अभावमा भने वारेसद्वारा मिलापत्र गराउन हुँदैन। गराएको भएपनि मान्यता हुँदैन।⁶⁷¹

४.४.द.घ. वारेसको योग्यता

सामान्यतया घुस कित्तेमा सजाय नपाएको र नैतिक पतन देखिने अन्य फौजदारी अपराधमा सजाय नपाएको सोह्र वर्ष उमेर पुगेको जुनसुकै व्यक्ति वारेस हुन सक्छ। तर एकाघरसंग रहे बसेका नातेदारहरुको हकमा भने सोह्र वर्ष उमेर पुगेपछि वारेस दिन हुन्छ।⁶⁷²

४.४.द.ड. वारेस बदल्ने वा आफैँले सकार गर्ने

कुनै मुद्दामा अख्तियारनामा दिई कसैलाई वारेस राखेकोमा जसको मुद्दा हो उसैले (पक्ष आफैँले) वा मृत्युपछि दैयादारले आफैँ सकार गर्न अथवा पहिलाको वारेस परिवर्तन गरी अर्को वारेस राख्न सक्दछ।⁶⁷³

४.४.द.च. विदेशीले वारेस राख्ने व्यवस्था

नेपाल भित्र अचल सम्पत्ति जायजेथा नभएका विदेशी मानिसको नेपालको अदालतमा परेको मुद्दामा वारेस दिँदा आफू उपर पोल उजुर परेको कुरा ठहरे कानून बमोजिम हुने सजाय बराबर रकम धरौट राखेमा वा त्यस वापत नेपाल सरहदमा अचल सम्पत्ति जायजेथा भएका व्यक्तिलाई जमानि दिएमा मात्र वारेस लाग्न सक्छ।⁶⁷⁴

६७१= ऐजन्, दफा ६५(३)।

६७२= ऐजन्, दफा ६८।

६७३= ऐजन्, दफा ७०।

६७४= ऐजन्, दफा ६६।

४.४.८. छ. वारेस सम्बन्धी अन्य व्यवस्था

१. चारकोश भन्दा टाढाका अदालतमा परेको कुनै मुद्दामा वारेस भईरहेको व्यक्तिलाई अर्को अदालतमा परेका मुद्दामा वारेस दिन लिन हुँदैन ।
२. वारेस भईरहेको व्यक्ति कुनै मुद्दामा थुनियो वा कैद पऱ्यो भने थुनामा रही अर्काको मुद्दा गर्न नपाउने हुँदा वारेस रहन सक्दैन ।
३. एकै व्यक्तिको एकै अदालतमा परेका जतिसुकै वटा मुद्दामा पनि एउटै व्यक्तिलाई र धेरै मानिसको एउटै अदालतमा परेको एउटै मुद्दामा सबैले एउटै व्यक्तिलाई वा फरक फरक पक्षले फरक फरक व्यक्तिलाई वारेस लिन दिन हुन्छ।
४. एक अदालतमा परेको एउटै मुद्दामा वादीहरुले वादीहरु मध्येकै र प्रतिवादीहरुले प्रतिवादीहरु मध्येकै कसैलाई वारेस दिन लिन हुन्छ ।
५. एक अदालतमा एउटाको मुद्दामा भइरहेको वारेसलाई सो मुद्दा फैसला नहुँदै वा वारेस कायम छँदै त्यसै अदालतमा परेको वा पर्ने अरु मुद्दाको पक्षले पनि वारेस लिन दिनहुन्छ ।
६. एउटा अदालतमा परिरहेको मुद्दामा रहेको वारेसलाई सो वारेस कायम छँदै सोही पक्षले वा त्यसका एकाघरका जहानले चारकोस भित्रका अन्य अदालतमा परेका वा पर्ने अरु मुद्दामा वारेस दिन लिन हुन्छ।⁶⁷⁵

४.४.८. ज. वारेस अख्तियारनामा दरपिठ गर्ने

अदालतमा दाखिल गर्न ल्याएको वारेस अख्तियारनामा कानून बमोजिमको रित नपुगेको भए रित नपुगेको व्यहोरा उल्लेख गरी रित पुऱ्याई ल्याउन तीन दिनको म्याद दिई अख्तियारनामाकै पिठमा व्यहोरा खुलाई अदालतको छाप समेत लगाई भर्पाई लिई फिर्ता दिनुपर्दछ । रित पुऱ्याई ल्याएकोमा भने फिर्ता नगरी कारवाही गर्नुपर्दछ।⁶⁷⁶

४.४.८. झ. अयोग्य व्यक्ति वारेस राखेमा हुने परिणाम

वारेस राख्दा कानून बमोजिम नै राख्नुपर्दछ । यदि कानूनले योग्य नमानेको व्यक्ति वारेस राखेमा त्यसको परिणाम सम्बन्धित पक्षले नै व्यहोर्नुपर्दछ ।

^{६७५}= ऐजन्, दफा ६९ ।

^{६७६}= ऐजन्, दफा ६७ ।

मुद्दामा वारेस राख्दा वारेस राख्ने पक्षले वारेस हुने व्यक्ति वारेस वस्न योग्य छ छैन भन्ने जान्नु बुझ्नु पर्दछ, अन्यथा त्यसको दुस्परिणाम निजले भोग्नुपर्ने हुन्छ । वारेस हुने व्यक्ति तारेखका दिन उपस्थित हुँदा सो वारेस राख्ने पक्षको प्रतिनिधित्व भएको भन्न मिल्दैन । त्यसको विपरित सो पक्षका तर्फबाट सो तारेखको दिन कुनैपनि व्यक्ति उपस्थित नभई तारेख छुटेको सम्झन पर्ने हुन्छ।⁶⁷⁷

४.४.९. प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्था

प्रमाण शब्द सुन्नमा जति सरल छ कुनै पनि विवादको निरोपन गर्ने कार्यमा यसको त्यत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको रहन्छ । यसमाथि पनि अदालतमा कुनै पनि विवादले प्रवेश गरिसके पश्चात् अदालतले त्यस विषयको सम्बन्धमा आफ्नो निर्णय लिनको लागि ग्रहण गर्ने प्रमुख आधार भनेकै प्रमाण हो र प्रमाणको अभावमा भएको निर्णय कानूनी निर्णय हुन सक्दैन । तसर्थ अदालतले गर्ने सबै निर्णयहरू प्रमाण (तर्क र कानून) मा आधारित हुनुपर्दछ । यसै तथ्यलाई हृदयंगमन गरी अदालतले निर्णय गर्दा प्रमाणलाई ग्रहण गर्नको लागि देहाएका चरणहरू पुरा गर्ने गरेको पाइन्छ ।

४.४.९.क. प्रमाण बुझ्ने आदेश

कुनै पनि विवादको निरोपण गर्ने क्रममा अदालतले निम्न बमोजिम प्रमाण बुझ्ने आदेश दिन सक्नेछ ।

१. मुद्दामा मुख नमिलेका विषयसंग सम्बन्धित बुझ्नुपर्ने विषयका सम्बन्धमा उपलब्ध हुनसक्ने प्रमाणहरू खोली पर्चा खडा गरी सो सबुद प्रमाण भिकाउने आदेश दिन सक्नेछ,^{६७८}
२. अदालतले प्रमाण बुझ्न मुकरर गरेको दिनसम्ममा सो प्रमाण बुझ्न असमर्थ वा असंभव हुने देखिएमा सो सम्बन्धी प्रमाण पहिले नै बुझ्ने आदेश दिन सक्नेछ ।^{६७९}
३. श्री ५ को सरकारवादी भई सरजमीनमा गई तुरुन्त बुझ्नुपर्ने वाहेकका मुद्दामा प्रतिवादीले बयान लिई नसकी वा बयान गर्न आउने म्याद भुक्तान भई नसकी प्रमाण बुझ्नुहुँदैन ।^{६८०}
४. प्रमाण बुझ्दा वादी प्रतिवादीका साक्षी प्रमाण एकैपटक बुझ्नुपर्दछ । थुनामा रहेका प्रतिवादीको हकमा निजलाई पनि सम्बन्धित कारागार मार्फत जानकारी पठाउनुपर्दछ । तर

^{६७७}= अम्बर बहादुर विरुद्ध नरबहादुर, मुद्दा : आगलागी, ने.का.प. (काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०३१), पृ. २९८ ।

^{६७८}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १८४.क ।

^{६७९}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम १५(१) ।

^{६८०}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १३७ ।

कुनै अभियुक्त थुनामा रहेको र कुनै अभियुक्त फरार रहेका वा थुनावाहिर रहेको अवस्थामा सबै वादी प्रतिवादीहरूको हकमा एकैपटक प्रमाण बुझ्दा थुनामा रहेका अभियुक्तलाई अन्याय पर्नसक्ने अवस्थामा भने अन्याय पर्न सक्ने प्रतिवादी वा पक्षको हकमा छुट्टै प्रमाण बुझ्न समेत सक्ने व्यवस्था छ।⁶⁸¹

यसप्रकार अदालतले प्रमाण बुझ्ने आदेश दिँदा कुनै कारणले बुझ्नै पर्ने प्रमाण छुट हुन गएको अवस्थामा त्यस्तो प्रमाण अदालतको जानकारीमा आएको अवस्थामा तुरुन्त त्यस्ता प्रमाण बुझ्ने आदेश जारी गर्न सक्नेछ। यस्तो बुझ्नै पर्ने प्रमाण अदालतको जानकारीमा नआएको अवस्थामा वादी वा प्रतिवादीको तर्फबाट अदालतलाई जानकारी गराइएको अवस्थामा समेत अदालतले त्यस्ता प्रमाणको मुद्दामा पर्ने प्रभावलाई ध्यानमा राखी तत्सम्बन्धी प्रमाण भिक्याउने आदेश गर्नसक्नेछ।

४.४.९ख. लिखत प्रमाण पेस गर्ने

सामान्यतया कुनै वादी वा प्रतिवादीले फिरादपत्र, अभियोगपत्र वा प्रतिउत्तरपत्र पेश गर्दाकै अवस्थामा आफुसंग भएको वा प्राप्त हुने लिखत प्रमाणको सक्कल र त्यसको प्रमाणित नक्कल समेत पेश गर्नुपर्दछ। सामान्य अवस्थामा यसरी पेश गरेका वाहेकका प्रमाण पछि बुझ्न अदालत बाध्य हुनेछैन। तर कुनै नयाँ र महत्वपूर्ण लिखत प्रमाण अभियोगपत्र वा प्रतिवाद, बयान गर्दाका समयमा आफूले थाहा नपाएको वा प्राप्त गर्न नसकेकोले त्यस्तो प्रमाण पेस गर्ने अनुमति पाउँ भनी अदालत समक्ष पक्षले निवेदन दिएमा वा अदालतले श्री ५ को सरकारवादी फौजदारी मुद्दाका सम्बन्धमा कुनै लिखत प्रमाण बुझ्नुपर्ने महसुस गरेमा त्यस्तो लिखत प्रमाण पेश गर्न आदेश दिन सक्नेछ। अदालतमा यसरी लिखत प्रमाण पेश गर्ने सन्दर्भमा अदालतमा बोकी ल्याउन नसकिने लिखतका हकमा त्यस्तो लिखतको प्रतिलिपिमात्र पेस गर्न सकिन्छ।⁶⁸²

४.४.९ग. सद्देकित्तमा सुनाउने व्यवस्था

१. अभियोगपत्र वा बयानसाथ लिखत प्रमाण पेस भई सकेपछि सबुद प्रमाण बुझ्ने भनी तोकिएको तारेखमा दिन कुनै लिखत सद्देकित्तमा सुनाई बयान गराउनु पर्ने अवस्थाको लिखत देखिन आएमा अ.वं. ७८ नं. समेतको प्रक्रिया अपनाई सद्देकित्तमा सुनाई बयान कागज गर्ने आदेश गर्नुपर्छ।
२. तोकिएको तारेखकै दिन तत्कालै बयान गरी सद्देकित्त वा जालसाजी भनी छुट्याउन नसक्ने भई पक्षले समय माग गरेमा अदालतले ३ दिनसम्मको समय दिन हुन्छ।

^{६८१}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम १५(१)।

^{६८२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती वन्दोवस्त ७७ नं.।

३. सम्बन्धित पक्ष बाहेक अरु व्यक्तिको सहीछाप परेको कागज सम्बन्धमा सद्देकिर्तेमा बयानको लागि समय माग गरेकोमा बढीमा ३५ दिनसम्मको समय दिन हुन्छ ।
४. वारेस वा कानून व्यवसायी तारेखमा रहेकोमा सद्देकिर्तेको बयानको लागि सम्बन्धित पक्षलाई नै भिकाउनु आवश्यक देखिएमा भिकाई बयान गराउनुपर्दछ ।
५. सद्देकिर्तेमा बयान गर्न म्याद दिएको अवस्थामा सो म्यादभित्रै पेस दाखिल गरेको लिखत प्रमाणको विवरण उल्लेख गरी राख्नुपर्दछ, र त्यसरी दाखिल नभएको लिखत प्रमाणमा लाग्न सक्दैन ।

४.४.९घ. सक्कल लिखत राख्ने सम्बन्धमा

फिराद वा अभियोगपत्र र प्रतिउत्तर वा बयान साथ पेस गरेको सक्कल लिखत पक्षलाई नै फिर्ता गरेपछि अदालतले चाहेको बखत भिकाई हेर्नसक्दछ । तर, कुनै लिखत नै किर्ते भनी उजुर परेको हकमा वा किर्ते भनी बयान गरेमा त्यस्तो किर्ते भनिएको लिखत भने सक्कलै मिसिलसाथ राख्नुपर्दछ । यसरी सक्कल लिखत मिसिलसाथ राख्दा लालमोहर वा अड्डाबाट गरिदिएको कागज बाहेक अरु सक्कल लिखतको पिठमा दाखिल गर्नेको सहीछाप र किर्ते भनी बयान गरेमा निजको औँठाछाप एवं हस्ताक्षर समेत गराई राख्नुपर्दछ ।

४.४.९ङ. प्रमाण बुझ्ने कार्य समयमै गर्नुपर्ने

१. अ.बं. १४० नं. बमोजिम प्रतिवादी चुक्ता भएको मितिले र तोकिएको तारेखसम्ममा प्रतिवादी चुक्ता नभई एकतर्फी हुने भएकोमा एकतर्फी प्रमाण बुझ्नलाई सो म्याद तारेख गुज्जेको मितिले मनासिव माफिकको कारणले बाहेक सात दिनभन्दा बढ्ता ढीला गर्नहुँदैन ।^{६८३}

२. कुनै मुद्दामा कुनै व्यक्ति थुनिएको छ, कुनै व्यक्ति धरौट जमानी वा तारेखमा छ वा फरार भइराखेको छ र नथुनिएको व्यक्तिको हकमा कानून अनुसार अंङ्ग पुऱ्याउन समय लाग्ने भई एकैसाथ कारवाही गर्दा थुनिएकाको हकमा निज थुनिएका मितिले कानूनका म्यादभित्र किनारा लगाउन नसकिने देखिएमा अदालतले थुनिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा मात्र जो बुझ्नुपर्ने बुझी किनारा लगाउन सक्नेछ । त्यसरी किनारा लगाउन हुनेका हकमा किनारा नलगाई बिना कारण थुनामा राख्नुहुँदैन ।

३. माथि उल्लेखित अवस्था र कानून बमोजिम मुद्दा मुल्लवीमा रहने अवस्था बाहेक अन्य मुद्दा फैसला गर्दा एउटै मिसिलबाट गर्नुपर्ने काममध्ये केही बाँकी राखी पछि बुझी छिन्ने भन्ने व्यहोरासंग फैसला गर्न हुँदैन । प्रमाण बुझ्ने तथा फैसला गर्ने काम एकैपटक गर्नुपर्दछ ।

^{६८३} = ऐजन्, दफा १४० नं. ।

४.४.९च. प्रमाणमा लिन हुने र नहुने कुराहरु

अदालतले न्यायिक निर्णय गर्ने कार्यको लागि प्रमाणलाई नै प्रमुख आधारको रूपमा लिने गर्दछ । यी प्रमाणहरु पनि विभिन्न प्रकारका हुन्छन् तर सबै प्रकारका प्रमाणहरुलाई सम्पूर्ण अवस्थामा निर्णयाधारको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्दैन । अर्थात् नेपाल कानूनले प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्दछ भनी तोकेका कुराहरुलाई प्रमाणमा लिन हुन्छ र अन्यलाई प्रमाणमा लिन हुँदैन । प्रमाणमा लिन हुने र नहुने कुरा (प्रमाण) हरु निम्न प्रकारका छन् ।

४.४.९.च.१. प्रमाणमा लिन हुने कुराहरु :

नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ९(२)(क) को आधारमा प्रमाणमा लिन हुने कुराहरु निम्न प्रकारका छन् ।

१. पक्षले व्यक्त गरेको कुरा
२. मौकामा व्यक्त गरेको कुरा
३. मरेको व्यक्तिले होस छँदै व्यक्त गरेको कुरा
४. खास अवस्थाका व्यक्तिहरुले व्यक्त गरेको खास खास कुराहरु
५. सार्वजनिक लिखत इत्यादिमा उल्लेख भएका कुराहरु
६. नियमित रूपमा राखीएका खाता, बही, किताव वा अन्य श्रेस्तामा जनिएका कुराहरु
७. पुस्तक वा लेखमा लेखिएका कुराहरु
८. खास प्रकारका तथ्याङ्क, सूची-पत्र, विवरण इत्यादी
९. अन्य मुद्दामा साक्षीले बकेका कुराहरु
१०. तहकिकात वा जाँचबुझको सिलसिलामा तयार भएका लिखत
११. निस्सा वा प्रमाणपत्र
१२. प्रमाण लाग्ने अन्य लिखत
१३. दसी प्रमाण
१४. व्यक्तिगत राय आदी

४.४.९.च.२. प्रमाणमा लिन नहुने कुराहरु:

१. मुद्दाका पक्षहरुको चरीत्र
२. कुनै व्यक्तिले प्रकट गर्न नहुने कुनै कुरा प्रकट गरेमा त्यस्तो कुरा
३. यो ऐन वा अन्य प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम प्रमाणमा लिन नहुने भनी उल्लेख गरेका कुराहरु आदी

४.४.१०. साक्षी सम्बन्धी व्यवस्था

४.४.१०.क. साक्षी परिक्षण गर्ने समयमा प्रहरी कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने कुराहरु

साक्षी प्रमाण सबुदहरुको अदालतमा परिक्षण गर्ने समयमा प्रहरी कर्मचारीले देहाए बमोजिमको कर्तव्य पालना गर्नुपर्दछ ।

साक्षी परिक्षणको लागि उपस्थित गराउनुपर्ने व्यक्तिहरुसंग सम्पर्क र समन्वय राख्ने र उपस्थित गराउने ।

अनुसन्धान अधिकृत, विशेषज्ञ वा रोहवरको रुपमा रहेका प्रहरी कर्मचारीहरु साक्षी प्रमाणको रुपमा अदालतमा पेश हुँदा सम्बन्धित सरकारी वकील संग समेत सम्पर्क राखी उपस्थित हुने ।

अदालत समक्ष उपस्थित हुँदा मर्यादित ढंगमा प्रशुत हुनुपर्ने ।

४.४.१०.ख. साक्षीको योग्यता

कलिलो उमेर, अति बृद्धावस्था, शारिरिक वा मानसिक रोग वा अरु त्यस्तै कारणले गर्दा आफूलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न नसक्ने वा त्यसको युक्तियुक्त जवाफ दिन नसक्ने भनी अदालतले ठहर्‍याएको व्यक्ति साक्षी हुन सक्दैन । सो बाहेक मतियार लगाएत जुनसुकै व्यक्ति साक्षीको लागि योग्य मानिन्छ ।⁶⁸⁴

४.४.१०.ग. साक्षी उपस्थित गराउने

^{६८४}= प्रमाण ऐन २०३१ (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा ३८ ।

फिराद वा अभियोगपत्र र प्रतिउत्तर वा वयानमा उल्लेखित साक्षीहरूलाई अदालतले तोकेको तारेखको दिन मुद्दाका सम्बन्धित पक्षहरू आफैले अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्दछ । यसरी तोकिएको दिन उपस्थित नहुने साक्षीलाई पछि बुझिनेछैन ।^{६८५}

४.४.१०.घ. अदालतबाटै साक्षी भिकाउने अवस्था

सामान्यतया तोकिएको तारेखको दिन उपस्थित नहुने साक्षीलाई पछि नबुझिने र त्यस्तो साक्षीलाई बातिल गर्नुपर्दछ भन्ने व्यवस्था रहेका भएतापनि देहाएको अवस्थाका साक्षीहरूलाई अदालत आफैले म्याद जारी गरी उपस्थित गराई बुझ्न सक्दछ ।

पुर्पक्षको लागि थुनामा रहेको अभियुक्तले पेश गर्न चाहेको साक्षीलाई अदालतबाटै भिकाई बुझिपाउँ भनी निवेदन दिएमा त्यस्ता साक्षीहरूलाई ।

श्री ५ को सरकार वादी भएको वा अन्य फौजदारी मुद्दामा नबुझि नहुने भनी अदालतले ठहर्‍याएका साक्षीहरूलाई

उल्लेखित अनुसार फौजदारी मुद्दामा नबुझि नहुने भई अदालतले समाह्वान जारी गरी भिकाएको साक्षी उपस्थित नभएमा पक्राउ गरी बकाई १५ दिन सम्म कैद समेत हुनसक्दछ ।^{६८६}

४.४.१०.ङ. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५ मा साक्षी भिकाउने सम्बन्धी व्यवस्था

१. अदालतले सरकारी पक्षको साक्षी गवाहलाई उपस्थित गराउने दिनको सूचना सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई दिनुपर्नेछ । र त्यस्तो सूचना पाएपछि निर्धारित मिति र समयमा सरकारी वकील मार्फत त्यस्ता साक्षी गवाहलाई अदालतमा उपस्थित गराउने कर्तव्य प्रहरीको हुनेछ । अदालतले प्रमाण बुझ्न मुकरर गरेको मिति सम्ममा विदेश गइसक्ने वा अन्य कुनै कारणले उपस्थित हुन नसक्ने तर नबुझि नहुने किसिमका साक्षी, गवाहलाई अदालत समक्ष प्रशुत गरिएमा अदालतले तत्कालै बुझ्न सक्नेछ ।

२. अदालतको आदेश बमोजिम प्रहरीले सरकारी पक्षको साक्षी गवाहलाई तोकिएको दिनमा उपस्थित गराउन नसकेको अवस्थामा उपस्थित गराउन नसक्नाको मनासिव माफिकको कारण खोली सम्बन्धित गाविस वा नगरपालिकाका पदाधिकारी वा भद्रभलाद्मीहरूको रोहवरमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली अनुसूची १४ बमोजिमको ढाँचामा मुचुल्का खडा गरी सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा पेश गर्नुपर्नेछ । सरकारी वकीलले उक्त मुचुल्का समेत संलग्न राखी पुन साक्षी गवाह उपस्थित गराउनका लागि समय माग गरी अनुरोध

^{६८५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १४४ नं. ।

^{६८६}= ऐजन्, दफा ११५ नं. ।

गरेमा अदालतले त्यसरी माग गरिएको समयमा पुन साक्षी गवाह उपस्थित गराउने आदेश दिन सक्नेछ ।

३. यस नियम बमोजिम साक्षी गवाहलाई अदालतमा उपस्थित गराउँदा लाग्ने खर्च सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउनेछ । यसरी खर्च उपलब्ध गराउँदा प्रत्येक साक्षी गवाहलाई राजपत्र अर्नाकित प्रथम श्रेणीको सरकारी कर्मचारीले पाएसरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता दिइनेछ । सरकारी कर्मचारीलाई साक्षी गवाहको रूपमा उपस्थित हुनुपर्ने भएमा प्रचलित आर्थिक ऐननियम बमोजिम निज कार्यरत कार्यालयबाट नै त्यस्तो रकम दिइने छ ।^{६८७}

४.४.१०.च. साक्षी बकाउने प्रक्रिया

साक्षी बकाउँदा आफूले देखे, जाने वा सुनेका कुरा इमान धर्म सम्झि साँचो बयान गर्नेछु भन्ने व्यहोराको सपथ लिन लगाई सबै पक्षहरूको रोहवरमा क्रमैसंग बकाउनुपर्दछ ।

एउटा साक्षीले बकेको अर्को साक्षीले सुन्न नपाउने गरी बकाउनुपर्दछ ।

तोकिएको दिनमा साक्षी बकाउन नभ्याइएमा भोलिपल्टकै तारेख तोकि बकाउनुपर्दछ । र न्यायाधिसकै इजलासमा न्यायाधिसको समक्ष साक्षीको बकपत्र गराउन पर्दछ ।

एकपटक बकाई सकेको साक्षी कुनै मनासिब कारणबाट पुन नबकाई नहुने भएमा पहिला स्पष्ट नभएका कुराहरूका सम्बन्धमा मात्र ततिम्वा गरी बकाउनहुन्छ ।

४.४.१०.छ. सोधपुछ र जिरह

साक्षी बकाउँदा सो साक्षी जुन पक्षको हो सो पक्षले नै सोधपुछ गर्ने र अर्को पक्षले सो साक्षीसंग जिरह गर्ने गर्नुपर्दछ ।

जिरह गरेपछि पक्षले आफ्नो साक्षीसंग पुन सोधपुछ गर्न सक्दछ । तर, यसरी सोधपुछ गर्दा जिरहसंग सम्बन्धित विषयमा मात्र सिमित रहनुपर्ने, अदालतले अनुमति दिएमा नयाँ कुरामा पनि सोधपुछ र जिरह गर्न सकिने, सोधपुछ र जिरह गर्दा अदालतले अनुमति दिएमा बाहेक आफूले इच्छा गरेको जवाफ सुन्नुपर्ने सूचक प्रश्न विपक्षीले आपत्ति गरेमा सोध्न नपाउने लगाएतका व्यवस्थाहरू रहेका पाइन्छ ।^{६८८}

४.४.१०.ज. विशेषज्ञलाई साक्षी सरह बकाउने र जिरह गर्ने

^{६८७}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २, नियम १५ ।

^{६८८}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २३०, दफा ५० ।

हस्ताक्षर, ल्याप्चे, विदेशी कानून, विज्ञान, रीतिरिवाज, कला वा यस्तै अन्य विषय सम्बन्धी कुरा निश्चित गर्नुपर्ने देखिएमा अदालतबाट त्यस सम्बन्धमा विशेष दक्षता, अनुभव वा तालिम प्राप्त व्यक्तिलाई साक्षी सरह उपस्थित गराई बकाउन सकिन्छ । यसरी अदालतले कुनै विशेषज्ञ वा व्यक्तिलाई साक्षी सरह बकाएकोमा मुद्दाका पक्षहरूलाई जिरह गर्ने मौका प्राप्त हुन्छ ।⁶⁸⁹

४.४.१०.भ. बन्द सवालद्वारा साक्षी बुझ्ने

राजगद्दी, राजपरिवारको गाथ वा राजकाज सम्बन्धी वा ज्यान सम्बन्धी मुद्दामा वारदात भएको देख्ने साक्षीलाई जुन अड्डामा मुद्दा परेको छ उसै अड्डामा भिकाई बकाउनुपर्दछ । सो बाहेक सुन्ने र अरु मुद्दाका साक्षीलाई हाकिमका तजविजले अड्डामा ल्याई बकाउनुपर्नेलाई भिकाई र अड्डामै भिकाई बकाउनु नपर्ने टाढाका भए नजिक अड्डा मार्फत बन्द सवालद्वारा बुझ्नुपर्दछ ।⁶⁹⁰

४.४.१०.ज. कुनै पक्ष उपस्थित नभएमा वा साक्षीले जवाफ नदिएमा वा सही नगरेमा

साक्षीको बकपत्र गराउँदा सबैपक्षको रोहवरमा गराउनु पर्नेमा तोकिएको दिन कुनैपक्ष उपस्थित नभएमा पनि साक्षी बकाउन रोक्नुहुँदैन । त्यसै दिन साक्षी बकाउनुपर्दछ ।⁶⁹¹ पक्ष उपस्थित नभएकोमा उपस्थित भएको पक्षको सहीछाप गराउनुपर्दछ, र पक्षले सहीछाप नगरेमा सोही व्यहोरा खोली न्यायाधिसले दस्तखत गर्नुपर्दछ ।⁶⁹²

साक्षीको बकपत्र गराउँदा वा कुनै कागज गराउँदा कुनै जवाफ नै दिएन वा आफूले दिएको जवाफमा सहीछाप गरेन भने कैफियत खोलि न्यायाधिसको दस्तखत गरी राख्नुपर्दछ ।⁶⁹³

४.४.११. प्रमाणको भार

कुनै पनि मुद्दा वा विवादको सम्बन्धमा प्रमाण जुटाउने वा प्रमाणीत गर्ने दायित्वलाई नै प्रमाणको भार भनिन्छ । फौजदारी मुद्दामा अभियुक्त वा प्रतिवादीको कसुर प्रमाणीत गर्ने भार वादीको हुन्छ ।⁶⁹⁴ भने जसले जुन कुराको दावी लिन्छ वा खण्डन गर्न चाहन्छ, सो कुरा प्रमाणीत गर्ने भार त्यस्तो कुरा दावी गर्ने वा खण्डन गर्न चाहने पक्षको हुन्छ ।⁶⁹⁵ तर लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन,

^{६८९}= ऐजन, दफा ५२ ।

^{६९०}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १४१

^{६९१}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २३०, दफा ४९(२) ।

^{६९२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १५६ ।

^{६९३}= ऐजन, दफा १५९ ।

^{६९४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २३०, दफा २५ ।

^{६९५}= ऐजन, दफा २८, २९, ३०, ३१, ३२ र ३३ ।

२०३३^{६९६} र जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३^{६९७} अन्तर्गतका मुद्दाहरुको हकमा भने अभियुक्त वा कसुरदार उपर लागेको आरोप वा अभियोग भुठ्ठा प्रमाणित गर्ने वा आफूले त्यस्तो आरोपित कसुर नगरेको कुरा प्रमाणित गर्ने भार स्वयं अभियुक्त वा प्रतिवादीको हुनेछ ।

४. मुलतबी सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

४.४.११.क. मुद्दा मुलतबी रहने अवस्था

नेपालको प्रचलित कानून अनुसार निम्न अवस्थामा मुद्दाहरु मुलतबीमा रहने व्यवस्था छ ।

१. वारेस राख्न नपाउने अवस्थाका पक्षको कुनै अर्को अदालतमा पनि मुद्दा परेकोमा ।
२. कुनै एक अदालतमा परिरहेको मुद्दाको निर्णय भइ नसकी अर्को अदालतमा परेका मुद्दा निर्णय हुन नसकेमा ।^{६९८}
३. वारेण्ट जारी हुने मुद्दामा अदालतमा हाँजिर नभएको अभियुक्तको हकमा भएसम्मको साक्षी प्रमाण बुझि वारेण्ट जारी भएको ६ महिनासम्ममा पनि हाँजिर भएन वा पक्राउ परेन भने हाँजिर भएमा वा पक्राउ परेको वखत कारवाही गर्ने गरी मुलतबी राख्नुपर्दछ ।^{६९९}
४. डाँका बाहेक अन्य प्रकारको चोरी मुद्दामा कुनै अभियुक्तले म्याद गुजारी फरार रहेकोमा वा हाँजिर, पक्राउ भएको अभियुक्तले मतियार भनी पोलेको अरु व्यक्तिले म्याद गुजारी फरार रहेकोमा त्यस्ता फरारी हाँजिर वा पक्राउ भएको वखत कारवाही फैसला गर्नेगरी निजहरुका हकमा मुलतबी राख्नुपर्दछ ।^{७००}

माथि उल्लेख भए बमोजिम अ.व. १२ नं. बमोजिम मुलतबी राख्दा पक्षको दरखास्त परेपछि अदालतमा परेको मुद्दा मुलतबी राखिन्छ । सो अदालतले अर्को अदालतलाई मुद्दा किनारा भएपछि जनाउ दिनु भनी आफ्नो अदालतको मुद्दा मुलतबी राख्नुपर्नेमा यो अदालतको मुद्दा यति अवधिमा छिनिन्छ । त्यस अदालतको मुद्दा मुलतबी राखिदिनु भनी लेखिपठाउनुपर्दछ । र सोही बमोजिम मुद्दा मुलतबी राख्नुपर्दछ । मुद्दा मुलतबी राखेपछि पक्षको तारेख टुटाइदिनुपर्दछ ।

^{६९६}= लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३,, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा १२ ।

^{६९७}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २००, दफा ७१ ।

^{६९८}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोबस्त १२ ।

^{६९९}= ऐजन्, दफा ९४ र १९० ।

^{७००}= ऐजन्, चोरीको महलको १० ।

४.४.११.ख. मुलतबी जगाउने अवस्थाहरु

१. अ.वं. १२ नं. बमोजिम वारेस राख्न नपाउने भगडियाको अर्को अदालतमा परको मुद्दा मुलतबी रहेकोमा अधि छिनिने मुद्दामा वारेस पठाएमा सो को जानकारी अर्को अदालतलाई दिई मुद्दाको कारवाही गर्नुपर्दछ । यसरी मुलतबी जगाउँदा पहिले मुलतबी रहँदाका अवस्थामा तारेख टुटाइएका पक्षहरुलाई ७ दिनको म्याद दिई भिकाई तारेखमा राख्नुपर्छ ।
२. एउटा अदालतको मुद्दा किनारा नभई अर्को अदालतको मुद्दा किनारा गर्न नमिल्ने भई मुलतबी रहेकोमा अधिल्लो मुद्दा किनारा भएको जनाउ आएपछि पक्षलाई जनाउ दिई मुलतबी जगाई कारवाही गर्नुपर्छ । यसरी मुलतबी जगाउँदा पहिले मुलतबी रहँदाका अवस्थामा तारेख टुटाइएका पक्षहरुलाई ७ दिनको म्याद दिई भिकाई तारेखमा राख्नुपर्दछ ।
३. अ.वं. १९० नं. बमोजिम मुलतबी रहेकोमा फरार अभियुक्त पक्राउ परी वा आफै हाँजिर हुन आएपछि अथवा अभियुक्त फेला परेन वा हाँजिर भएन भने पनि निज अभियुक्तको अंश रोक्का भएको ६ वर्ष पुगेपछि मुद्दा खडा गरी बुझिए सम्मको प्रमाणबाट फैसला गर्नुपर्दछ ।
४. चोरीको महलको १० नं. बमोजिम मुलतबी रहेकोमा अभियुक्त पक्राउ परी वा आफै हाँजिर भएपछि वा पक्राउ नपरे वा हाँजिर भएन भने पनि तीन वर्ष पुगेपछि मुद्दा खडा गरी बुझिएसम्मको प्रमाणबाट फैसला गर्नुपर्दछ ।

४.४.११.ग. अन्य व्यवस्थाहरु

मुलतबी रहेको मुद्दामा देहाएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र मुलतबी रहेको अदालतमा हाँजिर हुन जानुपर्दछ ।

१. अधि छिनिएको मुद्दामा म्याद तारेख गुजारी बसेकोमा सो गुज्रेको थमाई पाउने म्याद नाघेका मितिले ।
२. कुनै अड्डा अदालतबाट थुनिएकोमा छुटेका मितिले र
३. वारेस राख्नेले वारेस राखेका मितिले ।
५. मुद्दा फिर्ता र मिलापत्र

४.४.१३. मुद्दा फिर्ता लिने वा मिलापत्र गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था :

प्रचलीत नेपाल कानून अनुसार अधिकांश फौजदारी अपराधहरु अनुसन्धान अधिकारीको रुपमा प्रहरीले अनुसन्धान तहकिकातको कारवाहि पुरा गरी राय सहितको प्रतिवेदन सरकारी वकील

समक्ष पठाईसकेपछि सरकारी वकीलले आरोपित कसुरमा अभियुक्त उपर मुद्दा दायर गर्ने निर्णय गरी अभियोग-पत्र अदालतमा समेत दायर गरी सकेको अवस्थामा पनि निश्चित शर्तहरूको अधिनमा रही त्यसरी अदालतमा पुगिसकेको मुद्दा पनि फिर्ता लिन सक्ने वा मिलापत्र गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरू श्री ५ को सरकारको आदेश वमोजिम सरकारी वकीलले अन्य पक्षहरू संगको सहमतिले मात्र मिलापत्र गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यसरी मिलापत्र भएमा सो मुद्दाको अस्थित्व समाप्त हुने अर्थात् मुद्दाकै अन्त्य हुने हुँदा अभियुक्तले आरोपित कसुरबाट मुक्ति पाउनुको साथै सो मुद्दाको लगत समेत कट्टा गर्नुपर्ने व्यवस्थाछ ।

मुद्दा नै फिर्ता लिने सम्बन्धमा त भन कुनै पनि अभियुक्तको मुद्दा फिर्ता लिने गरी श्री ५ को सरकारबाट भएको निर्णय सहित सरकारी वकीलबाट मुद्दा फिर्ता लिनको लागि अदालतमा निवेदन पेश गर्नुपर्दछ । त्यस्तो निवेदन पर्न आएपछि फिर्ता लिन तोकिएको सो मुद्दा अन्य मुद्दाहरू सरह नै सुनुवाईका लागि अदालतले साप्ताहिक एवम् दैनिक पेश सूचिमा चढाई अवस्था अनुसार वादी प्रतिवादी तथा जाहेरवाला तर्फबाट प्रश्रुत हुन आउने वहस जिकिर समेत सुनेर मात्र फिर्ता लिन मञ्जुरी दिने वा नदिने तर्फ आदेश दिनुपर्दछ ।

यसरी अदालत प्रवेश गरिसकेको मुद्दा अदालतको मञ्जुरीले फिर्ता फिर्ता लिएमा निजलाई मुक्त गर्ने शर्त भएकोमा अभियुक्तले आरोपित कसुरबाट मुक्ति पाउदछ । तर यसरी प्रकृयागत रुपमा मुद्दा मिलापत्र गर्ने वा फिर्ता लिने सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारले गरेको निर्णय मुद्दाका जाहेरवाला, वादी, प्रतिवादी समेतको सहमतिमा मिलापत्र हुन नसकेमा वा अदालतले मुद्दा फिर्ता लिन नहुने आदेश गरेवमोजिम मुद्दा फिर्ता नहुने भएमा वादी श्री ५ को सरकारको तर्फबाट मुद्दाको प्रतिनिधित्व गर्ने सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयहरूले मुद्दा फिर्ता लिने सम्बन्धी कारवाही नभए सरह मुद्दामा गर्नुपर्ने कारवाही, प्रतिरक्षा, वहस पैरवी आदी जो जे गर्नुपर्ने हो सो गर्नुपर्ने व्यवस्थाछ ।⁷⁰¹

४.४.१४ मुद्दाको सुनुवाई प्रकृया र फैसला

४.४.१४.क .मुद्दा हेर्ने क्रम

३. सामान्य कार्यविधि प्रयोग हुने मुद्दाको लगाउ बाहेकका संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ अन्तर्गतको कार्यविधि प्रयोग हुने मुद्दा,

४. बेवारेसे बालबालिकाको मुद्दा,

५. पचहत्तर वर्ष माथिको बुढावढी वा शारीरिक अशक्तता भएको व्यक्ति तारेखमा रहेको मुद्दा,

⁷⁰¹= पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ ११३-११५ ।

६. स्वास्थ्यी मानिस वादी भएको न्वारन गराई पाऊँ वा नाता कायम गराईपाउँ भन्ने मुद्दा,

७. पूर्व आदेशानुसार पेसीको निश्चित मिति तोकिएको मुद्दा

८. मुद्दा दर्ताको क्रम अनुसार अन्य मुद्दाहरू^{७०२}

४.४.१४.ख. बहस पैरवी

सामान्यतया कुनैपनि विवाद वा आपराधिक कार्य र घटनालाई आधार मानेर व्यक्ति विशेषले दायर गरेको फिराद वा श्री ५ को सरकारको तर्फबाट सरकारी वकीलले दायर गरेको अभियोगपत्र उपर प्रतिवादी वा विपक्षी बनाईएको पक्षले प्रतिवाद गरेपछि न्यायिक निकाए अदालतले विवादित विषयका सम्बन्धमा आवश्यक सबुद प्रमाण बुझ्नुको साथै कानूनले तोकेको सम्पूर्ण कार्यविधि पुरा गरी विवादित विषयमा निर्णय सुनाउनुपर्ने हुन्छ ।

निर्णय सुनाउने क्रममा निर्णयमा पुग्नु अगाडि सबुद प्रमाणका साथै मुद्दाका पक्षहरूका विचार बुझ्ने लगायत कार्यको लागि त्यस्ता पक्षहरूले आफ्नो प्रतिनिधिको रूपमा नियुक्त गरेका कानूनको ज्ञान भई कानून व्यवसाय गर्ने अनुमतिपत्र समेत प्राप्त गरेका कानून व्यवसायीलाई इजलास समक्ष उपस्थित गराई आ-आफ्ना पक्षको भनाई पुष्टि गर्ने एकप्रकारको अदालती क्रियाकलापलाई नै बहस प्ररवी भनिन्छ ।

यस प्रकारको बहस पैरवी न्यायिक निरोपनको लागि अनिवार्य चरण अन्तर्गत पर्दछ । यद्यपि बहस पैरवीको अभावमा मुद्दाको टुङ्गो नै नलाग्ने वा फैसला नै हुन नसक्ने भन्ने चाही कदापि होइन ।

४.४.१४.ग. मुद्दा फैसला गर्नुपर्ने अवधि

अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि सो मुद्दाका सम्बन्धमा बुझ्नु पर्ने सम्पूर्ण साँक्षी प्रमाण नबुझि फैसला गर्न हुँदैन गरे बदर हुन्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था भएपनि मुद्दा चल्दाका समयमा मुद्दाका पक्षहरूले भोग्नुपर्ने आर्थिक, मानसिक र शारिरिक कष्टलाई ध्यानमा राखी छिटोभन्दा छिटो मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्नुपर्ने उद्देश्यले मुद्दा फैसला गर्नुपर्ने अवधि निम्न बमोजिम तोकिएको पाइन्छ ।

१. अदालतले आफूले गर्नुपर्ने काम कारवाही तोकिएको समयमा गर्नुपर्दछ, ढिला गरी गर्नुहुँदैन । पुनरावेदन सुन्दा, निरीक्षण वा जाँचबुझ गर्दा बेमुनासिब गरेको देखिएमा कानून बमोजिम गर्नुगराउनुपर्दछ ।

२. मुद्दा फैसला गर्दा देहायमा लेखिएको म्यादभित्र फैसला गर्नुपर्दछ ।

^{७०२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती वन्दोवस्त ११ ।

- क. सुरु मुद्दा फैसला गर्दा प्रतिवादी परेको वा पर्ने अवस्था पुगेको मितिबाट १ वर्षभित्र फैसला गर्नुपर्दछ ।
- ख. पुनरावेदन फैसला गर्दा सुरु मिसिल प्राप्त भएको मितिबाट ६ महिना भित्र फैसला गर्नुपर्दछ।
- ग. बुझ्नुपर्ने प्रमाण बुझिसकेपछि फैसला गर्ने म्याद बाकि भएपनि मुद्दा फैसला गर्न ३५ दिन भन्दा ढिलाई गर्नुहुँदैन ।
- घ. तोकिएको म्याद तारेखमा फैसला गर्न र कारवाही गर्न अड्किने मनासिव माफिकको कारण परेमा व्यहोरा लेखी आफ्नो पुनरावेदन सुन्ने अड्डामा म्याद भित्रै जाहेर गर्नुपर्दछ । पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले पनि त्यस्तो व्यहोरा पर्न आएमा जाचि अड्काउ परेको मनासिव देखेमा १ महिनासम्म म्याद थप दिनुपर्ने देखेमा एक पटकलाई दिई त्यसभन्दा बढी समय थप दिनुपरेमा आफूभन्दा माथिल्लो तहमा जाहेर गर्नुपर्दछ ।
- ङ. संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ अन्तर्गतको मुद्दाको हकमा सो ऐन अन्तर्गत प्रतिउत्तर दाखेल भएको वा प्रतिवादीको बयान भएकोमा सो भएका मितिले र प्रतिउत्तर दाखेल नभएको वा प्रतिवादीको बयान नभएकोमा सो हुने म्याद भुक्तन भएको मितिले ९० दिन भित्र मुद्दाको किनारा गरिसक्नुपर्दछ ।
- मुद्दा किनारा गर्नुपर्ने समय अगावै मुद्दा किनारा गर्न अङ्ग पुगिसकेको भएमा सो मितिले ३ दिन भित्र मुद्दा किनारा गरिसक्नुपर्दछ । तर, म्याद वा तारेख थाम्न पाउने वा अनुपस्थित प्रतिवादीको तर्फबाट प्रमाण पेशहुन सक्ने म्याद भन्दा अगावै मुद्दा फैसला गर्नुहुँदैन ।
- च. केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ अन्तर्गत चलेको मुद्दा ३ महिना भित्र निर्णय गरिसक्नुपर्दछ ।

४.४.१४.घ. फैसला

सामान्यतया कुनैपनि विवाद वा आपराधिक कार्य र घटनालाई आधार मानेर व्यक्ति विशेषले दायर गरेको फिराद वा श्री ५ को सरकारको तर्फबाट सरकारी वकीलले दायर गरेको अभियोगपत्र उपर प्रतिवादी वा विपक्षी बनाईएको पक्षले प्रतिवाद गरेपछि न्यायिक निकाए अदालतले विवादित विषयका सम्बन्धमा आवश्यक सबुद प्रमाण बुझ्नुको साथै कानूनले तोकेको सम्पूर्ण कार्यविधि पुरा गरी विवादित विषयमा आरोपित व्यक्ति वा पक्ष दोषी छ वा छैन वा सो विवादित विषय वा आपराधिका कार्यमा को दोषी देखिन्छ र दोषी देखिएको व्यक्तिले के कति दण्ड सजाय भोग्नु र व्यहोर्नु पर्दछ भन्ने जस्ता कुराहरु खुलाई दिइने निर्णयलाई नै सामान्य अर्थमा फैसला भनिन्छ ।

सरकारी वकीलले प्रहरी प्रतिवेदनको आधारमा अभियुक्त उपर आरोपित कसुरमा मुद्दा चलाउन आवश्यक देखी अदालतमा अभियोग पत्र दायर भईसके पश्चात् श्री ५ को सरकारको निर्णय वमोजिम प्रकृयागत रुपमा मुद्दा फिर्ता पनि नलिएमा र मुद्दामा मिलापत्र पनि नभएको अवस्थामा अदालतले सो मुद्दाको न्यायिक निरोपणको लागि पुरा गर्नुपर्ने सम्पूर्ण प्रकृया र चरणहरु पुरा गरी मुद्दाको फैसला गर्नुपर्दछ । जुन फैसला अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म सर्वमान्य र बन्धनकारी हुन्छ । तसर्थ अदालतको फैसलाको पालना गर्नु सबै नागरिकहरुको कर्तव्य पनि हुन आउँदछ ।

४.४.१४.ड. फैसलामा खुलाउनुपर्ने कुराहरु

फैसलामा यथासम्भव आवश्यक सबैकुरा स्पष्ट रुपमा खुलाउनुपर्दछ । सामान्यत फौजदारी मुद्दाको फैसलामा देहाएका कुराहरु खुलाउनुपर्दछ ।

पक्ष विपक्षको दावी तथा जिक्ति

निर्णय गर्नुपर्ने विषय

दुवै पक्षका प्रमाणका कुरा

कानूनी प्रश्न भएमा त्यसको व्याख्या समेतको व्यहोरा

साक्षी वा सर्जमिनको बकपत्रको सारांस

दुबैपक्षले तथ्य र कानून सम्बन्धमा उठाएका प्रश्न

कानून व्यवसायीको बहसको मुख्य मुख्य बुँदा

वादी वा प्रतिवादीले फिरादपत्र, अभियोगपत्र वा प्रतिउत्तरपत्रमा अथवा कानून व्यवसायीले बहसमा उल्लेख गरेको कुनै सान्दर्भिक नजीर वा कानूनी सिद्धान्त प्रस्तुत मुद्दामा लागू हुने, नहुने के हो ? सो को स्पष्ट विश्लेषण

कारण सहितको निर्णय र त्यसको आधार तथा तत्सम्बन्धी कानूनहरु

अभियुक्तले कुन ऐनको कुन दफा अन्तर्गत के अपराध गरेको ठहर्दछ भन्ने र निजलाई कुन ऐनको कुन दफा अन्तर्गत के कति, कस्तो किसिमको सजाय हुने हो सो कुरा

प्रतिवादीबाट वादीलाई कुनै क्षतिपुर्ती वा घा-खर्च भराउनुपर्ने भएमा सो कुरा

जाहेरवालालाई नै सजाय हुने भएमा कारण सहितको व्यहोरा

अभियोगपत्र साथ दाखिल भएका दसीका सामान, रोक्का भएको अंश सर्वस्व वा जेथा जमानत, धरौटी लगायतका चल, अचल धनमाल के गर्ने हो सो कुरा

अन्य कुनै आवश्यक देखिएका कुरा

पुनरावेदनको म्याद दिनुपर्ने, नपर्ने कुरा आदि,^{७०३}

४.४.१४.च. फैसला गर्दा विचार गर्नुपर्ने अन्य थप केही कुरा

फैसला जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को अनुसूची ६ बमोजिमको ढाँचामा र अन्तिम आदेश अनुसूची ७ बमोजिमको ढाँचामा लेख्नुपर्दछ ।

४.४.१४.छ. न्यायिक टिप्पणी गर्ने :-

आफू समक्ष पेश भएको मुद्दामा मिसिलबाट कुनै राष्ट्र सेवकले देहाएका कुनै काम कुरा गरेको देखिएमा न्यायाधिसले आवश्यक सम्झी सो कुरा फैसला वा अन्तिम आदेशमा उल्लेख गरी सो फैसला वा आदेशको प्रतिलिपि सम्बन्धित अख्तियारवाला छेउ पठाउन आदेश दिन सक्नेछ ।⁷⁰⁴

क. कुनै गैरकानूनी काम गरेको वा

ख. कानून बमोजिम पालना गर्नुपर्ने कर्तव्य जानीजानी पालना नगरेको वा त्यस सम्बन्धमा बदनियत वा गम्भिर लापरवाही गरेको वा

ग. आफ्नो पदअनुरूपको आचरण नगरेको

फैसला वा अन्तिम आदेश गर्ने काम न्यायाधिस (मुद्दा हेर्ने अधिकारी) आफैले गर्नुपर्दछ । तर, न्यायाधिसले लेखी वा बोली अदालतको कुनै कर्मचारीबाट फैसला वा आदेश टाइप वा लेखवद्ध गराउन हुन्छ । यसरी लेखाइएको फैसला वा अन्तिम आदेशको अन्तमा न्यायाधिले बोलेर लेखाए बमोजिम लेखिएको भनी फैसला तयार गर्ने कर्मचारीको दर्जा नाम लेखी सही गराई न्यायाधिसले दस्तखत गरी मिसिल सामेल राख्नुपर्दछ ।^{७०५}

^{७०३}= ऐजन, दफा १८५ ।

^{७०४}= जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), नियम ४८ ।

^{७०५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १८८, दफा २४ ।

फैसला वा आदेशमा न्यायाधिसको दस्तखत भई सकेपछि कसैले पनि सो फैसला वा आदेशको अंक वा अक्षरमा कुनै कुराको हेरफेर वा थपघट गर्न हुँदैन ।^{७०६}

४.४.१४.ज. फैसलामा सामान्य संशोधन

सरोकारवाला पक्ष विपक्ष वा निजको वारेसले फैसलाको लेखाइमा वा टाइपमा कुनै भूल हुन गएको रहेछ भने त्यसकुराको जिकिरले निवेदन पत्र दिनसक्नदछ । यसरी परेको निवेदन श्रेस्तेदारले अधि मुद्दा फैसला वा आदेश गर्ने न्यायाधिस समक्ष पेश गर्नुपर्दछ । तर सो न्यायाधिस अनुपस्थित रहेको अवस्थामा अदालतमा उपस्थित रहेका न्यायाधिस समक्ष निवेदन पत्र पेश गर्नु पर्दछ । यसरी पेश हुँदा भूल सुधार हुनुपर्ने देखिएसम्म सो न्यायाधिसले छुट्टै पर्चा खडा गरी सच्याउनुपर्दछ । यसरी खडा गरिएको पर्चा मुल फैसला वा आदेशको अभिन्न अङ्ग मानिन्छ ।^{७०७}

४.४.१४.झ. सजायको स्थगन

प्रचलित नेपाल कानूनमा कैद स्थगन सम्बन्धमा निम्नानुसारको व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

१. तीन वर्ष भन्दा कम कैदको सजाय हुने कुनै कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कैदको सजाय गरी पहिलो पटक कसुरदार ठहरे अड्डाले कैदमा राख्न मनासिब नठहर्‍याएमा एक दिनको पच्चिस रुपैयाको दरले हुन आउने रकम तोक्यो सो तोकिएको रकम बुझाएमा कसुरदारलाई कैदमा नराख्ने गरी अड्डाले फैसला गर्न सक्दछ ।
२. उपर्युक्त बमोजिम तोकिएको रकम कसुरदारले बुझाएमा बुझिलिई कैदको लगत कट्टा गरिदिनुपर्दछ ।
३. कैद बापतको रुपैयाँ बुझाउन पाउने गरी फैसला गर्दा अड्डाले कसुरदारसंग फेरी त्यस प्रकारको कुनै अपराध नगरी राम्रो आचरण पालन गर्ने छु भनी कागज गराउनुपर्दछ ।
४. यसरी कागज भएको मितिले तीन वर्ष भित्र कैदको सजाय हुने कुनै अपराध गरेमा सो कसुरदारलाई पहिलेको फैसला बमोजिमको कैद समेत थपी सजाय गर्नुपर्दछ । यसरी सजाय थपी कैद गरेपछि अड्डाले पहिलाको फैसला बमोजिम कैद बापत बुझाएको रकम फिर्ता गर्न आदेश दिन सक्दछ ।
५. कुन कुन अपराधमा कैद नगरी सजाय स्थगन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा कुनै किटानी व्यवस्था नभएको हुँदा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको स्वविवेकिए अधिकारको रूपमा रहेको पाइन्छ । तथापि

^{७०६}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २५०, नियम ५३ ।

^{७०७}= ऐजन्त, नियम ५१ र ५२ ।

जुनसुकै कसुरमा पनि उक्त कानूनी व्यवस्थाको प्रयोग गरियो भने दण्ड सजाय सम्बन्धी अन्य कानूनी व्यवस्थाको मुलभूत मान्यता र मर्म विपरित हुन जाने भएकोले दण्ड सजायका महलको ११.क नं. को प्रयोग गर्दा अपराधको गम्भिरता, त्यसबाट समाजमा पर्ने असर, कसुरदारको शारीरिक, मानसिक एवं सामाजिक अवस्था जस्ता विविध कुराहरु दृष्टिगत गरेर मात्र उक्त स्वविवेकिए अधिकार प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

६. दण्ड सजायका महलको ११.क. नं. बमोजिम कैदमा बस्न नपर्ने गरी भएको निर्णयको लगत अदालतले छुट्टै लगत किताव खडा गरी राख्नुपर्दछ । लगत राख्ने प्रयोजनको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय समेतमा जनाउ पठाइदिनुपर्दछ ।⁷⁰⁸
७. बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ मा पनि सजाय स्थगन सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । जसअनुसार कसुरदार ठहरी कैदको सजाय पाएको बालकलाई निजको साविक अवस्था, उमेर, कसुर गर्दाको परिस्थिति, कसुर गरेको पटक आदिको विचार गर्दा कारागारमा राख्न उपयुक्त नहुने कुरा मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई लागेमा त्यसरी तोकिएको सजाय तत्काल भोग्नुनपर्ने गरी स्थगित राख्न वा त्यसरी तोकिएको सजायको अवधि बालसुधार गृहमा बसी वा कुनै व्यक्ति वा सस्थाको संरक्षणमा रही व्यतित गर्नुपर्ने गरी तोक्न सक्दछ । यसरी सजाय स्थगित गरिएकोमा सोही बालकले त्यसको एकवर्ष भित्र त्यही वा अन्य कुनै कसुर गरेवापत दोषी ठहरी कैदको सजाय पाएमा सो समेत खपी एकै पटक दुवै कैदको सजाय कार्यान्वित गर्ने गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीले आदेश दिन सक्दछ ।⁷⁰⁹
८. केही सार्वजनिक अपराध र सजाय ऐन २०२ मा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले पहिलो पटकको कसुर भए कसुर हेरी उक्त ऐन बमोजिम हुने सजाय नगरी कसुरदारलाई अव उप्रान्त यस्तो कसुर गर्ने छैन भन्ने कागज गराई छाड्न सक्दछ । यो पनि सुरु मुद्दा हेर्ने अधिकारीको तजविजको कुरा हो ।⁷¹⁰

४.४.१५. पुनरावेदन मुद्दा दोहोर्याई पाउ र पुनराबलोकनको निवेदन

- ४.४.१५.क. पुनरावेदनको म्याद दिने : अदालतबाट मुद्दा फैसला भएपछि उपस्थित रहेका पक्षलाई सो फैसलाको व्यहोरा र पुनरावेदन लाग्नेमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतको नाम र

⁷⁰⁸= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, दण्ड सजायको महलको ११ क ।

⁷⁰⁹= पूर्ववत् पा.टि. नं. १९३, दफा ५० को उपदफा २ ।

⁷¹⁰= केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२८, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति, २०५५), दफा ६(२) ।

पुनरावेदन गर्नु पर्ने म्याद समेत सुनाई निजबाट सुनिपाएको व्यहोराको कागज समेत गराई लिनुपर्दछ।⁷¹¹

फैसला हुँदा पक्ष हाँजिर नरहेकोमा फैसलाको परिणाम सहित पुनरावेदन लाग्नेमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतको नाम र पुनरावेदन गर्नु पर्ने अवधि समेत खुलाई त्यस्तो पक्षको नाममा फैसला गर्ने अदालतबाट म्याद जारी गर्नुपर्दछ। म्याद जारी गर्दा देहाएका मुद्दामा देहाए बमोजिमको पुनरावेदनको म्याद दिइन्छ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ भित्र समावेश भएका सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा ७० दिन।^{७१२}

अन्य फौजदारी मुद्दामा ३५ दिन।^{७१३}

संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ अन्तर्गत कारवाही हुने मुद्दामा ३० दिन।^{७१४} पुनरावेदनको म्याद कायम गर्ने (म्याद सुरु हुने)

मुद्दा फैसला हुँदा उपस्थित भई फैसला सुनिपाएको कागज गरेको अवस्थामा सो फैसला सुनेको मितिले र पक्ष उपस्थित नभई म्याद जारी भएकोमा सो म्याद तामेल भएको मितिले पुनरावेदनको म्याद कायम हुन्छ तर अदालतबाट पुनरावेदनको म्याद जारी नगरिएको भएमा मुद्दाको पक्षले आफूलाई लागेको दण्ड सजाय तिरेको वा फैसलाको नक्कल लिएकोमा सो मध्ये कुन काम अगाडि भएको छ, सोही मितिले पुनरावेदनको म्याद कायम हुन्छ।⁷¹⁵

४.४.१५.ख. म्याद थमाउने सम्बन्धी व्यवस्था

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को अनुसूची १ को मुद्दामा प्रचलित कानूनले दिएको म्यादमा सामान्य कानून⁷¹⁶ बमोजिम ३० दिन र विशेष कानून बमोजिम⁷¹⁷ थप ३० दिन गरी जम्मा ६० दिन म्याद थमाउन पाइने व्यवस्था रहेको छ भने अन्य फौजदारी मुद्दामा प्रचलित कानूनले दिएको म्यादमा कानून⁷¹⁸ बमोजिम ३० दिन सम्म थामि पाउन सकिन्छ।

^{७११}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १९३।

^{७१२}= पूर्ववत् पा.टि. नं.३, दफा २६।

^{७१३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १९३।

^{७१४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. १६३, दफा ११(क)।

^{७१५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त १९७।

⁷¹⁶. ऐजन्, दफा ५९।

^{७१७}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा २६(२)।

^{७१८}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोवस्त ५९।

४.४.१६. पुनरावेदन, पुनरावलोकन र मुद्दा दोहोर्‍याउने निवेदन

४.४.१६.क. सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा पुनरावेदन, पुनरावलोकन र दोहोर्‍याउने निवेदन गर्ने सम्बन्धमा सरकारी वकीलले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वहरू

१. अदालतमा दायर भएका मुद्दाका कागजातहरूको नक्कल तुरुन्त लिने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
 २. अदालतबाट भएका फैसला उपर पुनरावेदन गर्नुपर्ने नपर्ने सम्बन्धमा एकिन भई पुनरावेदन गर्नुपर्ने भए मस्यौदा सहितको फाईल माथिल्लो तहको सरकारी वकीलको कार्यालयमा समयमै पठाउने र पुनरावेदन गर्नुपर्ने आधार र कारण नभए पुनरावेदन नगर्ने राय सहितको मिसिल माथिल्लो सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनुपर्दछ ।
३. पुनरावेदन गर्ने वा नगर्ने सम्बन्धी मस्यौदा पठाउँदा मिसिल संलग्न कागजातहरू तुरुन्त भए नभएको हेरी एकिन हुनुपर्दछ ।
४. श्री ५ को सरकार वादी हुने मुद्दामा दोहोर्‍याउन निवेदन दिनुपर्ने⁷¹⁹ लागेमा त्यस्ता निवेदनको मस्यौदा तयार गरी माथिल्लो कार्यालय वा अधिकारी समक्ष पेस गर्नुपर्दछ ।
५. फैसला कार्यान्वयनका क्रममा अदालत एवं पीडित पक्षको सहयोगीको रूपमा आवश्यक कार्य गर्नुपर्दछ ।
६. श्री ५ को सरकारवादी हुने मुद्दामा⁷²⁰ पुनरावेदन म्याद ७० दिने, मुलुकी ऐन बमोजिम⁷²¹ थाम्ने म्याद ३० दिन र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन⁷²² बमोजिम थाम्ने म्याद ३० दिन गरी जम्मा १३० दिनको हुन्छ । सो बाहेक अन्य सरकारवादी मुद्दाका पुनरावेदन म्याद ३५ दिन र थाम्ने म्याद ३० दिनभित्र पुनरावेदन गरिसक्नुपर्दछ ।
७. प्रचलित नेपाल कानूनमा तोकिएका मुद्दाहरू⁷²³ र कुनै ऐनमा श्री ५ को सरकार पक्ष वा विपक्षी भएको मुद्दामा भने सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखले पुनरावेदन, पुनरावलोकन वा निवेदन गर्न अनुरोध गरी पठाएमा पुनरावेदन, पुनरावलोकन वा निवेदन दिनुपर्दछ ।

४.४.१७. फैसला कार्यान्वयन

४.४.१७.क. फैसला कार्यान्वयन गर्ने गराउने दायित्व र लगत कस्ने व्यवस्था

⁷¹⁹. पूर्ववत् पा.टि. नं. १८८, दफा १३ ।

⁷²⁰. पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, अनुसूचि १ र २ ।

^{७२१}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, अदालती बन्दोबस्त ५९ ।

⁷²². पूर्ववत् पा.टि. नं. ३, दफा २५(२) ।

⁷²³. ऐजन्, अनुसूचि १ र २ ।

आफ्नो अदालत र अरु अदालतहरुबाट आएको फैसला बमोजिम दण्ड, जरिवानाको लगत कसी अरु अदालतमा लगत जाने जति अरु अदालतमा लगत कस्न पठाउने र आफ्नै अदालतमा लगत कस्न पर्ने जति कसी असुल फछ्यौट गर्ने कर्तव्य तहसिलदारको हुन्छ।⁷²⁴

फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्ने सम्बन्धी सम्पूर्ण काम तहसिलदारको जिम्मेवारीमा तहसिल शाखाको हुन्छ।^{७२५}

अदालतको फैसलाले लागेको दण्ड, जरिवाना र कैदको लगत मूल लगत कितावमा राखी असुल तहसिल गर्ने, लगत कट्टा गराउने, फैसला बमोजिम विगो भराउने, बण्डा छुट्याउने र फैसला कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा सबैकाम तहसिल शाखाले गर्नुपर्दछ।

पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा दण्ड जरिवाना बुझाएको कुराको सूचना प्राप्त भएमा तहसिल शाखाले सम्बन्धित मुद्दाको दण्ड जरिवानाको लगत कट्टा गर्नुपर्दछ।^{७२६}

अदालतको फैसलाले लागेको दण्ड, जरिवाना, कैदको लगतको असुल तहसिल अन्य अदालतबाट गराउनुपर्ने भए त्यस्तो लगत सम्बन्धित अदालतको तहसिल शाखामा पठाउनुपर्दछ। यसरी लगत कस्न पठाइएको अदालतबाट लगत कसिएको जनाउ प्राप्त भएपछि मात्र आफ्नो अड्डामा रहेको लगत कट्टा गर्नुपर्दछ।^{७२७}

लगत भिडाउने असुल तहसिल डोर खटाउने प्रयोजनका लागि दण्ड जरिवाना र कैदको लगत फछ्यौट बाँकीको विवरण गा.वि.स. वा नगरपालिकाको वडा अनुसारको हिसावले तयार गर्नुपर्दछ।^{७२८}

असुल तहसिल गर्नुपर्ने बाँकीवाला कुनै कामले अदालतमा आएमा पक्राउ गरी तत्काल असुल गर्नुपर्दछ। त्यस्तो बाँकी वाला व्यक्तिलाई अदालतको कर्मचारीले जहाँसुकै फेला पारेपनि पक्राउ गरी असुल गर्न सक्दछ।^{७२९}

^{७२४}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २५०, नियम ८(१)(ड)।

^{७२५}= ऐजन्, नियम ६८(१)।

^{७२६}= ऐजन्, नियम ६८(३)।

^{७२७}= ऐजन्, नियम ६८(४)।

^{७२८}= ऐजन्, नियम ६८(५)।

^{७२९}= ऐजन्, नियम ६८(६)।

अभियोगपत्र साथ दाखिल भएका अंश सर्वस्व रोक्का र जेथा जमानतको चल अचल धनमालको लगत तहसिल शाखामा दिनुपर्दछ । तहसिल शाखाले पनि त्यसको छुट्टै लगत तयार गरी राखी पछि फैसला भए बमोजिम गर्नुपर्दछ ।^{७३०}

अन्य जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालतले गरेको फैसला बमोजिमको आफ्नो क्षेत्र भित्र दण्ड जरिवाना कैद र विगोको लगत सम्बन्धित जिल्ला अदालतको तहसिल शाखाले बुझि असुल तहसिल गर्नुपर्दछ ।^{७३१}

अदालतको फैसलाले लागेको दण्ड जरिवाना र कैदको लगत दुरुस्त राख्न लगाउने र सोही लगत बमोजिम असुल तहसिल गराउने अन्तिम जिम्मेवारी सम्बन्धित जिल्ला न्यायाधिशको हुन्छ ।^{७३२}

ग्रामिण क्षेत्र, नगर क्षेत्र, जिल्ला वा अञ्चलको सिमाना हेरफेर भएमा त्यस्तो हेरफेर भएबाट जरिवाना, कैद वा फैसला बमोजिम कुनै सरकारी रकम असुल गर्नुपर्ने व्यक्तिको वतन फरक पर्न गएमा अदालतले पनि सोही बमोजिम वतन सच्याई दुरुस्त बनाइराख्नुपर्दछ ।^{७३३}

साधक जाहेर गरेको मुद्दामा साधक निकास भई आएपछि साधक फैसला बमोजिम लागेको सजायको लगत कस्नु वा कस्न पठाउन पठाउनपर्दछ ।

४.४.१७.ख. प्रतिवादीको मृत्यु भएमा

फौजदारी मुद्दामा अभियोग लागेको मानिस फैसला हुँदाहुँदै मर्ने भने त्यसलाई कुनै खत वा वात लाग्दैन । सकार गरेको मुद्दामा पनि सकार गर्ने व्यक्तिलाई सकार गरेको नाताले मात्र अपराधी ठहर्ने भन्ने कानून मिल्दैन ।^{७३४}

कसैले गरेको कामको सम्बन्धमा निजको मृत्युपछि अरुको नाममा नालिस परी मर्नेको कसुर ठहरेपनि सजाय हुँदैन विगोको हकमा भने प्रचलित कानून बमोजिम असुल उपर हुन्छ ।^{७३५}

^{७३०}= ऐजन्, नियम ६८(७) ।

^{७३१}= ऐजन्, नियम ६९ ।

^{७३२}= ऐजन्, नियम ८६ ।

^{७३३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, दण्ड सजायको ४९(ख) ।

^{७३४}= ऐजन्, अ.व.१७६ ।

^{७३५}= ऐजन्, दण्ड सजायको २ ।

फैसलाको जरिवाना कैद वा विसौद लागेको व्यक्ति सो असुल नहुँदै मृत्यो भने त्यस्तो जरिवाना, कैद, विसौद माफ हुन्छ। मर्नेको अपुताली खाने वा जमानी हुनेलाई पक्राउ गर्न वा असुल गर्नुहुँदैन। विगो भराउने वा लिनुपर्ने कुरा रहेछ भने मर्नेको अपुताली खानेले तिर्नुपर्दछ। जायजात गरी लिएपछि नपुगेको बाँकिमा अपुताली खानेलाई पक्रन हुँदैन।^{७३६}

सर्वस्व हुने ठहरी फैसला भई सर्वास्व रोक्का भएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा पनि रोक्का भएको सर्वस्व फुकुवा हुँदैन।^{७३७}

फौजदारी मुद्दामा भुट्टा पोल उजुर गरी मुद्दा चलाइएकोमा पोलाहाबाट मुद्दा लागेको व्यक्तिले भरी पाउने क्षतिपूर्तीको फैसला नहुँदै वा त्यस्तो क्षतिपूर्ती भरी भराउ हुनुभन्दा अगावै क्षतिपूर्ती पाउने व्यक्तिको मृत्यु भएमा पनि निजका हकवालाले पाउने र क्षतिपूर्ती दिनुपर्नेको मृत्यु भएमा हकवालाले निजको हकवालाबाट असुल उपर गरी दिलाउनुपर्ने हुन्छ।^{७३८}

४.४.१८. कैद सजाय सम्बन्धी व्यवस्था

४.४.१८.क. कैद सजाय र असुली

खण्ड कायम गर्ने :

कानूनमा यदि खण्ड सजाय गर्नु भनी लेखिएकोमा खण्ड कायम गर्दा जन्म कैदको बीस वर्ष र सर्वस्वको अठार महिना कैद कायम गरी त्यसको खण्ड सजाय गर्नुपर्दछ। कुनै मानिसलाई सर्वस्व सहित जन्मकैद हुने ठहरी फैसला भएकोमा जन्मकैद बापत बीस वर्ष कैद गर्नुपर्दछ, सर्वस्व गर्न सम्पत्ति भए सर्वस्व गर्नुपर्दछ, सम्पत्ति नभएमा सोही व्यहोराको मुचुल्का सम्म खडा गरी मिसिल सामेल राख्नुपर्दछ। सर्वस्व हुन नसके बापत कैद ठेक्का हुँदैन।^{७३९}

ऐनमा सर्वस्व सहित जन्मकैद गर्नु भन्ने लेखिएकोमा जन्मकैद गरी ऐन बमोजिम सर्वस्व गर्नुपर्दछ। सर्वस्व गर्नु भनी लेखिएकोमा सर्वस्व नै गर्नुपर्दछ।^{७४०}

^{७३६} ऐजन्, दफा ३।

^{७३७} ऐजन्, दफा ४।

^{७३८} पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ १३३।

^{७३९} = पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, दण्ड सजायको ६।

^{७४०} = ऐजन्, दण्ड सजायको ७।

ऐनमा कैद भनी लेखिएका कलममा कैद नै हुन्छ^{७४१} तर तीन वर्ष भन्दा कम कैद सजाय हुने गरी भएको निर्णय मुताविक कसुरको अभियोग लागेको बालकको शारिरिक अवस्था, उमेर, कसुर गर्दाको परिस्थिति र थुनामा बस्नुपर्ने ठाउँलाई ध्यानमा राख्दा थुनामा राख्नु उपयुक्त नहुने^{७४२} र मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई पहिलो पटकको कसुर भए कसुर हेरी^{७४३} कैद सजाय नगर्न सक्ने अपवादात्मक कानूनी व्यवस्था समेत छ ।

४.४.१८.ख. खत खपिने र नखपिने अवस्था :

एकै जनाले धेरै पटक सर्वस्व सहित जन्मकैद वा जन्मकैद वा अरु सजाय हुने कसुर गरेको भएपनि कुनै कसुरमा सर्वस्व सहित जन्मकैद र जन्मकैद मध्ये ठुलो सजाय भएपछि सानो सजाय हुने खत खपिदैन ।^{७४४}

सर्वस्व सहित जन्मकैद वा जन्मकैद हुने वा भएको अभियुक्तले म्याद गुजारी फरार भएको वा कैद, थुनामा बसेको वा कैद थुनाबाट भागेको वा धरौटी जमानी तारेखमा छुटेको अवस्थामा ठुलो सजाय हुने कसुर गरेकोमा सोही ठुलो सजाय हुन्छ । यस्तो अवस्थामा पुनः जन्मकैदको सजाय हुने कसुर गरेकोमा जन्मकैदमा चार वर्ष थपी र घटि सजाय हुने कसुर गरेकोमा कसुर अनुसार वढिमा चार वर्षसम्म थप कैद गर्नुपर्दछ ।^{७४५}

ऐनमा पटक वा खत खप्नुभनी उल्लेख भएकोमा बाहेक एउटै मुद्दामा दुई वा सो भन्दा वढि ऐन लगाई खत पटक खापी सजाय गर्नुपरेमा कैद हुने कलममा जुन ऐनको ठूलो सजाय छ सोही ऐनले मात्र सजाय गर्नुपर्दछ । अरु सानो सजाय हुने खत खप्नुहुँदैन । तर, जरिवानाको सजाय हुनेमा भने सबै ऐनको खत खपी सजाय गर्नुपर्दछ ।^{७४६}

एउटै मुद्दामा जरिवाना र कैदको सजाय हुनेमा दुवै कलमको ठूलो सजाय मात्र गर्नुपर्दछ।^{७४७}

^{७४१} ऐजन्, दफा ११ ।

^{७४२} पूर्ववत् पा.टि. नं. १९३, दफा ५० ।

^{७४३} पूर्ववत् पा.टि. नं. २५६, दफा ६ ।

^{७४४} पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, दण्ड सजायको १० ।

^{७४५} ऐजन्, दफा ८ ।

^{७४६} ऐजन्, दफा १० ।

^{७४७} ऐजन् ।

कुनैपनि मुद्दामा सर्वस्व भएपछि सो भन्दा अधिको कसुरमा भएको जरिवानाको खत खापिदैन।^{७४८}

ग. कैद म्याद ठेक्के तरिका :

नेपालको प्रचलित कानून बमोजिम कैद म्याद ठेक्कुपर्दा देहाए बमोजिम गरी कैद म्याद ठेक्के गर्नुपर्दछ।

कैदको सजाय तोकिएकोमा कैद ठेक्कुपर्दा जतिवर्ष, महिना र दिन तोकिएको छ सो बमोजिम जम्मैमा कैद ठेक्के गर्नुपर्छ।^{७४९}

जरिवाना, दसौँद, विसौँद, बक्स्यौनी, बिगो समेत इत्यादी नतिरी त्यस वापतमा कैद ठेक्कुपर्दा हिसाववाट वर्ष, महिना र दिन वा वर्ष र दिन वा महिना र दिनमा कैद ठेक्कुपर्ने हुन आएमा वर्ष महिना पुगेसम्म कैद ठेकी महिना नपुगेको चानचुन दिन जम्मै छाडिदिनुपर्दछ।^{७५०}

महिना नपुगेको दिनको मात्र कैद गर्नु पर्ने हुन आएमा भने हिसाववाट जति दिन कैद गर्नुपर्ने हुन आउँछ उति जम्मैमा कैद ठेक्के गर्नुपर्दछ।^{७५१}

एकै जनालाई एकै मुद्दा देखि बढि मुद्दामा जरिवाना, दसौँद, विसौँद, बक्स्यौनी इत्यादी गैरह वापतमा एकै पटक वा ठेकिएको कैद माथि थपि कैद गर्नुपर्दा पनि दण्ड सजायको महलको ४० नं को देहाए २ दफा बमोजिम महिना नपुगेको छाडनुपर्ने चानचुन दिन मुद्दै पिच्छे छाडी कैद गर्ने गर्नुपर्दछ।^{७५२}

दण्ड सजायको ४० नं. को देहाए २ र ३ मा लेखिए बमोजिम चानचुन दिन छाडी महिना वर्ष पुगेकोमा मात्र कैद ठेकी सकेपछि कैदको रुपैयाँ तिर्न पाउनेमा तिर्छ भने ठेकिएका कैद जतिमा भुक्तान गरेको जति मिनाहा दिई बाँकी कैदको ऐन बमोजिमको रुपैयाँ लिनुपर्दछ। छाडी दिएका चानचुन दिनको रुपैयाँ लिनुहुँदैन।^{७५३}

४.४.१८.ग. कैद असुल गर्ने प्रकृया

^{७४८}. ऐजन ।

^{७४९}. ऐजन, दफा ४० नं. को देहाय १ ।

^{७५०}. ऐजन, दफा ४० नं. को देहाय २ ।

^{७५१}. ऐजन ।

^{७५२}. ऐजन, दफा ४० नं. को देहाय ३ ।

^{७५३}. ऐजन, दफा ४० नं. को देहाय ४ ।

फैसला बमोजिम सवाँय पाउने कसुरदार फैसला हुँदाको अवस्थामा हाँजिर रहेकोमा सो फैसला गर्ने अड्डाले नै निजलाई पक्की फैसला बमोजिम निजलाई लागेको दण्ड जरिवाना कैद असुल गर्नुपर्दछ।^{७५४}

कसुरदारलाई जरिवाना लागेकोमा बुझाए बुझिलिनुपर्दछ। बुझउन नसके जमानी गर्नेको महल बमोजिम जेथा जमानी दिए लिई छाडिदिनुपर्दछ।^{७५५}

जरिवाना पनि बुझाएन, जेथा जमानी पनि दिएन भने जरिवाना बापत लाग्ने कैद कानून^{७५६} बमोजिम कैद ठेकी कारागारमा पठाइदिनुपर्दछ।^{७५७}

कैद लागेकोमा पुनरावेदन गर्न कानून^{७५८} बमोजिम धरौट वा जमानत लिएमा लिई छाड्नु पर्दछ। सो धरौट वा जमानी नदिए फैसलाले भएको कैद कार्यान्वयन गर्न कारागारमा पठाई दिनुपर्दछ।^{७५९}

फैसला हुँदा फैसला बमोजिम जरिवाना वा कैद लागेको कसुरदार हाँजिर नरहेको भए निजलाई गिरफ्तार गर्न अड्डाबाटै सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई आदेश गर्नुपर्दछ। यसरी आदेश गरी दण्ड सजायको महलको २५ र २६ नं. मा लेखिएको कारवाही फैसला कार्यान्वित गर्ने अड्डाले चलाउनुपर्दछ।^{७६०}

फैसलाले कैद जरिवाना लागेको मानिसलाई गिरफ्तार गर्न लेखिआएमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले फैसला बमोजिम सजाय पाउने कसुरदारलाई खोजी पक्की फैसला कार्यान्वयन गर्ने अड्डामा दाखिल गर्नुपर्दछ।^{७६१}

अदालतको फैसलाले कैद जरिवाना लागेको मानिसलाई कुनै पनि मानिसले पक्राउ गरी दाखिल गर्न सक्दछ। यसरी पक्राउ भएको व्यक्तिलाई तत्काल अदालतमा बुझाउन अदालत बन्द भएको अवस्था भए वा अदालतमा पुऱ्याउन वढि समय लाग्ने भए त्यस्तो व्यक्तिलाई

^{७५४}= ऐजन्त, दफा २३।

^{७५५} ऐजन्त।

^{७५६} ऐजन्त, दफा ३८।

^{७५७} ऐजन्त, दफा २३।

^{७५८}= ऐजन्त, अदालती बन्दोबस्तको १९४।

^{७५९} ऐजन्त, दण्ड सजायको २३।

^{७६०} ऐजन्त, दफा २३।

^{७६१} ऐजन्त।

पक्राउ गर्ने व्यक्तिले तत्कालै नजिकैको प्रहरी कार्यालयमा बुझाईदिनुपर्दछ । सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले पनि त्यस्तो व्यक्तिलाई हिरासतमा राखी अदालत खुल्ना साथ अदालतमा बुझाईदिनुपर्दछ ।^{७६२}

४.४.१८.घ. जरिवाना असुल गर्ने प्रक्रिया

जेथा जमानी रहेको सम्पत्तिबाट असुल गर्ने

क. मुद्दामा पुर्पक्षको सिलसिलामा कुनै प्रतिवादीसंग धरौट लिइएको रहेछ भने मुद्दा फैसला हँदा निजलाई लागेको दण्ड जरिवाना सोही धरौट रहेको रकमबाट पुगेसम्म असुल गर्नुपर्दछ । नपुग रकमका हकमा निजको अन्य सम्पत्तिबाट कानून बमोजिम असुल गर्नुपर्दछ ।

ख. मुद्दा पुर्पक्षका लागि प्रतिवादीबाट कुनै सम्पत्ति जमानत लिइएको अवस्थामा पछि जरिवाना हुने ठहरी फैसला भएमा सो जमानत रहेको सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी जरिवानाको रकम असुल गर्नुपर्दछ । यसरी जमानत रहेको सम्पत्ति लिलाम बिक्री गर्ने व्यहोराको सूचना प्रतिवादीकै नामको सम्पत्ति जमानत रहेको भए वा अरु कसैले जेथा जमानी दिएको रहेछ भने ७ दिनको म्याद दिई सूचना पठाई सो ७ दिन भित्र जरिवाना रकम बुझाउन ल्याएमा बुझी लिई रोक्का रहेको जमानतको सम्पत्ति फुकुवा गरी दिनुपर्दछ । सो म्याद भित्र बुझाउन नल्याएमा जमानत रहेको सम्पत्ति लिलाम गरी जरिवाना रकम असुल गर्नुपर्छ ।

फैसलाबाट जरिवानाको सजाय हुने भएमा सो जरिवाना नतिरेमा सो बापत कति कैल बस्नु पर्ने हो भन्ने कुरा पनि सोही फैसलामा तोक्नुपर्दछ । तर, यस्तो सजाय तोक्दा दण्ड सजायको महलको ५३ नं. बमोजिम रुपैयालाई कैदमा परिणत गर्दा हुने अवधि वा दण्ड सजायको ३८ नं. बमोजिम हुन सक्ने कैद भन्दा बढि हुने गरी तोक्नुहुँदैन ।^{७६३}

जरिवाना वा सरकारी विगो बापत कैद ठेक्नुपर्दा सम्बन्धित कानूनमा लेखिएको कैदको हदमा नबढ्ने गरी गर्नुपर्दछ ।^{७६४}

^{७६२} = ऐजन् ।

^{७६३} . ऐजन्, दण्ड सजायको ५३ ।

^{७६४} . ऐजन्, दफा ५३.क. ।

जरिवानाको मात्र सजाय हुने अपराधमा जरिवानाको सजाय भएकोमा सो जरिवाना नतिरे वापतको कैदको सजाय ठेक्नु पर्दा दुई वर्ष भन्दा बढि नहुने अवधिसम्मको मात्र कैद ठेक्नुपर्दछ।^{७६५}

जायजातबाट उपर नभएको सरकारी बिगोमा कैद ठेक्नुपर्दा १०००१- रुपैयाँ सम्मको बिगोमा एक वर्ष, ५०००१- रुपैयाँ सम्मको लाई दुई वर्ष, १००००१- रुपैयाँ सम्मकोमा ३ वर्ष र १००००१- रुपैयाँ भन्दा बढीको प्रत्येक १००००१- मा एक वर्ष भन्दा बढि कैद ठेक्नुहुँदैन। सो बमोजिम कैद ठेक्दा दश वर्षभन्दा बढी हुन आयो भने पनि दश वर्ष सम्म मात्र कैद ठेक्नुपर्दछ।^{७६६} तर यसरी कैद ठेक्दा कानून^{७६७} बमोजिमको अवधिभन्दा बढि कैद ठेक्न हुँदैन।

जरिवानाको सजाय भएकोमा खत पटक खापी सजाय गर्नुपरेमा सबै ऐनको र पटकको जरिवाना खापी असुल गर्नुपर्दछ।^{७६८} यसरी भएको जरिवाना तिर्न नसके कैद हुन्छ, सो भयो भने सबै जरिवानाको कलम देखाई जुन जरिवाना वापत बढि कैद हुन्छ, सो जरिवाना वापतको कैद गर्नुपर्दछ। तिर्न ल्यायो भने ठेकिए जति कैदको मात्र रुपैयाँ तिरी जान पाउदैन। त्यसलाई लागेको सबै जरिवानाको जम्मा अंकमा कैद बसेको जति कट्टा गरी अरु बुझी लिनुपर्दछ।

४.४.१८.ड. सर्वोस्व, जायजात भएपछि बाकी कैद जरिवाना असुली

सरकारी बिगो र जरिवाना, दसौँद, विसौँद समेत इत्यादी लिनु पर्ने कलममा वा सर्वस्व हुने कसुरमा एक पटक सर्वस्व जायजात भइसके पछि सो सर्वस्व भएका कुरा र जायजात भएका कलमको बाँकी जतिमा देहाए बमोजिम गर्नुपर्दछ। सो बाहेक अरु कुराको जायजातबाट उपर नभएको बाँकी बिगो जरिवानाको लगत तुरुन्तै र कैदका हकमा जायजात भएपछि पाँच वर्षदेखि बेपत्ते भए लगत काटी दिनुपर्दछ।^{७६९}

ज्यान सम्बन्धी मुद्दा, कुनै प्रकारको चोरी मुद्दा वा राजकाज मुद्दाको कसुरदारलाई भएको सजायको बाँकी र सम्बन्धित कर्मचारीले आफ्नो जिम्माको सरकारी वा सरकारी सस्थान वा सरकारद्वारा नियन्त्रित संस्थानको तहबिल, धनमाल मासी, चोरी नोक्सान पारी खाए

^{७६५} ऐजन्, दफा ३८ को देहाय ३।

^{७६६} ऐजन्, दफा ३८ को देहाय ४।

^{७६७} ऐजन्, दफा ५३।

^{७६८} ऐजन्, दफा १०।

^{७६९} ऐजन्, दफा २४।

खुवाएको वा पेस्की ठेकको वा बाँकी नतिर्नेको महलको २ नम्बरको बाँकी समेत यति कलमको बाँकीमा जहिलेसुकै फेला परेपनि फ़ैसला लगत बमोजिमको सजाय गर्नुपर्दछ।^{७७०}

गैरसरकारी वा उपर्युक्त बमोजिम सस्थानको बिगोमा अपुताली खानेबाट अपुताली खाए जति सम्पत्तिबाट असुल गर्नुपर्दछ।^{७७१}

बाँकीवाला मरी सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकाको सदस्य समेत पाँचजना स्थानीय भलाद्मीको मरुवा मुचुल्का भई आए कैद जरिवाना, विसौदको लगत काटिदिनुपर्दछ।^{७७२}

बाँकीवाला मानिस वा निजको घर ठेगान नलागेमा तीन वर्ष सम्म वर्षको एक पटक र मानिस घर ठेगान लागे पनि भागी मरे बाँचेको वा यस ठाउँमा छ भन्ने ठेगान नलागेमा पाँच वर्षसम्म वर्षको एक पटक स्थानीय गा.वि.स. वा नगरपालिकाको सदस्य समेत स्थानीय भलाद्मी पाँच जनाको बेपत्ते मुचुल्का भई आए जेथा हुनेको जायजात भइसकेको भए माथि प्रकरण (१) मा लेखिएको लगत बाहेक अरु लगत काटिदिनुपर्दछ।^{७७३}

कैदको लगत असुल नहुञ्जेल जेथाजमानी रहेको सम्पत्ति दायित्व पनि बाँकी नै रहेको सम्भन्नुपर्दछ। अन्यथा जेथाजमानीको कुनै अर्थ हुँदैन। तहसिलबाट पूरा हुनुपर्ने दायित्व पनि पूरा नहुनु र सम्पत्ति भने सधैं रोक्का रहनु कानून^{७७४} अनुकूल मान्न मिल्दैन। दण्ड सजायको २४ नं. बमोजिम हुनुपर्ने कारवाही मुचुल्का भइसकेपछि मात्र निवेदकको रोक्का रहेको सम्पत्ति फुकुवा गर्ने तर्फ समुचित कारवाही हुन सक्ने हुँदा फुकुवा अहिले नै गरी दिनु भनी भन्न मिल्दैन।^{७७५}

जायजात हुने सजाय भएको व्यक्तिलाई जायजात भएपछि मात्र कैदको हकमा दण्ड सजायका महलको २४ नं. को “ जायजात भएपछि पाँच वर्ष देखी बेपत्ते भए लगत काटि दिनुपर्छ।” भन्ने वाक्यांश आकर्षित हुने हो। जायजात नहुने कसुरमा सजाय पाएको व्यक्तिलाई लागेको कैदको हकमा उक्त वाक्यांश अनुरूप कैदको लगत काट्नु पर्ने हो भन्ने

^{७७०}. ऐजन्, दफा २४ को देहाय १।

^{७७१}. ऐजन्, दफा २४ को देहाय २।

^{७७२}. ऐजन्, दफा २४ को देहाय ३।

^{७७३}= ऐजन्, दफा २४ को देहाय ४।

^{७७४}. ऐजन्, दफा २४।

^{७७५}= सरोज कुमार विरुद्ध पूनरावेदन अदालत हेटौंडा समेत, मुद्दा : उत्प्रेषण लगायत अन्य उपर्युक्त आँजा आदेश वा पुर्जी जारी गरी पाउँ, ने.का.प., (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत, २०५२), भाग ३७, भाद्र,, अंक ५, नि.नं. ६०१०, पृ. ४४५।

भनाई कानून सम्मत देखिदैन । तसर्थ जवर्जस्ती करणी मुद्दामा उक्त व्यवस्था आकर्षित हुँदैन ।^{७७६}

४.४.१८.च. जरिवाना, सरकारी विगो असुली सम्बन्धी थप प्रक्रिया

जरीवाना वा सरकारी विगो असुल गर्नलाई दुनियाको विगो उपर नहुञ्ज्याल पखिरहनु पर्दैन । सरकारी विगो लागेको मानिसले सो तिरे लिई र नतिरे ऐन बमोजिम जायजात गरी असुल गर्नुपर्दछ । सो बमोजिम जायजात गरी लिँदा नपुगेको बाँकीमा हाजिर रहेको भए तुरुन्त र हाजिर नरहेको भए कानून बमोजिम सर्वस्व गर्ने कारवाही चलाउनुपर्दछ ।^{७७७} सरकारी विगो बाहेक कैद जरिवाना लागेकाको हकमा सो जरिवाना तिरे लिई नतिरे सो जरिवाना बापत समेत कैद गर्नुपर्दछ । कैद भएपछि जायजात गर्न हुँदैन । कैद जरिवाना लागेको मानिस भागी गयो भने कानून बमोजिम पक्राउ गरी जरिवानामा एक दिनको पचास रुपैयाको दरले रुपैया कसी कैदमा समेत जायजात गरी असुल गर्नुपर्दछ ।^{७७८} फैसला बमोजिम कैद हुने ठहरेको मानिस ऐनको म्याद भित्र^{७७९} फेला परेमा निजलाई फैसला बमोजिम कैद गरी कैद बापत आएको रुपैया फिर्ता दिनुपर्दछ ।^{७८०}

४.४.१८.छ. जायजात गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुरा

ऐन बमोजिम जरिवाना कैद बापत जायजात गर्दा कसुरदारको अंशबाट मात्र पुगेसम्मको असुल गरी लिनुपर्दछ ।^{७८१}

दुनियाको विगो बापत जायजात गर्दा त्यो धन खाने वा १२ वर्षदेखि माथिका ऐन बमोजिम मानु नछुट्टिई संग बसेका वा त्यो धन खाँदा संग बसेका पछि भिन्न हुनेको अंश समेत जायजात गर्नुपर्दछ ।^{७८२}

सरकारी विगो बापत जायजात गर्दा सो धन खाँदा संग बस्ने सबै अंशियारको अंश जायजात गर्नुपर्दछ ।^{७८३}

^{७७६} = काले सार्की समेत विरद्ध का.जि.अ., २०५४ सालको रिट नं. ३१६४, फैसला मिति २०५४।१।२५ ।

^{७७७} . पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, दण्ड सजायको २३क. ।

^{७७८} . ऐजन्, दफा २३ ।

^{७७९} . ऐजन्, दफा २४ ।

^{७८०} . ऐजन्, दफा २५ ।

^{७८१} . ऐजन्, दफा २६ ।

^{७८२} . ऐजन् ।

^{७८३} . ऐजन् ।

उपर्युक्त बमोजिम जायजात गर्दा स्वास्नी, छोरी, बुहारीको दाइजो, विवाह नभएका छोराछोरीको विवाह खर्च, दुनियाको विगोमा जायजातको दर्खास्त नपर्दै र सरकारी विगोमा सो विगो लाग्ने भनी पक्राउ भएका मिती भन्दा अगावै सरकारलाई लेखिदिएको अचलको भोग दृष्टि तमसुक बमोजिम थैली, एकहल गोरु, रोजगार गर्ने एक सरो हतियार, खाने पकाउने एक सरो भाँडो, ओड्ने ओछ्याउने, लाएको कपडा र अन्न रहेछ भने सो जाएजेता हुनेलाइ ६ महिनासम्म खान पुग्ने अन्न र सारी छाडी अरु जाएजेता गरी पुगेसम्म असुल गर्नुपर्छ ।

बढ्ता भए फिर्ता दिनुपर्छ ।^{७८४}

जाएजात भएपछि पुगेन भने पनि अरु जहानलाई पक्रनु हुदैन ।^{७८५}

तर फरार रहेको कसुरदारको अंश जायजात लिलाम बिक्री गर्दा दण्ड सजाएको महल २६ नं. मा उल्लेख भएको कुनै कुरा पर सार्नु पर्दैन । सबै सम्पत्ति जाएजात गर्नुपर्छ ।^{७८६}

४.४.१८.ज. जायजात सर्वस्व गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था

क. प्रक्रियाको सुरूवात

फैसला बमोजिम सरकारी विगो, दसौँद, बिसौँद समेत इत्यादि लिनु पर्ने कलममा वा सर्वस्व हुने कसुरमा कसुरदार हाँजिर रहेको भए फैसला गर्ने अड्डाले नै उसै वखत पत्री फैसलाले लागेको विगो, दसौँद, बिसौँद असुल गर्ने वा सर्वस्व गर्ने कारवाही चलाउनुपर्दछ । सजाय पाउने कसुरदार हाँजिर नरहेकोमा सजाय असुल गर्ने सम्बन्धमा दण्ड सजायको महलको २३ नं. बमोजिम निजलाई पक्राउ गर्न र २५ नं. बमोजिम सर्वस्व गर्ने समेत कारवाही चलाउनुपर्दछ ।^{७८७}

ख. सर्वस्व हुने सम्पत्ति

सर्वस्व गर्दा अंश नभएका अरु अंशियारको अंश पर सारी र कसुर जाहेर नहँदै दृष्टिबन्धक लेखिएको तमसुक बमोजिमको साहुको थैली, विवाह नभएका छोराछोरीको ऐन बमोजिमको विवाह खर्च, स्वास्नी छोरी बुहारीको दाइजो^{७८८} र जुन मुद्दाबाट सर्वस्व हुने भएको हो त्यस मुद्दाबाट

^{७८४} ऐजत ।

^{७८५} ऐजत ।

^{७८६} ऐजत ।

^{७८७} ऐजत, दफा २३ क. ।

^{७८८} ऐजत, अंशवण्डाको १७ ।

भरिपाउने फ़ैसला बमोजिमको दुनियाँको बिगो समेत पर सारी कसुरदारको मात्र सर्वस्व गरी लिनुपर्दछ । धितो नलेखिएको अरु साहुको थैली पर सार्नुपर्दैन ।⁷⁸⁹

ग. तायदात सर्वस्व गर्ने प्रक्रिया

जायजात वा सर्वस्वको सिलसिलामा सम्पत्ति तायदात वा लिलाम बिक्री गर्नुपर्दा समेत भएसम्म उस ठाउँमा तालुकदार, जिमिदार र निजहरु नभएमा निजहरुको दामकाम गर्ने व्यक्ति सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकाको सदस्य वा प्रतिनिधि कम्तिमा दुई जना भलादमी समेत साक्षी राखी देहाए बमोजिम गर्नुपर्दछ ।⁷⁹⁰

जायजात सर्वस्वमा आएका घर जग्गा कानून बमोजिम लिलाम गरी र सो बाहेक अरु धनमाल लिलाम हुने लिलाम गर्दा सुन, चाँदी जवाहरात भए दर तौल गरी र अरु वस्तु भए सोभै लिलाम बिक्री गर्नुपर्दछ ।^{७९१}

सुन, चाँदी जवाहरात र किमती चीजहरु अड्डैमा ल्याई र सो बाहेक अरु चल धनमाल सर्जमिनमै गई लिलाम बिक्री गरे पनि हुन्छ ।^{७९२}

तमसुक बहिखाताको लहना तहसिल हुने कागजपत्र आएको भए जायजात सर्वस्व गर्ने अड्डामा लगत गरी ऐन बमोजिम असुल गर्नुपर्दछ ।^{७९३}

घ. घरको सम्बन्धमा व्यवस्था

जरिवाना, कैद, सर्वस्व वा सरकारी बिगो बापतमा जायजात हुँदा आएको फुसको घर कानूनको रित पुऱ्याई लिलाम बिक्री गर्दा कसैले पनि सकार गरेन भने त्यस्तो घरको पञ्चकिर्ती मोल गर्दा एक सय रुपैया सम्म जाने ठहरेकोमा सो मोल सरकारी लिनपर्ने रुपैयाको जम्मामा मिनाहा दिई घर उसैलाई थामिदिनुपर्दछ । एक सय रुपैया देखी बढी मोलिएको घर भने उसैलाई थामिन सक्दैन । सेस्तामा चढाई सरकारी काममा लगाइराख्ने वा बहाल बन्दोवस्त हुन सके सो बमोजिम गरी हिफाजतसाथ राख्नुपर्दछ ।^{७९४}

^{७८९} = ऐजन्, दण्ड सजायको महलको २७ ।

^{७९०} . ऐजन्, दफा २७ ।

^{७९१} . ऐजन्, दफा ३० नं. को देहाय २ ।

^{७९२} . ऐजन्, दफा ३० नं. को देहाय ३ ।

^{७९३} = ऐजन्, दफा ३० नं. को देहाय ४ ।

^{७९४} . ऐजन्, दफा ३१ ।

दुनियाँको बिगो बापत आएकोमा भने बिगो भरिपाउने व्यक्तिले पञ्चकिर्ती मोलमा सकार गरी लिनुपर्दछ । सकार गरी नलिए सो घरको पञ्चकिर्ती मोल भरिपाउने बिगोमा मिनाहा दिलाई सो घर जसको हो उसैलाई थामिदिनुपर्दछ ।^{७९५}

ड जायजात, सर्वस्व हुने सम्पत्ति दबाए छुपाएको सम्बन्धमा

सरकारी बाँकी बापत जायजात वा सर्वस्व हुने मानिसको जायजात वा सर्वस्व गर्दा देहायमा लेखिए बमोजिम गर्नुपर्दछ ।⁷⁹⁶

१. जायजात सर्वस्व भई अड्डामा आएको सात दिनभित्र फलानाको जायजात सर्वस्व भई आएकोमा कसैले दबाए छुपाएको कुरा थाहा छ भने आजका तीन महिनाभित्र जायजात सर्वस्व गर्ने अड्डामा जाहेर गर्न आउनु, नआए ऐन बमोजिम सजाय समेत हुनेछ, भनी लेखी जायजात सर्वस्व हुनेको घरमा सबैले देख्ने ठाउँमा र जायजात सर्वस्व गर्ने अड्डाको ढोकामा समेत म्याद टाँसी दिनुपर्दछ ।⁷⁹⁷
२. म्याद टाँसा सो जायजात सर्वस्व हुने मानिससंग भोगदृष्टि लेखाई लिएको वा नासो धरौट लिई राखेको चल अचल आदि सम्पत्ति र आसामीले तिर्नु पर्ने सम्पत्ति नतिरी राखेको र जग्गा कमाउने मोही कुरियाले बाली नतिरी बाँकी राखेको समेत जो जो छ सो कुरा जाहेर गर्न आउनु भनी घर खेत जग्गा जमिन दोपाया र आसामी सम्मको फाँटवारी र अरु मालको गोस्वारा तपसिलमा लेखिएको व्यहोरा समेत जनाई म्याद टाँसी दिनुपर्दछ ।⁷⁹⁸
३. उपर्युक्त अनुसारको तीन महिनाको म्यादभित्र जाहेर नगरी म्याद नाघेपछि जाहेर भयो भने भोगदृष्टिवालाले जाहेर नगरेको भए भोगदृष्टि लिँदा जग्गा जमिन घर खेतमा ऐन बमोजिमको मोलमा सयकडा पाँच र चल वस्तु लिएमा सयकडा बीससम्म नपुग्ने गरी लिएको भए दश रुपैयाँ मात्र जरिवाना गर्नुपर्दछ ।⁷⁹⁹
४. उपर्युक्त प्रकरण नं. ३ मा लेखिए भन्दा बढी नाफा हुने गरी भोगदृष्टि लिएमा र चल चल दबाई छिपाई म्याद भित्र जाहेर नगरेमा समेत सोही दबाएको बिगो बमोजिम जरिवाना समेत

^{७९५} = ऐजत ।

^{७९६} = ऐजत, दफा ३२ ।

^{७९७} = ऐजत, दफा ८१ ।

^{७९८} = ऐजत ।

^{७९९} = ऐजत ।

गरी लिनुपर्दछ । म्याद भित्र जाहेर गर्न आयो भने भोगदृष्टिमा लेखिए देखी बढ्ता नाफा हुने गरी लिएको भए पनि बात लाग्दैन ।⁸⁰⁰

च. मुद्दा अन्तिम किनारा नहोउन्जेल सर्वस्व हुने सम्पत्ति रोक्का गर्ने

१. सर्वस्व हुने वा सरकारी बिगो लाग्ने ठहरी फैसला भएपछि पुनरावेदनको म्याद नाघी वा पुनरावेदन फैसला भई नसकी जायजात सर्वस्व लिलाम बिक्री गर्न हुँदैन । सर्वस्व हुने वा बिगो लिने ठहरे पछि कानून^{८०१} बमोजिम जायजात सर्वस्व गरी धनमाल हिनामिना हुन नपाउने बन्दोवस्त पुन्याई माथबर मानिसको जिम्मा लगाइ राख्नु पर्दछ ।^{८०२}
२. उपर्युक्त अनुसार रोक्का रहेकोमा पुनरावेदनको म्याद सम्ममा पुनरावेदन परेन भने पुनरावेदनको म्याद गुज्रेपछि र पुनरावेदन परेकोमा पुनरावेदन तहबाट समेत तल्लो अड्डाको फैसला सदर ठहरी बिगो लाग्ने वा सर्वस्व हुने ठहर्यो भने सो रोक्का भएको धनमाल कानून बमोजिम लिलाम बिक्री गरी स्याहा गर्नुपर्दछ ।⁸⁰³
३. प्रकरण नं. २ बमोजिमको अवस्था पछि पनि पुनरावेदन परी मुद्दा उल्टिएकोमा र साधक निकास हुँदा फिर्ता गर्नु पर्ने भयो भने लिलाम बिक्रीबाट आएको नगदी नै फिर्ता गर्ने गर्नुपर्दछ ।⁸⁰⁴
४. सरकारी बिगो लाग्ने ठहरेकोमा लाग्ने ठहरेको बिगोमा धरौट वा माथबर धन जमानी दियो भने जायजात रोक्का गर्नुपर्दैन ।⁸⁰⁵
५. सरकारी कर्मचारीलाई उपरोक्त लेखिए बमोजिम सरकारी बिगो लाग्ने वा सर्वस्व हुने ठहरेमा तहबिल मासेको वा ठाडो बाँकीमा वा सर्वस्व हुनेमा भए माथि लेखिए बमोजिम गर्नुपर्दछ । सो बाहेक अरु किसिमको बिगोमा जायजात रोक्का गर्नुपर्दैन । दण्ड सजायको महलको महलको २९ नं. बमोजिम पारिश्रमिक सम्म रोक्का गरिराख्नुपर्दछ ।⁸⁰⁶

छ. सडीगली नोक्सान भई जाने माल सम्बन्धमा

८००= ऐजत ।

८०१. ऐजत, दफा ३० ।

८०२. ऐजत, दफा ३३ ।

८०३. ऐजत ।

८०४. ऐजत ।

८०५. ऐजत, दफा ३२ ।

८०६= ऐजत, दफा ३३ ।

१. जायजात वा सर्वस्वमा आएको वा रोक्का सम्म भएको धनमाल केही परिवन्दले मौकैमा लिलाम बिक्री नगरेमा सडीगली नोक्सान भई जाने जिन्सी माल रहेछ भने त्यसै राख्न हुँदैन । सो सडीगली जाने जति माल कानून बमोजिमको रित पुऱ्याई लिलाम बिक्री गरी नगर्दै पारी आएको रुपैयाँ सेस्तामा आम्दानी बाँधी राखी पछि लिनु दिनु फिर्ता गर्नुपर्ने समेत जे ठहर्छ सो आएको नगदी नै लिनु दिनु फिर्ता गर्ने गर्नुपर्दछ ।^{८०७}
२. रोक्का सम्म भएका अरु कुनै माल सामान पनि लामो समयसम्म रोक्का राख्दा खिया लागी वा अरु कुनै परिवन्दबाट टुटफुट वा नोक्सान हुन सक्ने देखिएमा त्यस्तो माल सामानको पञ्चकिर्ती मोल कायम गरी सो मोलमा मालधनीले नै सकार गर्न मञ्जुर गरेमा निजको कागज गराई निजलाई सो माल जिम्मा लगाइदिनुपर्दछ । मालधनीले सकार नगरेमा माथी लेखिए बमोजिम सडीगली नोक्सान भई जाने माल सरह लिलाम बिक्री गर्न सकिन्छ ।^{८०८}
३. अभियोगपत्र साथ दाखिल भएका दसीका माल वस्तुको परिणाम र प्रकृतिको कारणबाट अदालतको हाताभित्र उपयुक्त स्थानाभावले सुरक्षित राख्न नसकिने अवस्थाको भए त्यस्तो मालवस्तु अदालतले खोजेका वखत दाखिल गर्ने गरी अर्को आदेश नभएसम्मको लागि सुरक्षापूर्वक राख्न सम्बन्धित निकाएमा जिम्मा दिन सकिनेछ ।^{८०९} सम्बन्धित निकाय भन्नाले सामान्यतः त्यो मुद्दा दायर गर्ने वा अनुसन्धान तहकिकात गर्ने अधिकारी कार्यरत रहेको निकाए (कार्यालय) सम्भन्नुपर्दछ ।

ज. पुराना किसिमका पुस्तक

जायजात सर्वस्व गर्दा सरकारी पुस्तकालयमा राख्न माफिकको पुरानो किसिमका पुस्तक निस्कियो भने सो पुस्तक सरकारी पुस्तकालयमा राख्नु पर्छ पढैन श्री ५ को सरकारमा जाहेर गरी राख्न मनासिब छ भनी जवाफ आयो भने मोल भराउन दाखिल गर्न पर्ने भए लिलाम बोलाई लिलामबाट बोलेको पर्ने ठहरेको मोल जायजात सर्वस्वमा भर्ना गरी र मोल भर्ना गर्न नपर्ने भए त्यसै सो पुस्तक सरकारी पुस्तकालयमा दाखिल गरी भर्पाई लिनुपर्दछ ।^{८१०}

झ. हतियार खजाना लिलाम नगर्ने

जायजात सर्वस्व गर्दा हतियार खजाना इत्यादि श्री ५ को सरकारबाट मनाही भएका मालहरु देखिए निस्केमा सो माल लिलाम बिक्री गर्न हुँदैन । पास गराई (अनुमति प्राप्त गरी) राख्नु पर्नेमा सो बमोजिम गरी राखेको छ छैन बुझी जायजात सर्वस्व गर्दा देखिएका मालको फाँटवारी लेखी

^{८०७} ऐजन्, दफा ३४ ।

^{८०८} ऐजन्, दफा ३४ ।

^{८०९} पूर्ववत् पा.टि. नं. २५०, नियम ९० ।

^{८१०} पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, दण्ड सजायको महलको ३५ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा लेखी पठाउनुपर्दछ । हतियार खजाना राख्ने सम्बन्धमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट लेखि आए बमोजिम गर्नुपर्दछ।⁸¹¹

४.४.१८.भ. डोर खटाउने र लगत फछ्यौट समिति सम्बन्धी व्यवस्था

जिल्ला अदालतको तहसिल शाखाले फैसला बमोजिम दण्ड, जरिवाना, कैद वा सरकारी बिगो असुल गर्नुपर्ने व्यक्ति रहे बसेको ठाउँमा प्रत्येक वर्ष कम्तिमा दुई पटक असुल तहसिल कार्यका लागि डोर खटाउनुपर्दछ । यसरी खटीएको डोरले असुल गर्न नसकेका बाँकीवालालाई पत्री ल्याउनुपर्दछ⁸¹² तर कुनै कारणले दण्ड जरिवाना लगायतको रकम फछ्यौट हुन नसकेको अवस्थामा त्यस्तो लगत कट्टा गर्ने प्रयोजनार्थ प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला न्यायाधिशको अध्यक्षतामा तहसिलदार सदस्य सचिव र प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा निजले तोकेको निजकै कार्यालयको वा मालपोत कार्यालय वा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको राजपत्रांकित अधिकृत सदस्य रहेको लगत फछ्यौट समितिको गठन गरिन्छ।⁸¹³ यस समितिले मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको २४ नं. को अधिनमा रही कानूनी प्रकृया पुऱ्याई लगत कट्टा गर्न सक्दछ।⁸¹⁴

४.४.१९ सजायमा छुट मिनाहा तथा कमिसन, प्रोत्साहन तथा पुरस्कारको व्यवस्था

४.४.१९.क. सजायमा छुट

जरिवाना वा कैदको सजाय लागेको व्यक्ति अन्तिम फैसला हुँदा अड्डामा उपस्थित भई जरिवाना बुझाउन वा कैदमा बस्न मञ्जुर भएमा वा त्यस्तो सजाय हुनेगरी फैसला भएको व्यक्ति फैसला भएको मितिले ६० दिनभित्र फैसला गर्ने वा लगत रहेको अड्डामा हाँजिर भई जरिवाना तिर्न वा कैदमा बस्न आफै उपस्थित भएमा निजलाई भएको जरिवाना र कैदको सजायमा २० (बिस) प्रतिशत मिनाहा दिई बाँकीको मात्र लगत कायम गरी सजाय कार्यान्वित गर्नुपर्दछ।^{८१५}

अदालतको फैसला बमोजिम लागेको दण्ड जरिवाना र सरकारी बिगो आदी बाँकी बक्यौता बुझाउन अदालतले समय समयमा सूचना जारी गर्नुपर्दछ।^{८१६} यसरी सूचना जारी भएको मितिले एक महिना भित्र सम्बन्धित व्यक्तिले त्यस्तो बाँकी बक्यौताको रकम बुझाउन

^{८११}= ऐजन्, दफा ३६ ।

^{८१२}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २५०, नियम ७०(१) ।

^{८१३}= ऐजन्, नियम ७१ ।

^{८१४}= ऐजन्, नियम ७३ ।

^{८१५}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, दण्ड सजायको महलको ४१ ।

^{८१६}. पूर्ववत् पा.टि. नं. २५०, नियम ८७(१) ।

ल्याएमा सो रकमको ६ प्रतिशत, दुई महिनाभित्र बुझाउन ल्याएमा ५ प्रतिशत, तीन महिनाभित्र बुझाउन ल्याएमा ४ प्रतिशत, चार महिनाभित्र बुझाउन ल्याएमा ३ प्रतिशत, पाँच महिना भित्र बुझाउन ल्याएमा २ प्रतिशत र ६ महिनाभित्र बुझाउन ल्याएमा १ प्रतिशत छुट दिइनेछ।^{८१७}

दण्ड सजायको महलको ४१ क नं. मा रहेको व्यवस्था र जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ८७ मा रहेको व्यवस्था दुई भिन्न भिन्न अवस्थामा आकर्षित हुने कानूनी प्रावधान भएकाले जिल्ला अदालत नियमावलीको नियम ८७ मा रहेको व्यवस्थाले दण्ड सजायको ४१ क नं. बमोजिम प्रदान हुने छुट गरेको सुविधालाई सीमित गरेको मान्न मिल्दैन।

४.४.१९.ख. कमिसन, प्रोत्साहन तथा पुरस्कारको व्यवस्था

अन्तिम फैसला बमोजिम दण्ड, जरिवाना, कैद वा सरकारी विगो असुल तहसिलका लागि डोर खटी जाने कर्मचारीले दैनिक तथा भ्रमण भत्ताको सट्टा असुल गरी ल्याएको रकमको पच्चिस प्रतिशत कमिशन पाउँदछ। त्यस्तो असुल गराई ल्याएको रकमको पाँच प्रतिशत रकम तहसिलदारले प्रोत्साहन स्वरुप पाउँछ।^{८१८}

कैद लागेको व्यक्ति पक्राउ गरी ल्याउने डोरमा खटी जाने कर्मचारीले दैनिक तथा भ्रमण भत्ताको सट्टा प्रति कैद महिना एकको रु पचासका दरले हुन आउने रकम पुरस्कार स्वरुप पाउँदछ।^{८१९}

माथी उल्लेख गरे बमोजिमको कैद वा जरिवाना असुल गरी ल्याउने प्रहरी कर्मचारी, अन्य व्यक्ति वा सस्था समेत जो सुकैले पाउँदछ।^{८२०}

४.४.२०. फैसला कार्यान्वयनको कार्यमा सहयोग गर्ने

फैसला बमोजिम लाग्ने ठहरेको सजाय वा सरकारी विगो दसौँद, बिसौँद असुल गर्ने सिलसिलामा अड्डाले कसुरदारको जायजात वा सर्वस्व गर्नुपर्दा प्रहरी कार्यालयको सहायता मागेमा तुरुन्त दिनुपर्दछ।^{८२१}

^{८१७}= ऐजन्, नियम ८७।

^{८१८} ऐजन्, नियम ७०(३)।

^{८१९} ऐजन्, नियम ७०(४)।

^{८२०}= ऐजन्, नियम ७०(५)।

बाँकी बिगो जरिवाना कैद समेत असुल गर्न अंश सर्वस्व जायजात रोक्का तायदात गर्न पर्दा समेत अड्डाबाट सो काम तामेल गर्न खटी आएकालाई सम्बन्धित गा.वि.स. वा नागरपालीकाको सदस्य, तालुकदार, स्थानीय भदादमी समेतले सम्बन्धित मानिस र घरद्वार जायजात सम्पत्ति खोजी देखाई चिनाई पक्राउ गराई दिनुपर्दछ र सो सम्बन्धमा गर्नुपर्ने मुचुल्काहरुमा साक्षी बसी सही गरी आवश्यक सबै सहयोग गर्नुपर्दछ।^{५२२}

दण्ड, जरिवाना, कैद वा सरकारी बिगो असुल गर्न डोर खटाउँदा आवश्यक परेमा गा.वि.स. वा नगरपालिका र प्रहरी समेतको सहयोग लिन सकिन्छ।^{५२३}

अदालतको फैसलाले लागेको कैद, दण्ड, जरिवाना, सरकारी बिगो आदिमा पक्राउ भएको व्यक्ति तत्काल अदालतमा बुझाउन अदालत बन्द भएको अवस्था भए अदालतमा पुऱ्याउन वढि समय लाग्ने भए त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने व्यक्ति तत्कालै नजिकको प्रहरी कार्यालयमा बुझाई दिनुपर्दछ र सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले पनि त्यस्तो व्यक्तिलाई हिरासतमा राखी अदालत खुल्नासाथ अदालतमा बुझाई दिनुपर्दछ।^{५२४}

४.४.२०.क. फैसला कार्यान्वयनमा प्रहरी कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने कर्तव्य र दायित्वहरु

अदालतबाट भएका फैसला आदेश प्रहरीका कुन-कुन निकाएहरुबाट पालना गर्नु गराउनुपर्ने देखिन्छ सो बमोजिम आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।

अभियुक्त कारागार वा प्रहरी हिरासतमा भएमा फैसला अनुसार आवश्यक कार्यान्वयन गराउने ।

अदालतबाट भएको फैसलाको आधारमा अनुसन्धानमा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरु अध्ययन गरी तद्सम्बन्धी आवश्यक सुधार गर्ने गराउने ।

फैसलाले कैद तोकिएका कसुरदारको खोजी गर्ने, पक्राउ गर्ने र सम्बन्धित अदालतको आदेश बमोजिम कैद असूली सम्बन्धी अन्य आवश्यक कार्य गर्ने।^{५२५}

४.४.२१. समिक्षा

^{५२१}= पूर्ववत् पा.टि. नं. ५३, दण्ड सजायको महलको ३२(२) ।

^{५२२}= ऐजन्, दफा ३७ ।

^{५२३}= पूर्ववत् पा.टि. नं. २५०, नियम ७०(२) ।

^{५२४}= ऐजन्, नियम १०३) पृ. १८३ ।

^{५२५}. पूर्ववत् पा.टि. नं. ४, पृ १४५ ।

एक्काइसौं शताब्दीमा प्रवेश गरिसकेको वर्तमान विश्वमा अधिकांश क्षेत्रमा मानव समुदायले बिजय प्राप्त गरिसकेको छ तर अपराध र आतंकवादको क्षेत्रमा भने अझै पनि अपेक्षित सफलता हाँसिल गर्न सकिएको छैन । यसमाथि पनि नेपालमा त भन् हत्या, हिँसा र आतंक जस्ता आपराधिक गतिविधिमा गुणात्मक रूपमा बृद्धि भईरहेको छ । यसका विविध कारणहरु भएपनि हाल यस क्षेत्रसंग सम्बन्धित पदाधिकारीहरुको आरोप भने सरकारी वकीलको प्रभावकारी भूमिकाको अभाव रहेको महसुस गरिरहेका छन् ।

समाजमा आपराधिक गतिविधिमा नियन्त्रण गर्नको लागि विभिन्न ऐन कानूनहरुको निर्माण हुनुको साथै राज्यले प्रहरी सरकारी वकील तथा न्यायालय लगायत राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग, विशेष प्रहरी विभाग समेतको व्यवस्था गरेको छ यद्यपि अपराधको सम्बन्धमा प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्ने निकाए प्रहरी र निर्णय दिने निकाए अदालत भएपनि अधिकार र कर्तव्यका आधारमा सरकारी वकीलको भूमिका नै महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ ।

समाजमा कुनै पनि आपराधिक घटना घटेको सम्बन्धमा सूचना वा जानकारी (जाहेरी) प्राप्त हुनासाथै तुरुन्त प्रहरी कर्मचारीले अनुसन्धानको कार्य शुरु गर्नुपर्ने हुन्छ यद्यपि प्रहरी कार्यालयले अपराध अनुसन्धान र तहकिकातको कार्य शुरु गर्नु भन्दा अगाडि के-के कुराको अनुसन्धान तहकिकात गर्ने हो, त्यसको विवरण उल्लेख गरी जानकारी अनुसन्धान तहकिकातको लागि आफ्नो तालुक कार्यालयलाई जानकारी दिनुको साथै र सरकारी वकील कार्यालयलाई प्रारम्भिक प्रतिवेदन पेशगर्नुपर्दछ । यस प्रतिवेदनको आधारमा सरकारी वकीलले सो अपराधका सम्बन्धमा कसरी अनुसन्धान गर्नुपर्दछ भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन समेत दिन सक्दछ । यसरी सरकारी वकीलले आवश्यक निर्देशन दिएको अवस्थामा उक्त निर्देशनको पालना गर्नु अनुसन्धान अधिकारीको कानूनी कर्तव्य समेत हुन आउँछ ।

यसरी प्रहरीले अपराधको प्रारम्भिक प्रतिवेदन सरकारी वकीलसमक्ष पेश गरेको लगत्तै अनुसन्धानको कार्य शुरु गर्नुपर्दछ र घटनास्थलमा गई सबुद प्रमाण संकलन गर्न कार्य शुरु गर्नुपर्दछ । प्रारम्भिक अनुसन्धानको क्रममा वारदातमा फेला परेका सबुद प्रमाणहरुका आधारमा अपराधमा संलग्न रहेका शंका गर्नुपर्ने मनासिव कारण देखिएमा, शंकास्पद वा अभियुक्त ठहर्‍याईएको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्ने मनासिव आधार देखिएमा थप अनुसन्धानको लागि प्रहरीले कानूनले तोकेको पक्राया^{५२६} पुर्‍याएर पक्राउ गरी थुनामा राख्न सक्दछ र पक्राउ पर्न नसकेको अभियुक्तको खोजी गर्नुपर्दछ । यसरी थुनामा रहेको कुनै व्यक्तिलाई पछि प्रमाण बुझ्दै जाँदा हिरासतमा राखिरहन आवश्यक नदेखिएमा वा निज सो अपराधमा संलग्न भएको नपाइएको अवस्थामा निजलाई कानूनतः थुना वा हिरासत मुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ ।

^{५२६}. पूर्ववत् पा.टि. नं. २, दफा १४ ।

अनुसन्धानको क्रममा पक्राउ गरिएको वा प्रहरी कार्यालयमा उपस्थित गराईएको व्यक्तिलाई वारदातका सम्बन्धमा सरकारी वकीलको रोहवरमा वयान, कागज तथा सनाखत गराउने कार्य समेत प्रहरीले गराउन सक्दछ । यसरी वयान वा कागज गराउने क्रममा अभियुक्तले कानून व्यवसायी राख्न पाउने जानकारी गराउनुको साथै कानून व्यवसायी मुकरर (नियुक्त) गरेमा वा गर्न चाहेमा कानून व्यवसायी संग सल्लाह गर्न समेत दिनुपर्दछ भने नीजि खर्चमा कानून व्यवसायी नियुक्त गर्न नसक्ने अभियुक्तलाई कानूनी सहायताको लागि अनुरोध गर्न चाहे नचाहेको सोध्नुपर्दछ । कुनै अपराधको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले त्यस्तो अपराधसंग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति वा दसी प्रमाण कुनै व्यक्तिसंग वा कुनै ठाउँमा छ भन्ने शंका गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएमा निजले त्यस्तो व्यक्ति वा ठाउँको तोकिए बमोजिम खानतलासीको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय समक्ष लिखित अनुरोध गरी कम्तीमा प्र.स.नि. दर्जाको प्रहरी कर्मचारील खानतलासी लिन सक्नेछ तर सो बमोजिम अन्य प्रहरी कार्यालयलाई लेखी पठाउँदा कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुने सम्भावना छ भन्ने लागेमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारी आफैले तुरुन्त खानतलासी लिनुपर्ने व्यक्तिकहाँ वा ठाउँमा गई खानतलासी लिने कार्य सकेपश्चात सो को सूचना सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई दिनसक्नेछ ।

सरकारवादी हुने फौजदारी अपराधको अनुसन्धान तहकिकात पूरा भएपछि तहकिकात गर्न प्रहरी कर्मचारीले अपराध भएको र सबै वा केही अभियुक्त उपर मुद्दा चलाउन प्रमाण पुग्ने देखिएकोमा सोही कुरा खोली तथा अपराध नभएको देखिएको वा अपराध भएको भए पनि अभियुक्त यही हो भन्ने खुल्न नसकेको वा कुनैपनि अभियुक्त उपर मुद्दा चलाउन प्रमाण नपुग्ने देखिएमा सोही व्यहोरा खुलाई आफ्नो राय सहित थुनुवा नभएको भए सम्बन्धित कानूनको हदम्याद पुग्ने कम्तिमा पन्ध्र दिन अगावै र थुनुवा भएको मुद्दा भए मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्न लाग्ने समयलाई समेत ध्यानमा राखी कम्तिमा पनि तीन दिन अगाडि सरकारी वकील समक्ष मिसिल कागजको सक्कल र नक्कल प्रति, दसी प्रमाण सहितको प्रतिवेदन सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनुपर्नेछ ।

यसरी अपराधको वारेमा अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान तहकिकात पूरा गरी सो सम्बन्धमा आफ्नो राय सहितको प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पठाईसकेपछि सरकारी वकीलले पनि अभियुक्त उपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने सिलसिलामा मिसिल अध्ययन गर्दा मिसिलमा कुनै कागज, प्रमाण, साक्षी, सर्जमिन र जाहेरवालालाई बुझ्न पर्ने महशुस गरेमा सो को जानकारी सम्बन्धित अनुसन्धानकर्ता अर्थात् प्रहरी कर्मचारीलाई निर्देशन दिन सक्ने र सो सम्बन्धित जानकारी प्राप्त भएपछि मुद्दा चल्ने वा नचल्ने कुराको निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी सरकारी वकीलले प्रहरी कर्मचारीबाट प्राप्त मिसिल लगायतका कागज प्रमाणहरुको अध्ययन पश्चात् मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयमा आफ्नो निर्णय दिनुपर्दछ । यसरी सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयमा दिएको निर्णयको अन्तिम निर्णायक भने महान्यायाधिवक्ता नै हुने व्यवस्था छ यद्यपि महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयमा अन्तिम निर्णय गर्ने आफ्नो अधिकार सरकारी

वकीललाई सुम्पिएको अवस्थामा भने सम्बन्धित सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने गरी गरेको निर्णयनै अन्तिम हुन्छ ।

अदालतमा अभियोगपत्र दायर भएपछि अभियोगपत्र साथ अभियुक्त पनि हाँजिर भएको भए कानूनद्वारा तोकिएको पक्रया पुरा गरी मुद्दाको कारवाही शुरु गरिन्छ भने अभियुक्त फरार रहेको वा उपस्थित नभएको अवस्थामा वारेन्ट र म्यादी पुर्जी जारी हुने मुद्दामा वारेन्ट र म्यादी पुर्जी जारी गर्नुपर्दछ भने सो बाहेक अरु फौजदारी मुद्दामा समाह्वान जारी गर्नुपर्दछ । अभियुक्त अदालतमा हाँजिर भएपश्चात् प्रमाण जुटाउने क्रममा अभियुक्तको बयान गराउने साक्षी सर्जमिन बुझ्ने कार्य गर्नुको साथै श्री ५ को सरकार र प्रतिवादी (अभियुक्त) को तर्फबाट उपस्थित भएका कानून व्यवसायीहरूको तर्फबाट बहस जिकिर समेत सुनेर निर्णय सुनाइन्छ र मुद्दाको अन्तिम टुङ्गे लगाइन्छ यद्यपि मुद्दा सुनुवाइको क्रममा अभियुक्तलाई थुनामा राखेर वा नराखीकन मुद्दा चलाउन पर्ने हो भन्ने विषयमा निर्णय गर्नको लागि थुन्छेकको लागि बहस समेत गर्ने गरिन्छ ।

समाजमा घट्ने अपराध नियन्त्रणको लागि राज्यले यस प्रकारको कानूनी संयन्त्र निर्माण गरेको भएपनि हाल आपराधिक घटनामा भएको तिब्रताले गर्दा फौजदारी न्यायका सम्बन्धमा राज्यले तय गरेको कानूनी व्यवस्था प्रभावहिन भएको महसुस आम नागरिकहरूले गर्न थालेका छन् । जसले गर्दा कानूनी राज्यको अवधारणा बोकेको नेपालको राज्य प्रणाली र न्यायिक स्वतन्त्रताको लामो इतिहास बोकेको नेपालको न्यायपालिका दुवै प्रति नागरिकहरूको वितृष्णा जाग्न थालेको छ । यसप्रकारको विषम परिस्थिति र दिग्भ्रमित मानविय सोचाई भएको वर्तमान समाजमा कानूनी राज तथा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको भूमिका माथि बढ्दै गएको खतरालाई रोक्नको लागि मात्र भएपनि अपराधका सम्बन्धमा गरिने अनुसन्धान प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक देखिन्छ । अपराध अनुसन्धानको कार्यमा सरकारी वकील र प्रहरी (अनुसन्धान अधिकारी) को प्रत्यक्ष भूमिका रहने र यि दुई निकाय अपराध अनुसन्धानको क्रममा इमान्दार भएर लाग्ने हो भने त्यसउपर कुनै पनि प्रकारको हस्तक्षेप र प्रभाव नपर्ने भएकोले सरकारी वकील र प्रहरी (अनुसन्धान अधिकारी) नै कानूनी राज्य स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई साकार पार्ने प्रमुख निकाए हो भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

अध्याय ५

फौजदारी न्याय प्रशासनमाथि हुने राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका

५.१ फौजदारी न्यायमा महान्यायाधिवक्ताको भूमिका

५.१.१ विषय प्रवेश

फौजदारी न्याय माथि राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका विषयक शोधपत्रमा फौजदारी न्याय प्रशासनमाथि पर्ने राजनैतिक हस्तक्षेपका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा उपरोक्त बमोजिमको हस्तक्षेप के कसरी र कुन कुन तह र अवस्थामा कसरी पर्दछन् भन्ने सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्नको लागि फौजदारी न्यायमा हुने सम्पूर्ण कार्यविधिका सम्बन्धमा जानकारी हाँसिल गर्नु अनिवार्य हुन्छ । जसलाई मनन गर्दै शोधपत्रको अध्याय ४ मा फौजदारी न्यायका सम्पूर्ण प्रक्रियाहरूको वारेमा विस्तृत जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ ।

यतिमात्र नभई फौजदारी न्यायमाथि हुने राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका शिर्षकमा गरिने अनुसन्धानमा फौजदारी अपराध वा न्यायमा हुने हस्तक्षेप र त्यसमा महान्यायाधिवक्ताको भूमिकाका सन्दर्भमा पनि जानकारी हाँसिल गर्नु अनिवार्य मानिन्छ । जसको लागि सबैभन्दा पहिला महान्यायाधिवक्ताको परिचय, निजको काम कर्तव्य अधिकार र दायीत्व तथा निज को प्रति कसरी उत्तरदायी हुनुपर्ने संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाहरू छन् तत्सम्बन्धमा पनि जानकारी राख्नु आवश्यक छ ।

सामान्य भाषामा भन्नुपर्दा कुनै पनि फौजदारी अपराधको घटना वा वारदात भएदेखि पीडित व्यक्ति अदालतमा उजुरी गर्न आएदेखि प्रारम्भ हुने कामहरू जस्तै अपराधको अनुसन्धान तहकिकात, अभियोजन, सुनुवाई, फैसला, पुनरावेदन, फैसला कार्यान्वयन एवम् दण्ड व्यवस्थापन आदि सम्पूर्ण कार्यलाई व्यवस्थित ढंगबाट सञ्चालन गर्ने कार्यलाई नै फौजदारी न्याय प्रशासन भनिन्छ ।^{५२७} यी सम्पूर्ण काम कारवाही गर्ने निकाएहरूमा प्रहरी संगठन, सरकारी वकील, अदालत र कारागार पर्दछन् र यी निकाएहरूले राजनैतिक हस्तक्षेपका कारणले गर्दा स्वतन्त्र, निर्भिक र निष्पक्ष भई काम कारवाही गर्न नपाउनु र अझ त्यस्ता काम कारवाही राजनैतिक पहुँचका आधारमा गर्नु नै फौजदारी न्याय प्रशासनमाथि हुने राजनैतिक हस्तक्षेप हो ।

महान्यायाधिवक्ता भनेको राज्य वा सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार हो ।^{५२८} निजको नियुक्ति संविधानतः प्रधानमन्त्रीको सिफारिस अनुसार श्री ५ बाट हुने संवैधानिक व्यवस्था^{५२९} भएकोले निज संविधानतः वा व्यवहारतः प्रधानमन्त्री र सरकारप्रति उत्तरदायी र जिम्मेवार रहनुपर्ने अवस्था छ । जुन कुरालाई संविधान बमोजिम निजलाई तोकिएको काम, कर्तव्य अधिकार दायीत्व जस्ता

^{५२७} = डा. गोविन्द बहादुर थापा, “फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रहरी र सरकारी वकीलको जिम्मेवारी र अन्तर्सम्बन्ध”, न्यायदीप, अंक २, २०६२, (काठमाण्डौ : सरकारी वकील समाज, २०६२) पृ. ६८ ।

^{५२८} = नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, (काठमाण्डौ : कानून किताव व्यवस्था समिति) धारा ११०(१) ।

^{५२९} = ऐजन्, धारा १०९(१) ।

विषयवस्तुले समेत पुष्टि गर्दछन् । संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाहरु हेर्दा नेपालमा फौजदारी न्यायमाथि महान्यायाधिवक्ताको भूमिका प्रत्यक्ष र महत्वपूर्ण भएको पाइन्छ । जसको सम्बन्धमा जानकारी प्रशस्त गर्नुभन्दा अगाडि नेपालमा महान्यायाधिवक्ताको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका सन्दर्भमा जानकारी प्राप्त गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

५.१.२ महान्यायाधिवक्ताको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालको न्यायीक इतिहासको अध्ययन गर्दा नेपालको न्याय व्यवस्था विभिन्न प्रकारका नीति, स्मृति लगायतका विभिन्न धार्मिक ग्रन्थ र उपदेशको आधारमा सञ्चालन हुँदै आएको कुरा शोधपत्रको अध्याय २ मा उल्लेख गरिसकिएको छ तसर्थ नेपालको सन्दर्भमा राज्य वा सरकारको कानूनी सल्लाहकार वा महान्यायाधिवक्ताको अवधारणा समेत धर्मशास्त्रबाट प्रभावित हुँदै आएको कुरा सायदै दुइमत होला किनकि कानूनको ज्ञाताको हैसियतका पण्डितबाट छलफल तथा बहस गराउनु पर्ने भन्ने परम्परा नै नेपालमा सरकारी वकील सम्बन्धी अवधारणाको सुभारम्भ हो^{८३०} भन्न सकिन्छ ।

प्रारम्भमा महान्यायाधिवक्ताको अवधारणा यसरी धर्मशास्त्रको आधारमा शुरुवात भएपनि विक्रम सम्वत् १९९७ सालमा कार्यपालिका र न्यायपालिकाको पृथक पृथक संरचना भएपछि बनेको “नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४” सरकारी वकीलसम्बन्धी विकासको क्रममा सर्वाधिक महत्वपूर्ण पाइला मान्न सकिन्छ । उक्त कानूनमा “कानूनी विषयमा समय समयमा सरकारलाई आवश्यक परेको राय सल्लाह पेश गर्नलाई यौटा प्रधान कानूनी सल्लाहकार श्री ३ महाराजबाट नियुक्त हुनेछ” भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ^{८३१} भने त्यसैगरी खण्ड (ख) मा “प्रधान कानूनी सल्लाहकारको हरेक अड्डा अदालतमा गई सरकार तर्फबाट छलफल गर्ने अधिकार रहनेछ”^{८३२} भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । जसलाई महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति र काम कर्तव्य अधिकारको सन्दर्भमा निर्माण भएको पहिलो संवैधानिक व्यवस्थाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

यही संवैधानिक व्यवस्थालाई निरन्तरता दिने क्रममा प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ मा समेत महान्यायाधिवक्ताको भूमिका समावेश गरिएको पाइन्छ अर्थात् मिति २००९ साल आश्विन ३१ गते जारी भएको प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ मा भएको पहिलो संशोधनबाट राखिएको कानूनी व्यवस्था अन्तर्गत एटर्नी जनरलको कर्तव्य तथा सुविधाको व्यवस्था गरिएको छ । यस ऐनले “प्रधान न्यायालयको न्यायाधिश हुने लायकको व्यक्तिलाई परामर्शदाताहरुको सल्लाहले श्री ५ महाराजाधिराजबाट एटर्नी जनरलको पदमा नियुक्ती गरिबक्सने”^{८३३} व्यवस्था गरी पहिलो पटक

^{८३०}= शंकर कुमार श्रेष्ठ, “नेपाल अधिराज्यका महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय - व्याख्या र विश्लेषण”, कानून बुलेटिन, (काठमाण्डौ : कानून तथा न्याय मन्त्रालय) वर्ष १, अंक २, २०५५, पृ. ७ ।

^{८३१}= नेपाल सरकार वैधानिक कानून २००४, दफा १२ को खण्ड (क) ।

^{८३२}= ऐजन, दफा १२ (ख) ।

^{८३३}= प्रधान न्यायालय ऐन २००८, प.सं. २००९।६।३१ को दफा ४१ (१) ।

एटर्नी जनरलमा नियुक्त हुने योग्यता समेत तोकेको पाइन्छ । जुन ऐनले एटर्नी जनरलको कर्तव्य समेत देहाय बमोजिम तोकेको पाइन्छ ।

क. नेपाल सरकारले कानून विभागमार्फत् मुद्दा मामिलामा, ऐन कानूनसम्बन्धी विषयहरूमा सल्लाह मागेका कलमहरूमा सल्लाह दिनु र सो विभागबाट खटाएका बखत मुद्दा मामिलामा गई कारबाही गर्नु र सरकारी काम कानूनी काम जुनसुकै परिआएमा गर्नु,

ख. विधान र अरु प्रचलित ऐन वा अब जारी हुने ऐनबमोजिम एटर्नी जनरलले गर्नुपर्ने सबै काम गर्नु ।^{८३४}

उपरोक्त ऐनले महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति र निजको काम कर्तव्य तथा अधिकारको व्यवस्था गर्नुको अलावा निजले गर्न नहुने कामहरूको समेत व्यवस्था गरेको छ । जस अन्तर्गत एटर्नी जनरललाई तल लेखिएका काम कुरा गर्न मनाही गरिएको पाइन्छ ।

क. नेपाल सरकार विरुद्ध मुद्दा मामिलामा वारिस बस्नु वा सल्लाह दिनु ।

ख. नेपाल सरकारले राय सल्लाह लिने सम्भावना भएको वा वारिस गराउने किसिमको विषयहरूमा गैरसरकारी पार्टीको सल्लाहकार वा वारिस हुनु ।

ग. नेपाल सरकारको अनुमति बिना कुनै फौजदारी मुद्दामा वारिस हुनु वा सल्लाह दिनु तथा ।

घ. नेपाल सरकारको अनुमति बिना कुनै कम्पनीको डाइरेक्टर हुनु ।^{८३५}

महान्यायाधिवक्ताको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका सम्बन्धमा अध्ययन गर्दा प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ ले सरकारी वकीलको नियुक्ति र काम कर्तव्य तथा अधिकार र दायीत्वका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्नुको साथै महान्यायाधिवक्ताको हैसियतले गर्न नहुने काम कारवाहीका सम्बन्धमा समेत व्यवस्था गरेको पाइयो । महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी यिनै व्यवस्थालाई निरन्तरता दिने क्रममा भएका विकाशहरूलाई हेर्दा न्याय प्रशासन (पुनर्गठन) ऐन २०१२ लाई समेत विर्सन सकिँदैन किनकि न्याय प्रशासन (पुनर्गठन) ऐन १०१२ को उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाको अभावमा भएको महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी गरिएको ऐतिहासिक अध्ययन अपूरो मानिन सक्दछ । उक्त ऐनमा “सरकारी प्लीडर (वकील) तथा प्रोसिच्युटर” शीर्षक अन्तर्गत देहायका व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

१. आवश्यकता अनुसार हरेक जिल्लाको निमित्त सरकारले प्लीडर (वकील) तथा प्रोसिच्युटर नियुक्त गर्न सक्छ र त्यस्ता प्लीडर (वकील) तथा प्रोसिच्युटर नियुक्त गर्न सक्छ र त्यस्ता प्लीडर (वकील) तथा प्रोसिच्युटरहरू बडाहाकिमको मातहतमा रहनेछन्,

^{८३४}= ऐजन्, दफा ४१(७) ।

^{८३५}= ऐजन्, दफा ४१(९) ।

२. जिल्लाका अदालतहरुमा परेका सबै मुद्दा मामिलामा सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने बहस गर्ने निजहरुको कर्तव्य हुनेछ,

३. यो ऐन प्रारम्भ भएपछि :-

क. प्रचलित कानूनले अमिनी अदालत र फौजदारीका हाकिमहरुले गरी आएको सरजमीन, तहकिकात सम्बन्धी सबै कामहरु कुनै न्यायाधीशले गर्न हुँदैन,

ख. त्यस्ता सबै कामहरु सरकारी प्लीडर (वकील) तथा प्रोसिक््युटरले गर्नेछन् ।^{८३६}

यसैगरी प्रधान न्यायालय ऐन २००८ पश्चात्को अर्को ऐनको रूपमा निर्मित सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३ ले विभिन्न विषयहरुमध्ये “सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा बहस गर्ने वकीलहरु” बारेमा समेत सर्वोच्च अदालतलाई नियम बनाउने अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ ।^{८३७} जस अन्तर्गत बनेको सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ ले सम्ममा वकीलको वर्गीकरण, योग्यता, निष्काशन आदि सम्बन्धमा विस्तृत कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।^{८३८} यस नियमावलीमा वकीलहरुको देहायका श्रेणी हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ :-

क. सिनियर एडभोकेट,

ख. एडभोकेट,

ग. प्लीडर र

घ. एजेण्ट ।^{८३९}

उपरोक्त नियमावलीको निर्माण पछि नेपालमा पहिलो पटक कुनै स्वीकृत विश्व विद्यालयको ल ग्रेजुयट अन्य केही थप आधारहरुमा सिनियर एडभोकेट र एडभोकेटमा दरिन पाउने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ भने वकीलको दर्ता खारेजी आदिको व्यवस्था देहाय बमोजिम हुने गरेको पाइन्छ :-

नैतिक पतन सम्बन्धमा कुनै अपराध गरेको छ वा यस परिच्छेदका कुनै नियम भङ्ग गरेको छ भन्ने कुरा स्टेण्डिङ्ग कमिटीले सम्बन्धित वकीललाई सफाईको प्रमाण दिने

^{८३६}= न्याय प्रशासन पुनर्गठन ऐन २०१२,, दफा १३ ।

^{८३७}. सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा १६ ।

^{८३८}= सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), परिच्छेद ३, नियम १८-३१ ।

^{८३९}= ऐजन्, नियम १८ ।

मौका समेत दिई ठहर गरेमा सो कमिटीले त्यस्ता वकीलको नाम रजिष्टारबाट खारेज गर्ने वा केही समयका लागि निजले वकालत गर्न नपाउने गर्न सक्तछ।^{८४०}

यसैगरी महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकीलको काम कर्तव्यका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालत ऐनले प्रदान गरेको अधिकार^{८४१} प्रयोग गरी गृह मन्त्रालयले नेपाल कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दा मामिलामा आवश्यकता अनुसार सरकारको वा सरकारले खटाएमा सरकारी कर्मचारीको वारिस भई गभर्नमेण्ट एडभोकेटले सर्वोच्च अदालत लगायत नेपाल भर मुलुकमा जुनसुकै मुद्दा अदालतमा हाँजिर भई बहस वा पैरबी गर्नुपर्छ भनी वारिस बन्न सक्ने समेतको नयाँ र थप व्यवस्था गरेको पाइन्छ।^{८४२}

यसैगरी श्री ५ को सरकार, न्याय मन्त्रालयको मिति २०१६।५।२२ मा प्रकाशित श्री ५ को सरकारको मिति २०१६।५।१३ को निर्णयसम्बन्धी विज्ञप्तीले एटर्नी जनरलको योग्यता र काम कर्तव्य मात्र तोकेको नभई देहाय (ड) मा कानून प्रणालीको सुधार सम्बन्धमा सुझाव दिने समेतको जिम्मेवारी एटर्नी जनरललाई प्रदान गरेको पाइन्छ^{८४३} भने सोही नियमावलीमा एटर्नी जनरल वा सरकारी वकीलको स्थान सबै वकीलहरुभन्दा माथि हुनेछ” भन्ने समेतको व्यवस्था गरेको देखिन्छ।^{८४४}

वास्तवमा सर्वोच्च अदालत नियमावलीमा^{८४५} भएका वकीलसम्बन्धी व्यवस्थाको पूर्ण र भिन्न रूप भनेको कानून व्यवसायी ऐन, २०२५ हो। यसले स्वतन्त्र कानून व्यवसाय सम्बन्धमा विशेष ऐनको रूपमा आफ्नो अस्तित्व प्राप्त गरेको पाइन्छ तर सरकारी वकील सम्बन्धमा भने सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ लागू भएपछि व्यापक परिवर्तन भएको पाइन्छ।

नेपालमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०१७ लागू भएपछि सोही ऐनको अनुसूचिहरुमा उल्लेखित सरकारवादी मुद्दाहरुको अनुसन्धान र तहकिकात सरकारी वकील र प्रहरीबाट संयुक्त रूपमा गरिन थाल्यो तथा बहस पैरवी र प्रतिरक्षाको जिम्मेवारी सरकारी वकीलमा रह्यो। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी सरकारी वकीलहरुको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था गर्न सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०२८ बनी हालसम्म लागू अवस्थामा रहँदै आएको छ जसले केन्द्रमा महान्यायाधिवक्ता, वरिष्ठ सरकारी अधिवक्ता, सरकारी

^{८४०}= ऐजन्, नियम २८।

^{८४१}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ११, दफा २१।

^{८४२}= नेपाल गजेट, २०१३।४।१, पृ. १।

^{८४३}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ४, पृ. ९।

^{८४४}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १२, नियम २१।

^{८४५}. ऐजन्, परिच्छेद ३।

अधिवक्ता आदि तथा क्षेत्रीय सरकारी वकील कार्यालय, अञ्चल सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा विभिन्न सरकारी वकीलहरूको पद सिर्जना गरी तदनुरूपको व्यवस्था गरेको पाइन्छ।^{८४६}

नेपालमा सरकारी वकील सम्बन्धमा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०१७ ले ल्याएको आमूल र व्यापक परिवर्तन पछि नेपालको संविधान, २०१९ ले महान्यायाधिवक्तालाई संवैधानिक स्थान प्रदान गरेर यस निकाय र पदाधिकारीहरूको महत्त्वलाई आत्मसाथ गरेको देखिन्छ। उक्त संविधानमा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधिश हुन सक्ने योग्यता भएको व्यक्ति महान्यायाधिवक्ता हुन सक्ने^{८४७} र धारा ८० ले निजको काम र कर्तव्यको^{८४८} व्यवस्था गरेको पाइन्छ। नेपालको संविधान, २०१९ मा २०२३/१०/१४ मा भएको पहिलो संशोधनले “एटर्नि जनरल” भन्ने शब्दको सट्टामा “महान्यायाधिवक्ता” शब्द रूपान्तर गरिएको देखिन्छ।

५.१.३ संवैधानिक संरचनाको विकास

नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ लाई वर्तमान विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणमा संविधानको दर्जामा नै राख्ने हो भने उक्त कानूनले पहिलो पटक संवैधानिक प्रावधान अन्तर्गत सरकारी वकीलसम्बन्धी अवधारणाको जन्म दिएको मान्नुपर्ने हुन आउँछ। त्यसपछि क्रमशः जारी भएका नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले भने सरकारी वकीलसम्बन्धी २००४ सालको नेपाल सरकार वैधानिक कानूनले अङ्गिकार गरेको प्रारूपलाई संवैधानिक स्वरूपभित्र राखेको पाइन्छ।^{८४९}

नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ मा व्यवस्थित प्रमुख कानूनी सल्लाहकार नियुक्त गर्ने कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयन हुन नसके तापनि प्रजातन्त्र पछिको अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा यस्तो कुनै कानूनी व्यवस्था नहुँदा प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ लागू भए पछि भारतको बेतियावाट योग्य ठानी भिकाई नेपाल अधिराज्यको पहिलो एटर्नी जनरलमा श्री कालीप्रसाद उपाध्यायको नियुक्ति हुनुमा यसतर्फको पहिलो उल्लेखनिय कार्य मान्नुपर्ने हुन्छ।

त्यसपछि नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ मा एटर्नी जनरल सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था नभए तापनि श्री ५ को सरकारको मिति २०१६/१५/१३ को निर्णय अनुसार एटर्नी जनरलको योग्यता र काम कर्तव्य तोकिए बमोजिम २०१६ साल भाद्रमा श्री शम्भुप्रसाद ज्ञवालीलाई एटर्नी जनरलमा

^{८४६}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १६।

^{८४७}= नेपालको संविधान २०१९, धारा ७९(२)।

^{८४८}= ऐजन, धारा ८०।

^{८४९}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १६।

नियुक्त गरिएको पाइन्छ । यसै नियुक्तलाई निरन्तरता दिँदै नेपालको संविधान, २०१९ को धारा ७९ मा महान्यायाधिवक्ताको योग्यता र नियुक्तिको प्रावधान^{८५०} तथा धारा ८० मा महान्यायाधिवक्ताको काम कर्तव्यको व्यवस्था^{८५१} गरिएको पाइन्छ । उक्त संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति श्री ५ बाट गरिबक्सने र सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन सक्ने योग्यता नभई कुनै पनि व्यक्ति महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्त हुन योग्य नहुने समेत देखिन्छ ।

महान्यायाधिवक्ताको काम कर्तव्यका सम्बन्धमा भने उल्लेखित नेपालको संविधान २०१९ मा संशोधन हुनुभन्दा पूर्वको व्यवस्था अनुसार संवैधानिक र कानून विषयमा राय सल्लाह मागिएमा श्री ५, श्री ५ को सरकार वा श्री ५ बाट तोकिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु र संविधान वा अन्य प्रचलित कानून बमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई तोकिएको अरु काम गर्नु महान्यायाधिवक्ताको कर्तव्य हुनेछ, भन्ने व्यवस्था रहेको थियो ।

समयको क्रमसंग संगै वर्तमान नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले महान्यायाधिवक्ताका सम्बन्धमा साविकको संवैधानिक संरचनामा केही मूलभूत परिवर्तन गरी केही र विस्तृत व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यस संविधानमा महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति सम्बन्धी व्यवस्था^{८५२}, महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धमा^{८५३} र संसद्मा उपस्थित हुन पाउने समेतको संवैधानिक व्यवस्था^{८५४} गरेको पाइन्छ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले साविकको व्यवस्थामा ल्याएको मूलभूत परिवर्तनमा महान्यायाधिवक्तालाई श्री ५ बाट प्रधानमन्त्रीको सिफारिशमा नियुक्त गरिबक्सने र श्री ५ को इच्छानुसारको अवधिसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहने^{८५५} व्यवस्था छ । साथै श्री ५ बाट प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा निजलाई पदमुक्त गरिबक्सने व्यवस्था रहेको छ ।^{८५६} हालको संवैधानिक व्यवस्था अनुसार महान्यायाधिवक्ता श्री ५ को सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुने व्यवस्था छ ।^{८५७} साविकको संवैधानिक व्यवस्थामा महान्यायाधिवक्ता श्री ५ प्रति उत्तरदायी रहने

^{८५०}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २१, धारा ७९(२) ।

^{८५१}= ऐजन , धारा ८० ।

^{८५२}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २, धारा १०९ ।

^{८५३}= ऐजन, धारा ११० ।

^{८५४}= ऐजन, धारा १११ ।

^{८५५}= ऐजन, धारा १०९ ।

^{८५६}= ऐजन, धारा १०९(३)(ग) ।

^{८५७}= ऐजन, धारा ११० ।

हुँदा श्री ५ मा संवैधानिक वा कानूनी विषयमा राय प्रदान गर्नु निजको कर्तव्य मानिएकोमा हालको वर्तमान बहुदलीय राजनीतिक व्यवस्थाको पृष्ठभूमिमा प्रधानमन्त्री निश्चित दलको प्रतिनिधि रहने हुनाले र संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम महान्यायाधिवक्ता प्रधानमन्त्रीप्रति उत्तरदायी रहने हुनाले समेत श्री ५ मा राय प्रदान गर्ने साविकको संवैधानिक व्यवस्थाको दायीत्व हाल सर्वोच्च अदालतमा सरेको छ।^{८५८}

वर्तमान संवैधानिक व्यवस्था अनुसार मत दिने अधिकार नहुने गरी महान्यायाधिवक्तालाई संसदको कुनै पनि सदन वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा वा संसदको संयुक्त अधिवेशनमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने अधिकार हुनेछ।^{८५९} यसको साथै महान्यायाधिवक्तालाई कुनै अदालत वा न्यायीक अधिकारका समक्ष श्री ५ को सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णयकर्ता बनाएको छ^{८६०} भने नेपाल अधिराज्यमा भएका अपराधसम्बन्धी विवरण सहितको प्रतिवेदकको रूपमा परिकल्पना गरी तदनुरूपको कानूनी व्यवस्था^{८६१} समेत गरेको पाइन्छ।

यतिमात्र नभई नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले महान्यायाधिवक्ता राजपरिषद्को सदस्य^{८६२} तथा न्याय सेवा आयोगको पदेन सदस्य^{८६३} समेत रहने व्यवस्था गरेको छ। यसप्रकारका संवैधानिक व्यवस्थाका आधारमा समेत महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एक संवैधानिक निकायको रूपमा रहेको छ र महान्यायाधिवक्ता संवैधानिक अङ्गको प्रमुखको रूपमा रहेको छ।^{८६४}

५.१.४ वर्तमान कानूनी संरचना

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले गरेको संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यरूप दिन सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०१७ लाई खारेज गरी सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ लागू भएको छ। श्री ५ को सरकारवादी भई चलाइने मुद्दाको सम्बन्धमा र श्री ५ को सरकार विरुद्ध दायर रहने मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने सम्बन्धमा समयानुकूल कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनिय भएको अर्थमा प्रस्तुत ऐन बनेको पाइन्छ। उक्त ऐनमा सरकारी वकीलको परिभाषा गरिएको छ, जस अनुसार “सरकारी

^{८५८}= ऐजन, धारा ८८(५)।

^{८५९}= ऐजन, धारा १११।

^{८६०}= ऐजन, धारा ११०(२)।

^{८६१}= ऐजन, धारा ११०(६)।

^{८६२}= ऐजन, धारा ३४(१)।

^{८६३}= ऐजन, धारा ९४(२)(ड)।

^{८६४}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ४, पृ. १०।

वकील” भन्नाले महान्यायाधिवक्ता, वरिष्ठ सरकारी अधिवक्ता, अतिरिक्त सरकारी अधिवक्ता, सरकारी अधिवक्ता, जिल्ला सरकारी अधिवक्ता, सहायक जिल्ला सरकारी अधिवक्ता र महान्यायाधिवक्ताले सरकारी वकील भई काम गर्न तोकेको कुनै अधिकृत वा कर्मचारीसमेत भनी परिभाषा गरिएको छ।^{८६५}

संवैधानिक व्यवस्था अनुसार महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालन गर्ने गरी मातहतका अधिकृतहरूलाई सुम्पन सक्नेछ,^{८६६} भन्ने संवैधानिक प्रावधान अनुरूप महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको निर्णयानुसार त्यस्ता काम, कर्तव्य र अधिकारहरू मातहतका पुनरावेदन र जिल्ला स्तरका सरकारी वकीलहरूलाई प्रत्यायोजन भएको छ।^{८६७}

महान्यायाधिवक्ता तथा सरकारी वकीलहरूको काम, कर्तव्यहरू

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन २०४९ तथा अन्य प्रचलित कानूनहरूमा निर्दिष्ट गरिएको महान्यायाधिवक्ता तथा सरकारी वकीलहरूको काम कर्तव्यहरू (संक्षिप्त रूपमा) देहाय बमोजिम रहेका छन् :-

क. महान्यायाधिवक्ताले प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको हैसियतले संवैधानिक र कानूनी विषयमा प्रधानमन्त्री वा श्री ५ को सरकारले तोकिएको निकाएमा उपस्थित हुनु^{८६८}

ख. राय प्रस्तोताको भूमिका निर्वाह गर्नु,^{८६९}

तर उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम राय प्रदान गर्नुपर्ने कर्तव्य महान्यायाधिवक्ताको^{८७०} देखिएको र नेपाल अधिराज्यको कार्यकारिणी अधिकार मन्त्रीपरिषद्लाई प्रदान गरेकोले^{८७१} सो जिम्मेवारी पूरा गर्न धारा ४१ को उपधारा (१) अनुसार बनेको श्री ५ को सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०४७ ले रायसम्बन्धी जिम्मेवारी कानून तथा न्याय मन्त्रालयलाई प्रदान गरिएको पाइन्छ।

^{८६५}= सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), दफा २(क)।

^{८६६}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २, धारा ११०(५)।

^{८६७}= नेपाल राजपत्र, (काठमाण्डौं : श्री ५ को सरकार), खण्ड ४१, अतिरिक्तांक ४९, २०४८।१२३, पृ १-२।

^{८६८}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २, धारा ११०(१)।

^{८६९}= ऐजन।

^{८७०}= ऐजन।

^{८७१}= ऐजन, धारा ३५(१)।

- ग. महान्यायाधिवक्ताले वार काउन्सिलको पदेन अध्यक्षको हैसियतले त्यसतर्फको अन्य काम बाहेक कानून व्यवसायीको परीक्षा आदि समेत रेखदेख गर्नुपर्ने,
- घ. संविधानको धारा ११० को उपधारा (२) बमोजिम श्री ५ को सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णयकर्ता हुने,^{८७२}
तर अन्तःशुल्क, भन्सार जस्ता केही सरकारी निकायहरु एवम् केही संवैधानिक निकायहरुबाट श्री ५ को सरकारलाई चासो रहने वा सरोकार राख्ने मुद्दाहरु महान्यायाधिवक्ताको अन्तिम निर्णय बिना पनि चलाउने वा नचलाउने गरेको पाइन्छ ।
- ङ. संविधानको धारा ११० को उपधारा (६) बमोजिम महान्यायाधिवक्ताले नेपाल अधिराज्यमा भएका अपराधसम्बन्धी विवरणसहित श्री ५ को सरकारमा प्रतिवेदन पेश गर्ने^{८७३},
तर अन्तःशुल्क ऐन, भन्सार ऐन आदि तथा निर्धारित विगोभिन्नको ऐनद्वारा चलाइने फौजदारी मुद्दा एवम् केही संवैधानिक निकायहरुद्वारा चलाइने फौजदारी मुद्दाको विवरण महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा प्राप्त नहुने हुँदा महान्यायाधिवक्ता मार्फत् पेश हुने उल्लेखित प्रतिवेदन संविधानतः अपूर्ण मानिन सक्छ ।
- च. संविधानको धारा ११० को उपधारा (४) बमोजिम आफ्नो पदवी कर्तव्यको पालन गर्दा महान्यायाधिवक्तालाई नेपाल अधिराज्यको जनसुकै अदालत, कार्यालय र पदाधिकारीका समक्ष उपस्थित हुने अधिकार अनुसार त्यसरी उपस्थिति हुँदा श्री ५ को सरकारको कानूनी प्रतिरक्षा गर्ने^{८७४},
- छ. संविधानको धारा ११० को उपधारा (२) बमोजिम श्री ५ को सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मातहतका अधिकृतहरुबाट श्री ५ को सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने,^{८७५}
- ज. संविधानको धारा १११ बमोजिम संसद्को कुनै पनि सदन वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा वा संसद्को संयुक्त अधिवेशनमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने,^{८७६}
- झ. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ तथा सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली बमोजिम देहायका मुद्दाहरुमा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने :-

^{८७२}= ऐजन, धारा ११०(२) ।

^{८७३}= ऐजन, धारा ११०(६) ।

^{८७४}= ऐजन, धारा ११०(४) ।

^{८७५}= पजन, धारा ११०(२) ।

^{८७६}= ऐजन, धारा १११ ।

- अ. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूचि १ र २ मा लेखिएका मुद्दा,
 आ. प्रचलित नेपाल कानूनमा श्री ५ को सरकार वादी हुने भनी लेखिएका मुद्दा (उदाहरणार्थ वन ऐन, २०४९ मा उल्लेखित),
 इ. श्री ५ को सरकारलाई कुनै व्यक्ति वा निकायले विपक्षी बनाएको रिट निवेदन र मुद्दा,
 ई. श्री ५ को सरकारवादी वा निवेदक भई चलाएको रिट वा मुद्दा,
 उ. श्री ५ को सरकारको हकहित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दा,
 ऊ. संवैधानिक अङ्ग वा पदाधिकारीलाई विपक्षी बनाएको मुद्दा,
 ए. निर्वाचनसम्बन्धी मुद्दा,
 ऐ. भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दा,
 ओ. सार्वजनिक सरोकार र संविधानसंज्ञ बाभिएको भनी परेको निवेदन आदि ।^{८७७}
- ज. प्रमाण ऐन, २०३१ को कानूनी व्यवस्था अनुसार सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ ले निर्दिष्ट गरेका मुद्दाहरूमा साक्षी प्रमाण पेस गर्ने र जिरह गर्ने,^{८७८}
- ट. मुद्दा वा अभियोगपत्र दायर गर्ने :-
- अ. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम अभियोगपत्र दायर गर्ने,^{८७९} देवानी मुद्दा दायर गर्ने^{८८०} र श्री ५ को सरकार वा सरकारी कर्मचारी उपर नालिस उजूर दिने र समाह्वान इतलायनामा इतयादि तामेल गर्ने,^{८८१}
- आ. श्री ५ को सरकारवादी हुने अनुसूची १ मा २ मा लेखिए बाहेकका अन्य मुद्दाहरू ।
- ठ. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम देहायका मुद्दाहरूमा पुनरावेदन, पुनरावलोकन एवम् निवेदन दर्ता गर्ने :-

^{८७७}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा ३३ ।

^{८७८}= ऐजन, दफा ३० ।

^{८७९}= ऐजन, दफा १८ ।

^{८८०}= ऐजन, दफा २२(६) ।

^{८८१}= ऐजन, दफा २५ ।

- अ. अनुसूची १ र २ मा लेखिएका मुद्दा,
- आ. प्रचलित कानूनमा श्री ५ को सरकारवादी हुने भनी लेखिएको मुद्दा,
- इ. श्री ५ को सरकार पक्ष वा विपक्ष भएको मुद्दामा सम्बन्धित अधिकृत वा कार्यालय प्रमुखले पुनरावेदन, पुनरावलोकन वा निवेदन गर्न लेखी पठाएको मुद्दा,^{८८२} (भ्रष्टाचार मुद्दामा संविधानको धारा ९८ बमोजिम अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र धारा ११० बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत् दर्ता हुने पुनरावेदन सम्बन्धमा देखिएको दोहोरो स्थितिसङ्ग सम्बन्धित विषय सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन छ ।)
- उ. न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ बमोजिम मुद्दा दोहऱ्याउन निवेदन दिने,^{८८३}
- ड. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि अपराध तहकिकातको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने,^{८८४}
- ण. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २१ बमोजिम तहकिकातको सिलसिलामा प्रहरी हिरासतमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राखिरहन आवश्यक नदेखिएमा तोकिए बमोजिम सहमति मागेमा सो प्रदान गर्ने,^{८८५}
- त. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २९ बमोजिम श्री ५ को सरकारवादी भई हेरिने वा श्री ५ को सरकारको तर्फबाट चलाइएको वा श्री ५ को सरकार उपर परेको मुद्दा मामिला श्री ५ को सरकारको आदेश भएमा अरु पक्षको सहमतिले त्यस्तो मुद्दा मिलापत्र गर्ने वा अदालतको मञ्जुरीले त्यस्तो मुद्दामध्ये श्री ५ को सरकारवादी भएको फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिने,^{८८६}
- थ. अदालतको फैसला वा आदेश कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा अदालत र श्री ५ को सरकारको अन्य सम्बन्धित निकायको बीचमा सम्पर्क सूत्रको भूमिका निर्वाह गर्ने ।

महान्यायाधिवक्ता मार्फत् फौजदारी न्यायमा पर्नसक्ने प्रभाव

^{८८२}= ऐजन, दफा २४ ।

^{८८३}= न्याय प्रशासन ऐन २०४८, (काठमाण्डौं : कानून किताब व्यवस्था समिति), दफा १२ ।

^{८८४}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा ६(२) ।

^{८८५}= ऐजन, दफा २१ ।

^{८८६}= ऐजन, दफा २९ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको भूमिका र काम, कर्तव्य र अधिकारका सम्बन्धमा जानकारी हासिल गरिसकेपछि, सामान्यतया फौजदारी न्याय प्रणालीका कुन कुन अवस्थामा के कसरी अनुचित प्रभाव पार्न सक्दछन् र निजले यसरी अनुचित प्रभाव पार्नुको कारण के हो भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन गर्नु जरुरी हुन्छ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ अनुसार महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति^{५८७} र बर्खास्ती^{५८८} दुवै प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा श्री ५ बाट हुन्छ । जसमा राजा वा अन्य कुनै निकाए वा पक्षको कुनै भूमिका रहँदैन^{५८९} अर्थात् महान्यायाधिवक्ता भनेको प्रधानमन्त्रीको इच्छा र चाहना अनुसार रहने वा नरहने पदाधिकारी हो । महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति र बर्खास्ती यसरी प्रधानमन्त्रीको सिफारिस अनुसार हुने भएकोले संविधानतः महान्यायाधिवक्ताको पद संवैधानिक र स्वतन्त्र रहे पनि व्यवहारतः यो पद पूर्णतः प्रधानमन्त्रीप्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी पद हो ।^{५९०}

नेपालको संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था अनुसार श्री ५ को सरकारवादी भएर चल्ने सम्पूर्ण मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाईमा महान्यायाधिवक्ताको प्रत्यक्ष र महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ अर्थात् अपराधको वारदात (घटना) भएदेखि अदालतबाट अभियुक्तले दण्डसजाय पछि कारागारमा त्यो सजाय भुक्तान नगरेसम्म निजको भूमिका महत्वपूर्ण र निर्णायक हुन्छ । सामान्यतः फौजदारी न्यायमाथि हुने राजनैतिक हस्तक्षेप र अनुचित दवाव, प्रभाव जुनसुकै अवस्था, चरण र माध्यमबाट पनि हुन सक्छ तर प्रशस्त शोध अनुसन्धानको शिर्षक र उद्देश्य मुताविक फौजदारी न्याय माथि हुने राजनैतिक हस्तक्षेप र दवावमा महान्यायाधिवक्ताको ठूलो र महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ ।

महान्यायाधिवक्ताको भूमिका फौजदारी न्याय प्रणालीमा यति महत्वपूर्ण र प्रभावकारी हुँदाहुँदै पनि निज स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा निज र निजको प्रभावमा परेर कार्य गर्ने फौजदारी न्याय प्रशासनका अन्य सम्पूर्ण निकाए र पदाधिकारीहरु प्रभावित हुन्छन् भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । किनकि फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गत पर्ने अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाईको प्रत्येक चरणमा महान्यायाधिवक्ताको भूमिका प्रत्यक्ष र प्रभावकारी रहन्छ । यस कारण पनि अधिकांश अवस्थामा फौजदारी न्याय प्रशासनमा अनुचित प्रभाव पार्न चाहने पक्षले विशेष गरी महान्यायाधिवक्तालाई नै प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।^{५९१}

^{५८७}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २, धारा १०९ ।

^{५८८}= ऐजन, धारा १०९(३)(ग) ।

^{५८९}= कृष्णप्रसाद घिमिरे, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, **अन्तर्वाता**, (ताहाचल, काठमाण्डौं स्थित अन्तर्वाताकारकै घर), मिति : २०६१।२।२३ ।

^{५९०}= श्रीहरि अर्याल, बरिष्ठ अधिवक्ता, **अन्तर्वाता**, (वानेश्वर, काठमाण्डौं स्थित अन्तर्वाताकारकै घर), मिति : २०६१।२।१८ ।

^{५९१}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३ ।

महान्यायाधिवक्ता यसरी प्रधानमन्त्रीको इच्छानुसार पदमा रहने वा नरहने भएकोले महान्यायाधिवक्ताले गर्ने काम प्रधानमन्त्रीको इच्छानुसार नै हुने कुरामा सायदै दुइमत होला । त्यसमाथि प्रधानमन्त्री स्वयम् पनि एकल प्रयासमा प्रधानमन्त्री हुन नसक्ने र केही गरी प्रधानमन्त्री भएपनि सो पदमा टिकिरहन अन्य राजनैतिक दलहरु र शक्तिको सहयोग लिनुपर्ने भएकोले कुनैपनि राजनैतिक दलका नेता प्रधानमन्त्री बन्नको पछाडि हात रहने सबै पक्षको इच्छा आकांक्षा, चाहना अनुरूप आफू सञ्चालित हुनु प्रधानमन्त्रीको पनि वाध्यता हो । यही वाध्यताको नाजायज फाइदा उठाउँदै प्रधानमन्त्रीलाई प्रभावित पार्न सक्ने पक्षले समेत प्रधानमन्त्रीलाई हतियार बनाई फौजदारी न्याय प्रणालीमा अनुचित हस्तक्षेप र दवाव दिने गर्दछन्।^{५९२}

प्रजातान्त्रिक लहर उर्लदै गएको वर्तमान अवस्थामा नेपालमा मात्र नभई संसारमै राजनैतिक दल खोल्ने एक प्रकारको होडवाजी नै चलेको छ त्यसमाथि पनि हाल नेपालमा नागरिकहरुले नागरिक हक उपभोग गर्ने प्रयोजनले राजनैतिक हकाधिकार प्रयोग गर्ने बहानामा विभिन्न राजनैतिक दलहरु खोल्ने र राजनैतिक दल नखोले पनि विभिन्न नाम र स्वरूपमा नागरिक समाज गठन गर्ने प्रचलन पनि अचेल निकै लोकप्रिय हुँदै आएको छ । जसले प्रत्यक्ष रूपमा सरकारमाथि दवाव दिन सक्दछ र सरकारले पनि यस्ता राजनैतिक दल र नागरिक समाजलाई वेवास्ता गरी आफू स्थापित हुन सक्दैन । फलस्वरूप यस्ता राजनैतिक दलहरु तथा नागरिक समाजले समेत प्रधानमन्त्री वा सरकार (मन्त्रीपरिषद्) मार्फत् महान्यायाधिवक्तालाई अनुचित प्रभावमा पार्दछन् । भन् प्रतिपक्षी राजनैतिक दल र राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त र राम्रो जनाधार भएका राजनैतिक दल त यस मामिलामा निकै अगाडि रहेको पाइन्छ ।^{५९३}

सरकारले राष्ट्रमा शान्ति सुरक्षा अमन चयन कायम गर्ने दायीत्व बोकेको हुन्छ, जुन दायीत्व निर्वाह गर्ने क्रममा राज्यद्वारा निर्माण र लागू गरिएका ऐन कानूनको पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गराउनु सरकारको प्रमुख कार्य पनि हो तर कतिपय आपराधिक गतिविधिमा संलग्न समुहहरु जसले चाहेमा पुरै राष्ट्र र सरकारलाई समेत अप्ठ्यारो अवस्थामा पुऱ्याइदिन सक्दछन् । त्यस्ता आपराधिक समुहले सरकारलाई दवाव दिँदै फौजदारी न्याय प्रशासनका अनुचित, अकानूनी र अमर्यादित काम गराउन महान्यायाधिवक्तालाई प्रभावित पार्न लगाउँदछन् ।^{५९४}

यसका साथै ठूला ठूला व्यापारी, उद्योगपतिहरुले पार्टी सञ्चालनको लागि वा पार्टीका कुनै क्रियाकलाप समारोह सञ्चालन गराउनको लागि ठूलो धनरासी चन्दा सहयोग वा आयोजकको रूपमा सरकार गठन गर्ने दल वा अन्य राजनैतिक दलहरुलाई दिने वा राजनीतिमा पहुँच पुग्ने राजनैतिक नेता कार्यकर्ताको विभिन्न भोज भत्तेर (पार्टी), भौतिक निर्माण लगायतका कार्यमा

^{५९२} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४ ।

^{५९३} मोतिकाजी स्थापीत, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, **अन्तर्वार्ता**, (अशन, काठमाण्डौ स्थित अन्तर्वार्ताकारकै कार्यालय), मिति : २०६१।२।२४ ।

^{५९४} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४ ।

सहयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा त्यसरी प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा फाइदा उठाउने राजनैतिक दलहरु र सरकार स्वयम् महान्यायाधिवक्ता माथि दवाव दिन बाध्य हुने गरेको पाइन्छ, ५९५

महान्यायाधिवक्ता पदीय हिसावले सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार भएपनि उ एउटा व्यक्ति वा सामान्य नागरिक पनि हो । जो पदीय हिसावले सरकारप्रति जिम्मेवार र समर्पित हुनुपरेपनि व्यवहारत निज परिवार, समाजप्रति पनि उत्तरदायी र जिम्मेवार रहनुपर्दछ अर्थात् निज परिवार, समाज, इष्टमित्र, साथिभाई लगायतका व्यक्तिगत सम्बन्ध र सम्पर्कबाट पनि पूर्णतया मुक्त र विमुख हुन सक्दैन । त्यसमाथि पनि उ मानिस भएको कारण स्वभावतः उसमा पनि निजी स्वार्थ, लोभ-लालच हुनु स्वभाविकै हो । जसको आधारमा पनि उ प्रभावित हुनसक्ने कुरालाई पूर्णतया नकार्न सकिँदैन ।^{५९६} यिनै वास्तविकतालाई मध्यनजर राख्दा मुख्यतः महान्यायाधिवक्ता मार्फत् फौजदारी न्याय प्रणालीमा पार्नसक्ने हस्तक्षेप र अनुचित प्रभाव यसप्रकार हुन्छ ।

प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम समाजमा कुनैपनि अपराधिक कार्य वा वारदात घटेपछि सो को अनुसन्धान गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीको हो^{५९७} तर प्रहरीको तर्फबाट हुने अपराध अनुसन्धान कुन किसिम र ढंगले गराउने भन्ने अधिकार सरकारी वकीलको हुन्छ ।^{५९८} प्रत्यक्षतः अपराध अनुसन्धानको सम्पूर्ण अधिकार र जिम्मेवारी प्रहरी कर्मचारीहरुको भएपनि वारदात भएपछि अर्थात् अपराधिक कार्य भएपछि प्रहरीले सो अपराधको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्नुपूर्व सरकारी वकीललाई अपराधको प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाई सरकारी वकीलबाट प्राप्त निर्देशन अनुसारमात्र अनुसन्धान गर्नुपर्दछ ।

महान्यायाधिवक्ताले प्रहरीमार्फत् आफू समक्ष प्राप्त अपराध अनुसन्धानको प्रारम्भिक प्रतिवेदनको अध्ययनपश्चात् सो अपराधका सम्बन्धमा अपराध अनुसन्धान कसरी र कुन रूपमा गर्ने भन्ने सम्बन्धमा राय सल्लाह र निर्देशन दिने गर्दछन् । जसअनुरूप नै प्रहरीले अनुसन्धान गर्नुपर्ने व्यवस्था छ, तसर्थ महान्यायाधिवक्ता स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा त्यसरी प्रभावित महान्यायाधिवक्ताले अनुसन्धानलाई नै प्रभावित नबनाउने उद्देश्य राखेको हुनाले निजले प्रहरीलाई निर्देशन दिँदा समेत सोही बमोजिम दिने भएकोले प्रहरीको तर्फबाट हुने अनुसन्धान पनि प्रभावित हुन्छ ।^{५९९}

^{५९५} डा.शंकरकुमार श्रेष्ठ, अधिवक्ता, अन्तर्वार्ता, (बागबजार, काठमाण्डौं स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर),मिति : २०६१।१।२८ ।

^{५९६} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४ ।

^{५९७} पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा ४(१) ।

^{५९८} ऐजन, दफा ६(२) ।

^{५९९} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३ ।

कानूनतः प्रहरीले गरेको अपराध अनुसन्धान प्रभावहिन, अपूर्ण भएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताले थप अनुसन्धानको लागि पठाउन सक्ने कानूनी व्यवस्था छ । यही कानूनी व्यवस्था बमोजिम यसरी प्रभावित भएको सरकारी वकीलले प्रहरीलाई दिएको निर्देशन बमोजिम अनुसन्धान प्रभावहिन नभएमा वा सरकारी वकीलले अपराधमा नफसाउन चाहेको व्यक्ति फस्ने र फसाउन चाहेको व्यक्ति नफस्ने देखिएमा सरकारी वकीलले पुनः प्रहरीलाई थप अनुसन्धानको लागि निर्देशन दिने गर्दछन् र आफूले चाहे बमोजिमको अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार पार्न प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा दवाव दिन्छन् तर अधिकांश अवस्थामा महान्यायाधिवक्ता र प्रहरी दुवैले सहकार्य गरेर काम गर्ने भएकाले महान्यायाधिवक्ताको चाहना बमोजिम नै अपराध अनुसन्धान गरी सोही बमोजिमको प्रतिवेदन तयार हुने गरेको पाइन्छ ।

कुनैपनि अपराध उपर प्रहरीले अपराध अनुसन्धान गरेपश्चात् महान्यायाधिवक्ता समक्ष पेश गरेको अनुसन्धान प्रतिवेदन र सो अनुसन्धान प्रतिवेदन संलग्न सवुद प्रमाणहरूको आधारमा सरकारी वकीलले अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्दछ तर स्वयम् महान्यायाधिवक्ता नै प्रभावित भएको अवस्थामा प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान प्रतिवेदनसाथ पेश गरेको सवुद प्रमाण सही सलामत अभियोगपत्र साथ पेश गरेको अवस्थामा वा सो सवुद प्रमाण अभियोगपत्रमा उल्लेख गरेमा वा सो सवुद प्रमाणको आधारमा अभियोग माग दावी गरिएमा महान्यायाधिवक्तालाई प्रभावित पार्ने पक्षको अभिष्ट पुरा नहुने र स्वयम् सरकारी वकीलले समेत निजलाई प्रभावित पार्ने पक्षको तर्फबाट अपजस पाउने भएकोले त्यसरी प्रभावित भएका महान्यायाधिवक्ताले अनुसन्धान प्रतिवेदनसाथ प्राप्त भएका सवुद प्रमाणहरू प्रमाणमा नलाग्ने तवरले नष्ट गर्ने वा विगार्ने,^{१००} लुकाउने कार्य गर्नुको अलावा अभियोगपत्रमा त्यस्ता सवुद प्रमाणहरूको उल्लेख नगर्ने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ ।

फौजदारी न्याय प्रणाली अर्न्तगत अधिकांश सरकारवादी मुद्दाहरू असफल हुनाका कारणमा चस्मदीत गवाह (साक्षी)को भूमिका रहने गरेको छ । अधिकांश फौजदारी मुद्दामा लिखित प्रमाणहरूको अभाव हुने भएकोले त्यस्तो अभियोग प्रमाणित गर्नको लागि सो अपराधका चस्मदीत गवाह (साक्षी) हरूको वयान वकपत्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ र सोही साक्षी सर्जमिनका वयानका भरमा थप अनुसन्धान गर्ने र अपराध अनुसन्धानको गहिराइसम्म पुग्न सहयोग पुग्ने हुन्छ । यसरी अपराधका सम्बन्धमा देख्ने, जान्ने र बुझ्ने व्यक्तिलाई वयान र वकपत्र गराउँदा नेपाल कानूनका मान्य सिद्धान्तहरूको अधिनमा रही महान्यायाधिवक्ताको रोहवरमा वयान वकपत्र गराउनु पर्ने र अदालतमा वयान वकपत्र गराउँदा समेत महान्यायाधिवक्ताले त्यस्ता साक्षी सर्जमिनका व्यक्तिहरूलाई अदालतमा हुने प्रक्रिया र मुद्दासंग सम्बन्धित विषयका सम्बन्धमा आवश्यक जानकारी दिनुपर्नेमा प्रभावित भएका महान्यायाधिवक्ताहरूले त्यस्ता साक्षी सर्जमिनका

^{१००}= शिव गाउँले, **अदालती रिपोर्टिङ्ग**, (काठमाण्डौं : हिमाल खबर किताब, २००२, मार्च), पृ. २४ ।

व्यक्तिहरूलाई आवश्यक सरसल्लाह नदिने, बरु उल्टै अभियुक्तलाई बचाउने तवरबाट बयान बकपत्र गर्न उक्साउने गर्दछन्।^{९०१}

फौजदारी न्याय प्रणालीमा अभियोगपत्र तयार गर्ने र अदालतमा दायर गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी सरकारी वकीललाई सुम्पिएको पाइन्छ। यही कानूनी व्यवस्था बमोजिम प्रभावित भएका महान्यायाधिवक्ताले अभियोगपत्र तयार गर्दा तयार गरिने अभियोगपत्र फितलो बनाउने, सो अभियोगपत्रमा उल्लेख गर्नुपर्ने कुराहरु उल्लेख नगर्ने, प्रमाण कागज तथा साक्षी सर्जमिनको प्रयाप्त रूपमा उल्लेख नगर्ने लगायतका अन्य विभिन्न प्रकारका अभियोगपत्रको लागि आवश्यक पर्ने तत्वहरु पुरा नगरी अभियोगपत्र तयार गर्ने गर्दछन्। महान्यायाधिवक्ताले नियमानुसार अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गरेपछि निजको जिम्मेवारी पुरा भएको मानिने र निजले महान्यायाधिवक्ताको तर्फबाट समेत कुनै प्रकारको दबाव, दण्डसजाय समेतको सामना गर्नुपर्ने भएकोले अधिकांश अवस्थामा प्रभावित भएका महान्यायाधिवक्ताले आफू भन्दा माथिल्लो निकाए, सर्वसाधारण नागरिक, पीडित पक्ष सबैको आँखामा छारो हाले किसिमले हल्का र फितलो (प्रभावहिन) अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्ने^{९०२} गरेको पाइन्छ।

महान्यायाधिवक्ताले अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा पेश गर्दा अभियुक्त उपर हुनुपर्ने दण्डसजायको समेत माग गर्नुपर्ने व्यवस्था नेपाल कानूनमा छ। यसरी अभियोगपत्रमा माग गरिएको दण्डसजायमै सिमित रहेर मात्र अदालतले पनि निर्णय सुनाउनु पर्ने व्यवस्था पनि नेपाल कानूनमै स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरिएको छ। यही कानूनी व्यवस्थाको गतल फाइदा उठाउने उद्देश्यले कतिपय अवस्थामा प्रभावित भएका महान्यायाधिवक्ताले अभियुक्तलाई आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति दिलाउने उद्देश्यले अभियुक्तलाई हुँदै नहुने दण्डसजायको माग दावी गर्ने, अभियुक्तले गर्दै नगरेको अपराधको दण्डसजाय माग गर्ने, अभियुक्त संलग्न भएको अपराधको आधारमा दण्डसजायको माग दावी नगरी अन्य अपराधको दण्डसजाय माग दावी गर्ने गर्दछन्।^{९०३}

यसका साथै कतिपय अवस्थामा त भन् अपराधका मुख्य अपराधीलाई मतियारको दण्डसजाय माग गर्ने र मतियारलाई मुख्य अपराधीको रूपमा दण्डसजाय माग गर्ने, अपराधमा संलग्न नै नभएको पुष्टि हुने निर्दोष व्यक्तिलाई समेत सोही अपराधमा अभियुक्तको रूपमा पेश गरी दण्डसजायको माग गरी अभियोगपत्र दायर गर्ने जस्ता कार्य गरी सोही निर्दोष व्यक्तिको साथमा मुख्य अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई पनि छुटाउने तथा मतियारलाई मुख्य अभियुक्तको रूपमा र मुख्य अभियुक्तलाई मतियारको रूपमा दण्डसजाय गर्न नमिल्ने वहानामा दुवै स्तरका अभियुक्त वा कुनै एकलाई

^{९०१} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३।

^{९०२} पूर्ववत् पा.टि.नं. ७४।

^{९०३} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४।

आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिलाउने तवरले महान्यायाधिवक्ताले दण्डसजायको माग गरी अभियोगपत्र तयार र दायर गर्दछन् । जसको एकमात्र उद्देश्य भनेको जे जसरी भएपनि आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्षको हितमा न्यायीक निर्णय आओस् भन्नु नै हो ।^{१०४}

कानूनतः महान्यायाधिवक्ताले अनुसन्धान प्रतिवेदनमा देखिएको अभियुक्तलाई नछुटाई अभियोगपत्र तयार गर्नुपर्दछ तर अभियोगपत्र तयार गर्ने जिम्मेवारी पाएको महान्यायाधिवक्ता स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा त्यस्ता महान्यायाधिवक्ताले अनुसन्धान प्रतिवेदनमा अभियुक्त देखिएका व्यक्ति वा पक्षलाई पनि विविध वहाना बनाएर प्रतिवादी नवनाउने गर्दछन् किनकि अभियोगपत्रमा उल्लेख नभएका प्रतिवादीहरूका विरुद्ध मुद्दा चल्न नसक्ने नेपालको कानूनी प्रावधान अनुसार त्यस्ता पक्षले आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था हुन्छ । अर्कोतिर अदालतको आदेशले अभियोगपत्रमा नाम उल्लेख नभएका वा प्रतिवादी नवनाइएका व्यक्ति वा पक्षका सम्बन्धमा पुरक अभियोगपत्र दर्ता गर्न सम्बन्धित सरकारी वकीललाई निर्देशन दिएको अवस्थामा पुरक अभियोगपत्र तयार र दायर गर्दाका समयसम्म त्यस्ता अभियुक्त फरार हुने अर्थात् भान्ने उम्कने मात्र नभई उसले आफू विरुद्धका सम्पूर्ण सबुदप्रमाणहरू नष्ट गर्ने प्रबल सम्भावना भएकै कारण कतिपय अवस्थामा प्रभावित महान्यायाधिवक्ताबाट जानाजान यस्ता कार्य हुन्छ ।^{१०५}

सामान्यतः अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा महान्यायाधिवक्ताले अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा मुद्दाको रूपमा दायर गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था बमोजिम कुनै पनि वारदातका सम्बन्धमा भएको अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा सरकारी वकीलले कि त मुद्दा चलाउनुपर्दछ कि त मुद्दा नचलाउने निर्णय गरी सो निर्णय महान्यायाधिवक्ता कहाँबाट अनुमोदन गराउनुपर्दछ । यी दुवै व्यवस्था प्रभावित भएर काम गर्ने सरकारी वकीलको लागि अनुकूल हुँदैन । त्यसैले अधिकांश रूपमा प्रभावित भएका सरकारी वकीलहरूले आंशिक प्रतिवादीहरू उपर अभियोगपत्र तयार गरी मुद्दा दायर गर्ने र आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्ष वा अभियुक्तलाई अभियोगबाट उन्मुक्ति दिलाउने गर्दछन् ।^{१०६}

संविधानतः कुनै पनि अपराधका सम्बन्धमा भएको अनुसन्धानको अध्ययनबाट कुनै अभियुक्त वा कुनै वारदातका सम्बन्धमा मुद्दा चलाउनु भन्दा नचलाउनु उपयुक्त हुने देखिएमा सो सम्बन्धमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकारीको रूपमा महान्यायाधिवक्ता रहने व्यवस्था छ भने सो अधिकार मातहत जिल्ला तथा पुनरावेदन सरकारी वकीललाई पनि प्रत्यायोजन गरिएको छ । यिनै अधिकारको दुरुपयोग गरी जिल्ला तथा पुनरावेदन

^{१०४}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ६९ ।

^{१०५} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३ ।

^{१०६}= कृष्णराम श्रेष्ठ, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, अन्तर्वार्ता, (मंगलबजार, ललितपुर स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर), मिति : २०६१।२।२६ ।

सरकारी वकीलका अलावा महान्यायाधिवक्ता समेतले अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट अभियुक्त देखिएका प्रतिवादीहरु उपर समेत मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्दछन्।^{१०७}

पदीय दायीत्वका हिसावले फौजदारी न्याय प्रशासनमा महान्यायाधिवक्ताले अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा मुद्दाको रूपमा दायर गर्दैमा निजको दायीत्व समाप्त हुदैन बरु भन बढ्दछ। वास्तवमा महान्यायाधिवक्ताले अदालतमा अभियोगपत्र दायर गरेपछि सो अपराधका सम्बन्धमा भएका सबुद प्रमाण बुझाउने, साक्षी सर्जमिनलाई वयान र वकपत्र गराउने, अभियोगपत्रको समर्थनमा वहस पैरवी गर्ने अर्थात् मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने लगायतका काम गर्ने दायीत्व र जिम्मेवारी पनि महान्यायाधिवक्ताको नै हुन्छ।^{१०८}

प्रकृयागत रूपमा अदालतमा मुद्दा दायर भएपछिका यी सम्पूर्ण चरणका कार्यमा महान्यायाधिवक्ताको प्रत्यक्ष सहभागिता र सहयोगको अति महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ।^{१०९} तर अधिकांश अवस्थामा अभियुक्त वा निजको तर्फबाट प्रभावित भएको सरकारी वकीलले अभियुक्तलाई जोगाउने वा वचाउने प्रयास स्वरुप अदालतमा वहस पैरवी वा प्रतिरक्षा गर्दा हल्का वहस गरिदिने, अभियोग प्रमाणित गराउने पक्षमा परिश्रम नगर्ने, लगायतका व्यवहार प्रदर्शन गर्दछन्। वास्तवमा अभियोगपत्र भनेको केवल अपराधका सम्बन्धमा अदालतमा दिइने एक प्रकारको उजुरी सम्म हो जसलाई प्रमाणित गर्ने मूल आधार भनेकै महान्यायाधिवक्ताको वहस पैरवी नै भएका महान्यायाधिवक्ताको तर्फबाट हुने हल्का र प्रभावहिन वहसपैरवीका कारण सरकारवादी भएर चल्ने मुद्दाहरु असफलताको प्रतिशतमा वृद्धि हुनुको साथै अभियुक्तहरुले आपराधिक दायीत्व वहन गरी दण्डसजाय भोग्नबाट उन्मुक्ति पाउँछन्।

सामान्यतया मुद्दाको रूपमा अभियोगपत्र अदालतमा दर्ता गराई सकेपछि सो आपराधिक कार्यबाट अभियुक्त/अपराधीले आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्थाहरु दुइवटा छन्। जुन अवस्थाहरु अन्तर्गत पहिलोमा सो मुद्दा श्री ५ को सरकारका तर्फबाट फिर्ता लिनु र दोस्रोमा सो मुद्दामा अदालतले अभियुक्तलाई सफाई दिनु पर्दछन्।

अदालतमा अभियोगपत्र दायर भएपछि अदालतले अभियुक्तलाई सफाई दिने सम्भावना तत्सम्बन्धी अनुसन्धान प्रतिवेदन र अभियोगपत्र साथ पेश भएको सबुद प्रमाणमा निर्भर रहने भएकोले अदालतबाट सफाई पाउने संभावना पनि कम नै भएकोले सो आपराधिक कार्यका लागि आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउनको लागि सरकारी वकील अर्थात् महान्यायाधिवक्ता समेतलाई प्रभावित पार्ने कार्य हुनसक्छ। यसरी महान्यायाधिवक्ता र छिटफूट

^{१०७}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६७।

^{१०८}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ८०।

^{१०९}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४।

रुपमा अन्य सरकारी वकील समेत प्रभावित भएमा निजले सो मुद्दा अन्तिम सुनुवाई हुनु अगाडि नै फिर्ता लिनको लागि सम्बन्धित सरकारलाई सल्लाह दिनेगर्दछ।^{९१०}

वास्तवमा कुन मुद्दा चलाउन हुन्छ र कुन मुद्दा चलाउन हुँदैन भन्ने कुराको जानकारी कानूनी ज्ञान हाँसिल गरेका विशेषज्ञलाईमात्र हुने भएकोले प्रधानमन्त्रीलाई विशेषरूपमा कुन मुद्दा चलाउनुपर्छ र कुन मुद्दा चलाइरहन आवश्यक छैन भन्ने विषयमा सल्लाह दिने अधिकारी महान्यायाधिवक्ता प्रभावित भएमा निजले आफू प्रभावित भएका विषयमा समेत मुद्दा फिर्ता लिनको लागि सम्बन्धित सरकारलाई अनुरोध गर्दछ। अर्थात् आफू प्रभावित भएको पक्ष संलग्न अपराधमा मुद्दा चलाइरहनु भन्दा मुद्दा फिर्ता लिनु नै उपयुक्त हुने गलत सल्लाह सरकारलाई दिई सरकारका तर्फबाट सो मुद्दा फिर्ता लिन लगाई प्रभावित पार्ने अभियुक्तलाई अपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति दिलाउने कार्य महान्यायाधिवक्ताबाट हुन्छ।^{९११}

संविधानतः महान्यायाधिवक्ता श्री ५ को सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार भएको कारण सरकारलाई आवश्यक परेका हरेक कानूनी विषयमा सल्लाह दिने अधिकार, कर्तव्य र दायीत्व महान्यायाधिवक्ताको हुन्छ। यद्यपि सरकारले अन्य प्राइभेट कानून व्यवसायी लगायतका कानूनका विज्ञहरूसंग पनि सल्लाह लिन सक्छन् र कुनै अपराधका अभियुक्तहरूद्वारा प्रभावित महान्यायाधिवक्ताले आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्षलाई जोगाउने तवरले सरकारलाई सल्लाह दिन्छ।^{९१२}

महान्यायाधिवक्ता मार्फत् यसरी सल्लाह लिइएका मुद्दाहरू वा अभियोगका सम्बन्धमा सो मुद्दा चलाइरहने हो वा फिर्ता लिने हो?, सो मुद्दा चलाइरहँदा राज्य, सरकार र नागरिकको हितमा हुन्छ कि विरुद्धमा?, सो मुद्दा चलिरहेको अवस्थामा मुलुकको शान्तिसुरक्षा लगायतका स्थिति कस्तो हुन्छ ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूको अलावा अन्य धेरै विषयहरूमा छलफल र चिन्तन मनन गरेर मात्र सो मुद्दा फिर्ता लिने नलिने निर्णय सरकारले गर्ने हुँदा तत्सम्बन्धी विषयमा सरसल्लाह दिँदा महान्यायाधिवक्ताले गलत सल्लाह दिई मुद्दा फिर्ता लिने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँदछ।^{९१३} अझ त्यतिमात्र नभई महान्यायाधिवक्ताले फौजदारी अपराधमा मुद्दा चलेका अभियुक्तको मुद्दा फिर्ता लिने सम्बन्धमा समेत निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्दछ। जसको ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा निम्न घटनालाई लिन सकिन्छ।

ललितपुर जिल्ला अदालतका तत्कालीन न्यायाधीश गोपालप्रसाद गुरागाई र प्रथम श्रेणीका सरकारी वकील लेखनाथ पौडेलबीच “ब्रिफकेस काण्ड” भयो। पूर्णरूपमा

^{९१०} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३।

^{९११} “डि वि लामाको मुद्दा फिर्ता” विमर्स, वर्ष २३, अंक ४४, २०५१। २। २७, पृ. १ र ८।

^{९१२} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४।

^{९१३} ऐजन।

सार्वजनिक भएको त्यो प्रकरणका कारण सरकारी वकील पौडेलले तत्कालै राजीनामा दिए भने न्यायाधिश गुरागाईलाई न्याय परिषद्को सिफारिसमा २०५८ पुस १६ गते पदमुक्त गरियो । न्यायपालिका भित्र मुद्दालाई प्रभावित गर्ने गरी स-प्रमाण “घुस लेनदेन” को घटना सार्वजनिक भएको घटना यो सम्भवतः पहिलो हो ।

तीन वर्ष अघि ललितपुरमा एक युवकको हत्या भएको घटनामा संलग्न १७ अभियुक्त विरुद्धको ज्यान मुद्दा सरकारले फिर्ता लिने निर्णय गरेको थियो । सरकारको निर्णयमा अदालतको स्वीकृति लिन सहन्यायाधिवक्ता पौडेलले गुरागाईलाई श्रीमती मार्फत् १ लाख ९५ हजार रुपैया घुस दिएको र थोरै भएकाले नलिएको तथ्यहरु आएका थिए ।

न्याय परिषद्को भण्डै नौ महिना लामो छानविन पश्चात् गुरागाईलाई “कार्यक्षमता” को अभाव भनी पदमुक्तिका निम्ति सिफारिस गरेको थियो तर उनले घुस लिन खोजेका हुन् या होइनन् । उनी इमान्दार हुन् या उनलाई प्रभावित पार्ने खेल भएको हो या यथाथै के हो ? सर्वोच्च अदालतकै न्यायाधिशको संयोजकत्वमा उनीमाथी भएको छानविनको वास्तविकता सर्वसाधारणले जान्न पाउने अधिकार राख्दछन् । यसरी “ढाकछोप नीति” अख्तियार गर्ने हो भने अदालतप्रतिको साखमा गिरावट आउँछ । सप्रमाण घुस लेनदेन भएको विषयमा न्यायपरिषद्ले छानविनका निम्ति नौ महिना लगाउनु कतिको जायज हो । सरुवा भएर दोलखा पुगेका ती न्यायाधिश गुरागाईलाई दोलखाबासीले लखेटेपछि मात्रै न्यायपरिषद् उनीमाथि छानविन गर्न बाध्य भएको हो । खराब आचरण सार्वजनिक भएपछि न्यायाधीशहरुलाई न्यायपरिषद्ले राजीनामा गराएर सेवामुक्तमात्र गर्ने शैली अपनाएको छ । यसबाट ती खराब आचरण गर्ने दुराचारी न्यायाधिश आफूले गरेको अपराधबाट बच्ने र राज्यकोषबाट पेन्सन सुविधा पनि पाउने बिडम्बना देखिएको छ । न्याय परिषद्ले भ्रष्टाचारी न्यायाधीशलाई अप्रत्यक्ष लाभ पुऱ्याउने यस्तो शैलीलाई सच्याउनु जरुरी छ ।

ललितपुर सुन्धारामा दुइ समूहबीच भिडन्त हुँदा प्रेम अवाले घाइते भएका थिए । उनको उपचार गर्दागर्दै मृत्यु भयो र त्यसमा संलग्न १७ जना विरुद्ध सर्वस्वसहित जन्मकैदको दाबीसाथ पाटन जिल्ला अदालतमा ज्यान मुद्दा चलिरहेको थियो । त्यो मुद्दा फिर्ता लिन अदालतको मन्जुरी आवश्यक थियो र पाटन जिल्ला अदालतका न्यायाधीश गुरागाईलाई सहन्यायाधिवक्ता पौडेलले श्रीमतीमार्फत् घुस दिई प्रभावित गर्न खोजे ।

सरकार समक्ष अभियुक्त लेकमान महर्जनले राजनीतिक प्रतिशोधका कारण भुटा मुद्दा लगाइएको भनी मुद्दा फिर्ता गर्न निवेदन दिए । त्यसको दुई साताभित्रै तत्कालीन गृहमन्त्री पूर्णबहादुर खड्काले “स्वीकृत नीतिअनुसार अघि बढाउने” आदेश दिए । नेपाली कांग्रेस, ललितपुरका सभापति सागरसमशेर जबराले अभियुक्तलाई राजनीतिक

आस्थाका आधारमा ज्यानमुद्दा लगाइएकाले फिर्ता लिन अनुरोध गरी पार्टी सभापति गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई पत्र लेखेका थिए ।

राणाको सिफारिस बमोजिम “निज (अभियुक्त) कार्यकर्तालाई भूटा मुद्दामा फसाइएकाले उक्त ज्यान मुद्दा फिर्ता लिई न्याय प्रदान गरिदिन हुन निर्देशानुसार सिफारिस गरिएको” भन्ने पत्र कांग्रेस केन्द्रीय कार्यालयले तत्कालीन गृहमन्त्री खड्कालाई पठाएको थियो । त्यसपछि मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी प्रक्रिया अघि बढेको हो । त्यसमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले “प्रतिवादी र मृतकबीच चुनावमा बुथ क्याप्चर भएको रीसइवीका कारण कुटपिट भई धारिलो हतियार प्रयोग गरेर घाइते बनाई सोही कारणले मृत्यु भएको भन्ने समेत कागजबाट देखिंदा मुद्दाको उठान राजनीतिक रीसइवीबाट भएको भन्ने देखिएको” उल्लेख गरी मुद्दा फिर्ता लिन मिल्ने राय दिएको थियो । मन्त्रीपरिषदले महान्यायाधिवक्ता र कानून मन्त्रालयको सिफारिसमा २०५६ माघ १० गते फिर्ता लिएर स्वीकृतिका निम्ति अदालत पठाएको थियो । मुद्दा फिर्ता गर्ने सरकारको निर्णयलाई सम्बन्धित अदालतले स्वीकृति दिएपछि मात्रै कार्यान्वयन हुन्छ ।^{९१४}

फौजदारी न्याय प्रणालीमा प्रत्यक्ष, महत्वपूर्ण र निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्ने दायीत्व र जिम्मेवारी वोकेको महान्यायाधिवक्ता स्वयम् राजनैतिक र अन्य रूपमा प्रभावित भएको अवस्थामा उपरोक्त बमोजिमका कार्यहुने कुरा दिनको घाम जत्तिकै छर्लङ्ग छ किनकि महान्यायाधिवक्ताले स्वविकेक प्रयोग गरेर वा प्रचलित कानून र संविधानका प्रावधानहरुको गलत रूपमा प्रयोग गरेर उपरोक्त बमोजिमका कार्य गर्न निजलाई खासै कठिनाई पर्दैन तर यतिले मात्र फौजदारी न्याय प्रणालीमा हुने राजनैतिक लगायतका हस्तक्षेपको प्रतिनिधित्व गर्छ, भन्ने चाहिँ पटककै होइन । फौजदारी न्यायमा हुने राजनैतिक र अन्य प्रकारका हस्तक्षेपको परिणाम फौजदारी न्यायका सम्पूर्ण चरणहरु अपराध अनुसन्धान, अभियोजन, सुनुवाई र फैसला कार्यान्वयनको चरणमा समेत पर्दछ, यद्यपि शोधपत्रको शिर्षक मुताविक त्यस्ता हस्तक्षेपमा महान्यायाधिवक्ताको भूमिका महत्वपूर्ण हुने र महान्यायाधिवक्ताले सो हस्तक्षेप रोक्नको लागि र हस्तक्षेप र अनुचित प्रभावको कारण हुने क्रियाकलाप रोक्न चाहेमा निजको भूमिका निकै प्रभावकारी हुने कुरामा दुइमत हुनसक्दैन । यही कुरालाई मध्यनजर राख्दै फौजदारी न्याय प्रणालीका सम्पूर्ण चरणहरुमा पर्ने राजनैतिक र अन्य प्रकारका हस्तक्षेप र अनुचित प्रभाव, सो राजनैतिक हस्तक्षेप र अनुचित प्रभाव पश्चात् हुने क्रियाकलाप तथा त्यसको असरका सम्बन्धमा बुदागत रूपमा निम्नबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

अनुसन्धान तहमा हस्तक्षेप, बदनियत र पक्षपात हुनसक्ने अवस्थाहरु

^{९१४} हरिवहादुर थापा, भ्रष्टाचारको शल्यक्रिया, (काठमाण्डौ : संगीता थापा, २०५८), पृ. ८२-८३ ,

प्रहरी संगठन जुन श्री ५ को सरकारको गृह मन्त्रालयको नियन्त्रण र सुपरिवेक्षणमा रहन्छ, प्रहरी ऐन २०२८ र प्रहरी नियमावली २०४९ अन्तर्गत स्थापित गरिएको छ । प्रहरी संगठन प्रहरी महानिरिक्षकको मातहतमा संगठित हुने गर्दछ ।

नेपालको प्रहरी शक्ति श्री ५ बाट नियुक्त भएका प्रहरी महानिरिक्षकको अगुवाई र अन्य अधिकृतहरू मार्फत् सार्वजनिक प्रहरी शक्ति, सशस्त्र प्रहरी शक्ति, पहरा प्रहरी शक्ति दंगा प्रहरी शक्ति र सवारी प्रहरी शक्ति समेतका पाँच क्षेत्रहरूमा विभाजित भई कार्यरत रहेको छ । अतिरिक्त प्रहरी महानिरिक्षकको मातहतको सार्वजनिक प्रहरी शक्ति अन्तर्गत रहेको अपराध अनुसन्धान विभाग प्रहरी विभागको सार्वजनिक सरोकारको ज्यादै महत्वपूर्ण विभाग मानिन्छ । जुन विभागमा राष्ट्रिय स्तरको कुकुर शाखा, लागू औषध नियन्त्रण शाखा, अपराध अनुसन्धान शाखा, बैज्ञानिक स्रोत समन्वय शाखा, अपराध अनुसन्धान समुह र अपराध खोज शाखाहरू पनि छन् । अपराधीहरूको आचरण, हस्तरेखा, फोटोग्राफि, विधिविज्ञान सम्बन्धी कार्यहरू बैज्ञानिक अनुसन्धान शाखा अन्तर्गत गरिन्छ । अन्त्यमा केन्द्रीय महिला इकाई, अभिलेख शाखा, खोज अनुसन्धान शाखा, अपराध अनुसन्धान शाखा अन्तर्गत व्यवस्थित छन् ।^{९१५}

अपराध अनुसन्धान विभाग ५ क्षेत्र, १४ अञ्चल र ७५ जिल्ला प्रहरी कार्यालय मार्फत् क्रियाशिल छ । क्षेत्रिय कार्यालय नायव प्रहरी महानिरिक्षक अञ्चल स्तरमा प्रहरी बरिष्ठ उपरिक्षक र जिल्ला स्तरमा प्रहरी उपरिक्षक वा सहायक प्रहरी उपरिक्षकबाट नियन्त्रित तथा निर्देशित हुन्छन् । जिल्ला प्रहरी कार्यालय सवैभन्दा तल्लो तहको कानून लागू गर्ने इकाई भएकोले आफ्नो प्रादेशिक क्षेत्रभित्र अपराध अनुसन्धान गर्ने दायीत्वको जिम्मा यसलाई नै दिइएको छ । प्रयाप्त प्रशिक्षित जनशक्ति तथा स्रोतहरूको अभावका कारणले सवै जिल्ला प्रहरी कार्यालयहरूको अलग्गै अपराध अनुसन्धान शाखा छैन । सामान्यतया प्रहरी अधिकृतहरूले अपराध अनुसन्धानका साथसाथै धेरै कानून तथा आदेशहरूको पालना पनि गर्दै रहनुपर्दछ ।

क्षेत्रिय र अञ्चल स्तरिय कार्यालयहरू सुपरीवेक्षण तथा समन्वय गर्ने इकाई भएकोले उक्त कार्यालयहरू प्रत्यक्ष रूपमा अपराध अनुसन्धानको कार्य गर्दैनन् । यिनै कार्यालयहरूले नै जिल्ला प्रहरी कार्यालय र मुख्य कार्यालय अपराध अनुसन्धान विभाग बीच समन्वयकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्दछन् ।^{९१६} यतिहुँदा हुँदै पनि कतिपय अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारीहरू प्रभावित हुन सक्ने अवस्था विद्यमान भएको कुरा देख्न, सुन्न र पढ्नमा आइरहेको छ । जसले गर्दा प्रहरीले वस्तुपरक

^{९१५}= वार्षिक प्रतिवेदन, १९९७, अपराध अनुसन्धान विभाग, (काठमाण्डौ : प्रहरी प्रधान कार्यालय, भाग ३, १९९७) पृ. ६ ।

^{९१६}= नेपाली फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्लेषण र सुधार,, (काठमाण्डौ : कानून अन्वेषण तथा श्रोत विकास केन्द्र, सेलर्ड, २०५७), पृ. ३२ ।

अनुसन्धान गरी न्याय गर्ने कुरामा जनताको विश्वास छैन ।^{११७} अनुसन्धान अधिकारीहरु प्रभावित हुने आधारलाई बुँदागत रुपमा निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

५.१.१. अनुसन्धान अधिकारी प्रभावित हुन सक्ने आधारहरु

५.१.१.क. आर्थिक लाभ (भ्रष्टाचारबाट प्रभावित) भएमा

फौजदारी न्याय पद्धतिको सवैभन्दा ठूलो र महत्वपूर्ण अंग भनेकै प्रहरी संगठन हो^{११८} अर्थात् फौजदारी न्याय पद्धतिलाई सफल बनाउने वा असफल भन्ने विषयमा प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले गर्ने अपराध अनुसन्धानको महत्वपूर्ण र निर्णायक भूमिका रहेको हुन्छ तर अनुसन्धान तहमा मात्र नभई अधिकांश विषयमा आर्थिक तत्वले निकै प्रभाव पार्दछ । त्यसमाथि पनि फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रारम्भिक चरणमा अपराध अनुसन्धान गर्ने कानूनी अधिकार प्राप्त अधिकारी अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) आर्थिक प्रलोभनमा फसी अनुसन्धान कार्य नै बदनियत वा कुनियोजित तवरबाट हुनु नौलो कुरा होइन अर्थात् आर्थिक प्रलोभनमा परेर प्रहरीले अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावित पार्ने गरेको पाइन्छ ।^{११९} यसकारण अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी)हरुलाई भ्रष्टाचारका नायकको रुपमा पनि लिइन्छ ।^{१२०}

अपराध अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी बोकेका प्रहरीहरु यसरी भ्रष्टाचारको चंगुलमा फसेर अनुसन्धान गर्ने गरेकाले उनीहरुले गरेका अनुसन्धान फौजदारी न्यायको उद्देश्य अनुरूप नभई केवल व्यक्तिगत वा पक्षगत स्वार्थ सिद्ध गर्नका लागि मात्र प्रभावकारी हुने गरेको पाइन्छ ।^{१२१} त्यसकारण फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रहरीको तर्फबाट हुने अनुसन्धानलाई जनताले हतपत विश्वास गर्न रुचाउँदैनन्।^{१२२}

^{११७}= नेपालको दण्ड प्रणाली परिवर्तनका विषयवस्तुहरु, (काठमाण्डौं : यातना पीडित सरोकार केन्द्र, (सिभिकट) नेपाल, २००१ जुन), पृ. १२८ ।

^{११८}= Joel Samaha, **Criminal justice**, (United state of America : West Publishing company by Library of congress cataloging in publication data, 1988,) p. 148.

^{११९}= प्रेमबहादुर विष्ट, “सरकारी वकीललाई नजिकबाट हेर्दा”, **न्यायदीप**, अंक २,, २०६२, (काठमाण्डौं : सरकारी वकील समाज, २०६२), पृ. १७-१८ ।

^{१२०}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ९०, पृ. १३१ ।

^{१२१}= Op. Cit. F.N. 92, ps. 263-270.

^{१२२}= Patrick R. Anderson and Donald J. Newman. **Introduction to Criminal justice**, 5th ed., (United state of America : Published by Library of congress cataloging in publication data, 1975), ps. 188-194.

५.१.१.ख. भोजभतेर वा पिकनिक

अनुसन्धान अधिकारी प्रभावित हुने वा अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावित पार्ने अर्को महत्वपूर्ण चरण भनेको भोजभतेर वा पिकनिक पनि हो^{१२३} किनकि मानिस स्वभावैले सामाजिक प्राणि भएको कारण अनुसन्धान अधिकारी समेत परिचित व्यक्तिका सम्बन्धमा कुनै न कुनै रूपले दयालु वा लचिलो देखिन्छ जुन मानवको स्वभाविक गुण अर्थात् मानवियता पनि हो । यस कारण अधिकांश अभियुक्त वा निजका नजिकका नातेदार लगायतका व्यक्तिहरूले त्यस्ता अनुसन्धान अधिकारीहरूलाई भोजभतेर वा पिकनिक जस्ता सार्वजनिक समारोहमा निमन्त्रणा दिई उनीहरूको मनमा आफू र आफ्ना आफन्तहरू प्रति लचिलो हुने वातावरण तयार गर्नेगरेको पाइन्छ ।

५.१.१.ग जुवातास लगायतका खेल

अनुसन्धान अधिकारी वा प्रहरी कर्मचारीलाई अनुचित प्रभावमा पार्ने अर्को तत्वको रूपमा जुवातास लगायतका खेललाई लिन सकिन्छ किनकि अधिकांश अभियुक्त वा आपराधिक कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरू अनुसन्धान अधिकारीहरू अर्थात् प्रहरीहरूसँग सम्पर्क बढाई उनीहरूलाई जुवातास लगायतका खेलमा संलग्न गराउँदछन् र उनीहरूसँग जानिजानि धेरै रकम हारेको नाटक गर्दछन् जसले गर्दा एकातिर त्यस्ता आपराधिक कार्यमा संलग्न वा उद्दत पक्षको प्रहरी कर्मचारीहरूसँग नजिकको सम्बन्ध कायम हुन्छ भने अर्कोतिर अनुसन्धान अधिकारी स्वयम् त्यस्ता अभियुक्त वा आपराधिक कार्यमा उद्दत व्यक्तिहरूको पक्षमा रहन्छन् । फलस्वरूप त्यस्ता अनुसन्धान अधिकारीहरूबाट भएको अनुसन्धान स्वतः प्रभावित हुन्छ ।^{१२४}

५.१.१.घ. सुरा-सुन्दरीको प्रयोग

प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीलाई अनुचित प्रभावमा पार्न वा प्रहरी अनुसन्धानमा भएका गोप्य क्रियाकलापहरू थाहा पाउनको लागि अधिकांश अभियुक्त वा आपराधिक कार्यमा उद्दत पक्षले प्रहरी कर्मचारीहरूलाई जाँडरक्सी जस्ता मदिराजन्य पेय पदार्थ^{१२५} सेवन गर्ने कार्यमा संलग्न गराउँदछन् । यसरी धुम्रपान र मध्यपानका कारण अनुसन्धान अधिकारी अर्थात् प्रहरी कर्मचारीहरूसँग उनीहरू नजिकिनुको कारण त्यस्ता अनुसन्धान अधिकारीहरू मार्फत् हुने अनुसन्धान समेत प्रभावित बनाउनु रहेको पाइन्छ ।

^{१२३} = James Vadackumchery, **The police, The people and Criminal Justice**, (New Delhi, : S.B. Nangia for APH Publishing corporation, 1997), p. 70.

^{१२४} . रामकृष्ण कार्की प्रहरी उपरिक्षक, **अन्तर्वार्ता**, (सिरुटार, भक्तपुर स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर), मिति : २०६१।११।२६ ।

^{१२५} = Op. Cit. F.N. 97, p.70.

अधिकांश अनुसन्धान अधिकारी अर्थात् प्रहरी कर्मचारीहरू प्रायः लामो समय घर बाहिर अर्थात् कार्यालयको काममा रातदिन खटिनुपर्ने अवस्था विद्यमान छ । जसले गर्दा उनीहरू लामो समयसम्म घर परिवारको सम्पर्कमा आउन नपाउने लगायत स्त्री समागमबाट समेत बञ्चित भएको पाइन्छ । त्यसमाथि पनि अत्याधिक पुरुषहरू परस्त्री गमनमा आकर्षित हुने भएकोले स्त्री प्रति आशक्त प्रहरी वा अनुसन्धान अधिकारीलाई भोगविलास अर्थात् परस्त्री गमन (बेश्यागमन वा रण्डीबाजी)का माध्यमबाट पनि आफ्नो सम्पर्कमा राख्ने गरेको पाइन्छ ।

५.१.१.ड. नियमित भेटघाट वा सम्पर्क :

अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावित पार्ने अर्को माध्यमको रूपमा नियमित भेटघाट र सम्पर्कलाई पनि लिन सकिन्छ । कतिपय व्यक्तिहरू प्रहरी कर्मचारीहरूसँग नियमित रूपमा भेटघाट गर्ने र उनीहरूसँगको नियमित सम्पर्कमा रही उनीहरूसँग आत्मिय सम्बन्ध कायम गरी अनुसन्धान अधिकारीलाई अनुचित कार्य गर्ने स्थितिसम्म पुऱ्याई आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्न पछि पर्दैनन् ।^{१२६}

५.१.१.च. नातावाद क्रिपावाद अर्थात् नया नाता सम्बन्ध जोड्नु

अनुसन्धान अधिकारी अर्थात् प्रहरीलाई अनुचित कार्यको लागि बाध्य पार्ने वा प्रभावित बनाउने अर्को निकै महत्वपूर्ण माध्यमको रूपमा नातावाद र कृपावादलाई लिन सकिन्छ ।^{१२७} अधिकांश अभियुक्तहरू अर्थात् आपराधिक कार्यमा संलग्न पक्षहरू आफ्नो नाता सम्बन्ध भएका प्रहरी कर्मचारीहरूलाई आफ्नो कार्य क्षेत्रमा कार्यरत राख्न प्रयत्नरत रहने गरेको पाइन्छ । यसका अलावा आफ्नो नातासम्बन्ध भएका प्रहरी कर्मचारीहरू नभएमा अन्य प्रहरीहरूसँग पनि नयाँ नाता सम्बन्ध कायम राखी आफूबाट भएगरेका र हुने नाजायज र गैरकानूनी आपराधिक कार्यमा प्रहरी कर्मचारीको तर्फबाट हुने बाधा अड्चनलाई कम गर्ने प्रयासमा दत्तचित्त रहेको पाइन्छ ।

५.१.१.छ. सरकारी वकील र अनुसन्धान अधिकृतको मिलेमतोमा

समाजमा हुने गरेका अधिकांश आपराधिक कार्यमा प्रहरीको तर्फबाट हुने असजिला अवस्था र न्यायपूर्ण अनुसन्धानलाई प्रभावित पार्नको लागि सरकारी वकीलको सहयोग लिने कार्य निकै प्रभावकारी र विश्वसनिय हुने गरेको पाइएको छ । अनुसन्धान कार्यमा सरकारी वकीलको पनि प्रत्यक्ष वा परोक्ष भूमिका हुने भएकोले अधिकांश अभियुक्त वा आपराधिक प्रवृत्तिका व्यक्तिहरूले

^{१२६}. Davils Croall and Tyrer, **Criminal Justice**, 2nd ed., (London : Longman, 1998), ps. 122-124.

^{१२७}= पवनकुमार ओझा, “अपराधीलाई क्षमा दिने हाम्रो सामाजिक प्रवृत्ति - आफूलाई लागेका केही कुरा”, पूर्ववत् चा.टि.नं. ७३, पृ. ३० ।

सरकारी वकीलसँगको सामिप्यता वा निजलाई प्रभावित पारी प्रहरी कर्मचारीको तर्फबाट हुने बाधा अड्चनलाई कम गर्ने प्रयासमा रहन्छन्।^{१२८}

५.१.१.ज. भनसुन वा सोर्सफोर्स

सवै मानिसले सवै अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारी अर्थात् प्रहरीलाई प्रत्यक्षतः प्रभाव पार्न सक्दैनन् । यस्तो अवस्थामा त्यस्ता प्रहरी वा अनुसन्धान अधिकारीहरूको नजिकका आफन्त, त्यस्ता प्रहरी कर्मचारीले नकार्न वा अटेर गर्न नसक्ने व्यक्ति वा पदाधिकारीलाई आफ्नो हितमा प्रयोग गर्ने कार्य समेत अधिकांश अभियुक्त वा आपराधिक प्रवृत्तिका व्यक्तिहरूले गर्ने गरेको पाइन्छ।^{१२९} जसलाई हालको प्रचलित भाषामा भनसुन वा सोर्सफोर्स पनि भनिन्छ।

५.१.१.झ. उच्च अधिकारीको आदेश

नेपालमा फौजदारी अपराधमाथि हुने अनुसन्धानलाई प्रभावित पार्ने अर्को भरपर्दो माध्यमको रूपमा उच्च अधिकारीको आदेश रहेको छ।^{१३०} सामान्यतया नेपालको प्रशासनिक व्यवस्था नै त्यस्तो छ कि जहाँ जायज भएपनि नाजायज भएपनि आफूभन्दा माथिल्लो तहका पदाधिकारीको आदेश मान्नुपर्ने अवस्था छ, त्यसमाथि पनि प्रहरी जस्तो सुरक्षात्मक निकायमा त उच्च अधिकारीको आदेश नै मातहतका कर्मचारीहरूको लागि कानून सरह हुन्छ।^{१३१} यसकारण अधिकांश अभियुक्त वा आपराधिक प्रवृत्तिका व्यक्तिहरू आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्न गराउनका लागि सम्बन्धित निकाएकै उच्च पदाधिकारीहरू मार्फत भनसुन वा आदेश जारी गराउने गर्दछन्।^{१३२}

५.१.१.ञ. उपहार वा कोशेली प्रदान तथा सहयोग

अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावित बनाउने वा आफ्नो स्वार्थ अनुरूप संचालन गर्ने अर्को महत्वपूर्ण र प्रभावकारी साधनको रूपमा उपहार वा कोशेली^{१३३}लाई पनि लिन सकिन्छ, किनकि अनुसन्धान अधिकारीहरूलाई प्रत्यक्षतः अन्य उपाए र विधिद्वारा प्रभावित पार्न नसकिएको अवस्थामा उपहार र

^{१२८}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ९०, पृ. १३१।

^{१२९}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १०१।

^{१३०}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ९१, पृ. १२९।

^{१३१} पूर्ववत् पा.टि.नं. ९८।

^{१३२}= Op. Cit. F.N. 98, p. 65.

^{१३३}= Ibid.

कोशेली टक्र्याउनुको अलावा प्रहरी कर्मचारीलाई सामान्य भन्दा सामान्य असजिलोको अवस्थामा पनि सहयोग गरेको अभिनय गरी प्रहरी कर्मचारीलाई अनुचित प्रभाव पार्ने प्रयास^{९३४} पनि हाम्रो समाजमा निकै भएको कुरा दिनको घाम जत्तिकै छर्लङ्ग छ ।

५.१.१.ट. राजनैतिक प्रभाव (हस्तक्षेप)

सामान्यतया अधिकांश पेशेवर अभियुक्त वा आपराधिक प्रवृत्तिका व्यक्तिहरूलाई बचाउने कार्यमा राजनैतिक हस्तक्षेप हुनेगरेको छ ।^{९३५} वर्तमान परिवेशमा अधिकांश अभियुक्तहरूको पहुँच उच्च राजनैतिक व्यक्तित्वहरूका अलावा उच्च तहका निजामति कर्मचारीहरू सम्म हुने गरेको पाइएको छ । उनीहरू आर्थिक हैसियत र पहुँचका कारण सरकारी वकील अर्थात् महान्यायाधिवक्ता, अदालत जस्ता निकाए र पदाधिकारीहरूलाई समेत प्रभावित पार्न सक्ने भएका कारण राजनैतिक हस्तक्षेपका कारण प्रहरी कर्मचारीहरू प्रभावित भई अनुसन्धान नै प्रभावहीन र फितलो हुने गरेको पाइन्छ ।^{९३६}

५.१.१.ठ. साभेदारीमा व्यापार वा सहकार्य

अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावित पारी अनुसन्धान कार्यमा नै प्रतिकूल असर पुऱ्याउन रचिने अर्को षडयन्त्र वा उपाएको रूपमा साभेदारीमा व्यापार गर्नु वा अन्य कुनै पनि कार्यमा सहकार्य गर्नु हो । प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीसँग सहकार्य वा साभेदारी गरेकै माध्यमबाट निजलाई आफ्नो इसारामा चल्ने बनाउनु पनि अपराध अनुसन्धान माथि हस्तक्षेप गर्ने प्रभावकारी र बलीयो माध्यम हो ।^{९३७} यसरी साभेदारीमा व्यापार गरी साभेदारको रूपमा रहेको अनुसन्धान अधिकारीलाई व्यापारमा मुनाफा दिलाएर वा निजलाई सजिलो र उपयोगी हुने व्यवहार गरी निजलाई आफ्नो सम्पर्कमा राखी त्यस्ता अनुसन्धान अधिकारीहरूसँग आत्मिय सम्बन्ध बनाउनु/सामिप्यता बढाई निजकै आडमा आपराधिक क्रियाकलाप गर्नु पनि अनुसन्धान तहमा हुने हस्तक्षेपको ज्वलन्त नमुना हो ।

५.१.१.ड. कोमल हृदय

^{९३४} पूर्ववत् पा.टि.नं. ९८ ।

^{९३५} = पूर्ववत् पा.टि.नं. ९९, पृ. १२९ ।

^{९३६} = Op. Cit. F.N. 98.

^{९३७} S. Chibnall, **Law and Order News**, (London : Tavistock, 1977), ps. 122-124.

फौजदारी अपराधमाथि हुने अनुसन्धानलाई प्रभाव पार्ने अर्को माध्यमको रूपमा रहेको छ विलौना । अनुसन्धान अधिकारी पनि मानव नै भएको कारणले उसमा पनि दया, माया र करुणाको भावना रहेको हुन्छ । त्यसमाथि पनि कोमल हृदय भएका अनुसन्धान अधिकारी त भन् अपराध अनुसन्धान गर्दा समेत कोमल हृदयको बन्दी भएर गर्ने गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा अधिकांश अभियुक्त वा पटके अपराधीहरूले अनुसन्धान कार्यमा अनुचित प्रभाव पार्न आफू पक्राउ परेमा वा अपराधी सावित भएमा आफ्नो विचल्ली हुने अर्थात् छोराछोरीको भविष्य अन्यौल हुने, बुढा बाबुआमा अकालमा मर्ने, रोगी पत्नी वा परिवार औषधि मूलोको अभावमा मर्ने, लगायतका दुखःपीडाका सम्बन्धमा अलाप विलाप गरेर अपराध अनुसन्धानमा अनुचित प्रभाव पारी आफू उम्कन वा आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन प्रयासरत रहन्छन्।^{९३८}

५.१.१.६. मोटरमा पेट्रोल लगायतका इन्धन उपलब्ध गराइदिनु

फौजदारी न्याय प्रशासनमा अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावित पारी अपराध अनुसन्धान गर्दा आफ्नो पक्षमा अनुसन्धान गराउन अपनाइने अर्को उपाएको रूपमा अनुसन्धान अधिकारीले प्रयोग गर्ने सवारी साधनमा निःशुल्क पेट्रोल लगायतका इन्धन उपलब्ध गराउनु पनि हो । प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारी काम विशेषले र अन्य पारिवारिक कारणले समेत विभिन्न ठाउँहरूमा घुम्नुपर्ने अवस्था आउँछ । यसरी घुम्दा निजले आफ्नो सवारी साधनमा इन्धनको रूपमा पेट्रोल, डिजल, मोबिल प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । जुन इन्धन राख्नको लागि स्वयम् प्रहरी वा निजको ड्राइभर वा परिवारका सदस्य स्वयम् जाने भएकोले अन्य प्रकारका हस्तक्षेप र अनुचित आर्थिक लाभबाट प्रभावित नहुने र हुन नचाहने प्रहरी कर्मचारीलाई निःशुल्क इन्धन उपलब्ध गराई उसलाई आफ्नो पक्षमा प्रतिरक्षा गर्ने अवस्थामा पुऱ्याउदछन् । जसले गर्दा त्यस्ता प्रहरीले अपराध अनुसन्धान लगायतका कार्य गर्दा त्यस्ता इन्धन उपलब्धकर्तालाई प्रतिकुल अशर नपर्ने अर्थात् हामी नोक्सानी नहुने किसिमबाट अनुसन्धान गर्दछन् र वास्तविक अभियुक्त वा मतियारलाई बचाउने प्रयास गर्दछन्।^{९३९}

५.१.१.७. समाजका लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्तिको दवाव

सिद्धान्ततः फौजदारी अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा मात्र नभई अन्य कुनै पनि क्षेत्रमा भ्रष्ट व्यक्ति वा अरुको दवाव र धम्कीबाट प्रभावित हुने व्यक्ति नहुन सक्छन् । जस अनुरूप अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा पनि अरुको डर, धाक, धम्की र अनुचित प्रभावबाट प्रभावित नहुने, भ्रष्टाचारमा नफस्नेमात्र नभई भ्रष्टाचारलाई घृणा गर्ने व्यक्ति वा पदाधिकारी पनि अनुसन्धान अधिकारीका रूपमा नियुक्त भएका हुनसक्छन् । जसलाई अन्य तवरबाट प्रभावित पार्न नसकिने भएकोले त्यस्ता प्रहरीहरूलाई स्थानिय वा राष्ट्रिय स्तरका लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्ति वा पदाधिकारी (

^{९३८}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १०१ ।

^{९३९}= Op. Cit. F.N. 98, ps. 70-72.

समाजसेवी) मार्फत् कुनै वारदात र सो वारदातमा संलग्न पदाधिकारीहरूको सम्बन्धमा गहिरिएर अनुसन्धान नगरिदिन, अभियुक्त वा मतियारको पूर्व चरित्र वानी व्यहोरा राम्रो हुँदा हुँदै पनि कुलत, कुसंगतमा परी अपराधमा फसेको हुँदा निजलाई एकपटकलाई सुधने मौका दिलाई दिनु भन्ने जस्ता सिफारिस त्यस्ता लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्तिबाट हुने हुँदा त्यसरी पनि प्रहरी प्रभावित हुने गरेको पाइएको छ।^{९४०}

५.१.१.त. वार काउन्सिलका सदस्यहरूको दवाव

अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) र कानून व्यवसायी भनेका फौजदारी न्याय प्रशासनका दुई अभिन्न अंग हुन्। त्यसमाथि पनि वार एसोसिएसन भनेको कानून व्यवसायीहरूको हक, हित र अधिकारको संरक्षण गर्ने छाता संगठन हो। जुन संगठनले कानून व्यवसायीको पेशागत हक, अधिकारको पक्षमा कानूनी, नैतिक र बौद्धिक प्रतिरक्षा गर्दछ। त्यसैगरी अधिकांश अवस्थामा प्रहरीहरूलाई चाहिने सरसल्लाह सरकारी वकील लगायतका कानून व्यवसायी र वारले समेत प्रदान गर्दछ भने आवश्यक सहयोग गर्ने कार्य समेत गर्दछ।^{९४१} जसले गर्दा वार र अनुसन्धान अधिकारी विच एक प्रकारको सम्बन्ध कायम रहेको हुन्छ। त्यही सम्बन्धको दुरुपयोग गर्दै कतिपय इमान्दार र कर्तव्यनिष्ठ प्रहरीहरूलाई समेत अपराध अनुसन्धान लगायतका कार्यमा वार काउन्सिलका सदस्यहरूका अलावा अन्य पदाधिकारीहरू र कर्मचारीहरू समेतले अनुचित प्रभाव पाउँछन्।^{९४२}

५.१.१.थ. अदालतका कर्मचारीहरूको दवाव

अपराध अनुसन्धान कार्यमा प्रभाव पार्ने अर्को प्रमुख कारणमा अदालतका कर्मचारीहरूको दवाव पनि पर्दछ। वास्तवमा फौजदारी न्यायका सम्बन्धमा राज्यले निर्माण गरेको कार्य विभाजन अन्तर्गत अदालत पनि एउटा चरण अन्तर्गत पर्दछ र प्रहरीले अपराध अनुसन्धान गरी सरकारी वकील मार्फत् अदालतमा अभियोगपत्र (मुद्दा) दायर भएपछि अदालतको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ। त्यसमाथि पनि अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि न्यायाधिश कहाँ सुनुवाइको लागि पेश गर्नुपूर्व कैयौं चरण अर्थात् कार्यविधिहरू पुरा गर्नुपर्ने हुन्छ। जसमा सरकारी वकील र प्रहरीको सहयोग अदालतले लिनुपर्ने हुन्छ।^{९४३} तसर्थ अदालतका कर्मचारीहरू सरकारी वकील र प्रहरीसंग रिसाएमा वा मनमुटाव भएमा अदालतका कर्मचारीहरूले समेत प्रहरी र सरकारी वकीललाई अनावश्यक दुख: हैरानी दिने मात्र नभई प्रहरीले प्रभावित भई अनुसन्धान गरेको अवस्थामा प्रहरीलाई फसाउन सहयोग गर्ने भूमिका समेत अदालतका कर्मचारीहरूले निर्वाह गर्न सक्ने भएकाले त्यस्ता

^{९४०}= Ibid, p. 65.

^{९४१}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४।

^{९४२}= Op. Cit. F.N. 98, page. 65

^{९४३}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३।

अदालतका कर्मचारीहरु समेतबाट अनुसन्धान अधिकारीहरु प्रभावित भई अपराध अनुसन्धान, अभियुक्तको खोजी र गिरफ्तार, सबुद प्रमाण संकलन जस्ता कार्यहरु प्रभावित हुने वनाइदिने गरेको पाइन्छ।^{९४४}

५.१.१.द. न्यायाधिशको दवाव

प्रहरीको अपराध अनुसन्धानमा प्रभाव पार्ने अत्यन्त प्रभावकारी माध्यम भनेको न्यायाधिशको दवाव वा हस्तक्षेप हो। वास्तवमा प्रहरीको अनुसन्धान प्रतिवेदन र सरकारी वकीलको अभियोगपत्र समेत उपर अध्ययन गर्नुका अलावा पक्ष, प्रतिपक्षका कानून व्यवसायीहरुको वहस पैरवी समेत सुनी अपराधका सम्बन्धमा अन्तिम निर्णय दिने अधिकारी भनेको न्यायाधिशहरु नै हुन्। अझ यतिमात्र नभई अपराध अनुसन्धान गर्ने अधिकारी प्रहरीहरु तथा अभियोजन गर्ने सरकारी वकील समेत उपर लागेको मुद्दाको सुनुवाई गरी निर्णय दिने अधिकारी समेत न्यायाधिश नै हुन्छन्। जसले गर्दा न्यायाधिशले लिए अह्राएको काम गर्न पाउनु प्रहरी कर्मचारीहरुको लागि मात्र नभई अभियोजन कार्यमा संलग्न सरकारी वकील समेतको लागि सूवर्ण अवसर सम्बन्धित कर्मचारीहरुले ठान्ने भएकाले अपराध अनुसन्धान तहकिकात, अभियुक्तको खोजी र गिरफ्तार, सबुद प्रमाण संकलन जस्ता विषयमा न्यायाधिशले दिएको दवाव सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीको लागि तोक आदेश सरह हुन्छ र अनुसन्धान अधिकारीहरु प्रभावित हुने गरेको पाइएको छ।^{९४५}

५.१.१.ध. प्राइभेट कानून व्यवसायीहरुको दवाव

सामान्यतया फौजदारी न्याय प्रदान गर्ने सन्दर्भमा राज्य वा सरकारले अपनाएको नीतिमा प्राइभेट कानून व्यवसायीको भूमिका प्रत्यक्षतः नभएपनि प्रतिवादीहरुको हक, हित संरक्षणका सन्दर्भमा प्राइभेट वकीलहरुको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। अभियुक्त र मतियारहरुलाई बचाउने प्रमुख जिम्मेवारी भनेको प्राइभेट कानून व्यवसायीहरुको हो। जुन जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने क्रममा त्यस्ता प्राइभेट कानून व्यवसायीहरु अपराध अनुसन्धानको चरण देखि नै अभियुक्तलाई बचाउने र अपराधलाई डिसमिस गर्ने प्रयासमा सक्रिय रहन्छन्।^{९४६} यसरी उनीहरुले अभियुक्तलाई बचाउने प्रयास स्वरुप भएका कार्यलाई प्राइभेट कानून व्यवसायीहरुले पेशाको धर्म समेत मान्दछन् र उनीहरु जे जुन हालतमा भएपनि अभियुक्तलाई बचाउने प्रयास स्वरुप अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावित पार्ने प्रयासमा लाग्दछन्। यसरी प्राइभेट कानून व्यवसायी र प्रहरी आ-आफ्नो दायीत्व र जिम्मेवारी वहन गर्ने सिलसिलामा एकै ठाउँ एउटै घटनामा संलग्न हुने भएकोले प्राइभेट कानून

^{९४४} = पूर्ववत् पा.टि.नं. ९१, पृ १३१।

^{९४५} = ऐजन।

^{९४६} = पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४।

व्यवसायीले प्रहरीलाई प्रभावित पार्न गर्ने क्रियाकलापबाट प्रहरी सजिलै प्रभावित भई निजले गर्ने कार्य पनि प्रभावित हुने गरेको पाइन्छ।^{९४७}

५.१.२ प्रहरी (अनुसन्धान अधिकारी) प्रभावित भएपश्चातका क्रियाकलापहरू

५.१.२.क. अपराध अनुसन्धान नै प्रभावहिन बनाइदिने :-

अनुसन्धान कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने जिम्मेवारी बोकेको प्रहरी संगठन स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा प्रहरीबाट हुने अनुसन्धान पनि स्वतः प्रभावित हुन्छ।^{९४८} नेपाल कानून अनुसार फौजदारी न्याय प्रशासनमा अपराध अनुसन्धान गरी अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार गर्ने जिम्मेवारी जनपथ प्रहरीलाई सुम्पिएको छ। यही कानूनी व्यवस्थाको अधिनमा रही प्रहरीले वारदात स्थलमा गई अपराधका सम्बन्धमा सुक्ष्म र गम्भिर रूपमा अनुसन्धान गरी त्यस्तो आपराधिक कार्यमा संलग्न व्यक्ति वा अभियुक्तको पहिचान, अभियुक्तहरूले वारदातस्थलमा छोडेर गएका दशी प्रमाण संकलन, घटनास्थलको सुरक्षा, अभियुक्त तथा सवुद प्रमाणहरूको खोजतलास, शंकास्पद व्यक्तिलाई पक्राउ, सोधपुछ र वयान लिने लगायतका सम्पूर्ण कार्यहरू गर्न पाउँदछ।^{९४९} जसमा आवश्यक देखेको अवस्थामा सरकारी वकीलले निर्देशन दिन सक्नेछ, तर स्वयम् प्रहरी कर्मचारीहरू अनुचित प्रभावमा परेको अवस्थामा अनुसन्धान प्रतिवेदन नै प्रभावहिन तवरले तयार गरिदिन्छन्। जुन प्रतिवेदनको आधारमा अपराधको गहिराइसम्म पुग्न नसक्नुको साथै अपराधीलाई आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति पाउन सजिलो हुन्छ। जसलाई रोक्न सरकारी वकीलले पुनः अनुसन्धान गर्नको लागि निर्देशन दिनसक्ने कानूनी प्रावधान अनुरूप प्रहरी कार्यालयबाट पुनः अर्को अनुसन्धान टोली खटाएपश्चात् अनुसन्धान अधिकारीहरूले इमान्दारितापूर्वक अनुसन्धान गर्न चाहेमा पनि तत्कालै संकलन गर्नुपर्ने प्रमाण र अनुसन्धान कार्य पछि गरेको कारणले वास्तविकता पत्ता लाग्न सक्दैन।

५.१.२.ख. अपराधीलाई भाग्ने उम्कने र बच्ने वचाउने अवसर सिर्जना गर्ने।

प्रहरीले अपराध अनुसन्धानको क्रममा पहिचान गरेका अभियुक्तहरू वा पक्राउ गरेका अभियुक्तलाई अनुचित क्रियाकलापबाट प्रभावित भएका प्रहरीहरूले भगाइदिने वा पक्राउ परि नसकेको अवस्थामा तत्कालै गिरफ्तार वा पक्राउ नगर्ने मात्र नभई त्यस्ता अभियुक्त पक्राउ पर्न सक्ने सूचना स्वयं प्रहरीले नै अभियुक्त वा निजका आफन्तहरूलाई दिई अभियुक्तलाई भाग्ने उम्कने मौका प्रदान गर्नुको साथै त्यस्ता अभियुक्तलाई आपराधिक दायीत्व निर्वाह गर्नबाट बचाउने

^{९४७} = पूर्ववत् पा.टि.नं. ११८।

^{९४८} Davies Croall and Tyrer, **Criminal Justice**, 2nd ed., (London : Longman, 1998), ps 82-89.

^{९४९} पूर्ववत् पा.टि.नं. ९८।

अवस्था समेत सिर्जना गर्न सक्छन्।^{९५०} अझ कतिपय अवस्थामा त भन्नु दोषिको सबुद प्रमाण नष्ट गरी पैसाको भरमा अदालत बाहिरै मुद्दा मिलाउने पनि गरेको पाइन्छ।^{९५१}

५.१.२.ग. सबुद प्रमाण लोप वा नष्ट गराउने वा प्रमाणमा नलाग्ने तुल्याउने

सामान्यतया वारदातस्थलमा फेला परेका सबुद प्रमाणहरूले अपराधी पहिचान गर्न वा अपराधीसम्म पुग्नको लागि ठूलो र महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने हुन्छ तर स्वतन्त्र, निर्भिक र निडरका साथ अपराध अनुसन्धान गर्ने दायीत्व बोकेका अनुसन्धान अधिकारीहरू स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा उनीहरूले त्यस्ता सबुद प्रमाणहरू संकलन नगर्ने, संकलन गरेपनि प्रमाणमा नलाग्ने गरी विगाने कार्यहरू गर्न सक्छन्।^{९५२} जसले गर्दा अनुसन्धान प्रतिवेदन नै फितलो र प्रभावहिन हुनुको साथै अभियुक्तहरू समेतले आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था सिर्जना हुन्छ।

५.१.२.घ. रित नपुऱ्याइ प्रमाण कागजहरू तयार गर्ने गराउने

कुनै पनि आपराधिक क्रियाकलापका सम्बन्धमा भएका अनुसन्धानलाई आधार मानेर अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि अभियोगपत्रमा दावी गरेको अभियोग प्रमाणित गर्न वा अभियुक्तहरूलाई अपराधी सावित वा प्रमाणित गर्नको लागि अदालतले अनुसन्धानका क्रममा तयार भएका वा पारिएका रित पुगेका कागजहरूलाई मुख्य प्रमाणमा लिने गर्दछ तर कतिपय अवस्थामा प्रभावित भएका प्रहरीहरूले अदालतले प्रमाणमा लिने कागज तयार गर्दा राख्न पर्ने साक्षी नराख्ने, सर्जमिन गराउँदा रित नपुऱ्याउने वा त्यसरी तयार पारिएका कागजमा द्विअर्थि वा बहुअर्थी भाषा र शब्द प्रयोग गरिदिने मात्र नभई अपराधका सम्बन्धमा देखिएका वा फेलापरेका सबुद प्रमाणलाई नै उल्लेख नगरी प्रमाण कागज तयार गर्न सक्दछन् जसको आधारमा मुद्दा असफल वा कमजोर हुन जान्छ।

५.१.२.ङ. अभियुक्त तथा शंकित व्यक्तिको खोजी एवम् पक्राउ सम्बन्धी कार्यमा निष्कृयता वा वेवास्ता

^{९५०} “भरत गुरुङ्गलाई भगाउने षडयन्त्र” विमर्श, वर्ष २३, अंक १, २०५०। ४। ८, पृ. १।

^{९५१} शिव गाउँले, अदालती रिपोर्टिङ्ग, (काठमाण्डौ : हिमाल खबर किताव, २००२, मार्च) पेज २४

^{९५२} ऐजन।

अपराध अनुसन्धानबाट अभियुक्त देखिएमा वा शंकित व्यक्तिहरूलाई खोज तलास गरी पक्राउ गर्ने र त्यस्ता व्यक्तिलाई अदालतको आदेशले थुनामा राखी वा नराखी अनुसन्धान गरी सम्बन्धित सरकारी वकील समक्ष मुद्दा चलाउनको लागि सिफारिस गर्ने एकमात्र निकाए भनेको प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारी हो तर अनुसन्धान अधिकारी स्वयम् प्रभावित भएमा त्यस्ता प्रभावित अनुसन्धान अधिकारीहरू अपराधका अभियुक्त वा शंकित व्यक्तिको खोजी एवम् पक्राउ गर्ने कार्यमा निष्कृत देखिन्छन्।^{९५३} फलस्वरूप अपराधको अनुसन्धान नै अपुरो, अधुरो हुने मात्र नभई अभियुक्तले आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने र समाजमा आपराधिक कार्यले तिब्रता पाउने स्थिति सिर्जना हुन्छ।

५.१.२.च. घटनास्थलमा / वारदातस्थलमा समयमै उपस्थित नहुने।

अनुसन्धान अधिकारी अनुचित प्रभावमा परेको अवस्थामा हुने अनुसन्धान कार्य समेत अपूर्ण र प्रभावहिन हुन्छ किनकि प्रभावित भएपश्चात् अनुसन्धान अधिकारी वा प्रहरीहरू वारदातस्थल अर्थात् घटनास्थलमा अनुसन्धानको समयमै नपुग्ने, वारदातस्थलमा पुगेपनि वारदातमा भेटिएका सबुद प्रमाणको सुरक्षा र संकलन नगर्ने, घटनास्थलको राम्ररी अध्ययन अनुसन्धान नगरी केवल भ्रारा टार्नको लागि सम्म अनुसन्धान गरी वास्तविक अपराधीहरूलाई बचाउने, भगाउने र उम्काउने कार्य गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ।^{९५४}

५.१.२.छ. अनुसन्धान कार्यमा निष्कृतता

फौजदारी न्याय माथिको राज्यको दायीत्व पुरा गर्ने महत्वपूर्ण चरण भनेकै अपराध अनुसन्धानको चरण हो।^{९५५} समाजमा जब अपराध/वारदात हुन्छ त्यस्तो अपराध/वारदातलाई रोकी समाज र राज्यलाई अपराध रहित राज्य निर्माण गर्न राज्यको अवधारणा साकार पारी अमन चयन र शान्ति सु-व्यवस्था कायम राख्न अपराधीलाई दण्डसजाय र पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउने उद्देश्य राज्यको हुन्छ।^{९५६} जुन उद्देश्य पूर्ति गरी दोषि अपराधीलाई दण्ड सजाय दिनको लागि अपराधी वा अभियुक्तको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ। जसको लागि अनुसन्धान नै एकमात्र र भरपर्दो

^{९५३} पूर्ववत् पा.टि.नं. ९८।

^{९५४} ऐजन।

^{९५५} देवनारायण कार्की, "फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा राजनैतिक दलहरूको भूमिका" न्यायदुत, वर्ष ३३, पूर्णांक १३५, अंक ५, असोज/कार्तिक, २०५९, पृ. ५८-६४।

^{९५६} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३।

उपाए हो तर अनुसन्धान अधिकारी स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा त्यस्ता प्रभावित अनुसन्धान अधिकारीले अपराध अनुसन्धान गर्ने कार्यमा निष्कृतता देखाउँदछन् र तत्काल वारदात स्थलमा पुग्दैनन् । फलतः वारदात स्थलमा फेला पर्ने सबुद-प्रमाण लोप हुने वा नष्ट हुने मात्र नभई अनुसन्धान नै प्रभावहिन हुन पुग्दछ ।^{१५७}

५.१.२.ज. हस्तक्षेप पश्चातका कार्यका बाधकलाई पाखा लगाउने :-

फौजदारी अपराध कुनै व्यक्ति, परिवार, समाजमा मात्र सीमित नभई पुरै राष्ट्र र विश्वको लागि समेत हानिकारक भएको कारण यसलाई रोक्ने संयन्त्र अर्थात् फौजदारी न्याय प्रशासनको संयन्त्र पनि सोही अनुरूप खडा गरिएको छ^{१५८} अर्थात् फौजदारी न्याय प्रशासनमा अपराधको अनुसन्धान गर्ने दायीत्व, जिम्मेवारी र अधिकार अनुसन्धान अधिकारी अर्थात् प्रहरीलाई सुम्पेको छ भने सो अनुसन्धान कार्यमा निगरानी राख्ने, अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन निर्देशन दिने अधिकार सरकारी वकीललाई दिएको छ । आंशिक रूपमा सो अधिकार अदालतले समेत पाएको छ तर अनुसन्धान अधिकारी प्रभावित भएर अनुसन्धान कार्यमा संलग्न भएको अवस्थामा पनि समय परिस्थिति अनुसार कहिलेकाहिँ उसले मनोमानी, स्वएच्छाचारी र बदनियत तवरबाट अपराध अनुसन्धान गरी दोषीलाई बचाउने तथा निर्दोसलाई फसाउने कार्य गर्न सक्दैन पाउँदैन र त्यस्तो अनियमित कार्य रोक्न सरकारी वकील र यदाकदा अदालतले समेत हस्तक्षेप गर्दछ^{१५९} तसर्थ अधिकांश अवस्थामा प्रहरीले बदनियत पूर्वक गरेको कार्यमा असहयोग गर्ने सरकारी वकील वा अदालतका कर्मचारी र यदाकदा न्यायाधिशलाई समेत अनुसन्धान अधिकारीले पाखा लगाउने क्रममा भए नभएका कुरा उच्च तहमा लगाउने, उसलाई असहयोग गरी असफल बनाइदिने, उसलाई शारिरिक वा मानसिक रूपमा कष्ट प्रदान गर्ने जस्ता कार्य र आचरण गरी प्रभावित प्रहरीले आफ्नो बाधकको रूपमा लिएका तत्व वा पक्षलाई आफ्नो मार्गबाट हटाउने प्रयत्न गर्दछन् ।

५.१.२.झ. सरकारी वकीललाई असहयोग :-

सामान्यतया अपराध अनुसन्धान गर्ने दायीत्व र जिम्मेवारी प्रहरीको भएपनि प्रहरीले अपराध अनुसन्धान शुरु गर्नुपूर्व सरकारी वकीललाई अनुसन्धानको प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनुपर्ने^{१६०} र सो प्रतिवेदनका आधारमा सरकारी वकीलले कुनै निर्देशन दिएमा सोही बमोजिम अनुसन्धान गर्नुपर्ने दायीत्व प्रहरीको हुन्छ । त्यतिमात्र नभई प्रहरीले अपराध अनुसन्धान कार्य सम्पन्न

^{१५७} = ऐ. ऐ. पेज २४ ।

^{१५८} पूर्ववत् पा.टि.नं. १२९ ।

^{१५९} पूर्ववत् पा.टि.नं. ९८ ।

^{१६०} पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा ६(१) ।

गरिसकेपछि सो को प्रतिवेदन सरकारी वकीललाई बुझाउनुपर्ने^{९६१} र सरकारी वकीलले पनि सोही प्रतिवेदन समेतको आधारमा अभियोग पत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्दछ^{९६२} तर प्रहरीको तर्फबाट पेश भएको अनुसन्धान प्रतिवेदन प्रभावहिन, अपुरो तथा कानूनी रूपमा कमजोर (प्रमाणको अभाव) देखिएको अवस्थामा सरकारी वकीलले तत्सम्बन्धमा पुन अनुसन्धान गर्ने निर्देशन प्रहरीलाई दिन सक्ने अधिकार पनि सरकारी वकीललाई छ।^{९६३} सरकारी वकीलले पाएको यिनै अधिकार प्रयोग गरी सरकारी वकीलले कतिपय अवस्थामा प्रहरीले प्रभावित भएर गरेको अनुसन्धानमा ठाडै हस्तक्षेप गरी पुनः अनुसन्धान गर्ने आदेश समेत दिन्छ। जसले गर्दा प्रभावित भएका अनुसन्धान अधिकारीलाई काम गर्न अष्टेरो हुने मात्र नभई उसले समेत आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्ष/तत्वको तर्फबाट अपजस व्यहोर्नु पर्दछ। फलस्वरूप त्यस्ता प्रहरीले कतिपय अवस्थामा सरकारी वकीलले दिएको निर्देशन र लाए अह्राएको काम नगरी उसलाई असहयोग गरी आफूले चाहेको कार्य गर्न वाध्य पार्ने प्रयास गर्दछन्।^{९६४}

५.१.२.ब. निर्दोस व्यक्तिलाई फसाउने :-

सामान्यतया कुनै पनि वारदात वा अपराध नभई अनुसन्धान गर्ने कार्यको आवश्यकता नै पर्दैन अर्थात् अपराध भएपछि अनुसन्धान गर्नुपर्दछ तर त्यसरी गर्ने अनुसन्धानमा अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावित पार्ने तत्व/पक्ष भनेको अपराधमा संलग्न व्यक्ति वा पदाधिकारी वा निजका नजिकका नातेदार सम्बन्धी लगायतका पक्ष नै हुन्छन्। त्यसरी अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावित पार्ने प्रमुख उद्देश्य भनेको पनि त्यस्तो अपराधमा संलग्न अपराधीहरूलाई बचाउने अथवा पूर्णरूपमा आपराधिक दायीत्व बहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिने वा बढी दण्डसजाय भोग्नुपर्नेलाई कम दण्डसजाय दिलाउने जस्ता उद्देश्यहरू निहित हुन्छ। अभियुक्त वा निजका पक्ष जसले अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावित पार्दछ। त्यसको उद्देश्य पूर्ति गर्ने कार्य कतिपय अवस्थामा त्यति सहज र सजिलो हुदैन अर्थात् अपराध भएपछि सो अपराध गर्ने अपराधी पनि हुनुपर्दछ भन्ने सर्वमान्य सिद्धान्त सरकारी वकील, पीडित र जनसमुदायको दबाव लगायत अपराध अनुसन्धान गरिसकेपछि अभियुक्त सम्भावित अभियुक्त पहिचान गर्ने स्वयम् अनुसन्धान अधिकारीको नैतिक दायीत्व जस्ता कारणहरूले गर्दा पनि कतिपय अवस्थामा त्यसरी प्रभावित भएका प्रहरीले वास्तविक अपराधीलाई बचाउन निर्दोस व्यक्तिलाई समेत फसाउने प्रयास गरेको पाइन्छ।^{९६५}

५.१.२.ट. यातना दिई साविति गराउने :-

^{९६१} ऐजन, दफा १७(१)।

^{९६२} ऐजन, दफा १८।

^{९६३} ऐजन, दफा १७(३)।

^{९६४} पूर्ववत् पा.टि.नं. ९८।

^{९६५} ऐजन।

अपराध अनुसन्धानको अर्को महत्वपूर्ण पाटो भनेको वारदातसंग सम्बन्धित सबुद प्रमाणको संकलन र सुरक्षा गर्ने, अपराधका अभियुक्त र साक्षी सर्जमिनलाई अपराधमा साविति गराउने जस्ता अपराध अनुसन्धानका आधारभूत तत्वहरु/प्रक्रयाहरु समेत पुरा गर्नुपर्ने हुन्छ तर स्वयम् अभियुक्त वा अभियुक्तका नजिकका व्यक्तिहरुबाट प्रभावित अनुसन्धान अधिकारीले वास्तविक वास्तविक अपराधीलाई पक्राउ नगर्ने, केही गरी पक्राउ गरेपनि अपराधमा नफसाउने जस्ता प्रयास गर्दछन् ।^{९६६} जसको लागि सो अपराधमा कुनै न कुनै व्यक्ति संलग्न भएको वा सो अपराध गरेको साविति कुरा सामान्यतया अनुसन्धान प्रतिवेदनमा खुल्नुपर्ने भएकोले त्यसरी प्रभावित भएका अनुसन्धान अधिकारीले कतिपय अवस्थामा पूर्णरूपमा निर्दोस व्यक्तिलाई समेत यातना दिएर अपराधमा साविति गराउने गरेको पाइन्छ । यसका साथै सो अपराधमा प्रहरीलाई प्रभावित पार्न सक्ने व्यक्तिले प्रभावित प्रहरीको योजना र सल्लाह मुताविक पोलेका वा पोलाइएका व्यक्ति वा मतियारलाई कठोर तथा चरम यातना दिई^{९६७} केहीलाई अपराधकर्ता र केहीलाई मतियार समेतको रूपमा साविति दिन लगाउनको साथै सो वारदातका चस्मदित गवाह, सर्जमिनमा उपस्थित व्यक्तिहरु समेतलाई अवस्था हेरी यातनाका माध्यमबाट अनुसन्धान अधिकारी प्रहरीको स्वएच्छा अनुसार वयान दिन बाध्य पार्दछन् ।

५.१.२.३. मुद्दा दायर गरेपछि पन्छिने

फौजदारी न्याय प्रशासनमा गरिएको व्यवस्था अनुरूप प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीको काम, कर्तव्य, दायीत्व र जिम्मेवारी वारदात भएदेखि अनुसन्धान गरी अपराधीले दण्ड सजाय भुक्तान नगरेसम्म समाप्त हुँदैन तर अधिकांश अवस्थामा प्रहरीले अपराध अनुसन्धान गरी त्यसको प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पेश गरिसकेपछि आफ्नो दायीत्व समाप्त भएको महसुस गर्दछ ।^{९६८} त्यसमाथि पनि स्वयम् सरकारी वकीलले प्रहरीको सोही अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा अदालतमा अभियोगपत्र दायर गरेपछि त प्रहरीको सम्पूर्ण कर्तव्य र दायीत्व पुरा भएको ठान्ने हाम्रो प्रहरी प्रशासनको एक प्रकारले आदत नै भइसकेको छ । त्यसमाथि पनि अधिकांश अवस्थामा अभियुक्त वा उसका मानिसद्वारा प्रभावित भएको प्रहरीले त भन् अदालतमा सरकारी वकीलले अभियोगपत्र दायर गरेपछि पुनः सबुद प्रमाण संकलन गर्ने, अभियुक्त मतियार तथा साक्षी सर्जमिनका व्यक्तिहरुको खोजी, पक्राउ गर्ने जस्ता कार्य समेत गर्दै नभने अदालतले थुनामा नराखी अर्थात् सामान्य तारेखमा वा धरौट तारेखमा राखी मुद्दा चलाएका अभियुक्त उपर अपराध ठहर भएको अवस्थामा त्यसरी अदालतको निर्णय बमोजिम अपराधी ठहर भएका व्यक्तिलाई पक्रने जस्ता कार्यमा समेत निष्कृत्यता देखाउँदछन् । जसको प्रमुख कारणको रूपमा मुद्दा दायर गरेपछि आफ्नो दायीत्व समाप्त भएको ठान्ने प्रहरीको गलत मानसिकता नै हो ।

^{९६६} ऐजन ।

^{९६७} = पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. २४ ।

^{९६८} पूर्ववत् पा.टि.नं. ९८ ।

५.१.२.ड. जाहेरी दर्ता गर्न आनाकानी वा ढिलासुस्ती गर्ने

नेपाल कानून अनुसार समाजमा कुनै प्रकारको अपराधिक कार्य भएको थाहा जानकारी पाउने वित्तिकै त्यसको सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकिकात गर्ने दायीत्व र जिम्मेवारी प्रहरीले पाएको छ ।^{९६९} यही कानूनी व्यवस्था बमोजिम वारदातको घटना/खबर प्रहरी समक्ष पुऱ्याउनु प्रत्येक नागरिक वा अपराध देख्ने, जान्ने वा थाहापाउने प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य पनि हो^{९७०} तर अपराध अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कर्मचारी त्यस्तो प्रकारको वारदात गर्ने व्यक्ति वा निजसंग सम्बन्ध अन्य व्यक्ति र पक्षबाट प्रभावित भएको अवस्थामा त्यस्ता प्रहरी कर्मचारीहरूले वारदातका सम्बन्धमा प्राप्त हुन आएको उजुरी (जाहेरी) दर्ता गर्न आनाकानी गर्ने वा दर्ता गर्न ढिलासुस्ती गर्दछन् । जसले गर्दा त्यस्ता प्रहरीहरू तुरुन्त अनुसन्धानको लागि वारदात स्थलमा जानुपर्ने अवस्था आउँदैन, पर्दैन । यही समयमा अर्थात् प्रहरीले जाहेरी दर्ता गर्न ढिलासुस्ती गरेको अवस्थामा सो वारदात वा अपराधमा संलग्न व्यक्ति वा पदाधिकारीहरू अपराधका प्रमाण, सबुद मेटाउने वा प्रमाणमा नलाग्ने तुल्याउने, आफू भाग्ने उम्कने जस्ता कार्यहरू गर्नमा उद्धत रहन्छन् । फलस्वरूप प्रभावित प्रहरी (अनुसन्धान अधिकारी) र अभियुक्त दुवैको इच्छा अनुसार न त अनुसन्धान प्रभावकारी हुन सक्छ न त अपराधीले दण्डसजाय पाउने स्थिति देखापर्दछ । यो पनि प्रहरी माथि हुने हस्तक्षेप पश्चात् हुने क्रियाकलापको ज्वलन्त उदाहरण हो ।^{९७१}

५.१.३. यसबाट उत्पन्न असर र विकृतिहरू

५.१.३.क. अभियुक्त भाग्ने, उम्कने अवस्था विद्यमान

प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम कुनै पनि अपराधिक घटनाका सम्बन्धमा प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्ने कार्य प्रहरी कर्मचारी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीको हो^{९७२} तर अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) स्वयम् प्रभावित भएमा अनुसन्धानको क्रममा पहिचान गरिएको र पक्राउ परेका अभियुक्तलाई भगाइदिने वा पक्राउ परि नसकेको अवस्थामा तत्कालै गिरफ्तार वा पक्राउ नगर्ने मात्र नभई त्यस्ता अभियुक्त पक्राउ गर्न सक्ने सूचना स्वयं प्रहरीले नै अभियुक्त वा निजका आफन्तहरूलाई दिई अभियुक्तलाई भाग्ने उम्कने मौका प्रदान गर्दछन् । यतिमात्र नभई यसरी प्रभावित अनुसन्धान अधिकारीले अपराधका अभियुक्त वा शकित व्यक्तिको खोजी एवम् पक्राउ गर्ने कार्यमा निष्कृयता

^{९६९}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा ७ ।

^{९७०}. ऐजन, दफा ३(१) ।

^{९७१}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १४१ ।

^{९७२}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा ७ ।

देखाउँदछन् । जसले गर्दा अभियुक्त भाग्ने, उम्कने प्रवल संभावना रहन्छ र यही अवस्थामा त्यस्ता अभियुक्तलाई अपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिने दिलाउने प्रयास गरिन्छ ।^{९७३}

५.१.३.ख. वारदातस्थलमा समयमै नपुग्ने

कुनै पनि अपराधिक गतिविधि भएको सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त हुनासाथ अर्थात् जाहेरी दरखास्त पर्नासाथ अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) तुरुन्त घटनास्थलमा पुगि अनुसन्धान कार्यको थालनी गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ तर अधिकांश अवस्थामा वारदात भएको जानकारी प्राप्त भएको लामो समयसम्म पनि प्रहरी घटनास्थलमा नपुग्ने घटना वारम्बार चर्चामा आइरहेका पाइन्छन् । त्यसमाथि पनि अनुचित प्रभावमा परेका वा अन्य कतैबाट हस्तक्षेप भएका कारण वाध्यतामा परेका प्रहरी अनुसन्धान अधिकारीहरु त भन्नु घटनास्थलमा निकै ढिला पुग्दछन् अर्थात् वारदातस्थलमा भएका सबुद प्रमाण नष्ट हुनुका साथै अभियुक्तहरु समेत फरार भइसकेपछि मात्र घटनास्थलमा पुग्ने गर्दछन् । जसको परिणामस्वरूप अनुसन्धान प्रभावहिन हुने मात्र नभई अपराध अनुसन्धान केबल हात्तिको देखाउने दाँत सरह बन्न पुग्ने गरेको छ ।

५.१.३.ग. वारदातस्थलको प्रमाण नष्ट हुने वा नष्ट पार्ने स्थिति उत्पन्न

फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य सफल पार्ने कडिको रुपमा अपराध अनुसन्धानलाई लिन सकिन्छ तर अनुसन्धान अधिकारी नै अनुचित प्रभावमा परेको अवस्थामा त्यस्ता अनुसन्धान अधिकारी यथासिघ्र वारदात स्थलमा पुग्नुपर्ने^{९७४}मा नपुग्ने र वारदात स्थलमा पुगेपनि तुरुन्त सबुद प्रमाण संकलन गर्ने कार्यमा सक्रिय हुनुपर्ने^{९७५}मा नहुने, सबुद प्रमाण नष्ट हुनबाट जोगाउने तर्फ सक्रिय नहुने जस्ता क्रियाकलापहरुले गर्दा वारदात स्थलको प्रमाण नष्ट हुन्छ । त्यतिमात्र नभई अझ कतिपय अवस्थामा त स्वयम् अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी)हरुले पनि घटनास्थल वा वारदातस्थलमा फेला परेका सबुद प्रमाणहरुलाई मुद्दाको सुनुवाइको क्रममा प्रमाणमै नलाग्ने किसिमले नष्ट गर्ने कार्य गर्दछन् ।

५.१.३.घ. रित नपुऱ्याई सबुद प्रमाण तयार गर्ने

असफल अनुसन्धानको अर्को ज्वलन्त उदाहरणको रुपमा रित नपुऱ्याई तयार/संकलन गरिएका सबुद प्रमाण हुन् अर्थात् अधिकांश अवस्थामा प्रभावित भएका अनुसन्धान अधिकारीहरुले अदालतले अपराध अनुसन्धानको क्रममा तयार गरेका प्रमाण लाग्ने कागज तयार गर्दा कानूनतः राख्नै पर्ने

^{९७३}= "रामराजा रोकिए" पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष २०, अंक ३१, २०४७।१२।१, पृ. १ ।

^{९७४}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा ७(१) ।

^{९७५}. ऐजन, दफा ४(१) ।

साक्षीहरु नराख्ने, सर्जमिन तयार गर्दा पनि रोहवरमा राख्नुपर्ने^{९७६} व्यक्तिहरुलाई साक्षीको रूपमा नराख्ने वा त्यसरी तयार पारिएका प्रमाण कागजमा द्विअर्थि वा बहुअर्थी भाषा र शब्द प्रयोग गरिदिने मात्र नभई अपराधका सम्बन्धमा देखिएका वा फेलापरेका सबुद प्रमाणलाई नै उल्लेख नगरी प्रमाण कागज तयार गर्न सक्दछन् ।

५.१.३.ड. अभियुक्तको खोजी र पक्राउ गर्ने कार्यमा निष्कृयता

कुनै पनि आपराधिक घटना वा वारदात घटेपछि अनुसन्धान अधिकारी तुरुन्त घटनास्थलमा पुगि सबुद प्रमाण संकलन गर्ने^{९७७}, अभियुक्तको खोजी र पक्राउ गर्नुपर्ने^{९७८} कानूनी व्यवस्था छ, तर अनुसन्धान अधिकारी स्वयम् अनुचित प्रभावमा परेको वा अनुसन्धान अधिकारी माथि नाजायज हस्तक्षेप भएको अवस्थामा त्यस्ता अनुसन्धान अधिकारीहरु वास्तविक अभियुक्तहरुको खोजी कार्यमा संलग्न नभई अपराधमा संलग्न अभियुक्तहरुलाई भाग्ने उम्कने मौका प्रदान गर्दछन् । यतिमात्र नभई कतिपय अवस्थामा त स्वयम् अनुसन्धान अधिकारीले नै अभियुक्तलाई बचाउनेको लागि भगाउने र उम्काउने कार्य समेत गर्दछन् ।

५.१.३.च. अनुसन्धान प्रभावहिन

कुनै पनि आपराधिक घटनाको प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्ने अधिकार, दायीत्व र कर्तव्य अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) को हुने व्यवस्था नेपाल कानूनमा छ ।^{९७९} उपरोक्त व्यवस्था बमोजिम प्रहरी बाहेक अन्य व्यक्ति वा पदाधिकारीले अपराध अनुसन्धान गर्ने प्रचलन नेपालमा चलेको छैन तर अधिकांश अवस्थामा अनुचित प्रभावमा परेका अनुसन्धान अधिकारीहरुले अपराध अनुसन्धान गर्दा सबुद प्रमाण मुद्दाको रोहबाट हेर्दा प्रमाणमा नलाग्ने, साक्षी र सर्जमिन लगायतका प्रमाण कागज तयार गर्दा प्रमाणमा नलाग्ने किसिमले तयार गर्ने, अभियुक्तहरुको किटानीसाथ उल्लेख नगर्ने जस्ता क्रियाकलापका आधारमा प्रभावहिन अनुसन्धान गर्ने गर्दछन् ।

५.१.३.छ. अनुसन्धान प्रतिवेदन फितलो

सफलतापूर्वक गरिएको कार्यको परिणाम पनि सफल र प्रभावकारी नै हुन्छ । त्यसैले सफल र प्रभावकारी रूपमा गरिएको अनुसन्धानको परिणाम मात्र सफल र प्रभावकारी हुन्छ । तर त्यसरी अनुसन्धान अधिकारीले जानीजानी प्रभावहिन अनुसन्धान गर्ने अवस्थामा त्यस्ता अनुसन्धान अधिकारीको तर्फबाट मुद्दा चलाउने प्रारम्भिक दस्तावेज वा आधारको रूपमा सरकारी वकील

^{९७६} ऐजन्, दफा ८ ।

^{९७७} ऐजन्, दफा ७ ।

^{९७८} ऐजन्, दफा १४ ।

^{९७९} ऐजन्, दफा ७ ।

समक्ष पेश गर्ने अनुसन्धान प्रतिवेदन^{१८०} पनि प्रभावहिन र फितलो नै तयार गर्दछन् । त्यसरी तयार गर्ने प्रतिवेदनमा प्रभावहिन अनुसन्धानका आधारभूत तत्वहरु जस्तै दशी, सबुद, प्रमाणको अभाव, प्रभावहिन प्रमाण कागज, अभियुक्तको किटानी पहिचानको अभाव रहेको पाइन्छ । जसको आधारमा चलाइएको मुद्दा (अभियोगपत्र) सफलताको प्रतिशत लगभग शून्य रहन्छ ।

५.१.३.ज. मुद्दा (अभियोगपत्र) दायर गर्ने नभ्याउने गरी अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार गरी सरकारी वकील समक्ष पठाउने

फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रमुखतम अंगहरु मध्ये एकको रुपमा रहेको अनुसन्धान अधिकारीको काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी भनेको अनुसन्धान गर्नु^{१८१} मात्र नभई आफूले गरेको अनुसन्धानको आधारमा चलेको मुद्दाको सफलता पनि हो तर स्वयम् प्रभावित भएका अनुसन्धान अधिकारीले तयार गरेको अनुसन्धान आफैमा प्रभावहिन हुने मात्र नभई त्यस्तो प्रभावहिन अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा सरकारी वकीलले गहन र खँदिलो अभियोग पत्र तयार गर्न नसक्नु त आफ्नो ठाउँमा छँदैछ तर कतिपय अवस्थामा त सरकारी वकीलले अनुसन्धान प्रतिवेदनको अध्ययन गरी अभियोग पत्र तयार गरेर अदालतमा मुद्दा दायर^{१८२} गर्ने नभ्याउने अर्थात् अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुपर्ने हदम्याद नै गुज्रने गरी प्रभावित भएका अनुसन्धान अधिकारीहरुले प्रहरी प्रतिवेदन सरकारी वकीललाई पठाउने गर्दछन् । फलस्वरुप सरकारी वकीलले अभियोग पत्र दायर गर्न नभ्याउने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ ।

५.१.३.झ. प्रयाप्त सबुद प्रमाणको अभावमा मुद्दा दायर गर्न कठिन हुने

फौजदारी न्याय प्रशासनमा कल्पना गरिएको अपराध रहित समाजको परिकल्पनालाई साकार पार्न सरकारी वकीलको पनि ठूलो र महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धान प्रतिवेदको आधारमा सरकारी वकीलले अभियोगपत्र तयार गर्ने र सरकारी वकीलले तयार गरी दायर गरेको^{१८३} अभियोगपत्रका आधारमा अदालतले सुनुवाई गर्ने भएकोले प्रभावित प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले गरेको प्रभावहिन र आवश्यक सबुद प्रमाण संकलन नगरिएको अपराध अनुसन्धानलाई आधार मानेर सरकारी वकीलले प्रभावकारी अभियोगपत्र तयार गर्न कठिन हुन्छ जसले गर्दा अदालतमा मुद्दा दायर गरेपनि सो मुद्दा सफल हुने सम्भावना निकै कम रहन्छ ।

^{१८०} ऐजन, दफा १७ ।

^{१८१} ऐजन, दफा ७ ।

^{१८२} ऐजन, दफा १८ ।

^{१८३} ऐजन ।

५.१.३.अ. मुद्दा असफल हुने

कुनै पनि मुद्दा सफल हुनको लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न तत्वहरूमध्ये अभियोगपत्र एकमात्र त्यस्तो प्रमुख र महत्वपूर्ण तत्व हो जसको अभावमा अर्थात् अभियोग पत्र नै कमजोर भएको अवस्थामा अन्य कुनै पनि तत्वले मुद्दा सफल बनाउन सक्दैन तर अपराध अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी बोकेका अनुसन्धान अधिकारी स्वयम् प्रभावित भएर गरेको प्रभावहिन र केवल कानूनी रित र आफ्नो जिम्मेवारी पन्छाउने (भार टार्ने) उद्देश्यले गरिएको प्रभावहिन अनुसन्धानको आधारमा तयार गरिएको प्रारम्भिक प्रतिवेदन समेत प्रभावहिन हुन्छ। त्यस्तो प्रभावहिन अनुसन्धान प्रतिवेदनमा सबुद, दशी, प्रमाण, अभियुक्तको पहिचानको अभाव हुने मात्र नभई त्यस्तो प्रभावहिन अनुसन्धान प्रतिवेदन समेत सम्बन्धित सरकारी वकीलले हदम्याद भित्र अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने नभ्याउने तवरबाट पठाउने भएकोले कहिलेकाही त अभियोगपत्र तयार गरी दायर गर्ने नभ्याउने र कथंकदाचित हतार हतार अध्ययन गरी अभियोग पत्र तयार गरी मुद्दा दायर गरेमा सबुदप्रमाण लगायत गहन अध्ययनको अभावमा दर्ता भएको अभियोगपत्र (मुद्दा) असफलताको संभावना अधिक रहन्छ।

५.१.३.ट सरकारी वकीलले मागेको वा चाहेको सहयोग नगर्ने

सामान्यतया अनुसन्धान अधिकारीको काम अपराध अनुसन्धान गरी अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार गरी सरकारी वकीललाई बुझाउने^{९८४} मात्र नभई सरकारी वकीलले अभियोग पत्र तयार गर्दा, अदालतमा मुद्दाको प्रतिरक्षा अर्थात् वहस पैरवी गर्दा समेत सरकारी वकीललाई आवश्यक पर्ने अनुसन्धान र साक्षी सर्जिमिन लगायतका विभिन्न विषयहरूमा सहयोग गर्ने दायीत्व पनि प्रहरीको हो तर अधिकांश अवस्थामा प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष अनुसन्धान प्रतिवेदन बुझाएपछि सरकारी वकीललाई सहयोग गर्नुको बदलामा सरकारी वकीलसंग कुनै सम्पर्क समेत राख्दैनन।

समग्रमा भन्नुपर्दा फौजदारी न्याय प्रशासनमा अनुसन्धान अधिकारीको काम कर्तव्य र दायीत्व भनेकै अपराध अनुसन्धान गर्नु हो।^{९८५} अपराध अनुसन्धान गर्ने क्रममा घटनास्थल/वारदातस्थलको सुरक्षा गर्ने^{९८६}, अभियुक्तको पहिचान गर्ने^{९८७}, सबुद प्रमाण संकलन^{९८८} र तयार गर्ने, अभियुक्तलाई पक्राउ गर्ने^{९८९}, अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार गरी

^{९८४} ऐजन, दफा १७।

^{९८५} ऐजन, दफा ७।

^{९८६} ऐजन, दफा ४।

^{९८७} ऐजन।

^{९८८} ऐजन, दफा ७।

सरकारी वकील समक्ष पेश गर्ने^{९९०}, अदालतले साक्षी उपस्थित गराउने आदेश दिएको अवस्थामा साक्षी उपस्थित गराउने लगायत अदालतबाट दोषि सावित भएका अपराधीलाई कारागार सम्म पुर्याउने लगायत अदालत र सरकारी वकीललाई आवश्यक परेका समयमा सहयोग गर्ने जिम्मेवारी अनुसन्धान अधिकारी अर्थात् प्रहरीको हो तर अधिकांश अवस्थामा प्रहरीहरूले यी सबै जिम्मेवारी इमान्दारिता र कर्तव्य परायणताका आधारमा गरेको पाइँदैन ।

त्यसमाथि पनि स्वयम् वा अन्य क्षेत्रबाट अनुचित प्रभावमा परेका अनुसन्धान अधिकारीले अपराध अनुसन्धानका विषयमा आफूले पाएका जिम्मेवारी पुरा गर्ने सवालमा निकै पछि पर्ने गर्दछन् जसको प्रभाव घटित अपराधका अभियुक्तहरूले दण्डसजाय पाउने र पीडितले राहतको महसुस गर्न नपाउने मात्र नभई त्यसको अशर परिवार, समाज हुँदै पुरै राष्ट्र सम्म पुग्दछ । जसले कुनै न कुनै समयमा तिनै अनुसन्धान अधिकारीलाई समेत नसताउला भन्न सकिँदैन तसर्थ फौजदारी न्याय प्रशासनमा राज्यले अपनाएको फौजदारी न्यायको अवधारणा साकार पारी राज्यलाई अपराधमुक्त क्षेत्र निर्माणका खातिर अनुसन्धान अधिकारी अर्थात् प्रहरीको ठूलो र महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

५.२. महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकील

संविधानतः नेपाल अधिराज्यको महान्यायाधिवक्ताको अपराध सम्बन्धी मुद्दाको सञ्चालन र प्रतिनिधित्व गर्नुपर्ने संवैधानिक कर्तव्य छ । देशकै मूल कानून मानिने संविधानमा सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित भएको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजका मातहतका अधिकृतहरूबाट सरकारको प्रतिनिधित्व गरिनेछ, भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^{९९१} उक्त धाराले अदालत वा न्यायीक अधिकारीको समक्ष सरकारका तर्फबाट कुनै मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई दिएको छ ।^{९९२}

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन अनुसार संदिग्ध व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अन्तिम निर्णय जिल्ला सरकारी वकीलले गर्दछन्^{९९३} यद्यपि यस्तो मुद्दा सञ्चालन गर्ने एकमात्र सरकारी प्रतिनिधि महान्यायाधिवक्ता नै हुनेछन्^{९९४} तर कतिपय अवस्थामा महान्यायाधिवक्ता र मातहतका सरकारी वकीलतहमा हुने हस्तक्षेप, बदनियत र पक्षपातका कारण फौजदारी न्यायको उद्देश्य पुरा हुन नसकेको तथ्य सार्वजनिक हुँदै आएको छ, जसलाई बुँदागत रूपमा निम्नबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

^{९९९} ऐजन, दफा १४ ।

^{९९०} ऐजन, दफा १७ ।

^{९९१} पूर्ववत् पा.टि.नं. २, धारा ११०(२) ।

^{९९२} ऐजन, धारा ११२ ।

^{९९३} पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा १७(२) को प्रतिबन्धात्मक बाक्याँस ।

^{९९४} पूर्ववत् पा.टि.नं. ९०, पृ. ३५ ।

५.२.१. सरकारी वकील तहमा हस्तक्षेप, बदनियत र पक्षपात हुनसक्ने अवस्थाहरू

५.२.१.क. आर्थिक लाभ (भ्रष्टाचारबाट प्रभावित) भएमा

अनुसन्धान तहमा मात्र नभई अभियोजन पक्ष अर्थात् सरकारी वकील तहमा पनि भ्रष्टाचारले निकै जरो गाडेको छ।^{१९५} त्यसमाथि पनि फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रारम्भिक चरणमा अपराध अनुसन्धान गर्ने कानूनी अधिकार प्राप्त अधिकारी अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) ले इमान्दारीता, लगन र मेहेनत साथ तयार गरी पठाएको अनुसन्धान प्रतिवेदनका आधारमा मुद्दा चलाई फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य पुरा गर्नुपर्नेमा अधिकांश अवस्थामा त्यसो नभएको कुरा देख्न र सुन्न पाउनु कुनै नौलो कुरा होइन। जसको प्रमुख कारणको रूपमा रहेको छ आर्थिक प्रलोभन वा भ्रष्टाचार।

५.२.१.ख. भोजभतेर वा पिकनिक

फौजदारी न्याय प्रशासनको एक प्रमुख अङ्गको रूपमा रहेको सरकारी वकीललाई प्रभावित पार्ने अर्को माध्यमको रूपमा रहेको छ पिकनिक वा भोजभतेर।^{१९६} सरकारी वकील पनि अन्य मानिस भन्दा सामाजिक प्राणि भएको कारण उसले समाजलाई चटकै त्याग्न वा वहिष्कार गर्न सक्दैन तसर्थ समाजमा हुने विभिन्न सामाजिक क्रियाकलापहरू जस्तै भोजभतेर र पिकनिक जस्ता सामुहिक समारोहमा उसको संलग्नता पनि अनिवार्यतः ठहर्दछ तर अधिकांश आपराधिक गतिविधिमा संलग्न व्यक्ति वा पदाधिकारीहरूका अलावा अन्य व्यक्तिहरू समेतले यस्तो समारोहको आयोजना गरेर वा भईरहेको समारोहको फाइदा उठाएर सरकारी वकीललाई समेत अनुचित प्रभावमा पारेर अभियोग पत्र तयार र मुद्दा दायर गर्दा फौजदारी न्यायको उद्देश्य विपरित आफू अर्थात् अभियुक्तलाई फाइदा पुग्ने तथा पीडित लाई आघात पुऱ्याउने कार्य गर्न समेत वाध्य पार्ने उद्देश्यले अधिकांश सरकारी वकील समेतलाई यस प्रकारका भोजभतेर वा पिकनिकमा समावेश गराउने गर्दछन्।

५.२.१.ग. जुवातास लगायतका खेल

सरकारी वकील पनि मानव हो र उसलाई पनि फुर्सदको समयमा मनोरञ्जन गर्न इच्छा जागनु कुनै नौलो र आश्चर्यको विषय होइन। यसरी फुर्सदको समय व्यतित गर्न वा मनोरञ्जन गर्नको लागि कतिपय सरकारी वकीलले समेत जुवातासलाई माध्यम बनाउने गरेको पाइन्छ।^{१९७} सरकारी वकीलको यही आदत वा कमजोरीको फाइदा उठाई अधिकांश अभियुक्त वा आपराधिक

^{१९५}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३।

^{१९६}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ८०।

^{१९७}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६७।

कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरु स्वयम् नियोजित रुपमा सरकारी वकीलहरूसँग सम्पर्क बढाई उनीहरुलाई जुवातास लगायतका खेलमा संलग्न गराउने गर्दछन्।^{९९८} यसरी जुवातास खेल्दा उनीहरु आफैले जानिजानि सरकारी वकीलहरूसँग धेरै रकम हारेको नाटक गरी उनीहरुलाई वारम्बार जुवातास खेल्ने कार्यमा उक्साउने मात्र नभई आफूहरूसँगको सम्बन्ध मजबुत बनाउने कार्यमा उद्धत रहन्छन्। जसको प्रमुख उद्देश्य भनेको आफू कुनै आपराधिक गतिविधिमा पक्राउ परि मुद्दा चलाउँदाको अवस्थामा सरकारी वकीलले आफूलाई सहयोग पुऱ्याओस् भन्ने रहेको हुन्छ। जुन उद्देश्यलाई उनीहरुले जुवातास खेलाएर नै पूर्ति गर्ने गरेको कुरा पनि हाम्रो समाजमा हुँदै आएको कुरालाई नकार्न सकिँदैन।^{९९९}

५.२.१.घ. सुरा (मदिरा) को प्रयोग :

सरकारी वकीलमात्र नभई अधिकांश सरकारी कर्मचारीहरु नोकरीको सिलसिलामा घर बाहिर बस्न बाध्य हुन्छन्। यसका साथै सरकारी वकील लगायतका उच्च पदस्त अधिकारीहरु सरकारी तथा नीजि तवरबाट आयोजित विभिन्न पार्टी तथा भोजभत्तेरमा समेत सहभागि हुनुपर्ने अवस्था आउँदछ। यसका साथै कतिपय सरकारी तवरबाट आयोजना गरेका कार्यक्रमहरुमा समेत वर्तमान युगमा अनिवार्य मानिएको जाँड रक्सी ट्युस्की, रम लगायतका पेय पदार्थ सरकारी वकीलले पनि अनिवार्य भैँ सेवन गर्नुपर्ने वातावरणका कारण समेत अधिकांश सरकारी वकील समेत जाँडरक्सीको नसामा चुलुम्म डुबेका हुन्छन् भने कतिपय सरकारी वकील त भन्नु शुरुमै यस्ता नसालु पेय पदार्थको सौखिन भएका कारण उनीहरु जाँडरक्सी जस्ता पेय पदार्थ भनेपछि हुरुक्कै हुन्छन्। सरकारी वकीलको यस्तो कमजोरीको फाईदा उठाउने उद्देश्यले अधिकांश अभियुक्त वा पेसेवर अपराधीहरुले सरकारी वकीललाई यस्तो जाँडपार्टिमा निमन्त्रणा गरी वा सरकारी वकील मदीरा सेवन गर्न जाने स्थानमा आफू पनि गई मदिराको नशाको सुरमा उनीहरूसँग मित्रता गाँसी सरकारी वकीललाई प्रभावित पार्ने प्रयासमा दत्तचित्त रहन्छन्।^{१०००}

५.२.१.ड. सुन्दरी (भोगविलास) को सुविधा :

मानिसको सवैभन्दा कमजोरी भनेको सुन्दरी वा भोगविलास भनिन्छ अर्थात् स्त्रीको कामुकताको अगाडी जस्तो सुकै मै हुँ भन्ने पुरुष पनि पग्लिन बेर लाग्दैन। यतिमात्र नभई अधिकांश सरकारी वकीलहरु नोकरीको सिलसिलामा प्राय लामो समय घर बाहिर अर्थात् कार्यालयको काममा रातदिन खटिनुपर्ने अवस्था विद्यमान छ। जसले गर्दा उनीहरु विवाहित नै भएपनि लामो समयसम्म घर परिवार त्यसमाथि पनि मुख्य गरेर पत्नीको सम्पर्कमा आउन नपाउने लगायत स्त्री

^{९९८}. यज्ञमूर्ति बज्जाडे, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, अन्तर्वार्ता, (रामशाहपथ, काठमाण्डौँ स्थित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय), मिति : २०६३।७।२६।

^{९९९}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४।

^{१०००}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३।

समागमबाट बञ्चित भएको पाइन्छ । जसले गर्दा पनि सरकारी वकीलको अलावा अन्य व्यक्ति र पदाधिकारीहरू परस्त्री गमनमा उत्सुकता राख्दछन् । सरकारी वकील समेतको यही कमजोरीको अनुचित फाईदा उठाउँदै कतिपय अभियुक्त वा पेसेवर अपराधीहरू त्यस्ता कामुक सरकारी वकीललाई सम्भोगका लागि नयाँ नयाँ केटीहरू उपलब्ध गराइदिने र यस प्रकार परस्त्री गमन (बेश्यागमन वा रण्डीबाजी) का माध्यमबाट सरकारी वकीललाई आफ्नो कठपुतली बनाउने गरेको पाइन्छ ।^{१००१}

५.२.१.च. नियमित भेटघाट वा सम्पर्क :

मानिस स्वभावैले सामाजिक प्राणि भएकोले उसले समाजका हरेक व्यक्तिहरूसँग सम्बन्ध राख्नु कुनै नौलो कुरा होइन । त्यसमाथि पनि नोकरीको सिलसिलामा घर बाहिर वस्नुपर्ने सरकारी वकील लगायतका कर्मचारीहरूले आफ्नो सुरक्षा लगायत समय व्यतित गर्ने कार्यको लागि पनि स्थानिय जनसमुदायसँग सम्बन्ध र सरोकार राख्नु जरुरी पनि मानिन्छ । यही क्रममा समाजका कतिपय आपराधिक गतिविधिमा संलग्न व्यक्तिहरू प्रहरी कर्मचारीका अलावा सरकारी वकीलहरूसँग समेत नियमित सम्पर्कमा आउने गरेको पाइन्छ । जसको उद्देश्य उनीहरू समस्यामा परेको समयमा वा आपराधिक गतिविधिमा संलग्न हुँदा पक्राउ परेको र मुद्दा चलाउनु पर्ने अवस्थामा आफूलाई सरकारी कर्मचारी समेतले सहयोग पुऱ्याउनु भन्ने रहेको हुन्छ तसर्थ समाजका अधिकांश अभियुक्त वा पटके र पेसेवर अपराधी समेत सरकारी वकील समेतसँग नियमित रूपमा भेटघाट गरी उनीहरूसँगको सम्बन्धलाई आत्मियतामा परिणत गरी आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्न पछि पर्दैनन् ।^{१००२}

५.२.१.छ. नातावाद क्रिपावाद अर्थात् नया नाता सम्बन्ध जोड्नु

मानिस सामाजिक प्राणि भएकाले उसको नाता सम्बन्ध समाजका विभिन्न स्वार्थ र उद्देश्य बोकेका व्यक्ति र पदाधिकारीहरूसँग कायम रहेको हुन्छ । यो अवस्थाबाट सरकारी वकील स्वयम् पनि बञ्चित रहन सक्दैन । त्यसमाथि पनि आपराधिक गतिविधिमा संलग्न वा पटके अपराधीहरू आफू आपराधिक दायीत्वबाट बच्नकै लागि भएपनि आपराधिक कार्य वा गतिविधि नियन्त्रण गर्ने जिम्मेवारी बोकेका वा त्यस्ता आपराधिक गतिविधिमा संलग्न व्यक्तिलाई रोक्ने, पक्राउ गर्ने, निरुत्साहित गर्ने व्यक्ति वा पदाधिकारीहरूसँग नातासम्बन्ध कायम राख्ने प्रयास गर्दछन् । त्यसमाथि पनि सरकारी वकीलले त प्रहरीद्वारा पक्राउ परेको र अपराध अनुसन्धानबाट दोषि देखिएको अभियुक्तले समेत आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति पाउने अत्याधिक सम्भावना रहने हुँदा यही नाता सम्बन्धलाई आधार बनाएर आफूबाट भएगरेका र हुने नाजायज र गैरकानूनी

^{१००१} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६९ ।

^{१००२} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४ ।

आपराधिक कार्यमा सरकारी वकीलको तर्फबाट हुने बाधा अड्चनलाई कम गर्ने प्रयासमा रहन्छन् ।^{१००३}

५.२.१.ज. सरकारी वकील र अनुसन्धान अधिकृतको मिलेमतोमा

सरकारी वकील सामाजिक प्राणी हुनुका साथै सरकारी कर्मचारी पनि हो तसर्थ उसको सम्बन्ध अन्य नागरिकहरूसंगको भन्दा सरकारी कर्मचारीहरूसंग अलि बढि नै हुने कुरालाई नकार्न सकिँदैन । त्यसमाथि पनि अपराध अनुसन्धान र अभियोजन जस्तो एक अर्काको परिपुरक विषयवस्तुमा संलग्न हुनुपर्ने अर्थात् अपराध अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी र दायीत्व बोकेको प्रहरी र अभियोजन गर्ने जिम्मेवारी र दायीत्व बोकेको सरकारी वकील बीचको सम्पर्क हुनु कानून सम्मत र व्यवहारिक पनि हो तर अधिकांश अवस्थामा सरकारी वकील र प्रहरीको मिलन वा सम्बन्धको दुरुपयोग भएको पनि पाइन्छ । कुनै पनि अपराधका सम्बन्धमा प्रहरी कर्मचारी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले कुनै अभियुक्तलाई बचाउन चाहेमा अपराधलाई सामसुम पार्न चाहेमा निजको सक्रियतामा सरकारी वकीलले समेत प्रहरी कर्मचारीलाई सहयोग गर्नमा हिचकिचाहट गर्ने गरेको पाइँदैन तसर्थ अनुसन्धान अधिकारीको सिफारिस वा मिलेमतोमा समेत सरकारी वकील प्रभावित हुने गर्दछन् ।^{१००४}

५.२.१.झ. भनसुन वा सोर्सफोर्स

फौजदारी अपराध गम्भिर प्रकृतिको भएकै कारण समाजमा यस्ता आपराधिक क्रियाकलापहरु नहुन् र भएका अपराधहरुका सम्बन्धमा पनि प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाई भई दोषिलाई दण्ड र पीडितलाई राहत उपलब्ध गराई समाजमा शान्ति, सुरक्षा र अमनचयन कायम राख्ने राज्यको अवधारणा रहेको पाइन्छ । जसको लागि राज्यले अपराध अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी प्रहरीलाई^{१००५}, अभियोजन गर्ने जिम्मेवारी सरकारी वकीललाई^{१००६} र सुनुवाई गर्ने जिम्मेवारी अदालत (न्यायपालिका)लाई सुम्पेको छ । यसो गर्नुको प्रमुख उद्देश्य भनेको राज्यको तर्फबाट फौजदारी न्याय प्रशासनमा स्वऐच्छाचारिता र मनोमानी हुन नपाओस् भन्ने नै रहेको छ तर अधिकांश अवस्थामा फौजदारी अपराधमा संलग्न पक्ष वा व्यक्तिले आफू आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट विमुख हुने उद्देश्यले प्रयासरत रहने क्रममा सरकारी वकीललाई पनि प्रभावित पार्ने कार्य गर्ने गर्दछन् जसको लागि उनीहरुले केही सिप नलागे अभियोजन कार्यमा संलग्न सरकारी

^{१००३} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३ ।

^{१००४} पूर्ववत् पा.टि.नं. ९८ ।

^{१००५} पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा ७ ।

^{१००६} ऐजन, दफा १८ ।

वकीललाई अभियुक्त स्वयम् वा अभियुक्तको आफन्तहरुको मद्दतले सरकारी वकीलका नजिकका नातेदार मार्फत् भनसुन वा सोर्सफोर्सको माध्यमबाट प्रभावित पार्दछन्।^{१००७}

५.२.१.३. उच्च अधिकारीको आदेश

अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा मात्र नभई अन्य जुनसुकै क्षेत्रमा पनि सबै काम कुराहरु ऐन, कानून, नीति, नियम अनुसार नै हुन्छन् र सोही बमोजिम नै गर्न सकिन्छ भन्ने छैन। यसरी सबै काम कुराहरु नीति निर्माताको मनसाय बमोजिम हुन नसक्नु विभिन्न कारक तत्वहरुको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। त्यसमाथि पनि अधिकांश अवस्थामा नीति नियम र ऐन कानूनले सम्पूर्ण कार्यविधिगत प्रक्रियाहरु समेतलाई समेट्न सकेको हुँदैन। त्यस्तो अवस्थामा कतिपय कर्ताले स्व-निर्णयका आधारमा त कतिले आफूभन्दा माथिल्ला निकाए वा उच्च तहका अधिकारीको निर्देशन बमोजिम कार्य गर्ने गर्दछन्।^{१००८} त्यसमाथि पनि कतिपय अवस्थामा त नियम र कानून सम्मत काम कुरा गर्नबाट उच्च अधिकारीहरुले नै रोक्ने गरेको पाइन्छ।^{१००९} कतिपय अवस्थामा कानून बमोजिम आफ्नो पदीय दायित्व वहन गर्नको लागि पनि आफूभन्दा उच्च तहका अधिकारी वा निकाएको अनुमति लिनुपर्ने वाध्यात्मक अवस्था छ। यही अवस्था र परम्पराका अलावा अधिकांश अवस्थामा आफूले गरेको कार्यबाट उत्पन्न हुनसक्ने खतराको जिम्मेवारी मोल्न नचाहने भएकोले उच्च अधिकारीहरुले लागू अर्थात् कार्य गर्ने क्रममा उच्च अधिकारीको दवाव र निर्देशन मुताबिक कार्य गर्ने गरेको पाइन्छ। यद्यपि मातहतका सरकारी वकीलहरुलाई उच्चपदस्त सरकारी वकील अर्थात् महान्यायाधिवक्ता ले प्रभावित पार्न चाहेपनि मातहतका सरकारी वकीलहरु प्रभावित नभएका उदाहरणहरु पनि छन्।

सन् १९९२ ताका सरकारले सबै व्यापारी एवं उद्योगपतिहरुलाई विदेशमा रहेका आफ्ना खाताहरुबारे स्पष्ट गर्नुपर्ने नियम ल्याएको थियो। व्यापारी मोहनगोपाल खेतान विरुद्ध नियम अनुसार सरकारलाई जानकारी नदिइकन विदेशी बैकमा पैसा राखेको अभियोग लागेको थियो।

यो प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछिको कांग्रेसको बहुमत सरकारको पालाको कुरा हो, जतिबेला यसले ठूलै प्रकरणको रूप लिएको थियो। अदालतले खेतान र संलग्न व्यक्तिलाई धरौटीमा छाडेको थियो।

त्यसपछि निर्मित अल्पमतको एमाले सरकारले खेतान विरुद्धको मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गर्‍यो। एमालेले मध्यावधि निर्वाचनमा जाने निर्णय गरी प्रतिनिधिसभा विघटनका निमित्त सिफारिस गरिसकेको बेलामा यो मुद्दा फिर्ता लिने भएको थियो। संसद

^{१००७}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३।

^{१००८}. बन्नी बहादुर कार्की, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, **अन्तर्वाता**, (रामशाहपथ, काठमाण्डौं स्थित सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएसनको कार्यालय), मिति : २०६२।७।२३।

^{१००९}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. १३८-१३९।

विघटनसम्बन्धी मुद्दा सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन रहेको र एमाले मध्यावधी चुनावमा जाने तयारीका साथ पार्टीमा अर्थ संकलन कमिटी गठन भएपछि मुद्दा फिर्ता लिने लहर नै देखिएको थियो ।

अरु मुद्दा फिर्ताबारे कसैको चासो गएन । मुलुकका ठूला व्यापारीप्रति चासो जानु स्वाभाविकै थियो । चर्चित व्यापारी तथा उद्योगपति खेतानका विरुद्ध राजस्व अनुसन्धान महाशाखाले हडकडस्थित इन्डोस्वेज बैंकमा खाता खोलेर २५ लाख अमेरिकी डलर (बाह्र करोड रुपैया) बराबरको रकम अपचलन गरेको अभियोग लगाएको थियो ।

महाशाखाले विदेशी विनिमयसम्बन्धी दफा मिचेको तथ्यसहित मुद्दा चलाउन सरकारी वकीलको कार्यालय काठमाण्डौमा पुग्यो । सरकारी वकील थिए कवि दिनेशहरि अधिकारी । सरकारवादी मुद्दा भएको हुँदा खेतानविरुद्ध मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकार सरकारी वकीलमा केन्द्रीत थियो । अधिकारीले खेतान र उनका छोरा राजेन्द्रकुमार खेतान, बैंक प्रवन्धक राजबहादुर श्रेष्ठ र विनिमय विभागका प्रवन्धक सुवितमान श्रेष्ठ विरुद्ध अभियोगपत्र तयार पारेका थिए ।

त्यतिबेला सरकारी वकील अधिकारी र महान्यायाधिवक्ता कार्यालयका हाकिमसँग विवाद परेको थियो । हाकिम र अधिकारीका बीच टेलिफोनमा राम्रै संघर्ष चल्यो । अधिकारीले आफ्ना हाकिमको दबाव स्वीकार गरेनन् र उनले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेको एक घण्टाभित्रै उनलाई सरुवा गरियो पाटन जिल्ला अदालतमा ।

अधिकारीले भोकमै तुरुन्तै रमाना लिएर हिँडे । भोलिपल्ट काठमाण्डौं जिल्ला अदालतमा वहस गर्न सरकारी वकील नै नभएपछि हस्याङ फस्याङ गर्दै सरकारी वकील नरेन्द्र पाठक पुगेका थिए ।

उतिबेला राजस्व महाशाखाका निर्देशक लोकमानसिंह कार्कीले राम्रै हठी स्वाभाव देखाएका थिए । उनले खेतानलाई कारवाही गराएर छाड्ने अठोट व्यक्त गरेका थिए “यो अभियोग प्रमाणित हुने कुरामा हामी पूर्ण विस्वस्त छौं ।”

त्यतिबेला प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको पनि दबाव नपरेको होइन । “खेतान बिरामी छन् चाँडै केस किनारा लगाइदिनुपर्छ” भनी टेलिफोनमा सरकारी वकील अधिकारी र निर्देशक कार्कीलाई लगातार फोन आइरहन्थ्यो । एमाले सरकारले मुद्दा नै फिर्ता लिएपछि यो प्रकरणले निष्कर्षमा पुग्न पाएन ।^{१०१०}

५.२.१.ट. उपहार वा कोशेली प्रदान तथा सहयोग

नेपालमा मात्र नभई विश्वमै वर्तमान समयमा कुनै व्यक्ति, पदाधिकारीहरुलाई भेट्दा वा सम्पर्कमा आउँदा कुनै न कुनै प्रकारको उपहार वा कोशेली दिने प्रचलन बढ्दै गएको छ । जस अनुरूप

^{१०१०}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. १३८-१३९ ।

सरकारी वकील जस्तो अपराध रोकथामका सन्दर्भमा राज्यले अपनाएको नीति बमोजिम महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने पदाधिकारीलाई भेट्न जाँदा सामान्यतया त्यस प्रकारका उपहार वा कोशेली लिएर जानुलाई अन्यथा भन्न र मान्न पनि सकिँदैन।^{१०११} त्यसमाथि पनि अधिकांश रूपमा आपराधीक कार्यमा संलग्न व्यक्ति वा पदाधिकारी अर्थात् पटके अपराधीहरू त भन् सरकारी वकीललाई प्रभावित पार्ने मौका वा अवसरको खोजीमा हुन्छन् र मौका पाउनासाथै प्रभावित पार्ने हर प्रकारका कोशिश गर्दछन्। यसैको सिलसिलामा सरकारी वकीललाई उपहार वा कोशेली दिएर आफू र आफ्ना परिवार, साथीसंगती र सहकर्मीको नजीक राख्ने र आफ्नोपनको महसुस गराई अ-कानूनी काम कारवाही गर्ने गराउने अवस्था सिर्जना गराउने गरेको पाइन्छ।

५.२.१.३. राजनैतिक प्रभाव (हस्तक्षेप)

संविधानतः नेपाल अधिराज्यको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार अर्थात् महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ती सरकारका प्रमुख अर्थात् प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा श्री ५ बाट हुने व्यवस्था छ।^{१०१२} वर्तमान नेपालको संवैधानिक र राजनैतिक प्रावधान अनुरूप संसदई दलमा बहुमत प्राप्त संसदई दलका नेता वा कुनै राजनैतिक दलले स्पष्ट बहुमत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा प्रतिनिधि सभामा बहुमत सदस्यहरूको विश्वास प्राप्त गर्न सक्ने सदस्य वा कुनै सदस्यले प्रतिनिधि सभाका सदस्यहरूको बहुमत प्राप्त गर्न नसक्ने अवस्था भएमा श्री ५ बाट प्रतिनिधि सभामा सबै भन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्रीको रूपमा नियुक्त गर्ने व्यवस्था छ।^{१०१३}

यसरी वर्तमान अवस्थामा प्रधानमन्त्री राजनैतिक दलकै व्यक्ति वा राजनैतिक नेता नै हुने र प्रधानमन्त्रीले नै महान्यायाधिवक्ताको नियुक्तिको सिफारिस गर्ने^{१०१४} र प्रधानमन्त्रीले नचाहेमा निजले नै त्यस्ता महान्यायाधिवक्ताको बर्खास्तीको लागि सिफारिस गरी बर्खास्त गराउन सक्ने^{१०१५} भएकोले पदको मोहमा फसेका अधिकांश महान्यायाधिवक्ताहरू प्रधानमन्त्री वा निजका दलका अन्य नेताहरूबाट प्रभावित भई कार्य गर्ने गर्दछन्। त्यतिमात्र नभई अधिकांश अवस्थामा संसदमा प्रतिपक्ष लगायतका दलहरूको सहयोग र सद्भाव प्रधानमन्त्री र सरकार गठन गरेको दललाई आवश्यक पर्ने भएकोले अधिकांश अवस्थामा अन्य राजनैतिक दलहरूले समेत प्रधानमन्त्री

^{१०११} पूर्ववत् पा.टि.नं. १७२।

^{१०१२} पूर्ववत् पा.टि.नं. २, धारा १०९(१)।

^{१०१३} ऐजन्, धारा ३६ र ४२।

^{१०१४} ऐजन्, धारा १०९(१)।

^{१०१५} ऐजन्, धारा १०९(३)ग।

वा सरकार गठन गर्ने राजनैतिक दलको सहयोगमा वा स्वयम् आफ्नै राजनैतिक दल वा आफू स्वयम्को दवावमा महान्यायाधिवक्ता र निजका मातहतका सरकारी वकीललाई प्रभावित पारी अकानूनी कार्य र निर्णय गर्न वाध्य पार्ने प्रयास गर्दछन्।^{१०१६} जसको लागि स्वयम् प्रधानमन्त्री अनुचित प्रभाव पार्ने कार्यमा संलग्न भएका तथ्य पनि उजागर भएकाछन्।^{१०१७}

५.२.१.ड. साभेदारीमा व्यापार वा सहकार्य

सामान्यतया नेपालमा मात्र नभई संसारका अधिकांश मुलुकमा एउटा कर्मचारीको तलव सुविधाले निजको घर परिवारको खर्च धान्न मुस्किल पर्दछ। फलस्वरूप कतिपय सरकारी वकीलले पनि फूर्सदको समय सदुपयोग गर्न र थप आर्थिक उपार्जनको उपाए खोज्नका लागि समेत परिवारका अन्य सदस्यहरुको नामबाट व्यापार व्यवसाय लगायतका कार्य गर्ने गरेका पाइन्छन्। जुन व्यापार व्यवसायको तर्फबाट हुने आम्दानीले निजको तलवले पुरा गर्न नसक्ने अन्य आवश्यकता पुरा गर्ने गर्दछन् तर अधिकांश अवस्थामा व्यापार व्यवसाय पनि नाफामा नजाने वास्तविकताको फाइदा उठाई अधिकांश अपराधी, अभियुक्त वा आपराधिक कार्यमा संलग्न हुने पक्षले फौजदारी न्याय प्रशासनका विभिन्न तहमा पदवी भूमिका र जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने अधिकारीहरुलाई प्रभावित पार्ने उपाएको खोजी गर्ने क्रममा त्यस्ता पदाधिकारी वा सरकारी वकीलका परिवारका सदस्य वा नातेदारले गरेको व्यापार व्यवसायमा सहकार्य गरेर वा सहकार्य गर्ने अवसर प्राप्त नभएको अवस्थामा अन्य माध्यमबाट भएपनि त्यस्तो व्यापार व्यवसायमा अनपेक्षित लाभ दिलाई सरकारी वकीललाई समेत प्रभावित पार्ने गर्दछन् जसको माध्यमबाट त्यस्ता अपराधी, अभियुक्त वा आपराधिक कार्यमा संलग्न हुने पक्षले सरकारी वकीलबाट अकानूनी कार्य गराई आफूलाई फाइदा हुने तर राज्यको अवधारणा विपरित कार्य गर्न गराउन वाध्य पर्दछन्।

५.२.१.ढ. पारिवारिक दवाव

मानिस बुद्धि, विवेक स्वाभिमान, इज्जत प्रतिष्ठा भएको प्राणी भएको कारण उसले आफ्नो स्वाभिमान, इज्जत प्रतिष्ठा जोगाउनको लागि घर परिवारको पनि महत्वपूर्ण र प्रत्यक्ष भूमिका रहन्छ अर्थात् मानिस संसारका अधिकांश पक्षहरुबाट टाढा भएपनि परिवारबाट टाढा हुन सक्दैन। सामान्यतया मानिस घर परिवारका सम्पूर्ण सदस्य प्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी रहन्छ तर कुनै विशेष कारणवश उ दाजुभाई र दिदिबहिनीबाट टाढा भएमा बाबुआमाको नजिक हुन्छ भने बाबुआमा र दिदिबहिनी दाजुभाई सवैबाट टाढा रहेपनि पत्नीबाट टाढा रहन सक्दैन। यही

^{१०१६} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६९।

^{१०१७} यसबारे हरिवहादुर थापाले यस्तो लेखेकाछन्। “त्यतिबेला प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको पनि दवाव नपरेको होइन। “खेतान विरामी छन् चाँडै केस किनारा लगाइदिनुपर्छ” भनी टेलिफोनमा सरकारी वकील अधिकारी र निर्देशक कार्कीलाई लगातार फोन आइरहन्थ्यो। एमाले सरकारले मुद्दा नै फिर्ता लिएपछि यो प्रकरणले निष्कर्षमा पुग्न पाएन।”

पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. १३९।

मानविय स्वभावबाट सरकारी वकील पनि वञ्चित हुन सक्दैन । जसले गर्दा उ परिवारका सदस्यहरुको आग्रह, अनुरोध र सिफारिसलाई पनि लत्याएर पूर्णत कर्तव्यनिष्ठ भएर पदवी दायीत्व निर्वाह गर्न सक्दैन ।^{१०१८} यही कमजोरीको फाईदा उठाउने उद्देश्यले अधिकांश अवस्थामा अपराधी, अभियुक्त वा आपराधिक कार्यमा संलग्न हुने पक्षले सरकारी वकीलको परिवारसंग कुनै न कुनै माध्यमबाट नजिकको सुमधुर सम्बन्ध कायम राखेका हुन्छन् । त्यही सम्बन्धका कारणले त्यस्ता अपराधी, अभियुक्त वा आपराधिक कार्यमा संलग्न हुने पक्षले आफू अपराधमा फसेको समयमा वा आपराधिक दायीत्व वहन गर्नुपर्ने अवस्थामा सो दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउनको लागि आफूद्वारा प्रभावित सरकारी वकीलका परिवारको सहारा लिने गर्दछन् ।^{१०१९} जसले गर्दा कसैको डर, धाक, धम्की र अनुचित प्रभावमा नपरी कर्तव्य परायणताका साथ पदवी जिम्मेवारी वहन गर्ने सपथ खाएका सरकारी वकील समेत प्रभावित भई अकानूनी अर्थात् गैरकानूनी तवरबाट कार्य र निर्णय गर्ने गर्दछन् ।

५.२.२. प्रभावित भएपछिका क्रियाकलापहरु

५.२.२.क. प्रभावहिन अनुसन्धान गराउने

सामान्यतया कुनैपनि आपराधिक कार्यमाथि हुने अनुसन्धान गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीको हो^{१०२०} तर प्रहरीको तर्फबाट हुने अपराध अनुसन्धान कुन किसिम र ढंगले गराउने भन्ने अधिकार सरकारी वकीलको हुन्छ अर्थात् प्रत्यक्षत अपराध अनुसन्धानको सम्पूर्ण अधिकार र जिम्मेवारी प्रहरी कर्मचारीहरुको भएपनि वारदात भएपछि अर्थात् आपराधिक कार्य भएपछि प्रहरीले सो अपराधको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्नुपूर्व सरकारी वकीललाई अपराधको प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ।^{१०२१}

सोही कानूनी व्यवस्था बमोजिम प्रहरीले सरकारी वकीललाई अपराध अनुसन्धानको प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाएपछि अपराध अनुसन्धान कसरी र कुन रूपमा गर्ने भन्ने सम्बन्धमा सरकारी

^{१०१८} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४ ।

^{१०१९} पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. ८४ ।

^{१०२०} पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा ७ ।

^{१०२१} ऐजन, दफा ६ ।

वकीलले दिएको निर्देशन र सल्लाह बमोजिम नै प्रहरीले अनुसन्धान गर्नुपर्ने व्यवस्था छ^{१०२२} तसर्थ सरकारी वकील स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा त्यसरी प्रभावित सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई नै प्रभावित बनाउने उद्देश्य राखेको हुनाले निजले प्रहरीलाई निर्देशन दिँदा समेत सोही बमोजिम दिने भएकोले प्रहरीको तर्फबाट हुने अनुसन्धान पनि प्रभावित हुन पुग्दछ ।

कानून बमोजिम पनि प्रहरीले गरेको अपराध अनुसन्धान प्रभावित, अपूर्ण भएको अवस्थामा सरकारी वकीलले थप अनुसन्धान (सबुदप्रमाण संकलन)को लागि पठाउन सक्ने कानूनी व्यवस्था छ ।^{१०२३} यही कानूनी व्यवस्था बमोजिम यसरी प्रभावित भएको सरकारी वकीलले प्रहरीलाई दिएको निर्देशन बमोजिम अनुसन्धान प्रभावित नभएमा वा सरकारी वकीलले अपराधमा नफसाउन चाहको व्यक्ति फस्ने र फसाउन चाहेको व्यक्ति नफस्ने देखिएमा सरकारी वकीलले पुनः प्रहरीलाई थप अनुसन्धानको लागि निर्देशन दिने गर्दछन् र आफूले चाहे बमोजिमको अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार पार्न प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा दवाव दिन्छन् तर अधिकांश अवस्थामा सरकारी वकील र प्रहरी दुवैले सहकार्य गरेर काम गर्ने भएकाले सरकारी वकीलको चाहना बमोजिम नै अपराध अनुसन्धान गरी सोही बमोजिमको प्रतिवेदन तयार हुने गरेको पाइन्छ ।

५.२.२.ख. सबुदप्रमाण नष्ट पार्ने

नेपाल कानून अनुसार अपराध अनुसन्धान गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी अनुसन्धान अधिकारी अर्थात् प्रहरीलाई सुम्पिएको^{१०२४} भएपनि अपराध अनुसन्धान पश्चात् प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकीललाई अनुसन्धान प्रतिवेदन बुझाएपछि अदालतबाट अभियुक्त दोषि वा निर्दोष ठहरिने गरी फैसला नभएसम्मका अधिकांश कार्य तथा अधिकारहरू सरकारी वकीलमा सिमित रहन्छ ।^{१०२५}

प्रहरीले अपराध अनुसन्धान गरेपश्चात् सरकारी वकील समक्ष पेश गरेको अनुसन्धान प्रतिवेदन र सो अनुसन्धान प्रतिवेदन संलग्न सबुद प्रमाणहरूको आधारमा सरकारी वकीलले अभियोग पत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्दछ^{१०२६} तर स्वयम् सरकारी वकील नै प्रभावित भएको अवस्थामा प्रहरी अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान प्रतिवेदनसाथ पेश गरेको सबुद प्रमाण सही

^{१०२२} ऐजन, दफा ७ ।

^{१०२३} ऐजन, दफा १७(३) ।

^{१०२४} ऐजन, दफा ७ ।

^{१०२५} पूर्ववत् पा.टि.नं. १८२ ।

^{१०२६} पूर्ववत् पा.टि.नं. २, दफा १८ ।

सलामत अभियोग पत्र साथ पेश गरेको अवस्थामा वा सो सबुद प्रमाण अभियोग पत्रमा उल्लेख गरेमा वा सो सबुद प्रमाणको आधारमा अभियोग माग दावी गरिएमा सरकारी वकीललाई प्रभावित पार्ने पक्षको अभिष्ट पुरा नहुने र स्वयम् सरकारी वकीलले समेत निजलाई प्रभावित पार्ने पक्षको तर्फबाट अपजस पाउने भएकोले त्यसरी प्रभावित भएका सरकारी वकीलले अनुसन्धान प्रतिवेदनसाथ प्राप्त भएका सबुद प्रमाणहरु प्रमाणमा नलाग्ने तवरले नष्ट गर्ने वा विगार्ने,^{१०२७} लुकाउने कार्य गर्नुको अलावा अभियोगपत्रमा त्यस्ता सबुद प्रमाणहरुको उल्लेख नगर्ने वा त्यस्ता सबुद प्रमाणको आधारमा अभियोग माग दावी नगर्ने गर्दछन्।^{१०२८}

५.२.२.ग. साक्षीलाई तयार नवनाउने

अधिकांश सरकार वादी मुद्दा हरु असफल हुनाका कारणमा चस्मदीत गवाह (साक्षी)को भूमिका रहने गरेको छ।^{१०२९} अधिकांश फौजदारी मुद्दामा लिखित प्रमाणहरुको अभाव हुने भएकोले त्यस्तो अभियोग प्रमाणित गर्नको लागि सो अपराधका चस्मदित गवाह (साक्षी) हरुको वयान बकपत्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ र सोही साक्षी सर्जमिनका वयानका भरमा थप अनुसन्धान गर्ने र अपराध अनुसन्धानको गहिराइसम्म पुग्न सहयोग पुग्ने हुन्छ।^{१०३०}

यसरी अपराधका सम्बन्धमा देख्ने, जान्ने र बुझ्ने व्यक्तिलाई वयान र बकपत्र गराउँदा नेपाल कानूनका मान्य सिद्धान्तहरुको अधिनमा रही सरकारी वकीलको रोहवरमा वयान बकपत्र गराउनु पर्ने र अदालतमा वयान बकपत्र गराउँदा समेत सरकारी वकीलले त्यस्ता साक्षी सर्जमिनका व्यक्तिहरुलाई अदालतमा हुने प्रक्रिया र मुद्दासंग सम्बन्धित विषयका सम्बन्धमा आवश्यक जानकारी दिनुपर्नेमा प्रभावित भएका सरकारी वकीलहरुले त्यस्ता साक्षी सर्जमिनका व्यक्तिहरुलाई आवश्यक सरसल्लाह नदिने र कतिपय अवस्थामा त भन उल्टो सल्लाह दिने गर्दछन्।^{१०३१}

फौजदारी अपराधलाई व्यक्ति विरुद्धको अपराधको रूपमा भन्दा समाज र राष्ट्र विपरितको अपराधको रूपमा मान्यता प्रदान गरी सरकारकै तर्फबाट मुद्दा चलाउने व्यवस्था गरेपनि सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने पक्ष (सरकारी वकील)ले मुद्दामा सम्बन्धित साक्षी सर्जमिनलाई खासै ध्यान नदिने र अभियुक्तहरुको तर्फबाट भने आफू अपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउनको लागि हर तरहका प्रयास गर्नुका अलावा सरकारी वकीललाई समेत प्रभावित बनाउने भएकोले अधिकांश

^{१०२७} = पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. २४ ।

^{१०२८} = केदार सुवेदी “अदालत, अख्तियार र भ्रष्टाचार” पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष २९, अंक ८, २०५६ । ५ । ३२, पृ. ३ ।

^{१०२९} = पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३ ।

^{१०३०} = पूर्ववत् पा.टि.नं. ८० ।

^{१०३१} = पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३ ।

अवस्थामा अभियुक्तलाई बचाउनका लागि साक्षी सर्जमिनलाई प्रयोग गर्ने कार्यमा सरकारी वकीलले समेत सहयोग गर्ने अवस्था विद्यमान रहन्छ ।

५.२.२.घ. अभियोगपत्र फितलो बनाइदिने

फौजदारी अपराधका सम्बन्धमा भएका व्यवस्थाहरुमध्ये अभियोग पत्र तयार गर्ने र अदालतमा दायर गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी सरकारी वकीललाई सुम्पिएको पाइन्छ ।^{१०३२} यही कानूनी व्यवस्था बमोजिम प्रभावित भएका सरकारी वकीलले अभियोग पत्र तयार गर्दा तयार गरिने अभियोग पत्र फितलो बनाउने, सो अभियोग पत्रमा उल्लेख गर्नुपर्ने कुराहरु उल्लेख नगर्ने, प्रमाण कागज तथा साक्षी सर्जमिनको प्रयाप्त रूपमा उल्लेख नगर्ने लगायतका अन्य विभिन्न प्रकारका अभियोग पत्रको लागि आवश्यक पर्ने तत्वहरु पुरा नगरी अभियोग पत्र तयार गर्ने गर्दछन् ।^{१०३३}

सरकारी वकीलले नियमानुसार अभियोग पत्र तयार गरी अदालतमा दायर गरेपछि निजको जिम्मेवारी पुरा भएको मानिने र निजले महान्यायाधिवक्ताको तर्फबाट समेत कुनै प्रकारको दवाव, दण्डसजाय समेतको सामना गर्नुनपर्ने भएकोले अधिकांश अवस्थामा प्रभावित भएका सरकारी वकीलले आफू भन्दा माथिल्लो निकाए, सर्वसाधारण नागरिक, पीडित पक्ष सबैको आँखामा छारो हाल्ने किसिमले हल्का र फितलो (प्रभावित) अभियोग पत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्ने गर्दछन् ।^{१०३४}

फितलो अभियोग पत्र दर्ता गर्नु भनेको अभियोग नै नलगाउनु सरह हो अर्थात् एक पटक कुनै वारदात वा अपराधका सम्बन्धमा कुनै पक्ष वा पक्षहरुलाई अभियुक्त बनाई एक पटक मुद्दा चलाइसकेपछि पछि सोही अभियुक्तहरु उपर अर्को मुद्दा (अभियोगपत्र) तयार गरी मुद्दा चलाउन नमिल्ने भएकोले अधिकांश अभियुक्तहरु यसरी नै फितलो अभियोगपत्र पेश गर्ने कार्यमा प्रभावित सरकारी वकीललाई प्रोत्साहन गर्ने र त्यसरी तयार गरिएको अभियोग पत्रको आधारमा आफूले सफाई पाउने प्रयाप्त स्थान सुरक्षित गर्ने प्रयासमा दत्तचित्त रहेका पाइन्छन् र सरकारी वकीलले समेत सोही बमोजिम गर्ने गर्दछन् ।

५.२.२.ङ. दावी गर्नुपर्ने दण्डसजाय दावी नगर्ने

सरकारी वकीलले अभियोग पत्र तयार गरी अदालतमा पेश गर्दा अभियुक्त उपर हुनुपर्ने दण्डसजायको समेत माग गर्नुपर्ने व्यवस्था नेपाल कानूनमा छ ।^{१०३५} यसरी अभियोग पत्रमा माग

^{१०३२} पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा १८ ।

^{१०३३} = “न्यायिक क्षेत्रमा पनि मनपरी भएको पुष्टि” पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष २३, अंक ९, २०५० । ४ । ८, पृ. १ ।

^{१०३४} = पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. २४ ।

^{१०३५} पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा १८(१)च ।

गरिएको दण्डसजायमै सिमित रहेर मात्र अदालतले पनि निर्णय सुनाउनु पर्ने व्यवस्था पनि नेपाल कानूनमै स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरिएको छ।^{१०३६} सोही बमोजिम अदालतले निर्णय गर्दा अभियुक्तले बढि दण्डसजाय पाउनुपर्ने देखिएको अवस्थामा पनि अभियोगपत्रमा कम दण्डसजाय माग गरिएको कारणले अदालतले कम दण्डसजाय गर्न बाध्य हुने गरेको पाइन्छ।

अभियोग पत्रमा सिमित रहेर मात्र अदालतले निर्णय सुनाउनु पर्ने बाध्यताको गतल फाइदा उठाउने उद्देश्यले कतिपय अवस्थामा प्रभावित भएका सरकारी वकीलहरूले अभियुक्तलाई आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति दिलाउने उद्देश्यले अभियुक्तलाई हुँदै नहुने दण्डसजायको माग दावी गर्ने, अभियुक्तले गर्दै नगरेको अपराधको दण्डसजाय माग गर्ने, अभियुक्त संलग्न भएको अपराधको आधारमा दण्डसजायको माग दावी नगरी अन्य अपराधको दण्डसजाय माग दावी गर्ने गरेको पाइन्छ। जसले गर्दा एकातिर पीडित, सर्वसाधारण नागरिकहरू तथा उच्च पदाधिकारी तथा निकाए समेत आफू विरुद्ध शंका सम्म पनि गर्न नसक्ने र अभियुक्तले समेत आपराधिक दायीत्वबाट सजिलै उन्मुक्ति पाउने वातावरण निर्माण गर्ने कार्य प्रभावित भएका सरकारी वकीलले गर्दछन्।

यतिमात्र नभई अझ कतिपय अवस्थामा त भन् अपराधका मुख्य अपराधीलाई मतियारको दण्डसजाय माग गर्ने र मतियारलाई मुख्य अपराधीको रूपमा दण्डसजाय माग गर्ने, अपराधमा संलग्न नै नभएको पुष्टि हुने निर्दोष व्यक्तिलाई समेत सोही अपराधमा अभियुक्तको रूपमा पेश गरी दण्डसजायको माग गरी अभियोग पत्र दायर गर्ने जस्ता कार्य गरी सोही निर्दोष व्यक्तिको साथमा मुख्य अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई पनि छुटाउने तथा मतियारलाई मुख्य अभियुक्तको रूपमा र मुख्य अभियुक्तलाई मतियारको रूपमा दण्डसजाय गर्न नमिल्ने बहानामा दुवै स्तरका अभियुक्त वा कुनै एकलाई आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिलाउने तवरले सरकारी वकीलले दण्डसजायको माग गरी अभियोग पत्र तयार र दायर गर्दछन्।

५.२.२.३. प्रतिवादी बनाउनुपर्नेलाई प्रतिवादी नबनाउने

अनुसन्धान अधिकारीबाट भएको अनुसन्धान अनुसार देखिएको अभियुक्त वा अनुसन्धान प्रतिवेदनमा देखिएको अभियुक्तलाई सरकारी वकीलले अभियोगपत्र तयार गर्दा अभियुक्त बनाएर अभियोग पत्र तयार गर्नुपर्दछ^{१०३७} तर अभियोगपत्र तयार गर्ने जिम्मेवारी पाएको सरकारी वकील स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा त्यस्ता सरकारी वकीलले अनुसन्धान प्रतिवेदनमा अभियुक्त देखिएका व्यक्ति वा पक्षलाई पनि विविध बहाना बनाएर प्रतिवादी नबनाउने अर्थात् अभियोगपत्रमा निजहरूको नाम उल्लेख नगर्ने गरेको पाइन्छ।

^{१०३६} हरिवंश त्रिपाठी, जिल्ला न्यायाधिश, अन्तर्वार्ता, (बबरमहल, काठमाण्डौं स्थित काठमाण्डौं जिल्ला अदालतको कार्यालय), मिति : २०६२।७।२२।

^{१०३७} पूर्ववत् पा.टि.नं. ३९, दफा १८(१)क।

सामान्यतया अभियोगपत्रमा उल्लेख भएका प्रतिवादीहरूका विरुद्ध मुद्दा चल्ने नेपालको कानूनी व्यवस्था बमोजिम अभियोगपत्रमा अभियुक्तको रूपमा उल्लेख नभएको व्यक्ति वा पक्षउपर मुद्दा नचल्ने भएकोले त्यस्ता पक्षले आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था हुन्छ भने अर्कोतिर अदालतको आदेशले अभियोगपत्रमा नाम उल्लेख नभएका वा प्रतिवादी नवनाइएका व्यक्ति वा पक्षका सम्बन्धमा पुरक अभियोग पत्र दर्ता गर्न सम्बन्धित सरकारी वकीललाई निर्देशन दिएको अवस्थामा पुरक अभियोग पत्र तयार र दायर गर्दाका समयसम्म त्यस्ता अभियुक्त फरार हुने अर्थात् भाग्ने उम्कने मात्र नभई उसले आफू विरुद्धका सम्पूर्ण सबुदप्रमाणहरू नष्ट गर्ने सम्भावना हुन्छ । जसले गर्दा पुरक अभियोगपत्र केवल अभियोग पत्रमै सिमित रहन्छ अपराधीलाई दण्डसजाय दिने र पीडितलाई राहत दिने र समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम राख्न होइन ।

५.२.२.छ. आंशिक प्रतिवादीहरूलाईमात्र मुद्दा चलाइदिने

अनुसन्धान अधिकारीको अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा सरकारी वकीलले अभियोग पत्र तयार गरी अदालतमा मुद्दाको रूपमा दायर गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था बमोजिम कुनै पनि वारदातका सम्बन्धमा भएको अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा सरकारी वकीलले कि त मुद्दा चलाउनुपर्दछ कि त मुद्दा नचलाउने निर्णय गरी सो निर्णय महान्यायाधिवक्ता कहाँबाट अनुमोदन गराउनुपर्दछ । यी दुवै व्यवस्था प्रभावित भएर काम गर्ने सरकारी वकीलको लागि अनुकूल हुँदैन । त्यसैले अधिकांश रूपमा प्रभावित भएका सरकारी वकीलहरूले आंशिक प्रतिवादीहरू उपर अभियोग पत्र तयार गरी मुद्दा दायर गर्ने र आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्ष वा अभियुक्तलाई अभियोग बाट उन्मुक्ति दिलाउने प्रयास गर्दछन् ।^{१०३८}

वास्तवमा आंशिक प्रतिवादीहरू उपर मुद्दा चलाउँदा त्यस्तो काम कारवाही उपर नागरिक समाज तथा पीडितको तर्फबाट हुने दवाव पनि खेप्न नपर्ने र मुद्दा नचलाउने गरी आफूले गरेको निर्णय महान्यायाधिवक्ता समक्ष पुर्‍याई आफू महान्यायाधिवक्ता लगायतका उच्च निकाए वा पदाधिकारीको नजरमा सोही कार्यको लागि धाउन पनि नपर्ने र पछिका दिनमा आफूलाई प्रशासनिक र कानूनी दायीत्व समेत वहन गर्न नपर्ने हिसावले आंशिक प्रतिवादीहरू उपर मुद्दा चलाई पहुँच नहुने र निरिह अभियुक्त वा निर्दोष व्यक्तिहरूलाई फसाउने तथा आफूलाई प्रभावित पार्ने लाई बचाउने प्रयास गरिन्छ ।^{१०३९}

५.२.२.ज. मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्ने

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ बमोजिम कुनै पनि अपराधका सम्बन्धमा भएको अनुसन्धानको अध्ययनबाट कुनै अभियुक्त वा कुनै वारदातका सम्बन्धमा मुद्दा चलाउनु भन्दा

^{१०३८} पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३ ।

^{१०३९} = पूर्ववत् पा.टि.नं. २०७ ।

नचलाउनु उपयुक्त हुने देखिएमा सो सम्बन्धमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकारीको रूपमा महान्यायाधिवक्ता रहने व्यवस्था छ^{१०४०} तर नेपाल अधिराज्यभर हाल ७५ वटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय र १६ वटा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय भएकोले ती सबै कार्यालयको तर्फबाट दायर हुने अभियोग पत्र अर्थात् नेपाल अधिराज्यभर भएका अपराधका सम्बन्धमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने विषयमा महान्यायाधिवक्ता वा निजको कार्यालयले निर्णय गर्न कठिन मात्र नभई असंभव भैँ भएकाले सो विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार मातहत पुनरावेदन तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई समेत प्रदान गरिएको छ।^{१०४१}

यिनै अधिकारको प्रयोग गरी जिल्ला तथा पुनरावेदन सरकारी वकीलले कुनै वारदात वा अभियुक्तका सम्बन्धमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने विषयमा निर्णय गर्न पाउँछन् तर यसरी गरेको निर्णय जिल्ला सरकारी वकीलले गरेको भए पुनरावेदन सरकारी वकील हुँदै महान्यायाधिवक्ता समक्ष र पुनरावेदन सरकारी वकीलले गरेको भए सिधै महान्यायाधिवक्ता समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ^{१०४२} तर अधिकांश अवस्थामा त्यसरी प्रभावित भएका सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने गरी गरेको निर्णय तहगत रूपमा महान्यायाधिवक्ता समक्ष पठाउँदा महान्यायाधिवक्ताले मातहतका सरकारी वकीलहरूको निर्णय उल्टाएर मुद्दा चलाउने निर्णय गर्न नभ्याउने अर्थात् हदम्याद नाघ्ने गरी पठाउँदछन्।^{१०४३}

यसरी मातहतका सरकारी वकीलहरूले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरी पठाएका मिसिलहरू महान्यायाधिवक्ताले अध्ययन गरी सो अपराधमा मुद्दा चलाउनुपर्ने देखिएमा समेत हदम्यादका कारणले मुद्दा चलाउन नभ्याउने गरी पठाएको निर्णय सहितको मिसिलका आधारमा महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउन चाहँदा चाहँदै पनि हदम्यादको कारणले मुद्दा चलाउन नपाई वास्तविक अपराधी अर्थात् अभियुक्तहरूले आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउँछन्। यो सम्पूर्ण कार्यहरू प्रभावित भएका सरकारी वकील मार्फत् गरिन्छ।

५.२.२.३. मुद्दाको प्रभावकारी वहस पैरवी नगर्ने

फौजदारी न्याय प्रशासनमा सरकारी वकीलले अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा अभियोग पत्र तयार गरी अदालतमा मुद्दाको रूपमा दायर गर्दा निजको दायित्व समाप्त हुँदैन बरु भन बढ्दछ

^{१०४०} पूर्ववत् पा.टि.नं. २, धारा ११०(२)।

^{१०४१} पूर्ववत् पा.टि.नं. १७२।

^{१०४२} पूर्ववत् पा.टि.नं. ८०।

^{१०४३} = केदार सुवेदी “न्यायालयमा यस्तो पनि न्याय हुन्छ” पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष २६, अंक ५, २०५३। ५। ७, पृ. ३।

। वास्तवमा सरकारी वकीलले अदालतमा अभियोग पत्र दायर गरेपछि सो अपराधका सम्बन्धमा भएका सबुद प्रमाण बुझाउने, साक्षी सर्जमिनलाई वयान र वकपत्र गराउने, अभियोगपत्रको समर्थनमा वहस पैरवी गर्ने अर्थात् मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने लगायतका काम गर्ने दायीत्व र जिम्मेवारी पनि सरकारी वकीलको नै हुन्छ।^{१०४४}

अदालतमा मुद्दा दायर भएपछिका यी सम्पूर्ण चरणका कार्यमा सरकारी वकीलको प्रत्यक्ष सहभागिता र सहयोगको अति महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ तर अधिकांश अवस्थामा अभियुक्त वा निजको तर्फबाट प्रभावित भएको सरकारी वकीलले अभियुक्तलाई जोगाउने वा वचाउने प्रयास स्वरुप अदालतमा वहस पैरवी वा प्रतिरक्षा गर्दा हल्का वहस गरिदिने, अभियोग प्रमाणित गराउने पक्षमा परिश्रम नगर्ने, लगायतका व्यवहार प्रदर्शन गर्दछन् जसका कारण सरकारवादी भएर चल्ने मुद्दाहरु असफलताको प्रतिशतमा वृद्धि हुन्छ।^{१०४५}

वास्तवमा अभियोग पत्र भनेको केवल अपराधका सम्बन्धमा अदालतमा दिइने एक प्रकारको उजुरी सम्म हो जसलाई प्रमाणित गर्न वा सो अपराधमा अभियोग पत्रमा उल्लेख गरिएका अभियुक्तहरुको सहभागिता र सहयोग रहेको छ । सो अपराधमा निज अभियुक्तहरुलाई माग गरिए बमोजिम दण्डसजाय गर्न आवश्यक छ भन्ने कुराको प्रमाणित गर्ने कार्य सरकारी वकीलको वहस पैरवी नै हो । जसको अभावमा अभियोग प्रमाणित हुन कठिन पर्ने भएकोले सरकारी वकीलको भूमिका अनिवार्य गरिएता पनि प्रभावित सरकारी वकीलले कानूनको मनसाय बमोजिमको भूमिका निर्वाह नगरी हल्का वहस पैरवी गर्ने लगायतका कार्य गर्नाले अभियुक्तहरुले आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने मात्र नभई समाजमा आपराधिक गतिविधिमा समेत तिब्रता आउँदछ।^{१०४६}

५.२.२.३. मुद्दा फिर्ता लिनको लागि सिफारिस गर्ने

समाजमा भए गरेका कुनै आपराधिक घटनाका सम्बन्धमा प्रहरीको तर्फबाट अपराध अनुसन्धान भई सो को अनुसन्धान प्रतिवेदन सम्बन्धित सरकारी वकील समक्ष पेश गरी सो सरकारी वकीलले पनि अदालतमा मुद्दाको रुपमा अभियोग पत्र दर्ता गराइ सकेपछि सो आपराधिक कार्यबाट अभियुक्त/अपराधीले आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने दुइवटा कारणहरुमा पहिलो सो मुद्दा सरकारका तर्फबाट फिर्ता लिने र अर्को अदालतले अभियुक्तलाई सफाई दिनु हो । जस

^{१०४४} = पूर्ववत् पा.टि.नं. २०२ ।

^{१०४५} = “हत्या कि भवितव्य” पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष २८, अंक ११, २०५५ । ६ । २९, पृ. २ ।

^{१०४६} = “महान्यायाधिवक्ताको विद्रोह” पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष ३१, अंक ३५, २०५८ । १२ । २३, पृ. १ र ८ ।

अनुसार फौजदारी अपराधका अभियुक्तलाई राजनैतिक निर्णयका आधारमा जे जसरी भएपनि उन्मुक्ति दिलाइन्छ।^{१०४७}

अदालतमा अभियोग पत्र दायर भएपछि अदालतले अभियुक्तलाई सफाई दिने सम्भावना तत्सम्बन्धी अनुसन्धान प्रतिवेदन र अभियोग पत्र साथ पेश भएको सबुद प्रमाणमा निर्भर रहने भएको र प्राय जसो अदालतबाट सफाई पाउने संभावना पनि कम नै भएकोले सो आपराधिक कार्यका लागि आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउनको लागि सरकारी वकील अर्थात् महान्यायाधिवक्ता समेतलाई प्रभावित पार्ने कार्य हुनसक्छ। यसरी महान्यायाधिवक्ता र छिटफूट रुपमा अन्य सरकारी वकील समेत प्रभावित भएमा निजले सो मुद्दा अन्तिम सुनुवाई हुनु अगाडि नै फिर्ता लिनको लागि सम्बन्धित सरकारलाई सल्लाह दिनेगर्दछ।^{१०४८}

वास्तवमा कुन मुद्दा चलाउन हुन्छ र कुन मुद्दा चलाउन हुँदैन भन्ने कुराको जानकारी कानूनी ज्ञान हाँसिल गरेका विशेषज्ञलाई मात्र हुने भएकोले प्रधानमन्त्रीलाई विशेषरूपमा कुन मुद्दा चलाउनु पर्छ र कुन मुद्दा चलाइरहन आवश्यक छैन भन्ने विषयमा सल्लाह दिने अधिकारी महान्यायाधिवक्ता प्रभावित भएमा निजले आफू प्रभावित भएका विषयमा समेत मुद्दा फिर्ता लिनको लागि सम्बन्धित सरकारलाई अनुरोध गर्दछ र सरकारले पनि राजनैतिक निर्णयका आधारमा मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गर्दछ।^{१०४९} अर्थात् आफू प्रभावित भएको पक्ष संलग्न अपराधमा मुद्दा चलाइरहनु भन्दा मुद्दा फिर्ता लिनु नै उपयुक्त हुने सल्लाह सरकारलाई दिई सरकारका तर्फबाट सो मुद्दा फिर्ता लिन लगाई प्रभावित पार्ने अभियुक्तलाई आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति दिलाउँदछ। यदि उपरोक्त बमोजिम फौजदारी अपराधका अभियुक्त/अपराधीलाई उन्मुक्ति नदिएमा राजनैतिक हंगामा (संसदमा हंगामा) मच्चाउने राजनैतिक धम्की समेत आउने र सोही डरले त्यस्ता अभियुक्त र अपराधीहरूलाई फौजदारी दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिने दिलाउने गरिन्छ।^{१०५०}

५.२.२.ट. सरकारलाई गलत सल्लाह दिने

संविधानतः महान्यायाधिवक्ता सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार भएको कारण सरकारलाई आवश्यक परेका हरेक कानूनी विषयमा सल्लाह दिने अधिकार, कर्तव्य र दायीत्व महान्यायाधिवक्ताको हुन्छ। यद्यपि सरकारले अन्य प्राइभेट कानून व्यवसायी लगायतका कानूनका विज्ञहरूसंग पनि सल्लाह लिन सक्छन् र कुनै अपराधका अभियुक्तहरूद्वारा प्रभावित

^{१०४७}= "गौचनलाई किन छोडियो" पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष २०, अंक ३६, २०४८। १। ६, पृ. १।

^{१०४८}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. ८३।

^{१०४९}= "डि.वि. लामाको मुद्दा फिर्ता" पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष २३, अंक ४२, २०५१। २। १३, पृ. १ र ८।

^{१०५०}= "रामराजा अब नरोकिने" ऐजन्, वर्ष २०, अंक ४५, २०४८। ३। ७, पृ. १।

महान्यायाधिवक्ता (सरकारी वकील) ले आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्षलाई जोगाउने तवरले सरकारलाई सल्लाह दिन्छ।^{१०५१}

महान्यायाधिवक्ता मार्फत् यसरी सल्लाह लिइएका मुद्दाहरु वा अभियोगका सम्बन्धमा सो मुद्दा चलाइरहने हो वा फिर्ता लिने हो ?, सो मुद्दा चलाइरहँदा राज्य, सरकार र नागरिकको हितमा हुन्छ कि विरुद्धमा ? सो मुद्दा चलिरहेको अवस्थामा मुलुकको शान्तिसुरक्षा लगायतका स्थिति कस्तो हुन्छ ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरुको अलावा अन्य धेरै विषयहरुमा छलफल र चिन्तन मनन गरेर मात्र सो मुद्दा फिर्ता लिने नलिने निर्णय सरकारले गर्ने हुँदा तत्सम्बन्धी विषयमा सरसल्लाह दिँदा महान्यायाधिवक्ताले गलत सल्लाह दिई मुद्दा फिर्ता लिने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँदछ।^{१०५२}

५.२.२.४. तलवी मानसिकतामा काम गर्ने

सरकारी कर्मचारीहरु तलवी मानसिकताबाट ग्रस्त हुने गरेको तथ्य हामी सबैमाझ नौलो विषय होइन। त्यसमाथि पनि सरकारी वकील जस्तो सधैँ व्यस्त रहनुपर्ने कर्मचारीमा तलवी मानसिकता हुनुलाई अन्यथा भन्न सकिदैन किनकि उनीहरुमा भएको कार्यबोभको कारण उनीहरु कुनबेला आफूलाई तोकिएको काम सकेर फुर्सद पाउँ भन्ने भावना कायमै हुन्छ। त्यसमाथि पनि अभियुक्त वा अभियुक्तको पक्षबाट प्रभावित भएको सरकारी वकील तलवी मानसिकताका कारण मात्र नभई विविध वहानामा निजको फाईल राम्रोसँग अध्ययन नगर्न, वहस पैरवीमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह नगर्ने, अदालतबाट तोकेको पेशी वा डाकिएको समयमा पनि केवल औपचारिकताका लागि सम्म उपस्थित हुने गर्दछन्।

एक त तलवी मानसिकता भएका कारण सरकारी वकीलमा अलिखपना जागनु र अर्कोतिर प्रभावित भएकै कारण सम्बन्धित मुद्दा वा अभियोगका सम्बन्धमा मेहेनत र परिश्रम गर्न नपर्नुले सरकारी वकीलको कारणले अभियुक्तले अपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउनुलाई अन्यथा भन्न मिल्दैन। यस्तो अवस्थामा माथिल्लो निकाएबाट त्यस्ता खास खास मुद्दा वा अभियोगका सम्बन्धमा विशेष ध्यान दिने निर्देशन प्राप्त भएपनि मेहेनत गरेको वहानामा वा कार्यालय समय सकिएको लगायतका वहानामा सो कार्यबाट आफू असंलग्न पनि नरहने तर पूर्णरूपमा ध्यान पनि नदिने कार्य गरी अभियुक्तलाई बचाउने गरिन्छ।

५.२.२.५. साक्षीको वयान गराउने सम्बन्धमा

^{१०५१}= “मल्लिक रिपोर्ट कृहियो” ऐजन्, वर्ष २०, अंक ४८, २०४८। ३। २८, पृ. १ र ८।

^{१०५२}= पुनरावेदक वादी : श्री ५ को सरकार (विशेष प्रहरी विभाग) विरुद्ध प्रत्यर्थी प्रतिवादी दिलवहादुर लामा समेत, मुद्दा : भ्रष्टाचार, ने.का.प., २०५२, अंक ४, नि.नं. ६०६४, पृ. ३६९।

सरकारी वकीलको अर्को जिम्मेवारी भनेको अभियुक्तको वयानमा आफू प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी भएर कार्य सम्पादन गर्नु पनि हो । अर्थात् सरकारी वकीलले साक्षीको वयान गराउने क्रममा प्रहरीले पक्राउ गरी अनुसन्धानको लागि राखिएका साक्षीहरूलाई आफ्नै रोहवरमा वयान गराउने तथा अदालतमा मुद्दा चलेको समयमा साक्षी बकपत्र गराउँदा साक्षीलाई सोधपुछ र जिरह गर्ने कार्य पनि सरकारी वकीलले नै गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ ।

सरकारी वकीलको यस प्रकारको साक्षी बकपत्र गर्ने गराउने दायीत्व र जिम्मेवारीको वहन गर्नुको सट्टा अधिकांश सरकारी वकीलहरू अनुसन्धान तहमा साक्षीको वयान हुँदा आफू उपस्थित नहुने र अदालतमा पनि जुनिएर सरकारी वकीलहरू अर्थात् सामान्य कर्मचारी पठाई पछि आफूले आफ्नै रोहवरमा बयान भएको भनी प्रमाणित गरिदिने प्रचलन छ । यसका साथै अभियुक्त वा निजका पक्षहरूबाट प्रभावित भएका सरकारी वकीलहरू त भन्नु केवल औपचारिकता सम्म पुरा गर्ने गर्दछन् र अभियुक्त लाई आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिलाउने प्रयासमा दत्तचित्त रहन्छन् ।

५.२.३. यसबाट उत्पन्न असर

५.२.३.क. अभियुक्तले आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति पाउने

सामान्यतया नेपालमा मात्र नभई विश्वका अधिकांश मुलुकमा गम्भिर प्रकृतिको फौजदारी अपराधमा राज्य वा सरकारको तर्फबाट मुद्दा दायर गर्ने, मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने लगायतका सम्पूर्ण न्यायीक काम कारवाही गर्नुको मनसाय भनेको अपराधलाई व्यक्ति विरुद्धको अपराध मात्र नमानी समाज र राष्ट्र विरुद्धको मानी त्यसलाई रोक्न वा निरुत्साहित गर्न गराउन राज्य नै अग्रसर हुनु हो । तर फौजदारी अपराधलाई निरुत्साहित गर्ने उद्देश्यले निर्माण गरेको संयन्त्र भित्रको एउटा प्रमुख हिस्साको रूपमा रहेको सरकारी वकीलको तहमा अनुचित प्रभाव परेको अवस्थामा अभियुक्तले आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ ।

सरकारी वकील प्रभावित भएको अवस्थामा उसका तर्फबाट हुने प्रत्येक कार्य अभियुक्तको पक्षमा हुन्छ । जसले गर्दा अपराध नियन्त्रणमा राज्यले अपनाएको नीति नै असफल हुन जानेमात्र नभई पीडित पक्षले राहत पाउने र पीडकले सजाय पाउने अवस्था रहँदैन । पीडकले आफू सो आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न भएका नाताले पाउनुपर्ने दण्डसजाय भोग्न र सहनबाट बच्नको लागि हर तरहका उपाए अवलम्बन गरी राज्यको अवधारणा नै असफल बनाई अभियुक्तले आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति पाई समाजमा अन्य निर्दोष व्यक्ति सरह खुलेआम जीवन विताउने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ ।

५.२.३.ख. भ्रष्टहरूको मनोबल बढने

सरकारी वकीलको तहमा हुने अनियमितताकै कारण अपराधीहरूले विभिन्न सुविधा पाउने र त्यसरी न्यायको मान्य सिद्धान्त विपरित अभियुक्तलाई विभिन्न प्रकारका सुविधा उपलब्ध गराई सरकारी वकीलले आफ्नो दुनो सोभ्याउने अवस्थाको सिर्जना भएको अवस्थामा सरकारी वकीलको क्षेत्रमात्र नभई अन्य अधिकांश क्षेत्रमा भ्रष्टहरूको मनोबल बढ्दै गई भ्रष्टहरूको राज हुन्छ ।

सामान्यतया सरकारी वकीलले ऐन र कानूनको भावना र व्यवस्था अनुकूल अभियोजनको कार्य नगरेको कुरा सजिलै लुक्न छिप्न सक्दैन । अर्थात् सरकारी वकील प्रभावित भएर काम गरेको कुरा सामान्य अनुसन्धान र अवलोकनबाटै थाहा जानकारी हुने हुँदा त्यस्ता भ्रष्ट र अनैतिक, अमर्यादित आचरणमा संलग्न कर्मचारी र पदाधिकारीहरूलाई समयमै कानूनी कारवाही गरी त्यस्ता भ्रष्टाचारजन्य कार्यबाट विमुख बनाउने प्रयास नगरेको अवस्थामा सिङ्गो समाजनै भ्रष्टाचारमुखी बन्न पुग्ने खतरा हुन्छ ।

५.२.३.ग. अपराधीको आपराधिक मनोभावनामा बृद्धि

राज्यले फौजदारी न्याय प्रशासनको व्यवस्था गर्नुको प्रमुख उद्देश्य भनेको अपराधरहित समाज स्थापना गर्नु हो । तर राज्यकै एक संयन्त्र सरकारी वकीलले राज्यको नीति र फौजदारी न्यायको सिद्धान्तको विपरित गएर अपराधीलाई आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिने दिलाउने कार्य गर्न थालेको अवस्थामा राज्यको अवधारणा असफल हुने मात्र नभई अपराधीले आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाई त्यस्ता अपराधीहरूमा आपराधिक मनोभावनामा बृद्धि हुन्छ ।

सिद्धान्तत अपराधीलाई दण्डसजाय दिनुपर्दछ तर दण्डसजाय दिनको लागि अपराध अनुसन्धानका आधारमा कुनै पनि आपराधिक कार्यमा संलग्न भएको भनिएको व्यक्ति वास्तविक रूपमा अपराधी हो कि होइन भन्ने कुरा प्रमाणित गर्नुपर्दछ । जुन कुरा प्रमाणित गर्ने कार्य अदालतले गर्दछ । तर सरकारी वकीलको तहमा नै बदमासी भएर अभियुक्त उपर निष्पक्ष रूपमा अनुसन्धान, अवलोकन र सुनुवाई हुन नपाएको अवस्थामा भने वास्तविक अपराधीको पहिचान हुन नसक्ने र वास्तविक अपराधीको पहिचानमा बाधा व्यवधान उत्पन्न भएको अवस्थामा निर्दोष व्यक्ति फस्ने र दोषिले सफाई पाउने अवस्था विद्यमान हुने भएकोले वास्तविक अपराधीले सफाई पाउनासाथै उसमा आपराधिक मनोभावनामा बृद्धि हुन जान्छ ।

५.२.३.घ. सरकारी वकील प्रतिको जनविश्वास समाप्त

नेपाल कानून अनुसार अपराध अनुसन्धान गर्ने अधिकारी भनेको प्रहरी हो भने अभियोजन गर्ने अधिकारी भनेको सरकारी वकील हो । यसरी समाजमा कुनै पनि आपराधिक गतिविधि भएपछि सो अपराधका सम्बन्धमा अनुसन्धान र अभियोजन नगरी वास्तविक अपराधी पत्ता लगाउने वा निर्णय

गर्ने तह अदालत समक्ष पुग्नै सक्दैने । यसका साथै सही र निष्पक्ष रूपमा भएको अनुसन्धान र अभियोजनले नै वास्तविक रूपमा न्याय पर्न जाने कुरालाई नकार्न सकिँदैन ।

यसरी राज्य वा सरकारले नै छुट्टै कानून बनाएर अभियोजन गर्ने अधिकार सरकारी वकीललाई दिँदादिँदै पनि सरकारी वकील तहबाट अभियोजन गर्ने कार्यमा भएको मनोमानी, बदनियतका कारण वास्तविक अपराधी आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट बञ्चित हुने र निर्दोषले दण्डसजाय भोग्नुपर्ने अवस्थाको सिर्जना भएको अवस्थामा पीडित पक्षका साथै आम नागरिकहरूको दृष्टिकोणमा सरकारी वकीलको छवि राम्रो हुँदैन । जसले गर्दा सरकारी वकीलप्रति नागरिकहरूको विस्वास समाप्त हुन्छ । यसो हुनु भनेको समाजमा अन्याय, अत्याचार, लुटपात, डकैती, बलात्कार लगायतका आपराधिक कार्यले परोक्ष रूपमा संरक्षण पाउनु सरह हो ।

५.२.३.ड. कानूनी राज्यको अवधारणा असफल

मुलुकमा शान्ति सुरक्षा र अमन चयन कायम राखी समाजलाई शान्तिक्षेत्र मुलुक स्थापनार्थ राज्यले कानूनी राज्यको अवधारणा अंगिकार गरेको छ । कानूनी राज्य भनेको कानूनका दृष्टिमा सबै नागरिक बराबर हुने र कसैले कानूनको उलंघन (अपराध) गरेमा निजलाई कानून बमोजिम नै दण्डसजाय दिई समाजमा अपराध हुनबाट रोक्ने पद्धति अपनाइएको मुलुक हो । तर यस्तो पद्धति अपनाएको मुलुक भएपनि अपराध अभियोजन गर्ने पक्ष सरकारी वकीलको कारणले राज्य संयन्त्रले निर्माण गरेको ऐन कानून अनुरूप समाजको व्यवहार संचालन हुन नसकी अपराधको मात्रामा वृद्धि भएमा कानूनी राज्य व्यवहारमा कानूनी राज्य नरही कानूनी राज्यको अवधारणा नै असफल हुनपुग्दछ ।

५.३. न्यायपालिका

नेपालमा फौजदारी मुद्दाको छुट्टै सुनुवाई गर्ने छुट्टै इजलाश छैन । यथार्थमा देवानी र फौजदारी दुवै मुद्दाहरूको काम कारवाही एकै इजलाशबाट हुन्छ तर हालका दिनमा काठमाण्डौं जिल्ला अदालत लगायतका केही जिल्ला अदालतलाई नमुना अदालतको रूपमा परिक्षणको रूपमा देवानी, फौजदारी र बाल इजलाशहरूको व्यवस्था गरिएको छ ।

जिल्ला अदालतले देवानी र फौजदारी दुवै विषयवस्तुको क्षेत्राधिकार ग्रहण गरेको छ । एकै न्यायाधिशले देवानी र फौजदारी मुद्दा एकै ठाउँबाट एकै साथ हेर्न सक्छन् । विद्यमान व्यवस्था अनुसार न्यायाधिशहरू देवानी र फौजदारी विषयमा विशेषज्ञता हुनु जरुरी ठानिन्छ ।^{१०५३} यसप्रकारको कानूनी व्यवस्था र व्यवहारिकताका अलावा अन्य विविध कारणहरूले गर्दा अदालतमा

^{१०५३}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ९०, पृ. ३६ ।

हस्तक्षेप, बदनियत र पक्षपात हुनसक्ने अवस्थाहरुका बारेमा हाल निकै चर्चा परिचर्चा हुने गरेको छ। यसकारण हाल अदालतले वस्तुपरक न्याय गर्छन् भन्ने कुरामा आम जनताको विश्वास छैन।^{१०५४} यसरी आम जनतामा रहेको विश्वासलाई समेत धारासायी बनाई अदालतमा बदनियत हस्तक्षेप र पक्षपात हुनसक्ने अवस्थाहरुलाई बुदागत रुपमा निम्नबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

५.३.१. अदालतमा हस्तक्षेप, बदनियत र पक्षपात हुनसक्ने अवस्थाहरु

५.३.१.क. आर्थिक लाभ (भ्रष्टाचारबाट प्रभावित) भएमा

फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रमुख अंगहरु मध्ये भ्रष्टाचार/आर्थिक प्रलोभन बाट प्रभावित हुने अर्को निकाए हो अदालत।^{१०५५} जसको ज्वलन्त उदाहरणको रुपमा न्यायाधिशलाई घुस खाउँदा प्रक्रया नमिलाएको कुरा भेरी अञ्चल यातायात व्यवसायी संघको लेखा परिक्षण प्रतिवेदनमा समेत उल्लेख भएको तथ्यलाई लिन सकिन्छ।^{१०५६} फौजदारी न्याय प्रशासनमा अनुसन्धान पक्ष र अभियोजन पक्षको भूमिका जे जस्तो महत्वपूर्ण, प्रभावकारी र निष्पक्ष भएपनि अपराध भए नभएको र अनुसन्धान र अभियोजन पक्षबाट अभियुक्तको रुपमा खडा गरिएका व्यक्तिहरु वास्तविक अपराधी हुन् वा होइनन् भन्ने कुराको अन्तिम निर्णयकर्ताको रुपमा अदालत रहेको हुन्छ।

अदालतले अनुसन्धान प्रतिवेदनमा पहिचान गरिएका अभियुक्तहरु उपर अनुसन्धानको तहमा संकलन गरिएका सबुद प्रमाणका आधारमा अभियोजन पक्षको प्रतिरक्षाको आधारमा मुद्दाको सुनुवाई गर्दछ। यसरी सुनुवाई गर्ने निकाए अदालत भएपनि पदाधिकारीका रुपमा न्यायाधिश नै रहने कुरामा दुइमत हुनै सक्दैन। यसरी न्याय प्रदान गर्ने जिम्मेवारी बोकेका न्यायाधिश स्वयम् प्रभावित भएका अवस्थामा न्याय निष्पक्ष रुपमा नपरी दोशीले सफाई पाउने र निर्दोशले दण्डसजाय पाउने अवस्था विद्यमान रहन्छ।^{१०५७}

भ्रष्टाचार लगायतका विषयमा न्यायाधिशले भ्रष्टाचार गरेको आभाष मिलेमा समेत निजहरु विरुद्ध अदालत वा अन्य न्यायीक निकाएमा उजुरी गर्न नपाइने, त्यसको बदलामा न्याय परिषद्मै उजुरी गर्नुपर्ने व्यवस्था भएबाट समेत न्यायपालिकामा भ्रष्टाचारको मात्र बढेको आभाष पाइन्छ।^{१०५८}

^{१०५४}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ९१, पृ. १२८।

^{१०५५}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १०१।

^{१०५६}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. ३०।

^{१०५७}= हरिहर विरही, “न्यायाधिशलाई अंकुशको खोजी” पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष ३१, अंक १२, २०५८। ६। १९, पृ. १ र ८।

^{१०५८}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. १९।

यसका अलावा भ्रष्ट न्यायाधिशलाई हटाउन समेत न्याय परिषद्मा अभियोग प्रमाणित हुनुपर्ने वा प्रतिनिधिसभाबाट महाअभियोगको प्रस्ताव पारित गर्नुपर्ने भएकोले न्यायाधिशको पद लगायत निश्चित अवधिसम्मका लागि स्थायी प्रकृतिको भएकोले यस तहमा भ्रष्टाचारकै कारण गलत निर्णयहरु हुने गरेको पाइन्छ । यस कारण पनि न्यायपालिकामा भ्रष्टाचार हुने चर्चा भन भन् बढ्न थालेको छ^{१०५९} किनकि हालका दिनमा अदालतका कर्मचारीहरुले घुस खाएको आरोपमा अदालतमै रिले अनसन बस्ने कार्य समेत सुरुवात भइसकेको छ ।^{१०६०} भने अदालतको अपहेलनाको डरले अदालतमा हुने भ्रष्टाचारप्रति कलम चलाउन डराउने पत्रकारहरु समेत अचेल खुलम्खुल्ला रुपमा लेख्न थालेका छन् जसको ज्वलन्त उदाहरणको रुपमा पाल्पा जिल्ला अदालतको घुस काण्डलाई लिन सकिन्छ ।

एक वर्षअघि पाल्पामा तत्कालीन जिल्ला न्यायाधीश रघुनाथ अर्यालले घुस खाई भारतीय अभियुक्तलाई पुर्पक्षका निमित्त धरौटीमा छाड्ने आदेश गरेको भनी त्यसले ठूलै रुप लियो । एक भारतीय नागरिकलाई उनकै साथीले भीरवाट खसाली मारेकोमा हत्यारालाई बचाएको आरोप अर्यालमाथि लागेको थियो । ती भारतीय नागरिकले सँगै आएका साथीलाई भीरवाट खसालेर मारेको देख्ने प्रत्यक्षदर्शीको बयान समेत नलिई अर्यालले मोहम्मद अरसर खाँ र फैयाज खाँलाई १ लाख रुपैया धरौटीमा रिहा गर्ने र उनका गाडी छाड्ने आदेश दिए । ती ज्यान मारेको अभियोग लागेका अभियुक्तद्वयले तत्कालै धरौटी राखी पाल्पा छाडे ।

एनको आदेशविरुद्ध वुटवल पुनरावेदन अदालतमा मुद्दा पच्यो । अदालतले अभियुक्तद्वयलाई थुनामै राख्ने र गाडी पनि नछाड्ने आदेश गच्यो । ती दुवै अभियुक्त आफ्नो गाडी लिएर भारत पुगिसकेका थिए । त्यसपछि उनीहरु तारेखमा आएनन् । त्यति सजिलै छुटकारा पाएका ती अभियुक्त आउनेवाला पनि थिएनन् । यो बभी वुभीकन अर्यालले फैसला गरेका थिए ।

वकीलहरुले न्यायाधीश अर्याललाई कारवाही हुनुपर्छ भनी माग राखे । घुस ख्वाएरमात्रै त्यसखालको आदेश हुन सक्छ भनी वकीलहरुले लख काटेका थिए । विवादमा परेपछि अर्यालले तत्काल राजीनामा दिए र चोखिए । उनले त्यसमा "कैफियत गरेका थिए या थिएनन् त्यस सम्बन्धी कुनै छानविन भएन । राजीनामा दिएपछि चोखियो भनी छाड्ने शैली राम्रो होइन ।"^{१०६१}

५.३.१.ख. राजनैतिक हस्तक्षेप

^{१०५९}= ऐजन, पृ. ६० ।

^{१०६०}= ऐजन, पृ. २५ ।

^{१०६१}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. ८३ ।

अदालतका न्यायाधिशहरूलाई वाह्य हस्तक्षेप र प्रभावमा पारी बदनियतपूर्ण तवरले न्यायीक निर्णय सुनाउनको लागि वाध्य पार्ने अर्को माध्यम हो राजनैतिक हस्तक्षेप ।^{१०६२}

मूलतः अदालतका प्रधान न्यायाधिश लगायतका न्यायाधिशहरू नियुक्त गर्ने निकाय भनेको न्याय परिषद् हो । जुन परिषद्मा प्रधान न्यायाधिश अध्यक्ष रहने व्यवस्था छ भने सदस्यहरूमा सर्वोच्च अदालतका बरिष्ठतम न्यायाधिशहरू मध्ये दुइजना, कानून मन्त्री तथा श्री ५ बाट तोकिबक्सने कुनै विशिष्ट कानूनविद् गरी जम्मा चारजना सदस्य गरी पाँचजनाको न्यायपरिषद् गठन गर्ने व्यवस्था छ ।^{१०६३} जसबाट कानून मन्त्रीका हैसियतले सोही परिषद्का सदस्य रहने राजनैतिक दल, सरकारमा सहभागी राजनैतिक दलका अलावा सरकार गठन र विघटनमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा भूमिका निर्वाह गर्ने हैसियत राख्ने दलहरूले समेत न्याय परिषद् र स्वयम् न्यायाधिशलाई समेत प्रभाव पार्न सक्दछन् ।^{१०६४}

यसरी स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा बमोजिम गठन भएको अदालतका न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्न सक्ने राजनैतिक दलका पदाधिकारीले कुनै अभियुक्तलाई वचाउने र सो अभियुक्तलाई वचाउन अपराध नै डिसमिस वनाउने वा अर्को कुनै अमुक व्यक्तिलाई फसाउने निर्णय सुनाउन न्यायाधिशलाई दिएको दबाव न्यायाधिशले समेत पालना गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुन आउँछ । तर यसरी राजनैतिक हस्तक्षेप र सिफारिसका आधारमा काम नगरेमा आफ्नो पद र हैसियत नै समाप्त हुने वा आफ्नो अस्तित्व नै संकटमा पर्ने भएकोले पनि न्यायाधिशहरू राजनैतिक हस्तक्षेपबाट प्रभावित भई नियोजितरूपमा निर्णय सुनाउन वाध्य हुन्छन् ।^{१०६५}

५.३.१.ग. प्रशासनिक हस्तक्षेप

न्यायपालिका माथि अनुचित प्रभाव पार्ने अर्को तत्वको रूपमा प्रशासनिक हस्तक्षेप पनि रहेको छ ।^{१०६६} यसरी न्यायाधिशलाई अनुचित प्रभाव पार्ने प्रशासनिक संयन्त्रमा स्वयम् प्रधान न्यायाधिश, र सहकर्मी अन्य न्यायाधिशहरू र विभिन्न प्रशासनिक संयन्त्रमा संलग्न अदालतका कर्मचारीहरू समेत रहन्छन् । जसको प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा न्यायाधिशसंग सम्बन्ध र सम्पर्क रहेको कारणबाट उनीहरूको प्रस्ताव न्यायाधिशले ठाउँ इन्कार गर्न सक्दैनन् ।

^{१०६२}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १०१ ।

^{१०६३}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २, धारा ९३(१) ।

^{१०६४}= नयाँ फिल्को, (काठमाण्डौ : प्रकाशलाल श्रेष्ठ), वर्ष १, अंक २, २०४९, वैशाख १४, पृ. १ ।

^{१०६५}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. २२ ।

^{१०६६}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. १०१ ।

न्यायाधिश अदालतको कर्मचारी पनि भएको र उसले अदालतबाट पाउने हरेक प्रकारको सुविधाहरू पाउनको लागि तथा न्यायाधिशको आफ्नो व्यक्तित्व विकाश, पदवी इज्जत, प्रतिष्ठा, गरीमा र आचरण माथि अनावश्यक आलोचना र टिकाटिप्पणी हुनबाट जोगाउन समेत न्यायाधिशहरूले प्रशासनिक तहका कर्मचारीहरूलाई रिभाउनुपर्ने व्यवहारिक वाध्यता रहन्छ । जसले गर्दा उनीहरूको दवाव र अनुरोध बमोजिम फौजदारी मुद्दाहरूमा निर्णय सुनाउन केही हदसम्म न्यायाधिशहरू समेत वाध्य हुन्छन् ।^{१०६७}

सामान्यतया सबैको पहुँच र चिनाजानी सम्बन्ध सोभै न्यायाधिशसम्म पुग्न सक्दैन र न्यायाधिशलाई सोभै प्रभावित पार्ने अदम्य शाहस पनि सबैमा नहुन सक्छ तर सामान्य कर्मचारीलाई प्रभावित पार्ने तथा निजहरूसंग सम्बन्ध र पहुँच निर्माण गर्न खासै गाह्रो नहुने र अझ कतिपय अवस्थामा त भन् न्यायाधिशले नै आफूसमक्ष विभिन्न प्रकारका नाजायज विषयमा कुराकानी गर्न कानूनतः र व्यवहारतः अनुपयुक्त हुने भएकोले र कतिपय अवस्थामा त्यस्ता प्रशासनिक कर्मचारी स्वयम्ले आफू न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्न सक्ने कुरा मुद्दाका पक्षहरूलाई अभिव्यक्त गरेकै कारणले गर्दा अधिकांश अभियुक्तहरू वा अभियुक्तका पक्षहरू मुख्य गरेर न्यायाधिशको विश्वासपात्र वा न्यायाधिशलाई दवाव, प्रभाव पार्न सक्ने व्यक्तिको खोजिमा सक्रिय रहन्छन् र उनीहरू मार्फत् नै न्यायीक काम कारवाहीमा प्रभावित पार्ने प्रयासमा रहन्छन् । तर यस्ता कुराको जानकारी सर्वसाधारणलाई गराउँदा वा चासो राख्दा उल्टै अदालतले मानहानी र अदालतको अपहेलना ठहर्‍याई दण्डसजाय गर्ने गरेको पाइन्छ।^{१०६८}

५.३.१.घ. भोजभतेर वा पिकनिक

फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गत न्यायाधिशलाई प्रभावित पारी अदालतबाट हुने निर्णय वा फैसला आफ्नो पक्षमा पार्ने अर्को माध्यमको रूपमा भोजभतेर वा पिकनिक जस्ता क्रियाकलापलाई लिन सकिन्छ । किनकि न्यायाधिश पनि सामाजिक प्राणि भएको र उ पनि यस प्रकारका भोजभतेर र पिकनिकमा सहभागी भई आफ्नो पेशागत वा पारिवारिक तनावबाट मुक्त आनन्दको अनुभवमा रमाउन चाहन्छ तर अधिकांश पेशेवर अभियुक्त वा नाजायज क्रियाकलापका कारण अभियुक्तलाई जिताउन चाहने कानून व्यवसायीहरू समेतका व्यक्ति र पदाधिकारीहरू भने यस प्रकारको भोजभतेर र पिकनिक केवल न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने उपयुक्त र भरपर्दो माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्न चाहन्छन् ।^{१०६९}

न्यायाधिशको पद स्वभावैले गरिमामय, महत्वपूर्ण र चूनौतिपूर्ण भएको कारणले गर्दा न्यायाधिशका हरेक क्रियाकलाप प्रति नागरिक समाज चनाखो र जानकार रहेको हुन्छ । तसर्थ अधिकांश कानून

^{१०६७} = पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. ३० ।

^{१०६८} = अरुण भट्टराई विरुद्ध भिल्को साप्ताहिकका प्रधान सम्पादक तथा प्रकाशक प्रकाशलाल श्रेष्ठ, मुद्दा : अदालतको अपहेलना, ने.का.प. २०५२, अंक १, नि.नं. ५०४२, पृ. ८३ ।

^{१०६९} = पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. ३७ ।

व्यवसायीहरू तथा अभियुक्त र निजका पक्षहरू सजिलै न्यायाधिशसंग घुलमिल हुन र सम्पर्कमा आउन सक्दैनन् । जसले गर्दा न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने उनीहरूको मनसाय पुरा हुन पाएको हुँदैन जुन मनसाय पुरा गर्ने उद्देश्यले उनीहरू विभिन्न प्रकारका भोजभत्तेर र पिकनिकमा न्यायाधिशका अलावा कानून व्यवसायी तथा अन्य पेशा तथा व्यवसायका व्यक्तिहरूलाई सहभागी गराउने गरेको पाइन्छ ।^{१०७०}

यस्तो अवस्थामा अधिकांश कानून व्यवसायीहरूले कुनै न कुनै रूपमा पेशा र व्यवसायको सम्बन्धमा कुरा उफ्काउने प्रयास मात्र गर्दैनन् कि उनीहरूले न्यायाधिशलाई नैतिक वा अनैतिक रूपमा प्रभावित पार्ने प्रयास पनि गरिरहेका हुन्छन् र आफूहरू न्यायाधिशको नजिक भई न्यायाधिशको विश्वास जित्न चाहन्छन् । तसर्थ भोजभत्तेर र पिकनिक जस्ता समारोह पनि अचेल न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने माध्यमका रूपमा स्थापित हुँदै आएको छ ।^{१०७१}

५.३.१.ड. जुवातास लगायतका खेल

सामान्यतया शुरुका दिनमा क्षणिक मनोरञ्जन र समय विताउने वहानामा शुरु गरिने जुवातास लगायतका खेल अन्ततोगत्वा एक प्रकारको नशा नै बन्ने पुगेको उदाहरण हामी माझ प्रशस्त छन् । अझ कतिपय व्यक्तिहरूको लागि त जुवातास लगायतका खेल कमजोरी नै सावित भएको छ भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । केही व्यक्तिहरू यस्तै नशाका कारण वा क्षणिक मनोरञ्जन र समय व्यतित गर्ने क्रममा जुवा तास जस्ता खेलमा संलग्न हुन्छन् भने केही अन्य प्रकारका नियोजित भावनाले पनि संलग्न भएका हुन्छन् । फलस्वरूप नेपालको न्याय क्षेत्रमा न्यायपालिकालाई प्रभावित पार्ने माध्यमको रूपमा जुवातास लगायतको खेल पनि रहेको पाइन्छ ।^{१०७२}

अधिकांश न्यायाधिशहरू जुवातास लगायतका खेलमा लिप्त नभएतापनि यसबाट मुक्त भने अधिकांश छैनन् भन्दा पनि हुन्छ । नेपालको परिप्रेक्षमा हेर्दा आफूभन्दा सिनियर वा सहकर्मीको प्रस्ताव/अनुरोधलाई अस्वीकार गर्न नसकेका कारण केही न्यायाधिशहरू जुवातास लगायतका खेलमा संलग्न भएका पाइन्छन् भने केही त सहकर्मी साथीहरू, कानून व्यवसायीहरू तथा अन्य पक्षहरू संग सम्बन्ध र सम्पर्क बढाउनका लागि पनि यस्ता खेलमा संलग्न रहेका पाइन्छन् । फलस्वरूप इच्छुक कानून व्यवसायी वा अन्य व्यक्तिले न्यायाधिशसंग सहजै सम्बन्ध र सम्पर्क बढाउन सक्छ । जसलाई दुरुपयोग गर्दै अधिकांश अवस्थामा न्यायाधिशलाई प्रभावित पनि पारिन्छ ।

^{१०७०}= “मध्यराती श्रीमानको मोबाइल भ्याप्प” जनआस्था, वर्ष १२, अंक ४५, २०६३। १०। १०, पृ. १।

^{१०७१}= “आचारसंहिता विपरित न्यायाधिशहरू भोजमा” कान्तिपुर, २०६३। ७। २४, पृ. १।

^{१०७२}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३।

नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा केही पुराना र दक्ष कानून व्यवसायीहरू स्वयम् न्यायाधिशहरूलाई आफ्नो घरमा जुवातासको लागि निमन्त्रणा दिने र न्यायाधिशहरू पनि निज कानून व्यवसायीको घरमा गई जुवातास खेल्ने मात्र नभई कुन मुद्दा कसलाई कसरी जिताउने र कुन मुद्दामा कसलाई कसरी फसाउने भन्ने जस्ता विषयमा समेत छलफल हुने कुरा कानूनी क्षेत्रमा निकै चर्चा परिचर्चा हुने गरेको पाइन्छ । यस्तो कार्य र व्यवहार हेर्दा न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने र न्यायाधिशले सौदावाजी गर्ने भरपर्दो माध्यम भएको आभाष मिल्दछ ।

५.३.१.च. मदिरा सेवन

“जहाँ नशा त्यहाँ दशा” भन्ने लोकोक्ति आजकल असफल सावित भएका छ, भन्दा पनि फरक नपर्ला किनकि आजभोली यही नशा अर्थात् मादक पदार्थको सेवनको कारणले वा निहुँमा अधिकांश ठूला र महत्वपूर्ण कार्य र षडयन्त्रहरू हुने गरेको कुरा कोही कसै सामु छिपेको छैन । जसले नेपालको न्याय क्षेत्रलाई पनि नराम्ररी गाँजेको छ ।

वर्तमान समयमा जुनसुकै क्षेत्रका उच्च पदाधिकारी, पेशाकर्मी, कलाकार सबै मदिरा सेवन र भोजभत्तेरमा संलग्न रहन्छन् । यो उनीहरूको लागि आफ्नो हैसियत र स्तर अनुसारको क्रियाकलाप मानिन्छ । तर, अधिकांश अवस्थामा यही जाँडरक्सी अर्थात् मदीरापानको समयमा उनीहरूको योजना बन्ने र त्यस उपर छलफल हुने पनि गर्दछ । यसरी मदीरा सेवनको निहुँमा भेला भएका पदाधिकारी वा व्यक्तिहरू मध्ये न्यायाधिश अर्थात् न्यायक्षेत्रमा संलग्न पदाधिकारीहरूलाई अभियुक्त वा निजको पक्ष र कानून व्यवसायी समेतले प्रभावित पार्ने र त्यसरी प्रभावित न्यायाधिश वा न्यायक्षेत्रमा संलग्न पदाधिकारीहरूले कसरी अभियुक्तलाई अपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिने दिलाउने भन्ने विषयमा योजना बन्ने र छलफल हुने गर्दछ ।
१०७३

यतिमात्र नभई यस्तो मदीरा सेवन गर्ने क्रममा कतिपय न्यायाधिश तथा कानून व्यवसायीहरू आफूले अनियमित काम गरी पद, पैसा र प्रतिष्ठा कमाउन सफल भएको घोषणा गरी गौरवान्वित समेत हुने गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा एकातिर न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने हिम्मत गर्न नसक्ने पक्षलाई पनि उत्साहित गराउँदछ भने प्रभावित हुने न्यायाधिश तथा प्रभावित हुन चाहनेले पनि आफ्नो तर्फबाट प्रशताव राख्नुपर्ने अवस्था आउँदैन । अझ कतिपय अवस्थामा त भन्नु त्यस्तो मदीरा सेवन गर्ने ठाउँमा समेत न्यायाधिश र कानून व्यवसायी वा अभियुक्तका पक्ष विच सौदावाजी गर्ने (दलाल) मध्यस्तकर्ता समेत रहेको हुन्छ तसर्थ मदीरापान पनि न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने गतिलो र भरपर्दो माध्यम बन्न पुगेको छ ।

५.३.१.छ. सुन्दरी (भोगविलास) को सुविधा :

^{१०७३} = पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. ३७ ।

यौन मानिसको लागि शारिरिक आवश्यकता हो भने कतिपयका लागि त यौन नै उसको जीवनको सबैभन्दा ठुलो कमजोरी हुन्छ, भन्दा पनि फरक नपर्ला । यौन लिप्सा कै कारण राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय रुपमा समेत ख्याति कमाएका कतिपय व्यक्ति र पदाधिकारीहरूले पद, पैसा र प्रतिष्ठा समेत गुमाउनु परेको तथा विवादित वन्नुपरेको तथ्य समेत हामी सामु छिप्त सकेको छैन । यही स्थितिबाट नेपालका न्यायाधिशहरू पनि प्रभावित वा विचलित वन्न पुगेका कुरामा सायदै दुइमत होला ।

चाहे विवाहित वा अविवाहित हुन् चाहे महिला होस् वा पुरुष जो सुकैको लागि होस् यौनको विषय कौतुहलताकै विषय हुन्छ र परस्त्री गमन र परपुरुष गमन गर्ने भित्री चाहना र आशय पनि अधिकांशको हुन्छ । यही चाहना र आशय पूर्ति गर्ने क्रममा कतिले घर परिवार नै त्याग्नु पर्ने र कतिले गम्भिर प्रकृतिका अपराध गर्नुपर्ने मात्र नभई इज्जत, प्रतिष्ठा, नैतिकता, इमान्दारिता, दायीत्व र कर्तव्यबाट विमुख भई कार्य गर्न समेत वाध्य भएका हुन्छन् । यसै कुरालाई मध्यनजर राख्दै अधिकांश पुरुष न्यायाधिशलाई प्रभावित पारी अपराधीलाई अपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिलाउन यौन सम्पर्कका लागि केटीहरू उपलब्ध गराउने गरेको पाइन्छ भने महिला अभियुक्तहरू वा अभियुक्तका पक्षहरू स्वयम् पनि यस प्रकारका कार्यमा संलग्न रहेको कुरा सार्वजनिक हुन थालेकाछन् । यतिमात्र नभई आजकलत केही महिला कानून व्यवसायीहरू समेत न्यायाधिश र अदालतका उच्च पदस्त कर्मचारीहरूसंग यौन सम्बन्ध र सम्पर्क बढाई मुद्दा आफ्नो चाहना बमोजिम निर्णय गराउन र न्यायाधिश वा सिफारिसका आधारमा आफ्नो मुद्दा बढाउन उद्धत रहेको कुरा बेलाबेलामा न्यायवृत्तमा चर्चाको विषय वन्ने गरेको पाइन्छ ।

५.३.१.ज. नियमित भेटघाट वा सम्पर्क :

नियमित रुपमा आउने जाने गरेमा पराई पनि आफ्नो हुन्छ भन्ने भनाई वास्तविकतामा आधारित छ । अर्थात् “आउँदा जाँदा माया मोह टाढा हँदा को हो को हो” भन्ने लोकोक्ति अनुसार नियमित भेटघाट र सम्पर्कका कारण जो सुकै व्यक्तिपनि नजिक हुन पुग्दछ । यही माध्यमको प्रयोग गरेर पनि छिटफुट मात्रामा न्यायाधिशलाई प्रभावित बनाई अभियुक्त वा प्रतिवादी कानून व्यवसायीले अनुचित लाभ हाँसिल गरिरहेको पाइन्छ ।

वास्तवमा अभियुक्तको चाहना कसरी आफू अभियोगबाट मुक्त हुने भन्ने रहन्छ भने कानून व्यवसायीको चाहना के कसरी आफ्नो पक्षको हितमा निर्णय गराउने भन्ने रहन्छ । तर, न्यायाधिशको चाहना भनेको जे जसरी र जसको पक्षमा फैसला गरेपनि आफू सकभर विवादित नबन्ने तथा आफ्नो पद, प्रतिष्ठा र इमान्दारितामा दाग नलागोस् भन्ने रहेको हुन्छ । तसर्थ न्यायाधिशले वादी दावी नपुग्ने गरी सरकारलाई हराई अभियुक्तलाई सफाई दिएपनि वा अभियुक्तलाई अपराधी घोषित गरी दण्डसजाय दिई सरकारलाई जिताएपनि कुनै तात्विक असर पर्दैन ।

यही वास्तविकतालाई मनन गरी न्यायाधिशलाई अनुचित र गलत प्रभाव पारी अभियुक्तलाई अपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति दिलाउन र आफ्नो आयआर्जनको स्तरमा समेत बृद्धि गर्नको लागि केही कानून व्यवसायीहरु समेत निकै प्रयासरत रहने गरेको पाइन्छ भने अपराधिक गतिविधिमा संलग्न रहने पक्ष पनि सो प्रयासबाट विमुख रहँदैन । यी र यस्तै क्रियाकलाप र प्रयासलाई हेर्दा नियमित भेटघाट र सम्पर्क पनि न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने माध्यम बनेको छ तर यो माध्यम त्यति प्रभावकारी र भरपर्दो नभएको कुरा सुन्नमा पाइन्छ ।

५.३.१.भ. नातावाद क्रिपावाद अर्थात् नया नाता सम्बन्ध जोड्नु

नाता सम्बन्ध भनेको त्यस्तो सम्बन्ध हो जुन अन्य प्रकारका सम्बन्ध भन्दा मर्यादित नै हुन्छ । यस्तो नातासम्बन्धलाई न त हतपत कसैले त्याग्न नै सक्छ न त तिरस्कार र उपेक्षा नै । किनकि नाता सम्बन्धको जालो निकै फरासिलो हुन्छ र नातावादको दायरबाट कसैले कसैलाई त्याग र तिरस्कार गर्ने प्रयास गर्दछ भने उ स्वयम् अरु नातेदारहरुबाट त्यज्य र तिरस्कृत/बहिस्कृत हुन्छ । यही भावनात्मक सम्बन्धलाई कतिपयले फौजदारी न्याय प्रशासनमा न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेकाछन् ।

वास्तवमा हाम्रो समाजमा नाता सम्बन्धको दायरा निकै फरासिलो भएकै कारण कुनै न कुनै बाट न्यायाधिश सम्मको आफ्नो नाता सम्बन्ध स्थापना र प्रमाणित गर्न अभियुक्त वा निजका पक्षधर वा कानून व्यवसायी लागि कुनै गाह्रो विषय होइन । त्यसमाथि पनि समस्या परेको व्यक्ति वा पक्षले समाधानको मार्ग पहिचान गर्न क्रममा यति गर्नु भनेको न्युन कुरा हो र न्यायाधिशले पनि आफूले आफ्नो पद, प्रतिष्ठा र जिम्मेवारीमा आँच नआउने तवरबाट त्यस्ता नातेदारको रूपमा देखिएका अभियुक्तलाई वचाउने तवरले सहयोग गर्नु पनि कुनै कठिनाईको कार्य होइन ।

समग्रमा भन्नुपर्दा फौजदारी न्याय प्रशासनमा नातावाद, कृपावाद फस्टाउनुको कारण एकातर्फ न्यायाधिशले न्यायीक निर्णय गर्दा स्वविवेक प्रयोग गर्न पाउनु र अर्कोतर्फ सामान्य अवस्थामा न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्नको लागि अभियुक्त र निजका नातेदारका साथै न्यायाधिशको नातेदारले समेत असहयोग गर्दैनन् । तसर्थ, पनि हालका दिनहरुमा नातावाद, कृपावादलाई न्यायाधिश प्रभावित पार्ने एक सशक्त र भरपर्दो माध्यम मानिन्छ ।

५.३.१.अ. सरकारी वकीलको मिलेमतोमा

नेपालको न्याय प्रशासनमा न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने अर्को भरपर्दो र सरल माध्यमको रूपमा रहेको छ सरकारी वकीलको प्रयोग । त्यसमाथि पनि सरकारी वकीलको प्रत्येक चरण र अवस्थामा महत्वपूर्ण भूमिका रहने फौजदारी न्याय प्रशासनमा न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने अवसर सरकारी वकीललाई पनि प्रसस्त प्राप्त हुन्छ जुन प्रभावकारी पनि हुने गरेको छ । यसै विषयलाई मध्यनजर राखेर अधिकांश फौजदारी अपराधका अभियुक्तहरु र प्रतिपक्षी कानून व्यवसायी समेत

न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने प्रयास स्वरूप सरकारी वकीललाई प्रयोग गर्न चाहन्छन् र सरकारी वकीलले पनि अभियुक्तलाई बचाउने प्रयास स्वरूप न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्न पछि पर्दैनन् । जसको ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा २०५८ सालमा ललितपुर जिल्ला अदालतमा घटेको घटनालाई लिन सकिन्छ।

ललितपुर जिल्ला अदालतका तत्कालीन न्यायाधीश गोपालप्रसाद गुरागाई र प्रथम श्रेणीका सरकारी वकील लेखनाथ पौडेलबीच “ब्रिफकेस काण्ड” भयो । पूर्णरूपमा सार्वजनिक भएको त्यो प्रकरणका कारण सरकारी वकील पौडेलले तत्कालै राजीनामा दिए भने न्यायाधिश गुरागाईलाई न्याय परिषद्को सिफारिसमा २०५८ पुस १६ गते पदमुक्त गरियो । न्यायपालिका भित्र मुद्दालाई प्रभावित गर्ने गरी स-प्रमाण “घुस लेनदेन” को घटना सार्वजनिक भएको घटना यो सम्भवतः पहिलो हो ।

तीन वर्ष अघि ललितपुरमा एक युवकको हत्या भएको घटनामा संलग्न १७ अभियुक्त विरुद्धको ज्यान मुद्दा सरकारले फिर्ता लिने निर्णय गरेको थियो । सरकारको निर्णयमा अदालतको स्वीकृति लिन सहन्यायाधिवक्ता पौडेलले गुरागाईलाई श्रीमती मार्फत् १ लाख ९५ हजार रुपैया घुस दिएको र थोरै भएकाले नलिएको तथ्यहरु आएका थिए ।
१०७४

मूलतः अदालतमा अभियोगपत्र दायर भएदेखि मुद्दाको अन्तिम सुनुवाई नभएसम्म सरकारी वकीलको न्यायाधिश संग प्रत्येक चरणको क्रियाकलापमा सम्पर्क र भेटघाट हुन्छ । यतिमात्र नभई सरकारको तर्फबाट अदालतमा कानूनी विषयमा प्रतिनिधित्व गर्ने पदाधिकारी भनेकै सरकारी वकील भएकोले पनि सरकारी वकील र न्यायाधिश बीच सुमधुर सम्बन्ध कायम रहेको हुन्छ भने सरकारी वकील र न्यायाधिश बीच एकै परिवारका सदस्य सरहको सम्बन्ध रहेको कारण पनि सरकारी वकीलले न्यायाधिशलाई सहजै प्रभाव पार्न सक्दछन् ।^{१०७५}

सरकारी वकील मुद्दाको रोहमा प्रतिवादी/अभियुक्त, प्रतिवादीका कानून व्यवसायी र न्यायाधिश तीनै पक्षको नियमित सम्पर्कमा रहने र प्रतिवादी/अभियुक्त र प्रतिवादीका कानून व्यवसायीको न्यायाधिशसंग नियमित र गोप्य काम कुरा गर्ने अवसर प्राप्त हुने तरहले भेटघाट समेत नहुने भएकोले अधिकांश अवस्थामा प्रतिवादी/अभियुक्त वा निजका कानून व्यवसायी र न्यायाधिश बीचको पुलको काम गर्ने भूमिका सरकारी वकीलले निर्वाह गर्ने गरेको पाइन्छ । यस अर्थबाट हेर्दा सरकारी वकील न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने माध्यमको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

५.३.१.ट. भनसुन वा सोर्सफोस

^{१०७४}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. ८४ ।

^{१०७५}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. २३ ।

नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गत न्यायाधिशलाई अनुचित प्रभाव पार्ने वा हस्तक्षेप गर्ने सर्व लोकप्रिय तर कम प्रभावकारी माध्यमको रूपमा रहेको छ भनसुन वा सोर्सफोर्स । अदालतका न्यायाधिशलाई अन्य प्रकारका हस्तक्षेप वा प्रभावित पार्ने माध्यममा अभियुक्त वा निजको पक्षधरहरुको पहुँच नपुगेको अवस्थामा यो माध्यम अपनाइन्छ ।

सरसर्ति हेर्दा न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्नु र निजमाथि हस्तक्षेप गर्नु भनेको निकै चूनौतिपूर्ण र कठिन कार्य हो । भन् त्यसमाथि पनि निजलाई ऐन, कानून, मिसिल संलग्न सबुद प्रमाणको विपरितमा तथा अभियुक्तको पक्षमा फैसला गर्न वाध्य पार्न त भन् कठिन विषय हो यद्यपि न्यायाधिशले चाहेमा प्रभावित हुनु र सोही अनुकूल फैसला गर्नु गाह्रो हुँदैन । त्यस्तो विषयमा केवल भनसुन र सोर्सफोर्स जस्तो हल्का र प्रभावहिन माध्यम ठानिने माध्यमको प्रयोगबाट न्यायाधिश जस्तो पदाधिकारी प्रभावित हुन्छ भन्ने ठान्नु ठीक नठहर्न सक्छ तर त्यस्तो भनसुन न्यायाधिशका नजिकका व्यक्ति र न्यायाधिशले पनि त्यस्ता व्यक्तिसंग काम लिनुपर्ने भएमा यसले पनि काम गर्ने गर्दछ ।^{१०७६}

वास्तवमा भनसुन वा सोर्सफोर्स न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने वा निजको काममा हस्तक्षेप गर्ने अन्य माध्यमहरु पूर्वको प्रयास हो भन्दा अत्युक्ति नहोला । किनकि न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने अन्य माध्यमहरु जस्तै आर्थिक लाभ (भ्रष्टाचार), राजनैतिक/उच्च पदस्त कर्मचारीहरुको हस्तक्षेप (दवाव) लगायतका विषयमा सौदावाजी गर्नका लागि समेत प्रारम्भिक रूपमा यही माध्यम अपनाइन्छ तर यो पूर्ण र विशुद्ध रूपमा यही माध्यमको आधारमा मात्र न्यायाधिश प्रभावित भई निजबाट हुने क्रियाकलाप पनि प्रभावित हुने सम्भावना कम रहन्छ भने यसले प्रभावित पार्ने अन्य माध्यम प्रयोगमा सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

५.३.१.४. उच्च अधिकारीको आदेश

सिद्धान्ततः वा व्यवहारत उच्च अधिकारीको आदेश पालना गर्न मातहतका कर्मचारीको कर्तव्य तथा दायीत्व नै हो र उच्च अधिकारीका जायज आदेशहरु पालना गर्न मातहतका कर्मचारीको कर्तव्य तथा दायीत्व नै हो र उच्च अधिकारीका जायज आदेशहरु पालना गर्न मातहतका कर्मचारीहरु वाध्य नै हुन्छन् । यही वास्तविकतालाई मनन गर्दा नेपालको न्याय क्षेत्रमा पनि उच्च तहका सिनियर न्यायाधिशहरुका अलावा छिटफूट रूपमा सहकर्मी न्यायाधिशहरु समेतको आदेश सम्बन्धित न्यायाधिशहरुले ठाउँ अस्विकार वा इन्कार गर्न सकेको पाइँदैन ।

न्यायाधिशको काम, कर्तव्य, अधिकार र दायीत्वहरुमध्ये सबैभन्दा प्रमुख र महत्वपूर्ण कुनै एक मात्र काम भनेको निष्पक्ष रूपमा न्याय प्रदान गर्नु नै हो तर त्यतिले मात्र उसको जिम्मेवारी पुरा नहुने

^{१०७६} = □ प्रधान न्यायाधिशको भाञ्जालाई नचिन्दा” घटना विचार, वर्ष १२, अंक ३०, २०६३। १०। १०-१६, पृ. १ र ८ ।

नेपालको व्यवहारिक परंपरा पनि छ । न्यायाधिशले उच्च अधिकारी अर्थात् सिनियर न्यायाधिश र प्रधान न्यायाधिशको आदेश पालना नगरी निष्पक्ष न्याय गर्ने कार्य गर्नु भनेको उसको पदवी उन्नति र प्रगतिको मार्ग बन्द हुनु त छँदैछ । त्यसमाथि पनि उसको पद, हैसियत, अस्तित्वका अलावा इमान्दारिता र नैतिकता माथि नै अनुचित प्रहार हुन्छ भन्नु अतिशयोक्ति नहोला ।

यसप्रकार न्यायाधिशले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र निर्भिक रूपमा न्यायीक निर्णय गर्नबाट रोक्ने वा न्यायाधिशलाई अनुचित र नाजायज प्रभाव पार्ने अर्को प्रमुख माध्यममा रहेको छ उच्च अधिकारीको दवाव वा हस्तक्षेप । किनकि उच्च अधिकारी अर्थात् सिनियर न्यायाधिश र प्रधान न्यायाधिशको आदेश दवाव विपरित निष्पक्ष न्याय गरेमा निजको पदोन्नति (प्रमोशन) नहुने, विकट, दुर्गम स्थानमा सरुवा हुने जस्ता क्रियाकलाप त्यस्ता सिनियर न्यायाधिश र प्रधान न्यायाधिश रहने न्याय परिषद्बाट हुने भएकोले अधिकांश न्यायाधिशहरू उच्च अधिकारीहरूको आदेशबाट प्रभावित हुन्छन् ।

५.३.१.ड. उपहार वा कोशेली प्रदान तथा सहयोग

नेपाली परम्परामा खाली हात कसैलाई पनि भेट्न नजाने परंपराको विकसित रूप नै उपहार वा कोशेली हो । यसरी उपहार वा कोशेलीको रूपमा सम्बन्धित व्यक्ति वा पदाधिकारी र निजका परिवारको हैसियत, इच्छा, आकांक्षा र चाहना बमोजिमका कोशेलीहरू लिएर भेटघाट गर्दा निश्चय नै त्यसरी भेट दिने व्यक्ति उपहार वा कोशेलीका साथ भेट्ने व्यक्ति वा पक्षसंग खुसी हुन्छ र त्यसरी भेट गर्न जाने व्यक्ति वा पक्षका इच्छा र आकांक्षा पुरा गर्न पछि पर्दैन । यही वास्तविकताले नेपालको न्याय क्षेत्रलाई पनि नराम्ररी गाँजेको छ ।

सिद्धान्ततः कुनै पनि पक्षसंग कुनै पनि कर्मचारी पदाधिकारी लगायत सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिले उपहार, कोशेली लगायतका वस्तुहरू प्राप्त गर्नुलाई समेत भ्रष्टाचार मानिन्छ तर नेपाली परंपरामा त्यस्तो उपहार कोशेली सम्बन्धित कर्मचारी/पदाधिकारी जस्तै न्यायपालिकालाई नदिई निजका परिवारका सदस्य तथा नातेदार र छिमेकी मार्फत् पनि न्यायाधिश समक्ष पुऱ्याइन्छ र न्यायाधिशको दृष्टिकोणमा कृपापात्र वा शुभचिन्तकको रूपमा मानिन्छ । यही सम्बन्धको कारण अधिकांश न्यायाधिशहरू लाई अनुचित प्रभावमा पारी अधिकांश फौजदारी अपराधका अभियुक्त वा निजका पक्षधर वा निजका कानून व्यवसायीले न्यायपालिकालाई त्यस्ता अभियुक्तको हितमा तथा ऐन कानून र राज्यको अवधारणाको बर्खिलापमा निर्णय सुनाउने वातावरण तयार गर्ने गरेको पाइन्छ ।^{१०७७}

^{१०७७} = पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. ३७ ।

५.३.१.ढ. पारिवारिक दवाव

नेपालको सन्दर्भमा फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गत अदालतको चरणमा न्यायाधिशलाई प्रभावित पार्ने अर्को महत्वपूर्ण माध्यम हो पारिवारिक दवाव । सामान्यतया परिवारका सदस्य जति नजिकको सम्बन्ध अरुसंग हुँदैन र परिवारका सदस्यहरूको जस्तो प्रभावकारी दवाव अरुले दिन पनि सक्दैन । तसर्थ नेपालका अधिकांश कानून व्यवसायीहरू तथा अभियुक्त र निजका नातेदारहरू न्यायाधिशको परिवारलाई रिभाएर निजहरू मार्फत् न्यायाधिशलाई प्रभावित बनाई त्यसरी प्रभावित न्यायाधिशहरू मार्फत् अभियुक्तको पक्षमा निर्णय गराउन वाध्य बनाउँदछन् ।^{१०७८}

वास्तवमा मानिस पनि सामाजिक प्राणि भएको कारणले एकातिर उ घर परिवारमै बस्नुपर्ने वाध्यता छ भने अर्कोतिर घर परिवारमा नबसेपनि घरपरिवारको अनुरोध, दवाव जस्ता कुराहरूलाई मान्नुपर्ने वाध्यता छ । जसले गर्दा न्यायाधिश माथि समेत पारिवारिक दवाव पर्ने कुरालाई नकार्न सकिँदैन । उसले घर परिवारका कुरालाई बेवास्ता गरी न त उ घरमा नै बस्न सक्दछ न त समाजमा नै । किनकि जायज वा नाजायज जे जस्तो भएपनि घर परिवारको अनुरोधलाई मनन नगर्ने व्यक्तिलाई समाजले राम्रो दृष्टिकोणले नहेर्ने परंपरा हाम्रो समाजमा अद्यापि यथावतै छ । त्यसकारण लोकलाजको डर र समाजमा आफ्नो घर परिवारप्रतिको दायीत्व र इमान्दारिता निर्वाह गरेको वहानामा समेत न्यायाधिशले प्रभावित भएर काम गर्ने वातावरण सिर्जना हुन्छ । परिणामत अधिकांश फौजदारी अपराधका अभियुक्तहरूले कानूनी दायरामा आएपश्चात् पनि कानूनकै दफा उपदफा प्रयोगका माध्यमबाट आरोपित अपराधमा आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट सदासदाको लागि उन्मुक्ति पाउँदछन् ।^{१०७९}

५.३.२. परिणाम प्रभावित भएपश्चातका क्रियाकलापहरू

५.३.२.क. मनोगतरूपमा मुद्दा छिन्ने :-

नेपालको न्यायीक व्यवस्थालाई हेर्दा न्यायपालिकालाई मुद्दाको सुनुवाई गर्ने र निर्णय गर्ने पूर्ण अधिकार प्रदान गरिएको छ । संविधान तथा सम्बन्धित ऐन कानूनद्वारा प्राप्त सो दायीत्व र अधिकारको प्रयोग तथा कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा सम्पूर्ण विवादित विषयहरूमा (मुद्दाहरूमा) न्यायीक निर्णय गर्दा न्यायपालिकाले मिसिल संलग्न सबुद प्रमाणहरूको उचित मूल्यांकन गरेर गर्नुपर्दछ तर कतिपय अवस्थामा सबुद प्रमाणकै आधारमा न्यायीक निर्णय गर्दा वास्तविक रूपमा न्याय नपर्ने भएकोले त्यस्तो अवस्थामा न्यायाधिशलाई स्वविवेक प्रयोग गरी निर्णय गर्न पाउने

^{१०७८}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २५० ।

^{१०७९}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. ८४-८५ ।

अधिकार पनि दिइएको पाइन्छ । जुन अधिकारको दुरुपयोग गर्दै अधिकांश अवस्थामा प्रभावित भएका न्यायाधिशहरुले आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्षको हितमा निर्णय गर्ने गर्दछन् ।^{१०८०}

सामान्यतया न्यायीक निरोपणको रोहवाट हेर्दा न्यायीक निर्णय गर्नको लागि मिसिल संलग्न सबुद प्रमाण नै प्रयाप्त हुने हुन्छ तर अधिकांश अवस्थामा भने यो अवस्था विद्यमान नहुन सक्छ अर्थात् तत्काल प्राप्त सबुद प्रमाणका आधारमा मुद्दाको अन्तिम तहसम्म पुग्न नसकिने हुन्छ । त्यसमाथि पनि वास्तवमा फौजदारी मुद्दाका भरपर्दो प्रमाणहरु भनेको साक्षी, सर्जमिनको वयान तथा घटनास्थलमा प्राप्त सबुदप्रमाण नै हो तसर्थ कतिपय अवस्थामा संकलित सबुद प्रमाण र साक्षी सर्जमिनको वयानमा एकरूपता नदेखिने, घटनास्थलमा प्राप्त सबुदप्रमाणले मात्र वास्तविक अभियुक्तको पहिचान गर्न नसकिने अर्थात् निर्णय सुनाउन कठिनाई हुने जस्ता अवस्थाहरु विद्यमान हुन्छन् । यही अवस्थाको फाइदा उठाई प्रभावित भएका न्यायाधिशहरुले अभियुक्तको पक्षमा फैसला सुनाउने गरेको पाइन्छ ।^{१०८१}

वास्तवमा कुनै अभियुक्त अपराधी हो होइन भन्ने कुरा निज संलग्न अपराधमा संकलित सबुदप्रमाणको मूल्यांकनबाट थाहा जानकारी भएपनि न्यायाधिशले चाहेको अवस्थामा अपराधीलाई आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट पूर्णरूपमा उन्मुक्ति दिलाउने त्यति गर्न नसकेमा पूर्ण आपराधिक दायीत्व वहन गर्नुपर्ने अपराधीलाई आंशिक र आंशिक आपराधिक दायीत्व वहन गर्नुपर्नेलाई सफाई दिने तथा अपराधमा मुछिएका वा अभियोग लागेका तर वास्तविक रूपमा निर्दोष व्यक्तिलाई दण्डित गर्ने कार्य सजिलै गर्न सक्दछन् । यो पनि प्रभावित भएका न्यायाधिशहरुबाट हुने प्रमुख कार्य हो ।

५.३.२.ख. अभियुक्तलाई सफाई दिने र धरौटिमा छाड्ने :-

न्याय प्रशासनमा अधिकांश फौजदारी मुद्दाहरु सरकारवादी भएर मुद्दा चलाउने व्यवस्था गर्नुको प्रमुख कारण पीडित व्यक्तिले पीडक उपर मुद्दा चलाउन नसक्ने अवस्थामा समेत पीडकले सजायबाट उम्कन नपाओस् भनी राज्य वा सरकारका तर्फबाट मुद्दा चलाउने व्यवस्था गरिएको हो । यसरी अपराधीहरुलाई उम्कन नदिनको लागि राज्यले यस प्रकारको न्यायीक संयन्त्र निर्माण गरेको भएपनि स्वयम् न्याय प्रदान गर्ने निकाए अदालतका न्यायाधिशहरु नै प्रभावित भएको अवस्थामा न्यायाधिशले त्यस्ता अभियुक्तलाई विविध वहानामा सफाई दिने गर्दछन् ।^{१०८२}

^{१०८०}= शम्भुप्रसाद ज्ञवाली, पूर्व महान्यायाधिवक्ता शम्भुप्रसाद ज्ञवालीज्यूलाई सम्झिदा, न्यायदीप, अंक २,, २०६२, (काठमाण्डौ : सरकारी वकील समाज,२०६२) पृ. ३ ।

^{१०८१}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. ६१ ।

^{१०८२}= प्रेमबहादुर विष्ट, सरकारी वकीललाई नजिकबाट हेर्दा, पूर्ववत् पा.टि.नं. २५४, पृ. १६-१७ ।

वास्तवमा कुनै पनि अभियुक्तले अपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट सफाई पाउनु भनेको उसको सो अपराधमा कुनै प्रकारको संलग्नता नरहनु, संलग्नता रहेपनि निजको मनसाय, तयारी जस्ता अपराधका आवश्यक तत्वहरू नहुनु, सबुद प्रमाण, चस्मदित गवाह आदि नहुनुका अलावा अपराध प्रमाणित गर्न आवश्यक पर्ने अन्य विभिन्न तत्वहरूको अभाव हुनुमा निर्भर रहन्छ तर प्रभावित भएका न्यायाधिशले अभियुक्तले अपराध गरेको पुष्टि हुने अवस्था विद्यमान हुँदा समेत अभियुक्तले सफाई पाउने सानो भन्दा सानो आधारमा पनि अभियुक्तलाई सफाई दिने गरेको पाइन्छ।^{१०८३}

सामान्यतः प्रभावित भएका न्यायाधिशले अभियुक्तलाई कानूनी दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिलाउनको लागि कानूनतः फैसला वा न्यायिक निर्णय नै गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी फैसला वा न्यायिक निर्णय गर्नको लागि कानूनले तोकेको प्रकृया पुरा हुनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था छ तसर्थ तत्कालै सफाई दिन नसकिने अभियोगका अभियुक्तहरूलाई न्यायाधिशले तारेखमा छोडिदिने गरेको पाइन्छ।^{१०८४} जसको ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा पाल्पाको घुस काण्डलाई लिन सकिन्छ।

एक वर्षअघि पाल्पामा तत्कालीन जिल्ला न्यायाधीश रघुनाथ अर्यालले घुस खाई भारतीय अभियुक्तलाई पुर्पक्षका निमित्त धरौटीमा छाड्ने आदेश गरेको भनी त्यसले ठूलै रूप लियो। एक भारतीय नागरिकलाई उनकै साथीले भीरबाट खसाली मारेकोमा हत्यारालाई बचाएको आरोप अर्यालमाथि लागेको थियो। ती भारतीय नागरिकले संगै आएका साथीलाई भीरबाट खसालेर मारेको देखे प्रत्यक्षदर्शीको बयान समेत नलिई अर्यालले मोहम्मद अरसर खाँ र फैयाज खालाई १ लाख रुपैया धरौटीमा रिहा गर्ने र उनका गाडी छाड्ने आदेश दिए। ती ज्यान मारेको अभियोग लागेका अभियुक्तद्वयले तत्कालै धरौटी राखी पाल्पा छाडे।

एनको आदेशविरुद्ध बुटवल पुनरावेदन अदालतमा मुद्दा पय्यो। अदालतले अभियुक्तद्वयलाई थुनामै राख्ने र गाडी पनि नछाड्ने आदेश गय्यो। ती दुवै अभियुक्त आफ्नो गाडी लिएर भारत पुगिसकेका थिए। त्यसपछि उनीहरू तारेखमा आएनन्। त्यति सजिलै छुटकारा पाएका ती अभियुक्त आउनेवाला पनि थिएनन्। यो बम्भी बुम्भीकन अर्यालले फैसला गरेका थिए।^{१०८५}

५.३.२.ग . प्रमाणमा लिनुपर्ने कुरालाई प्रमाणमा नलिने :-

सामान्यतया कुनै पनि मुद्दाको मूल जरो भनेकै प्रमाण हो। प्रमाणको अभावमा न त कुनै अपराध अपराध प्रमाणित गर्न सकिन्छ, न त सो अपराधको आधारमा कुनै अभियुक्तलाई दोषि ठहर्‍याइ

^{१०८३} . लैगिक समानता र न्याय, (काठमाण्डौं : प्रो पब्लिक (जनहित संरक्षण मञ्च) २०५८), पृ. ८०-८४।

^{१०८४} = “उस्तै मुद्दा फरक फैसला”, समय, २०६२। ९। ७, पृ. ९।

^{१०८५} . पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. ८३।

कानूनी कारवाही गर्न नै सकिन्छ तसर्थ कुनै पनि मुद्दा चाहे त्यो फौजदारी होस् चाहे देवानी नै किन नहोस् त्यसमा प्रमाणको ठूलो, महत्वपूर्ण र निर्णायक भूमिका रहेको हुन्छ।^{१०८६}

कुनै पनि अपराधका सम्बन्धमा भएको अनुसन्धान तहकिकातको सिलसिलामा संकलन र प्राप्त भएका प्रमाणहरूका आधारमा कुन कुन व्यक्ति/अभियुक्त अपराधी हुन् ? कुन कुन अभियुक्त मतिथार मात्र हुन् र कुन कुन अभियुक्तहरू निर्दोष व्यक्ति हुन् भन्ने कुराको पहिचान र निर्णय दिनुपर्नेमा कुनै तवरबाट प्रभावित भएको न्यायाधिशले वदनियतपूर्ण निर्णय दिनको लागि आधारभूमि निर्माण गर्ने प्रयास स्वरूप सो मुद्दामा प्रमाणमा लिनुपर्ने र लिनहुने कुरालाई प्रमाणमा नलिने र प्रमाणमा लिन नपर्ने कुरालाई प्रमाणमा लिने गर्दछन् । जसले गर्दा निर्णयमा प्रतिकूल असर पार्न सहयोग मिल्दछ।^{१०८७}

विवादित विषय वा मुद्दामा कुन कुरा प्रमाणमा लिने र कुन कुरा प्रमाणमा नलिने भन्ने सम्बन्धमा कानूनमा छुट्टै व्यवस्था भएपनि व्यवहारिक रूपमा कुन कुरा प्रमाणमा लिने र कुन कुरा प्रमाणमा नलिने भन्ने विषयमा न्यायाधिशले नै निर्णय गर्ने गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा प्रभावित न्यायाधिशहरूले अभियुक्तलाई अपराधी सिद्ध गर्ने प्रमाण सकभर मुद्दामा प्रमाणको रूपमा लिँदै नलिने र वाध्यतावस लिइहालेपनि त्यसलाई प्रमुख प्रमाणको रूपमा नलिई सहायक प्रमाणको रूपमा लिई अभियुक्तलाई बचाउने तवरले मुद्दामा लगाइने गरिन्छ ।

५.३.२.घ. मुद्दा फिर्ता लिने :-

कुनै पनि फौजदारी मुद्दा अदालतमा दर्ता भएपछि सो मुद्दा चलाइरहनु भन्दा फिर्ता लिनु उपयुक्त देखिएको अवस्थामा अदालतको मञ्जुरीले मुद्दा फिर्ता लिन सक्ने कानूनी व्यवस्था छ । यसरी मुद्दा फिर्ता लिँदा सरकारी वकीलले मुद्दा फिर्ता लिनका लागि उपयुक्त छ छैन ? अर्थात् सो मुद्दा चलिरहँदा सरकारको अनावश्यक समय र जनशक्ति लगायतको नोक्सानी हुने र पीडित पक्ष, राज्य र समाजको लागि पनि हित नहुने कुरा अदालतलाई लागेमा मुद्दा फिर्ता गर्नको लागि आदेश गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

प्रक्रयागत रूपमा मुद्दा नै फिर्ता लिँदा कुनै पनि अभियुक्तको मुद्दा फिर्ता लिने गरी सरकारबाट भएको निर्णय सहित सरकारी वकीलबाट मुद्दा फिर्ता लिनको लागि अदालतमा निवेदन पेश गर्नुपर्दछ । त्यस्तो निवेदन पर्न आएपछि फिर्ता लिन तोकिएको सो मुद्दा अन्य मुद्दाहरू सरह नै सुनुवाईका लागि अदालतले साप्ताहिक एवम् दैनिक पेशि सूचिमा चढाई अवस्था अनुसार वादी प्रतिवादी तथा जाहेरवाला तर्फबाट प्रश्रुत हुन आउने वहस जिकिर समेत सुनेर मात्र फिर्ता लिन

^{१०८६}= केदार सुवेदी “कानून मिच्ने होडमा संवैधानिक अंग” पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष ३१, अंक १३, २०५८ । ६ । २६, पृ. ३ ।

^{१०८७}. पूर्ववत् पा.टि.नं. २०२ ।

मञ्जुरी दिने वा नदिने तर्फ आदेश दिनुपर्दछ तर प्रभावित भएका न्यायाधिशले यी सम्पूर्ण प्रकृयाहरु नपुऱ्याई अर्थात् वादी प्रतिवादी र जाहेरवालाको तर्फबाट बहस पैरवी नगराई वा उनीहरुलाई थाहा समेत नदिई मुद्दा फिर्ता लिने आदेश दिइन्छ र कथंकदाचित् प्रकृया पुऱ्याएमा समेत सो प्रकृया देखावटी मात्र हुन्छ । यसरी आपराधिक मुद्दा फिर्ता गराउन मोटो रकमको खेल हुने गरेको छ ।^{१०८८} जुन कार्यले गर्दा अभियुक्त वा तल्लो तहबाट अपराधी प्रमाणित भएका अपराधीहरु समेतले आपराधिक दायीत्व बहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउँदछ । मुद्दा फिर्ताका सम्बन्धमा चर्चित व्यापारी खेतानको मुद्दा फिर्ता प्रकरण पनि निकै चर्चामा आएको थियो।

सन् १९९२ ताका सरकारले सबै व्यापारी एवं उद्योगपतिहरुलाई विदेशमा रहेका आफ्ना खाताहरुबारे स्पष्ट गर्नुपर्ने नियम ल्याएको थियो । व्यापारी मोहनगोपाल खेतान विरुद्ध नियम अनुसार सरकारलाई जानकारी नदिइकन विदेशी बैकमा पैसा राखेको अभियोग लागेको थियो ।

यो प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछिको कांग्रेसको बहुमत सरकारको पालाको कुरा हो, जतिबेला यसले ठूलै प्रकरणको रूप लिएको थियो । अदालतले खेतान र संलग्न व्यक्तिलाई धरौटीमा छाडेको थियो ।

त्यसपछि निर्मित अल्पमतको एमाले सरकारले खेतान विरुद्धको मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गर्‍यो । एमालेले मध्यावधि निर्वाचनमा जाने निर्णय गरी प्रतिनिधिसभा विघटनका निम्ति सिफारिस गरिसकेको बेलामा यो मुद्दा फिर्ता लिने भएको थियो । संसद विघटनसम्बन्धी मुद्दा सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन रहेको र एमाले मध्यावधि चुनावमा जाने तयारीका साथ पार्टीमा अर्थ संकलन कमिटी गठन भएपछि मुद्दा फिर्ता लिने लहर नै देखिएको थियो ।

अरु मुद्दा फिर्ताबारे कसैको चासो गएन । मुलुकका ठूला व्यापारीप्रति चासो जानु स्वाभाविकै थियो । चर्चित व्यापारी तथा उद्योगपति खेतानका विरुद्ध राजस्व अनुसन्धान महाशाखाले हडकडस्थित इन्डोस्वेज बैकमा खाता खोलेर २५ लाख अमेरिकी डलर (बाह्र करोड रुपैया) बराबरको रकम अपचलन गरेको अभियोग लगाएको थियो ।

महाशाखाले विदेशी विनिमयसम्बन्धी दफा मिचेको तथ्यसहित मुद्दा चलाउन सरकारी वकीलको कार्यालय काठमाण्डौमा पुग्यो । सरकारी वकील थिए कवि दिनेशहरि अधिकारी । सरकारवादी मुद्दा भएको हुँदा खेतानविरुद्ध मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकार सरकारी वकीलमा केन्द्रीत थियो । अधिकारीले खेतान र उनका छोरा राजेन्द्रकुमार खेतान, बैक प्रबन्धक राजबहादुर श्रेष्ठ र विनिमय विभागका प्रबन्धक सुवितमान श्रेष्ठ विरुद्ध अभियोगपत्र तयार पारेका थिए ।

त्यतिबेला सरकारी वकील अधिकारी र महान्यायाधिवक्ता कार्यालयका हाकिमसँग विवाद परेको थियो । हाकिम र अधिकारीका बीच टेलिफोनमा राम्रै संघर्ष चल्यो ।

^{१०८८} पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. ३६ ।

अधिकारीले आफ्ना हाकिमको दबाव स्वीकार गरेनन् र उनले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेको एक घण्टाभित्रै उनलाई सरुवा गरियो पाटन जिल्ला अदालतमा ।

अधिकारीले भोकमै तुरुन्तै रमाना लिएर हिँडे । भोलिपल्ट काठमाण्डौं जिल्ला अदालतमा वहस गर्न सरकारी वकील नै नभएपछि हस्याङ फस्याङ गर्दै सरकारी वकील नरेन्द्र पाठक पुगेका थिए ।

उतिवेला राजस्व महाशाखाका निर्देशक लोकमानसिंह कार्कीले राम्रै हठी स्वाभाव देखाएका थिए । उनले खेतानलाई कारवाही गराएर छाड्ने अठोट व्यक्त गरेका थिए “यो अभियोग प्रमाणित हुने कुरामा हामी पूर्ण विश्वस्त छौं ।”

त्यतिवेला प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको पनि दबाव नपरेको होइन । “खेतान बिरामी छन् चाँडै केस किनारा लगाइदिनुपर्छ” भनी टेलिफोनमा सरकारी वकील अधिकारी र निर्देशक कार्कीलाई लगातार फोन आइरहन्थ्यो । एमाले सरकारले मुद्दा नै फिर्ता लिएपछि यो प्रकरणले निष्कर्षमा पुग्न पाएन ।^{१०८९}

मुद्दा फिर्ता लिने प्रशंगमा २०५१ सालमा नेकपा एमालेले नेतृत्व गरेको सरकारले अन्य पार्टी अर्थात् प्रमुख प्रतिपक्षी राजनैतिक दल नेपाली कांग्रेसको सहमति बेगर मुद्दा फिर्ता लिने गरी गरेको निर्णय^{१०९०} निकै चर्चित बन्न पुगेको थियो । तत्कालिन समयमा ६ सदस्यीय राजनैतिक मुद्दा सम्वन्धी कार्यदलमा नेपाली कांग्रेसको तर्फबाट एकजना सदस्य श्रीहरि अर्याल रहेकोमा निजको सहमति बेगर मनोगत रुपमा नेकपा एमालेको एकतर्फी निर्णयबाट धमाधम मुद्दा फिर्ता लिने एमालेको सरकारको निर्णयका कारण २०५० भाद्र १ गते नेपाली कांग्रेस र नेकपा एमालेका विच भएका सम्झौता उलंघन हुनुका साथै कार्यदलको अस्तित्व समाप्त भएको जनाउँदै नेपाली कांग्रेसले कार्यदलबाट आफ्नो प्रतिनिधिलाई फिर्ता बोलाएको पाइन्छ ।^{१०९१} उपरोक्त कार्यले सरकारले मुद्दा फिर्ता लिनेको लागि जे-जस्ता नाजायज कार्य र राजनैतिक हस्तक्षेप गर्न पनि पछि पर्दैन भन्ने कुराको पुष्टि हुनुका साथै मुद्दा फिर्ता लिने कार्यमा हस्तक्षेप गर्ने कार्यमा राज्यका प्रमुख राजनैतिक दलहरुमात्र नभई स-साना राजनैतिक दलहरु पनि निकै अगाडि रहेको कुरा समेत प्रमाणित गर्दछ।^{१०९२}

५.३.२.ड. पूर्वाग्रही बन्ने :-

^{१०८९} पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. १३८-१३९ ।

^{१०९०} राजनैतिक मुद्दा सम्वन्धी कार्यदलको माइन्टका विभिन्न बुदाहरु ।

^{१०९१} नेपाली कांग्रेसले राजनैतिक मुद्दा सम्वन्धी कार्यदलका प्रतिनिधि फिर्ता गरिएको व्यहोराको मिति २०५१ । १२ । ६ को पत्र

^{१०९२} केदार सुवेदी “सरकारले कस्ता कस्ता मुद्दा फिर्ता लियो ?” पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष २६, अंक ५, २०५३ । ५ । २८, पृ. ३ ।

कुनैपनि मुद्दामाथि वास्तविकता र यथार्थताका आधारमा निष्पक्ष न्याय प्रदान गर्ने क्रममा निर्णय सुनाउनका लागि ग्रहण गर्ने वा आधार मान्ने सम्पूर्ण तत्वहरूको आधिकारिकता परिक्षणका सम्बन्धमा समेत निष्पक्षतापूर्वक प्रस्तुत हुनुपर्दछ । त्यसमाथि पनि न्यायीक निर्णय (फैसला) गर्ने अधिकार प्राप्त निकाए अदालतका न्यायाधिशहरूले त भन् मुद्दाका सम्बन्धमा पेश हुन आएका सम्पूर्ण सबुद, प्रमाण, साक्षी, सर्जमिन लगायत सो मुद्दामा हुने वहस पैरवी समेतको निष्पक्षताका साथ मूल्यांकन गरी निर्णय सुनाउनुपर्ने हुन्छ तर न्यायाधिश स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा सो प्रभावित न्यायाधिशबाट हुने प्रत्येक क्रियाकलाप समेत प्रभावित हुन्छन् । फलस्वरूप प्रभावित पार्ने पक्षका समर्थनमा अर्को पक्षबाट पेश हुन आएका सबुद प्रमाण साक्षी सर्जमिनलाई खासै महत्व नदिई पूर्वाग्रहीपूर्ण निर्णय गर्दछन् ।^{१०९३}

अदालतका न्यायाधिशहरू प्रभावित हुने भनेको अधिकांश अवस्थामा अभियुक्तको तर्फबाट हो । जव न्यायाधिशहरू अभियुक्तको तर्फबाट प्रभावित हुन्छन् तब उनीहरूले अनुसन्धान र अभियोजनको तहमा अनुसन्धान अधिकारी र सरकारी वकीलको तर्फबाट संकलन र पेश गरिएका सबुद प्रमाणहरू, सरकारी वकील र जाहेरवालाको तर्फबाट भएका वहस पैरवी लगायतका प्रतिरक्षा समेतमा पूर्वाग्रही बनी कसरी र कुन रूपमा अभियुक्तलाई सफाई दिने वा पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिने दिलाउने भन्ने सन्दर्भमा केन्द्रित रहन्छन् ।^{१०९४}

५.३.२.च. व्यक्तिगत हितका पक्षमा लाग्ने :-

न्यायालयको स्थापना नै न्याय प्रदान गर्ने उद्देश्यले भएको हो र यसरी न्याय प्रदान गर्ने कार्य न्यायाधिशले गर्दछन् । न्यायाधिशले निर्णय सुनाउँदा सो अपराध वा कसुरका सम्बन्धमा पेश भएको मिसिल अध्ययनबाट प्राप्त निर्णय वा निष्कर्ष मात्र सुनाउने हो तर न्यायाधिशलाई न्यायीक निर्णय सुनाउन र समग्र समाज र राष्ट्रमा अपराधको दुषित वातावरण फैलन नदिई शान्ति, सुव्यवस्था, अमन चयन कायम राख्न सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले दिएको स्वविवेक प्रयोग गर्ने अधिकारको दुरुपयोग पनि हुने गरेको छ, तसर्थ न्यायपालिका शुद्ध छ भनेर भन्न सकिन्न ।^{१०९५}

फौजदारी अपराध व्यक्ति विरुद्धको अपराध मात्र नभई समाज र पुरै राष्ट्र विरुद्धको अपराध समेत हो तसर्थ यस्तो व्यापक असर प्रदायक अपराधको सम्बन्धमा न्यायीक निर्णय सुनाउँदा न्यायाधिशले व्यक्तिको मात्र नभई समग्र समाज र राष्ट्रको हितलाई समेत ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ भन्ने राज्य र विधायीक मनसाय रहेको छ तर प्रभावित भएको न्यायाधिशले फैसला सुनाउँदा व्यक्तिको फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकको सुरक्षा, नागरिक तथा मौलिक अधिकारको रक्षा जस्ता विभिन्न प्रकारको प्रश्नहरू तेर्स्योई अभियुक्तको पक्षमा न्याय सुनाउने गरेको पाइन्छ ।

^{१०९३}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २५७, पृ. ६१ ।

^{१०९४}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २५० ।

^{१०९५}= मोहन प्रसाद शर्मा, पूर्व प्रधान न्यायाधिश, अन्तर्वार्ता, साँघु, वर्ष १९, अंक २६, २०५८ । ६ । २२, पृ. ५ ।

यतिमात्र नभई सवैलाई समान न्याय दिने र फौजदारी मुद्दामा दावी प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहने कानूनी व्यवस्था अनुरूप वादी सरकारले वादी दावी पुष्टि/प्रमाणित गर्न नसकेको, एउटा व्यक्तिलाई दण्डसजाय गर्दैमा समाज र राज्यमा अपराध नरोकिने जस्ता फितला र प्रभावहित तर्कको आधारमा वादी सरकारलाई हराई प्रतिवादी अर्थात् अभियुक्तलाई जिताउने कार्य प्रभावित भएका न्यायाधिशले गर्ने गर्दछन् ।

५.३.२.छ. थुनामा राखेर मुद्दाको पूर्पक्ष गर्नुपर्नेमा तारेखमा राखेर मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने आदेश दिने :-

सामान्यतया अधिकांश फौजदारी अपराधका अभियुक्तहरू उपर मुद्दा चलाउँदा निजहरूलाई थुनामा नै राखिन्छ किनभने निजहरूलाई थुना मुक्त गरेर वा धरौट जमानत वा हाँजिर जमानत (सामान्य तारेख) मा राखेर मुद्दा चलाउँदा निज अभियुक्तले आफू विरुद्धको सवुद प्रमाण नष्ट गर्ने र आफ्नो समर्थनमा आउने सवुद प्रमाणको सिर्जना गर्ने अवस्था विद्यमान रहन्छ । यतिमात्र नभई उसले आपराधिक दायीत्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने उद्देश्यले भाग्ने उम्कने वा फरार हुने अवस्था विद्यमान हुन्छ ।^{१०९६}

यसको साथै त्यसरी थुनामुक्त गरिएका अभियुक्तहरूलाई अदालतले उपस्थित गराउन चाहेको समयमा उपस्थित नहुने आफू विरुद्धका साक्षी सर्जमिनका व्यक्तिहरूलाई प्रभावित पारी आफ्नो विरुद्ध नबोल्न अनुरोध वा वाध्य पार्ने क्रियाकलापहरू पनि हुने हुँदा अधिकांश फौजदारी अपराधका अभियुक्तहरूलाई थुनामा राखेर मात्र मुद्दा अगाडि बढाइन्छ तर त्यस्ता अभियुक्त वा निजका पक्षहरूद्वारा प्रभावित न्यायाधिशहरूले त्यसरी थुनामा राखेर पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अभियुक्तहरूलाई पनि कुनै न कुनै वहानामा थुना मुक्त गरि धितो जमानी (धरौट राखेर) तारेखमा वा हाजिर जमानी (साधारण तारेख) मै मुद्दा गर्न पाउने अवसर प्रदान गर्दछन् ।^{१०९७}

^{१०९६}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३ ।

^{१०९७}= यस वारे हरिबहादुर थापाले यस्तो लेखेका छन् । “एक वर्षअघि पाल्यामा तत्कालीन जिल्ला न्यायाधीश रघुनाथ अर्यालले घुस खाई भारतीय अभियुक्तलाई पुर्पक्षका निमित्त धरौटीमा छाड्ने आदेश गरेको भनी त्यसले ठूलै रूप लियो । एक भारतीय नागरिकलाई उनकै साथीले भीरबाट खसाली मारेकोमा हत्यारालाई बचाएको आरोप अर्यालमाथि लागेको थियो । ती भारतीय नागरिकले सँगै आएका साथीलाई भीरबाट खसालेर मारेको देखे प्रत्यक्षदर्शीको बयान समेत नलिई अर्यालले मोहम्मद अरसर खाँ र फैयाज खाँलाई १ लाख रुपैया धरौटीमा रिहा गर्ने र उनका गाडी छाड्ने आदेश दिए । ती ज्यान मारेको अभियोग लागेका अभियुक्तद्वयले तत्कालै धरौटी राखी पाल्या छाडे ।

एनको आदेशविरुद्ध बुटवल पुनरावेदन अदालतमा मुद्दा पच्यो । अदालतले अभियुक्तद्वयलाई थुनामै राख्ने र गाडी पनि नछाड्ने आदेश गर्‍यो । ती दुवै अभियुक्त आफ्नो गाडी लिएर भारत पुगिसकेका थिए । त्यसपछि उनीहरू तारेखमा आएनन् । त्यति सजिलै छुटकारा पाएका ती अभियुक्त आउनेवाला पनि थिएनन् । यो बभी बभीकन अर्यालले फैसला गरेका थिए ।”

पूर्ववत् पा.टि.नं. ८८, पृ. ८३ ।

५.३.३. प्रभावित भएपश्चातका असरहरू

५.३.३.क. अभियुक्तले सफाई पाउने :-

एक बाक्यमा भन्नुपर्दा न्यायालयको काम भनेकै दोषीलाई दण्डसजाय दिलाउनु र पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउनु हो । न्याय प्रदान गर्ने कार्य स्वतन्त्र, निष्पक्ष र पक्षपातरहित तवरबाट होस् भनेर अदालतलाई स्वतन्त्र संवैधानिक अंगको रूपमा राखिएको छ, तर यतिहुँदा हुँदै पनि यदाकदा न्यायाधिशहरू प्रभावित भई अन्यायपूर्ण निर्णय पनि नभएका भने होइनन् किनकि सामान्यतया अदालतका न्यायाधिशहरू विभिन्न तवरबाट प्रभावित भएपश्चात् निजहरूले पनि सोही बमोजिमको कार्य गर्नु स्वभाविकै हो । जस अनुरूप न्यायाधिशहरूले आफूले गर्न सक्ने र अधिकार पाए बमोजिम आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्ष वा दोषी (अभियुक्त)लाई विभिन्न ऐन कानूनहरूको दुरुपयोग गर्दै अपराधिक दायित्व वहनु गर्नबाट पूर्णरूपमा सफाई दिने र केहि गरी सफाई दिनै नमिल्ने भएमा कम भन्दा कम दण्डसजाय हुने तवरले निर्णय गर्दछन् ।^{१०९८}

५.३.३.ख. न्यायालयप्रतिको जनविश्वासमा कमी :-

न्यायालयले न्याय दिएर मात्र पुग्दैन न्याय दिएको जस्तो पनि देखिनुपर्दछ, भन्ने कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्त छ अर्थात् अदालतले न्याय प्रदान गर्दा मिसिल संलग्न सबुद प्रमाण र पक्ष प्रतिपक्षका तर्फबाट उपस्थित भएका कानून व्यवसायीहरूले सोही आधार प्रमाणका भरमा गरेको दावी जिकिर समेतको आधारमा गर्नुपर्दछ । सिद्धान्ततः न्यायालयले यसरी न्याय प्रदान गर्दा कतिपय अवस्थामा अनुसन्धान तह र सरकारी वकीलको तहबाट भएका गल्ती र कमी कमजोरीको कारण त न्याय पुर्णपनेमा अन्याय परिरहेको हुन्छ भने भन् स्वयम् न्यायाधिशनै प्रभावित भई न्यायीक निरोपणको कार्य गर्दा वास्तवमै निष्पक्ष न्याय हुँदैन । जसले गर्दा निष्पक्ष न्याय प्रदान गर्नको लागि संविधानतः स्वतन्त्र बनाइएको न्यायालयले समेत अन्याय गर्ने तथ्य जगजाहेर हुँदा आम नागरिकको मनमा न्यायालयप्रतिको जनविश्वासमा स्वतः कमी आउँदछ, यद्यपि कतिपय अवस्थामा प्रहरीको अनुसन्धान कार्यमा देखिएको कमी कमजोरीले अदालत बदनाम भएको पनि पाइएको छ ।^{१०९९}

५.३.३.ग. इमान्दार न्यायाधिशमा विचलनता आउने :-

सिद्धान्ततः न्यायाधिशहरू निष्पक्ष, स्वतन्त्र, निर्भिक, नैतिकवान र इमान्दार हुन्छन् । त्यसो भन्नुको अभिप्राय सबै न्यायाधिशहरू त्यस्तै छैनन् भन्ने कुरा व्यवहारिक रूपमै प्रमाणित भइसकेको छ, यद्यपि न्यायालयका अधिकांश न्यायाधिशहरू सुरुमा इमान्दार नै हुन्छन् तर अदालतमा हुने यस प्रकारको हस्तक्षेप, बदनीयत, तानाशाह प्रवृत्ति र मोलाहिजामा लागेर न्याय प्रदान गर्ने व्यवहारिक परिपाटिले जनसमुहमा न्यायालयप्रतिको जनविश्वासमा कमी आउनुको साथै उनीहरू सबै

^{१०९८}= केदार सुवेदी "सरकार किन मुद्दा हाछ्छ ?" पूर्ववत् पा.टि.नं. १२४, वर्ष २३, अंक ३९, २०५१।१।२३, पृ. ३।

^{१०९९}= पूर्ववत् पा.टि.नं. १२५, पृ. २३-२४।

न्यायाधिशहरुलाई भ्रष्ट, नैतिकहराम, पक्षपातीको रूपमा हेर्ने गर्दछन् । जसले गर्दा न्यायालयमा कार्यरत इमान्दार भई निष्पक्ष न्याय गर्ने सपथ खाएका न्यायाधिशहरु न त आफ्नो प्रतिष्ठा जोगाउन नोकरीबाट राजीनामा दिन नै सक्छन् न त भ्रष्टाचार र अनियमितताले भाँगीएको न्याय क्षेत्रमा आफूमात्र दुधले नुहाएको शालिग्राम भई शुद्ध र पवित्र वस्न सक्दछन् । जसले गर्दा उनीहरुमा पनि बिचलनता आई अन्य भ्रष्ट र प्रभावित न्यायाधिशहरुकै पदचिन्ह पछ्याउन बाध्य हुन्छन् ।

५.३.३.घ. कानूनी राज्यको अवधारणा धारासायी हुने :-

कानूनी राज्यको वास्तविक अर्थ भनेको कानूनको पूर्णरूपमा परिपालना गर्दै सञ्चालित राज्य व्यवस्थालाई जनाउँदछ । जहाँ कानून विपरितको कार्य अपराध गर्नेलाई कानूनले तोकेको दण्डसजाय गरिन्छ, भने पीडितलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति (राहत) समेत दिइन्छ तर न्यायालयमाथि पर्ने राजनैतिक वा अन्य प्रकारका हस्तक्षेप र अनुचित प्रभावबाट कानूनी राज्यको अवधारणा साकार पार्ने जिम्मेवारी बोकेका न्यायाधिश स्वयम् प्रभावित भएको अवस्थामा न त उनीहरुले कानूनको परिपालना नै गर्दछन् न त निष्पक्ष न्याय नै प्रदान गर्ने गर्दछन् । बरु उल्टै कानूनलाई गलत रूपमा प्रयोग गरी कानूनी अराजकताको अवस्था सिर्जना गरी अपराधीलाई संरक्षण दिने र पीडित र निर्दोष व्यक्तिलाई फसाउने कार्य गर्दछ । जसले गर्दा कानूनी राज्यको अवधारणा केवल कागजी खोष्टाको रूपमा मात्र सीमित रही व्यवहारतः कानूनी राज्यको अवधारणा नै समाप्त हुन पुग्दछ ।^{११००}

५.३.३.ङ. अपराधजन्य कामले प्रोत्साहन पाउने :-

सिद्धान्ततः कानून भनेको राम्रो काम गर्नेलाई प्रोत्साहन दिने र नराम्रो काम गर्नेलाई हतोत्साही बनाउने आधार हो । जसलाई लागू गर्ने काम तहगत र प्रक्रयागत रूपमा अनुसन्धान अधिकारी, सरकारी वकील, कारागार र अन्य विभिन्न निकाएहरुका अलावा जनसमुदायको हुँदाहुँदै पनि मुख्य रूपमा अदालत नै कानून लागू गर्ने गराउने आधिकारिक र भरपर्दो निकाए हो तर न्यायालयका न्यायाधिशहरु अभियुक्त वा निजका पक्षहरुबाट प्रभावित भई अभियुक्तहरुकै पक्षमा लागि न्यायीक निर्णय गर्ने कार्य गर्दा अपराधीहरु कानूनी रूपमै संरक्षित हुन्छन् किनकि न्यायालय नै कुनै व्यक्तिले अपराध गरेको हो होइन भनी निर्णय गर्ने एकमात्र आधिकारिक निकाए हो । यसरी समाजमा

^{११००}. पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४ ।

न्यायालयले नै अपराधीलाई कानूनी संरक्षण दिई वैधानिक रूपमै निर्दोष साबित गर्ने कार्यले समाजमा अपराधीहरूको मनोबल बढ्नुको साथै अपराधजन्य कामले प्रोत्साहन पाउँदछ।^{११०१}

५.३.३.च. पीडितपक्षको बाहुल्यता भई विद्रोहको अवस्था सिर्जना हुने :-

राम्रो वा नराम्रो जुनसुकै काम कुराको पनि निश्चित सीमा हुन्छ र त्यो सीमा भन्दा बढी कसैले केही पनि गर्न सक्दैन। यो कुरा न्यायालयको क्षेत्रमा पनि लागू हुन्छ, किनकि स्वतन्त्र न्यायालयको रूपमा स्थापित र निष्पक्ष न्याय प्रदान गर्ने जिम्मेवारी बोकेको न्यायालयका न्यायाधिशहरू स्वयम् प्रभावित बन्दै गई पीडित पक्षलाई थप पीडा दिने र अपराधीलाई संरक्षण दिने कार्यले यसरी नै निरन्तरता पाउँदै जाने हो भने एक दिन यो समाजमा पीडक वा अपराधीको भन्दा पीडितको बाहुल्यता बढि हुन्छ र उनीहरू पीडक वा अपराधीलाई दण्डसजाय दिन दिलाउन र आफूले न्याय पाउनको लागि अहिलेको जस्तो ऐन कानून र न्यायालयको भर नपरी त्यसको लागि स्वयम् अग्रसर हुने अवस्थाको सिर्जना नहोला भन्न सकिन्छ। जसले गर्दा यसरी नै न्यायाधिशहरू पीडकबाट प्रभावित भई निजहरूलाई कानूनी संरक्षण दिने कार्यलाई निरन्तरता दिँदै गएको अवस्थामा छिट्टै नै पीडित पक्षको बाहुल्यता भई विद्रोहको अवस्था सिर्जना हुन्छ।^{११०२}

५.४.१. फैसला कार्यान्वयन तहमा हस्तक्षेप, बदनियत र पक्षपात हुनसक्ने अवस्थाहरू

५.४.१.क. आर्थिक लाभ (भ्रष्टाचारबाट प्रभावित) भएमा

फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गत अदालतको फैसला बमोजिम अपराधीलाई कैद गर्ने निकाए भनेको कारागार नै हो। सामान्यतया अदालतबाट कुनै अभियुक्त उपरको अभियोग प्रमाणित भई निजलाई कैद सजाय हुने निर्णय सुनाएपश्चात् सम्बन्धित क्षेत्रका प्रहरी कर्मचारीको सहयोगले सो अपराधी वा अपराधीको समुह कारागारमा पुगेपछि कारागारमा निजहरूले दण्डसजाय भुक्तान गर्ने क्रममा कैदीको आचरणको रेकर्ड राख्ने, कैदीलाई विभिन्न सुविधाहरू प्रयोग गर्न दिने लगायतका कार्य गर्न जिम्मेवारी र अधिकार जेलर र सम्बन्धित फाँटवालाको हुन्छ। यसरी जेलभित्र वस्दाका समयमा नाजायज तरिकाले कैदीले प्राप्त गर्ने सुविधाहरू बढि प्राप्त गर्न तथा छिटो भन्दा छिटो कैद सजाय भुक्तान गर्नको लागि सम्बन्धित फाँटवाला र जेलरको ठूलो र महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ तसर्थ यसरी नाजायज प्रकारका काम कारवाही गर्न गराउनको लागि जेलर वा फाँटवालालाई अनुचित रूपमा आर्थिक प्रलोभनमा पार्नु र सोही बमोजिम काम गर्न वाध्य पार्नुलाई सामान्य रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ। जसलाई कानूनी भाषामा भ्रष्टाचार भनिन्छ। यस्तो भ्रष्टाचारबाट प्रभावित हुने पदाधिकारी र कर्मचारीहरूमा फैसला कार्यान्वयनमा जिम्मेवारी भूमिका निर्वाह गर्ने पदाधिकारीहरूका अलावा जेलर र सम्बन्धित फाँटवाला पनि पर्दछन्।

^{११०१}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ६३।

^{११०२}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ६४।

५.४.१.ख. भोजभतेर वा पिकनिक

फैसला कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष र महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने पदाधिकारीलाई अनुचित प्रभावमा पारी अनुचित र नाजायज काम कारवाही गर्न वाध्य तुल्याउने अर्को माध्यमको रूपमा भोजभतेर वा पिकनिकलाई पनि लिन सकिन्छ, किनकि जेलर वा कारागारका सम्बन्धित फाँटवाला लगायतका पदाधिकारीले कारागारमा रहेका कैदीहरूलाई निजका अन्य साथीभाई र नातेदारलाई भेटघाट गर्न दिने, कैदमा बसेका कैदीहरूलाई विभिन्न प्रकारका सुविधाहरू उपयोग गर्न दिने, कैदीहरूको चालचलनको अभिलेख राख्ने, माफी मिनाहाका लागि सिफारिस गर्ने, कुनै उत्सवमा छुट्ने कैदीको श्रेणीमा राख्ने जस्ता क्रियाकलाप गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकोले सो कार्यमा प्रभावित पार्नको लागि भोजभतेर र पिकनिकको पनि प्रयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ, अर्थात् जेलर, फाँटवाला तथा कारागारका अन्य पदाधिकारी र कर्मचारीहरूलाई भोजभतेर र पिकनिकमा सरिक गराई निजहरूलाई कैदीका साथीभाई वा नातेदार तथा कुनै समयमा कारागारका कैदीहरू समेतले भोजभतेर र पिकनिक जस्ता कार्यक्रममा सरिक गराई निजहरूलाई आफूबाट प्रभावित पार्ने कार्य र प्रयास गरिन्छ ।

५.४.१.ग. जुवातास लगायतका खेल

“नखेल्लु है जुवा र तास धनको नास जीवनको वनवास” भन्ने लोकोक्ती त्यसै चलेको होइन । यो त जीवनका भोगाई र देखाईबाट प्रभावित भएर रहेको हो किनकि केहीका लागि जुवातास समय विताउने माध्यमको रूपमा रहेको भएपनि केहीका लागि भने यो त कमजोरी नै सावित भएको छ । यस प्रकारको खेलबाट जेलर र फाँटवालाका साथै कारागारका अन्य पदाधिकारीहरू पनि अछुतो हुँदैनन् । त्यसकारण पनि फैसला कार्यान्वयनको चरणमा कार्यरत पदाधिकारी र कर्मचारीहरूलाई अनुचित प्रभावमा पार्ने अर्को तत्वको रूपमा जुवातास लगायतका खेललाई लिन सकिन्छ, किनकि कारागारमा रहेका अधिकांश अपराधीहरू फुर्सदको समय व्यतित गर्न निहुँमा जेलर, फाँटवाला र अन्य पदाधिकारीहरूसँग जुवातास लगायतका खेलमा संलग्न हुने गरेको कुरा पनि यदाकदा सुनिन्छ, भने त्यस्ता कैदी वा अपराधीका अन्य नातेदार र साथीभाई समेतले फैसला कार्यान्वयनको चरणमा कार्यरत पदाधिकारी र कर्मचारीहरू (जेलर र सम्बन्धित फाँटवालाहरू समेत) सँग सम्बन्ध र सम्पर्क बढाई उनीहरूलाई जुवातास लगायतका खेलमा संलग्न गराउँदछन् र जानिजानि धेरै रकम हारेको नाटक गर्दछन् जसले गर्दा एकातिर अदालतको फैसला बमोजिम अपराधी सावित भएका अपराधी (कैदी) को जेलर, फाँटवाला लगायतका पदाधिकारी र कर्मचारीहरूसँग नजिकको सम्बन्ध कायम हुन्छ भने अर्कोतिर जेलर, फाँटवाला र अन्य पदाधिकारीहरू कैदीका पक्षधरहरूमार्फत् प्रभावित भई कैदीको हक, हित र सुविधाको खातिर ऐन, कानूनको व्यवस्था, आफ्नो नैतिकता, चरित्र जस्ता कुराहरूको प्रतिकुल कार्य गर्न समेत पछि पर्दैनन् ।

५.४.१.घ. सुरासुन्दरीको प्रयोग

फैसला कार्यान्वयनको चरणमा कारागारका कर्मचारी वा पदाधिकारीहरूलाई प्रभावित पार्ने अर्को माध्यमको रूपमा जाँडरक्सीको सेवनलाई लिन सकिन्छ । सामान्यतया जाँडरक्सी लगायतका नसालु पेय पदार्थको लत लागेका पदाधिकारीलाई विभिन्न प्रकारका महंगा विदेशी रक्सी लिएर भेट्न जाने, जेलर/फाँटवाला लगायतका पदाधिकारी र कर्मचारीहरू मदिरा सेवन गर्न जाने स्थानमा कैदी वा निजका नातेदार आफन्त गई उनीहरूसंग परिचय गर्ने, उनीहरूको बील तिरिदिने, उनीहरूलाई पछि पछि पनि मदिरा सेवनको लागि अनुरोध गर्ने वा निमन्त्रणा गर्ने, जस्ता कार्यका माध्यमबाट उनीहरूलाई आफूबाट प्रभावित पारी कारागारमा रहेका कैदीलाई विभिन्न प्रकारका सुविधा उपभोग गर्ने वातावरणको निर्माण गरिदिन्छन् । यतिमात्र नभई अझ कतिपय अवस्थामा त भन् स्वयम् कारागारमा वसेका कैदीहरूले नै कारागारका जेलर/फाँटवाला लगायतको चरित्र हेरी कार्यालय समयमै वा कार्यालय समय समाप्त भएपछि कारागारमै विभिन्न प्रकारका मदिराजन्य पदार्थहरू समेत उपलब्ध गराउने वातावरण निर्माण गरी उनीहरूलाई रिभाउने गरेको पाइन्छ । यस प्रकारको क्रियाकलापले फैसला कार्यान्वयन गर्ने क्रममा कैदीहरूको निगरानी, नियन्त्रण र सुरक्षा गर्ने पदाधिकारीहरू समेतलाई प्रभावित पारिन्छ ।

फैसला कार्यान्वयनको चरणमा कारागार प्रशासनमा कार्यरत पदाधिकारी वा कर्मचारीहरूलाई प्रभावित पार्ने अर्को भरपर्दो र प्रभावकारी माध्यमको रूपमा रहेको छ सुरासुन्दरीको प्रयोग । अधिकांश मानिसले मुखले जतिसुकै नैतिकता, सिद्धान्त, आचरण तथा अस्तित्वको कुरा गरेपनि वास्तवमा उ यौनको मामिलामा कुनै न कुनै हिसावमा विचलन हुन पुग्दछ । अझ कतिपय व्यक्तिको लागि त यौन कमजोरीको साधन नै हुने कुरामा विवाद छैन । मानिसको यही शारिरिक आवश्यकता, कमजोरी र आशक्तिपनको अनुचित फाईदा उठाउने तवरले कतिपय कैदी वा निजका पक्षहरूले कारागार प्रशासनमा रहेका कर्मचारी र अन्य विभिन्न पदाधिकारीहरूलाई भोगविलास वा अनुचित यौन सम्पर्कको लागि विभिन्न प्रकारका सुविधाहरू अर्थात् केटीहरूको व्यवस्था गरिदिने, अनुचित यौन सम्पर्कको लागि उचित वातावरणको निर्माण गराइदिने लगायतका विभिन्न सुविधाहरू उपलब्ध गराई निजलाई आफू प्रति प्रभावित पार्नुको साथै निजहरूसंग सुमधुर सम्बन्ध कायम राख्दछन् । फलस्वरूप कारागार प्रशासनमा रहेका कर्मचारी र अन्य विभिन्न पदाधिकारीहरूको तर्फबाट कारागारमा रहेका कैदीहरूको पक्षमा अनुचित क्रियाकलाप गर्ने वातावरणको निर्माण गरी कानूनको उद्देश्य प्रतिकुल अदालतबाट कैद सजाय पाएका अपराधीहरूले समेत छिटो भन्दा छिटो अपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउँदछन् ।

५.४.१.३. नातावाद कृपावाद अर्थात् नया नाता सम्बन्ध जोड्नु

नातावाद कृपावाद फैसला कार्यान्वयनको चरणमा नियन्त्रण, निर्देशन र अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी बोकेका कर्मचारीहरूलाई प्रभावित पार्ने अर्को माध्यम हो । वास्तवमा जेलर वा सम्बन्धित फाँटवालाले कारागार भित्रका क्रियाकलाप गर्नुपर्ने कारागारका क्रियाकलापमा आचरण, चालचलन, अनुसासन जस्ता कुराहरू पर्ने भएकोले त्यस्तो क्रियाकलापमा व्यक्तिगत चासो र चर्चा प्राय कम्मै हुने भएकोले कुन कैदी उपर जेलर वा फाँटवालाले प्रभावित भएर कार्य गरेकाछन् भन्ने जस्ता

कार्य अन्य पक्षलाई खासै जानकारी र चासो नहुने कारणले गर्दा पनि त्यसमा नातावाद र कृपावादको आधारमा जेलर/फाँटवाला प्रभावित हुने सम्भावना अधिक रहन्छ ।

५.४.१.च. उच्च अधिकारीको आदेश

फैसला कार्यान्वयनको चरणमा मात्र नभई नेपालका अधिकांश प्रशासनिक क्षेत्रमा उच्च अधिकारीहरूको आदेश पालना गर्नु मातहतका कर्मचारी वा पदाधिकारीहरूको लागि एक प्रकारको बाध्यता नै हुन्छ । जस अनुरूप फैसला कार्यान्वयनको क्रममा पनि कारागारका कर्मचारी वा पदाधिकारीहरू आफूभन्दा माथिका कर्मचारी वा पदाधिकारीहरूको आदेश अनुसार काम गर्न बाध्य हुन्छन् किनकि जेलका कर्मचारीहरूको पनि कामको मूल्यांकन गर्न, तलव सुविधा, सरुवा, बढुवा लगायतका कार्यमा उच्च तहका प्रशासनिक पदाधिकारीहरूको ठूलो र महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकोले पद तथा सुविधाको लोभले समेत मातहतका कर्मचारीहरू (जेलर र फाँटवाला) प्रभावित हुन्छन् ।

५.४.१.छ. उपहार वा कोशेली प्रदान तथा सहयोग

फौजदारी न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा मात्र नभई अधिकांश क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न तह र तप्काका व्यक्ति र पदाधिकारीहरूलाई प्रभावित पार्ने अर्को माध्यमको रूपमा रहेको छ उपहार वा कोशेली । सामान्यतया कुनै पनि व्यक्तिलाई भेट्न जाँदा उपहार वा कोशेली लिएर जाने नेपाली परंपराकै विकसित रूप वा नियोजित रूप नै उपहार वा कोशेलीको माध्यमबाट कुनै व्यक्ति, पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई प्रभावित पारी निजबाट कानून विपरित वा सिद्धान्त, आचरण विपरित काम गर्न बाध्य पार्नु रहन गएको छ । यो परंपराले फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा राज्यले अपनाएको नीति कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी र दायित्व बोकेका कारागारका पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई प्रभावित पार्ने कार्यमा सहयोग गरेको कुरामा दुइमत हुनै सक्दैन किनकि अधिकांश कैदीहरूले कारागार भित्रै आफ्नो वा त्यहाँ कार्यरत कर्मचारी वा पदाधिकारीहरूको जन्मदिन, दशैं, तिहार, नयावर्ष लगायतका चाडपर्व समेतको अवसर पारेर विभिन्न प्रकारका भोजभत्तेर गर्ने र विभिन्न व्यक्ति र पदाधिकारीहरूलाई उपहार वा कोशेली वितरण गर्ने, दिनदुःखी लाई दान गर्ने जस्ता विभिन्न क्रियाकलापहरू गर्दछन् भने कैदीका आफन्तहरूले पनि विभिन्न समारोह र कार्यक्रमको आयोजना गरी वा कारागार प्रशासनमा कार्यरत पदाधिकारी वा कर्मचारीको जन्मोत्सव, दशैं, तिहार, नयावर्ष लगायतका चाडपर्व र उत्सवको अवसर पारेर निजहरूलाई प्रलोभनमा पारी आफ्ना आफन्त कैदी उपर प्रभावित रूपमा कार्य गर्ने वातावरण निर्माण गर्ने गर्दछन् ।

५.४.१.ज. राजनैतिक प्रभाव (हस्तक्षेप)

राजनैतिक प्रभाव र हस्तक्षेप पनि जेलरलाई प्रभावित पार्ने अर्को संयन्त्रको रूपमा रहेको छ । वास्तवमा कारागार गृह मन्त्रालय अन्तर्गत पर्ने र गृह मन्त्रालयका प्रमुख पदाधिकारी अर्थात् मन्त्री

स्वयम् राजनैतिक व्यक्तित्व हुने भएकोले जेल प्रशासनमा अनुचित प्रभाव पार्नको लागि राजनैतिक रूपमा निकै दबाव पर्ने र त्यसरी पर्ने राजनैतिक दबावलाई गृहमन्त्री अर्थात् सरकार गठन गर्ने दलले समेत वेवास्ता गर्ने र पन्छाउन नमिल्ने भएकोले सो राजनैतिक दलको तर्फबाट कारागार प्रशासनमा दबाव दिने र सो दबावका आधारमा काम नगरेमा सम्बन्धित कर्मचारीको पद र सुविधामाथि अतिक्रमण हुने सम्भावना भएकोले जेलर माथि प्रभाव पार्ने माध्यमका रूपमा राजनैतिक हस्तक्षेप पनि पर्दछ ।

५.४.१.भ. समाजका लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्तिको दबाव

सामान्यतया फौजदारी न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा मात्र नभई कुनै पनि सार्वजनिक पदमा रहेका पदाधिकारीहरूले कानून वा आचारसंहिता विपरित कार्य गर्नु भनेको अपराध हो । यही आदर्श बमोजिम कतिपय सार्वजनिक पदमा आसिन कर्मचारी तथा पदाधिकारीहरू कुनै प्रकारको दबाव र प्रभावमा परेर काम गर्न रुचाउँदैनन् यति हुँदा हुँदै पनि कतिपय अवस्थामा त्यस्ता सार्वजनिक पदधारण गरेका व्यक्ति वा पदाधिकारीलाई प्रभावित पार्नको समाजका लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्ति वा पदाधिकारीहरूको प्रयोग गरिन्छ जसबाट फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गत फैसला कार्यान्वयनको तहमा पनि प्रभाव पार्ने गरिएको कुरामा दुइमत नहोला किनकि कानून बमोजिम अदालतको फैसलाले कुनै अभियुक्त उपर लागेको अभियोग प्रमाणित गरी अभियुक्तलाई अपराधी ठहर्‍याई कारागारमा रहँदा त्यहाँ कार्यरत जेलर वा सम्बन्धित फाँटवालाले त्यस्ता अपराधी वा कैदी उपर केही लचिलो व्यवहार प्रदर्शन गरी निजलाई छिटो भन्दा छिटो कैद मुक्त गर्न वा निजलाई कारागारमा रहँदाको अवस्थामा समेत केही सुविधाहरू बढि नै उपभोग गर्न दिनको लागि खासै कुनै समस्या पर्दैन न त उनीहरूले त्यस्तो कार्य गरेको अवस्थामा कुनै प्रकारको बाधा व्यवधानको सामना नै गर्नुपर्दछ तसर्थ समाजका लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको दबाव वा अनुरोधका आधारमा कारागारमा कार्यरत कर्मचारी वा पदाधिकारीलाई प्रभावित पार्ने प्रचलन पनि अद्यापि कायमै छ ।

५.४.२. फैसला कार्यान्वयन तहमा हुने हस्तक्षेप, बदनियत र पक्षपात बाट प्रभावित भएपश्चात्का क्रियाकलापहरू

५.४.२.क. गलतरूपमा अभिलेख राख्ने :-

अधिकांश फौजदारी अपराधमा हुने दण्डसजाय अन्तर्गत कैद सजाय पनि पर्दछ । तसर्थ अदालतले कुनै पनि अभियुक्त उपरको अपराध प्रमाणित गरी अपराधीलाई कैद सजाय गर्ने निर्णय सुनाएको अवस्थामा सो कैदको भुक्तान निजले कारागारमा गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी आफूलाई भएको कैद सजाय भुक्तान गर्दा जेलर र फाँटवालाले त्यसको अभिलेख राख्नुपर्दछ ।^{११०३} जुन अभिलेखको

^{११०३}= कारागार नियमावली २०२०, (काठमाण्डौं : नेपाल कानून किताव व्यवस्था समिति, २०५३), नियम ७ ।

आधारमा कुनै अपराधीको कैद सजाय घटाउने, माफी दिने, मुलतवी राख्ने वा परिवर्तन गर्ने^{११०४} कार्य गरिन्छ । जसले गर्दा प्रभावित भएका जेलर र फाँटवालाले त्यसरी कारागारमा रहेका अपराधीलाई माफी दिने, निजको कैद सजाय मुलतवी राख्ने वा परिवर्तन गर्ने तथा कैद सजाय घटाउने कार्यमा सहयोग पुग्ने उद्देश्यले लगत अर्थात् अभिलेख राख्ने कार्य गर्दछन् ।

यसका साथै यसरी प्रभावित भएपश्चात्का क्रियाकलापमा कारागार भित्र बदमासी गर्ने कैदीहरूको अभिलेख^{११०५} गलत रूपमा राख्ने, असल चालचलन नभएका कैदीहरूलाई असल चालचलन भएको कैदीको अभिलेखमा राख्ने,^{११०६} कुनै उत्सवमा छुट्टन नसक्ने कैदीहरूलाई पनि उत्सवमा छुट्टने कैदीको ललगमा राख्ने,^{११०७} कार्य पनि हुन्छ भने कैदको सजाय छोट्याउन जेलरले आफ्नो राय साथ प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष पेश गर्ने^{११०८} कार्य समेत गर्दछन् । जुन फैसला कार्यान्वयनको चरणमा सम्बन्धित जेलर वा फाँटवाला प्रभावित भएपछि हुने क्रियाकलापको ज्वलन्त उदाहरण नै हो ।

५.४.२.ख. कैदीलाई भागन उम्कन सहयोग गर्ने :-

कारागार भनेकै अदालतले अपराधी घोषित गरेका अपराधीलाई कैद भुक्तान गर्नको लागि राखिने स्थान हो । जहाँ कैदीले कारागार बाहिरको भैं स्वतन्त्र जीवन विताउन सक्दैन । यसप्रकार कैदीलाई कारागारमा राख्ने सम्बन्धमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने पक्ष वा पदाधिकारी भनेको जेलर वा फाँटवाला नै हो तसर्थ यदि त्यस्तो महत्वपूर्ण र चूनौतिपूर्ण जिम्मेवारी सम्हालेर बसेका फाँटवाला वा जेलर प्रभावित भएको अवस्थामा निजहरूले कैदीलाई सदासर्वदा अर्थात् कैद सजाय भुक्तान नभएसम्मको लागि कारागारमै बस्नु पर्ने अवस्थाको नाजायज र गैरकानूनी तवरबाट अन्त्य गर्ने प्रयास बमोजिम आफू कार्यरत जेल/कारागारमा थुनामा रहेका कैदीलाई कैद सजाय भुक्तान नहुँदै भगाउने वा उम्काउने वा सो कार्यको लागि उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँदछन् । जुन प्रभावित भएपश्चात्का हुने क्रियाकलापको अर्को रूप हो ।

५.४.२.ग. अपराधीले पूरै दण्डसजाय भोग्नबाट उन्मुक्ति पाउने वातावरण निर्माण :-

कानूनी व्यवस्थाको आधारमा अदालतबाट कुनै अभियुक्त उपरको अभियोग प्रमाणित गरी कैद सजाय सुनाइसकेपछि सो कैद सजाय पूर्ण रूपमा भुक्तान नगरी निजले कारागारबाट बाहिर

^{११०४}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २, धारा १२२ ।

^{११०५}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २७७, नियम २७(१) ।

^{११०६}= ऐजन, नियम २७(२) ।

^{११०७}= ऐजन, नियम २७(३) ।

^{११०८}= ऐजन, नियम २९(३) ।

निस्कन पाउँदैन । जुन कार्यको कार्यान्वयन गराउने कार्यमा कारागारका पदाधिकारी र कर्मचारीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ, तर स्वयम् फैसला कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने कारागारका कर्मचारी र पदाधिकारीहरू जस्तै जेलर, सम्बन्धित फाँटवाला, चौकिदार, नाइके, भाइनाइके, शिक्षक तथा कामदारहरू नै कैदी वा निजका पक्षहरूबाट अनुचित रूपमा प्रभावित भएको अवस्थामा तिनिहरूकै माध्यमबाट कैदीको कैद सजाय घटाउने, विभिन्न उत्सव वा अवसरमा कारागार मुक्त गर्ने तथा श्री ५ बाट माफी मिनाहा दिने अवस्थाको सिर्जना गराउने कार्यमा सहयोग गर्दछन् किनकि नेपालमा कैदको माफी मिनाहा दिने कार्यविधि पारदर्शी छैन ।^{११०९} फलस्वरूप अपराधीले अदालतको निर्णय बमोजिमको दण्डसजाय भूक्तान नगर्दै आपराधिक दायीत्व वहन गर्ने क्रममा भोग्नु पर्ने कैद सजाय भोग्न बाट उन्मुक्ति पाउँदछ ।

५.४.२.घ. विरामी भएको बहानामा जेल बाहिर बस्ने वातावरण निर्माण :-

सिद्धान्ततः कुनै पनि अपराधीलाई कारागारमा कैदीको रूपमा राख्नुको अभिप्राय उसलाई समाज र सामाजिक वातावरणबाट अलग राखी निजको आपराधिक आचरण र भावनामा सुधार ल्याउनु नै हो । जुन कार्य कारागार व्यवस्थापनले गर्दछ, तर यसरी राज्य वा सरकारको अवधारणा साकार पार्नको लागि स्थापना गरिएको कारागारका पदाधिकारीहरू प्रभावित भएको अवस्थामा निजहरूको मिलेमतोमा कैद सजाय भोगिरहेका कैदीहरू विरामी भएको अवस्थामा कारागार बाहिर नेपालको जुनसुकै ठाउँमा पनि उपचार गराउन पाउने कानूनी व्यवस्था^{१११०} को दुरुपयोग गर्दै सामान्य विरामी भएको कैदीलाई पनि कैदी वा निजको पक्षबाट प्रभावित कारागारका प्रतिनिधि र चिकित्सकको सहयोगमा जेल बाहिर बस्ने वातावरण निर्माण गर्न सहयोग गर्दछन् ।

५.४.२.ङ. माफी मिनाहा दिलाउन सहयोग गर्ने :-

अदालतले दण्डसजाय दिने गरी निर्णय गरेपछि सो दण्डसजाय भूक्तान नगरी कुनै पनि अपराधीले आपराधिक दायीत्वबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था हुँदैन तर सम्पूर्ण अपराधीहरू आपराधिक प्रवृत्तिका नहुने र तत्कालिन आवश्यकता, क्षणिक आक्रोश, दुर्घटना लगायतका अन्य विविध कारणहरूले गर्दा समेत अपराधमा फस्ने फसाइने वास्तविकतालाई समेत मध्यनजर राख्दै असल चालचलन भएको कैदीलाई अदालतबाट तोकिएको कैदको सजायमा बढीमा पचास प्रतिशतसम्म कैदको सजाय छोट्याउन सकिने^{११११} व्यवस्था बमोजिम जेलरले कैद सजाय छोट्याउनको लागि जिल्ला

^{११०९}= पूर्ववत् पा.टि.नं. ९१, पृ. १३८ ।

^{१११०}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २७७, नियम ३९(२) ।

^{११११}= ऐजन ।

प्रशासन कार्यालय मार्फत् कारागार व्यवस्थापन विभाग र गृह मन्त्रालयसम्म पठाउने^{१११२} कार्य पनि फैसला कार्यान्वयनको चरणमा कारागारका पदाधिकारीहरूबाट हुन्छ । यसको साथै कारागारका कर्मचारी र पदाधिकारीहरू जस्तै जेलर, सम्बन्धित फाँटवाला, चौकिदार, नाइके, भाइनाइके, शिक्षक तथा कामदारहरूलाई प्रभावित बनाएको अवस्थामा असल आचरण र चालचलन भएकालाई कैद माफी हुनको लागि श्री ५ का हजुरमा जाहेर गर्ने^{१११३} र श्री ५ महाराजाधिराजले पनि सोही बमोजिम माफी मिनाहा दिन सक्ने व्यवस्था बमोजिम अपराधबाट उन्मुक्ति दिलाउन सहयोग गर्दछन् ।

५.४.३. प्रभावित भएपश्चातका असरहरू

५.४.३.क. कारागारलाई नै घर सरहको सुविधा सम्पन्न बनाउने :-

कैद सजाय भनेको दण्डका विभिन्न सिद्धान्तहरू मध्ये सुधारात्मक सिद्धान्त अन्तर्गत पर्ने सजाय हो । जसको मूल तात्पर्य भनेको अपराधीलाई वाहिरी वातावरण वा समाजमा घुलमिल हुन नदिने, निजले प्रयोग गर्दै आइरहेको सुविधाहरू कटौति गर्ने जस्ता माध्यमहरूको प्रयोग गर्दै त्यस्ता अपराधीको आपराधिक प्रवृत्ति र भावनामा सुधार ल्याउनु नै रहेको छ तर अधिकांश अवस्थामा फैसला कार्यान्वयनको चरणमा सम्बन्धित जेलर वा फाँटवाला प्रभावित भएको अवस्थामा त्यस्ता प्रभावित पदाधिकारीहरूले कारागारमा बसेका कैदीहरूलाई कैदीले प्रयोग गर्ने नपाउने सुविधाहरू समेत प्रयोग गर्न अनुमति दिने र त्यसरी विलासिताका सुविधाहरू समेत प्रयोग गर्ने वातावरण निर्माण गराइदिन्छन् । जुन जेलर वा फाँटवाला प्रभावित भएपश्चात् हुने क्रियाकलापको अर्को रूप हो ।

५.४.३.ख. अपराधीले पूरै दण्डसजाय भोग्नबाट उन्मुक्ति पाउने :-

अदालतको फैसला बमोजिम कुनै पनि अपराधीलाई निश्चित अवधीको लागि कारागारमा थुनामा राख्नु भनेको निजलाई कसुर अनुसार आपराधिक दायीत्व सहन र भोग्न बाध्य पार्नु नै हो तर अधिकांश अवस्थामा कारागारमा बसेका अभियुक्तहरूले कारागारका कर्मचारी र पदाधिकारीहरू जस्तै जेलर, सम्बन्धित फाँटवाला, चौकिदार, नाइके, भाइनाइके, शिक्षक तथा कामदारहरूलाई

^{१११२}= ऐजन, नियम २९(३) ।

^{१११३}= ऐजन, नियम ३०(३) ।

प्रभावित पारी निजहरुले राख्ने अभिलेख,^{१११४} गर्ने सिफारिस^{१११५} लगायतका क्रियाकलापहरुका आधारमा अपराधीले पुरा समय कैद सजाय भुक्तान नगर्दै^{१११६} कारागारबाट उन्मुक्ति पाउँदछन् ।

५.४.३.ग. विरामी भएको बहानामा जेल बाहिर बस्ने प्रचलनको शुरुवात :-

सामान्यतया मानवले मानव भएर बाँच्न पाउने अधिकार नै मानव अधिकार हो यसका अलावा उसले शिक्षा, स्वास्थ्य, राजनीति, स्वतन्त्रता लगायत विभिन्न प्रकारका अधिकारहरु उपभोग गर्न पाउनु पनि उसको मानव अधिकार भित्रै पर्दछ, जसमध्ये स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकारलाई कानूनतः जेलका कैदीहरुलाई पनि उपलब्ध गराइएको छ । जसमा कैदी थुनुवाहरु विरामी भएमा कारागारको भए कारागारको र नभए नेपाल अधिराज्यभित्र नजिक इलाकाको पाएसम्म सरकारी अस्पताल, डिस्पेन्सरीको डाक्टर वा अन्य योग्य चिकित्सक कहाँ लगी वा आवश्यक भए बोलाई निजबाट जँचाई समयमा उपचार गराउनु पर्ने^{१११७} र कडा रोग लागेको कुनै कैदी थुनुवालाई त्यसरी जचाउँदा डाक्टर चिकित्सकले कारागार बाहिर नजिक इलाकाको वा नेपाल अधिराज्य भित्र कहिको अस्पताल स्वास्थ्यगृहमा राखी वा विशेषज्ञबाट जचाई उपचार गराउनु अत्यावश्यक छ भनी प्रमाणित गरिदिएमा जेलरले सो बमोजिम समयमा जचाउने, इलाज गराउने वा भर्ना गराउने उचित प्रवन्ध मिलाउनुपर्छ^{१११८} भन्ने कानूनी व्यवस्थाको दुरुपयोग गर्दै सामान्य विरामी भएको कैदीलाई पनि कैदी वा निजको पक्षबाट प्रभावित कारागारका प्रतिनिधि र चिकित्सकको सहयोगमा उपचार गराउने निहुँमा जेल बाहिर बस्ने वातावरण निर्माण गर्ने भएकोले कारागार भित्र बस्नुपर्ने कैदीहरु कारागार बाहिर बस्ने प्रचलनको शुरुवात हुन्छ ।

५.४.३.घ. माफी मिनाहा पाउने :-

सामान्यतया माफी मिनाहाको उद्देश्य भनेको अपराधीलाई आपराधिक दायित्व वहन गर्ने कार्यबाट छुटकारा दिलाउनको लागि नभई वाध्यता र विवसताका कारण अपराधमा फसेका समाजका लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्ति पदाधिकारी, असल आचरण भएका थुनुवा कैदी लगायतका आपराधिक प्रवृत्ति नभएका व्यक्तिहरुलाई लामो समय कारागारको जीवन विताउन नपरोस् भनेर नै हो तर व्यवहारमा कारागारका कर्मचारी र पदाधिकारीहरु जस्तै जेलर, सम्बन्धित फाँटवाला, चौकिदार, नाइके, भाइनाइके, शिक्षक तथा कामदारहरुलाई प्रभावित बनाएको अवस्थामा त्यस्ता प्रभावित पक्षको नियोजित षडयन्त्र र प्रयास स्वरुप असल आचरण र चालचलन भएकालाई कैद माफी

^{१११४}= ऐजन, नियम २७ ।

^{१११५}= ऐजन, नियम २९(३) ।

^{१११६}= ऐजन, नियम २९(१) ।

^{१११७}= ऐजन, नियम ३९(१) ।

^{१११८}= ऐजन, नियम ३९(२) ।

हुनको लागि श्री ५ का हजुरमा जाहेर गर्ने^{१११९} र श्री ५ महाराजाधिराजले पनि सोही बमोजिम माफी मिनाहा दिन सक्ने व्यवस्था^{११२०} बमोजिम कारागारमा रहेका कैदीलाई माफी दिने भएकोले निजले कारागारमा वसेर कठोर जीवन विताउनुपर्ने अवस्थाबाट उन्मुक्ति पाउँदछ । जुन फैसला कार्यान्वयनको चरणमा प्रभावित पदाधिकारीहरुको दुषित क्रियाकलापको असरको रुप मानिन्छ ।

^{१११९}= ऐजन, नियम ३०(३) ।

^{११२०}= पूर्ववत् पा.टि.नं. २,, धारा १२२ ।

अध्याय ६

सुभावहरु

कुनै पनि फौजदारी अपराधको घटना वा वारदात भए पश्चात् पीडित व्यक्ति अदालतमा उजुरी गर्न आएदेखि प्रारम्भ हुने कामहरु जस्तै अपराधको अनुसन्धान तहकिकात, अभियोजन, सुनुवाई, फैसला, पुनरावेदन, फैसला कार्यान्वयन एवम् दण्ड व्यवस्थापन आदि सम्पूर्ण कार्यलाई व्यवस्थित ढंगबाट सञ्चालन गर्ने कार्यलाई नै फौजदारी न्याय प्रशासन भनिन्छ।^{११२१}

फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गतका यी विभिन्न चरणहरुमा विभिन्न प्रकारका विकृति, विसंगती र कमजोरीहरु विद्यमान छन् यद्यपि कतिपय अवस्थामा त कानूनी त्रुटि, कमी कमजोरी र अपर्याप्तता समेत भएको महसुस गर्न सकिन्छ। यतिहुँदा हुँदै पनि हाल विद्यमान ऐन, कानून र सो बमोजिम अपनाइएका व्यवस्थाहरुलाई मात्र कडाई र इमान्दारिताका साथ व्यवहारिक रुपमा लागू गर्न सकिएमा पनि वर्तमान फौजदारी न्यायमा देखिएका विकृति र विसंगतिहरुका अलावा विभिन्न प्रकारका राजनैतिक र अन्य प्रकारका हस्तक्षेप र अनूचित प्रभावलाई निकै हदसम्म नियन्त्रण गर्न सकिन्छ।^{११२२} वास्तवमा फौजदारी अपराध व्यक्ति विरुद्धको अपराध मात्र नभई पुरै समाज र राष्ट्र विरुद्धको अपराध हो किनकि यसप्रकारको अपराधबाट एउटा व्यक्ति र परिवारमात्र पीडित नभई पुरै समाज र राष्ट्र नै प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा पीडित हुन्छ। यसै वास्तविकतालाई मनन गरी सो अपराध नियन्त्रणमा समेत समग्र समाज र राष्ट्रको हितलाई ध्यानमा राखेर राज्यकै तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ। जुन कार्यको लागि प्रमुख कर्ताको रुपमा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरेको हुन्छ। जसले प्रशस्त शोधकार्यको समस्याकथनमा उल्लेख गरिए बमोजिम अनुसन्धान कार्य प्रभावहिन र फितलो हुनु, अभियोजन कार्यमा सरकारी वकीलको भूमिका प्रभावहिन हुनु तथा सुनुवाइका क्रममा सरकारी वकीलको भूमिका फितलो हुनु र अधिकांश मुद्दा मिलापत्र, फिर्ता र माफी मिनाहा दिई अभियुक्तलाई बचाउने र समाज तथा राष्ट्रलाई अपराधोन्मुख बनाउनुमा महान्यायाधिवक्ताको ठूलो र महत्वपूर्ण भूमिका छ। जसलाई रोक्नको लागि मूलतः महान्यायाधिवक्ता निष्पक्ष, निडर र निस्वार्थरुपमा कार्य गर्नुपर्दछ भने महान्यायाधिवक्ताको अलावा अन्य निकायहरुको भूमिका पनि सोही अनुरूप निष्पक्ष, निडर र निस्वार्थ हुनुपर्दछ। जसलाई बुँदागत रुपमा निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

^{११२१} गोविन्द बहादुर थापा, “फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रहरी र सरकारी वकीलको जिम्मेवारी र अन्तर्सम्बन्ध”, **न्यायदीप**, अंक २, २०६२ (काठमाण्डौँ : सरकारी वकील समाज, २०६२) पृ. ६८ ।

^{११२२} यज्ञमूर्ति बज्राडे, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, **अन्तर्वार्ता**, (रामशाहपथ, काठमाण्डौँ स्थित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय), मिति : २०६३।७।२८ ।

६.१. अनुसन्धान (प्रहरीको) तहमा

६.१.क. योग्य अनुसन्धान अधिकारीबाट मात्र अनुसन्धान गराउनुपर्ने :-

सफल अनुसन्धान नै सफल अभियोजनको आधार हो । सफल अनुसन्धान र अभियोजनको अभावमा फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य पुरा हुन सक्दैन तर सफल अनुसन्धानको लागि अनुसन्धान अधिकारी समेत योग्य र क्षमतावान हुनु जरूरी छ ।

वास्तवमा अन्य प्रशासनिक कार्य र अनुसन्धानमूलक कार्यमा आकाश जमिनको फरक छ । त्यसमाथि पनि अपराधको अनुसन्धान गर्ने कार्य त भन्ने कठिन र दुष्कर मानिन्छ किनकि अपराध अनुसन्धानमा सानो भन्दा सानो त्रुटि र कमजोरीका कारण अपराध अनुसन्धानमात्र नभई अभियोजन, सुनुवाई समेत असफल हुन्छ । भनिन्छ एक सफल प्रशासक पनि सफल अनुसन्धानकर्ता हुन सक्दैन । त्यसकारण अपराध अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी अनुसन्धान कार्यमा योग्य, सक्षम र अनुभवी पदाधिकारीलाई दिइनुपर्दछ । जसले आफ्नो योग्यता, क्षमता र अनुभवको आधारमा सफल, प्रभावकारी अनुसन्धान गर्दछ र फौजदारी न्यायको अवधारणा साकार पार्न सहयोग गर्दछ । यतिमात्र नभई त्यस्ता योग्य र सक्षम अनुसन्धान अधिकारी आफ्नो इच्छा विपरित अरुबाट नियोजित तवरबाट भएको योजना अनुरूप प्रभावित भई वा अन्जानवस गलत तवरले अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार गर्दैन ।

६.१.ख. अनुसन्धान अधिकारीलाई अनुसन्धान र कानूनी विषयमा समयोचित तालिम दिनुपर्ने:-

अपराध अनुसन्धान गर्ने काम र जिम्मेवारी योग्य, क्षमतावान र अनुभवी पदाधिकारीहरूलाई दिनुपर्दछ तर कुनै पनि व्यक्ति शुरुमा आफै योग्य, क्षमतावान र अनुभवी हुँदैन । निजलाई सोही अनुरूपको तालिम र शिक्षा प्रदान गरिनुपर्दछ । यही मान्यता अनुरूप योग्य, क्षमतावान अनुसन्धान अधिकारी तयार गर्नको लागि समेत अनुसन्धान अधिकारीलाई अनुसन्धान सम्बन्धी प्रक्रियागत तथा पेशागत र कानूनी विषयमा उचित र प्रभावकारी माध्यमबाट तालिम र शिक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ । अनुसन्धान अधिकारीलाई यसरी तालिम दिँदा पुरानै ढर्रा अर्थात् पुरानै पद्धतिबाट तालिम दिएर भने हुँदैन । वर्तमान विश्व विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकासले निकै पछि परेको छ कारण संसारका अन्य विषय र क्षेत्रमा भन्ने अपराधको क्षेत्रमा पनि व्यापक विकास भएको छ । फलस्वरूप वर्तमान समयमा अपराध र अपराधको तरिकाका सम्बन्धमा समेत व्यापक विकास र परिवर्तन भएको छ तसर्थ अपराध गर्ने तरिका, अपराधीको क्षमता, आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उम्कन अपनाइने बैज्ञानिक र आधुनिक तरिकाको तुलनामा पुरानो अनुसन्धान पद्धति र सोही बमोजिमको शिक्षा र तालिमले प्रभावकारी र सफल अनुसन्धान हुन नसक्ने भएकोले वर्तमान परिस्थिति बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीलाई दिइने तालिम र शिक्षामा पनि समयोचित सुधार गर्दै वर्तमान परिस्थिति अनुकूलको शिक्षा र तालिम उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

६.१.ग. राम्रो अनुसन्धान गर्नेलाई प्रोत्साहन र नराम्रो गर्नेलाई दण्ड दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने :-

वास्तवमा कुनैपनि विषय वा क्षेत्रमा गरिएको कार्यलाई सफल, प्रभावकारी र उद्देश्य अनुरूप बनाउनको लागि तत्सम्बन्धमा आवश्यक निरीक्षण, निर्देशन र निगरानी हुनु जरुरी हुन्छ । यही मान्यता अनुरूप प्रभावकारी र सफल अनुसन्धानको लागि यस क्षेत्रमा पनि आवश्यक निगरानी र निर्देशन हुनु जरुरी छ । तर, यतिले मात्र अपराध अनुसन्धान जस्तो चूनौतिपूर्ण र खतरापूर्ण कार्य सफल र प्रभावकारी रूपमा हुन्छ भनी अनुमान गर्नु मूर्खता मात्र हुनेछ । तसर्थ सफल र प्रभावकारी अनुसन्धान गर्नेलाई पुरस्कार र नराम्रो तथा प्रभावहिन अनुसन्धान गर्नेलाई दण्डसजाय दिने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

राम्रो तथा प्रभावकारी अनुसन्धान गर्नेलाई पुरस्कार स्वरूप नगद नै दिनुपर्दछ भन्ने छैन जसमा पुरस्कार स्वरूप निजको स्तरबृद्धि, स्यावासी, कदरपत्र, भत्ता र सुविधाहरूमा बृद्धि, राम्रो ठाउँमा सरुवा जस्ता कुराले प्रोत्साहन दिन सकिन्छ भने दण्डस्वरूप नराम्रो र बिकट ठाउँमा सरुवा, घटुवा, निलम्बन, नसिहत प्रदान गर्न सकिन्छ । जसले गर्दा राम्रो र प्रभावकारी अनुसन्धान गर्नेको मनोबल बढ्नुको साथै प्रभावहिन अनुसन्धान गर्नेको मनोबल गिर्दछ ।

६.१.घ. सरकारी वकील र प्रहरी दुवैले संयुक्त रूपमा अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने:-

अपराध अनुसन्धानमात्र नभई अन्य जुनसुकै कार्य वा जिम्मेवारी वहन गर्दा पनि एकलै वा एउटा पक्षले मात्र गर्ने अवस्थामा सो कार्य र जिम्मेवारी वहन गर्दा मनोमानी लापरवाही, भेदभाव हुने अवस्था विद्यमान रहन्छ । जुन अवस्था स्वयम् अपराध अनुसन्धान कार्यको जिम्मेवारी प्रहरीलाई सुम्पिँदा प्रहरीहरूमा पनि रहन्छ । फलस्वरूप प्रहरीको तर्फबाट अनुसन्धान गर्दा हुन सक्ने बदनियत, निरंकुश प्रवृत्ति, मनोमानी र लापरवाही जस्ता कुराहरूलाई रोक्न सरकारी वकील र प्रहरीको संयुक्त टोलीले अपराध अनुसन्धान गर्ने परिपाटि मिलाउनुपर्दछ ।

कानूनतः वा सिद्धान्ततः जे जस्तो व्यवस्था भएपनि व्यवहारतः कानून बमोजिम काम गर्ने वातावरण पनि निर्माण गर्नुपर्दछ । यतिमात्र नभई सिद्धान्ततः वा कानूनतः काम कारवाही गराउन सोही अनुरूपको पूर्वाधार पनि तयार गर्नुपर्दछ । फलस्वरूप अपराध अनुसन्धानमा प्रहरी एकलैलाई जिम्मेवारी दिँदा निजको तर्फबाट हुने बदमासी रोक्ने पहरेदारको रूपमा समेत काम गर्ने तत्वको रूपमा सरकारी वकीलको भूमिका तय गरिनुपर्दछ । कारण दुइपक्ष भएपछि प्रभावित पार्ने पक्षले पनि दुइवटै पक्षलाई प्रभावित पार्न पनि कठिन हुने र प्रभावहिन हुने पक्ष पनि एक अर्काको डर, असजिलोपना, गोपनियताको कमी लगायतका तत्वहरूको कारण पनि प्रभावित भई अनुसन्धान गर्ने कार्यमा कमी आउँदछ ।

६.१.ड. अनुसन्धान प्रतिवेदनको मापदण्ड निर्धारण गर्नुपर्ने :-

फौजदारी न्याय प्रशासनमा अपराधको अनुसन्धान गरी अनुसन्धान प्रतिवेदन पेश गर्नुमात्र ठूलो कुरा होइन । त्यसरी पेश भएको प्रतिवेदनमा अभियुक्तलाई अपराधी सिद्ध गर्ने प्रयाप्त सबुद प्रमाण लगायतका तत्वहरु विद्यमान छन् छैनन ? भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हो तसर्थ प्रहरीको तर्फबाट कुनै अपराधको सम्बन्धमा गरिएको अनुसन्धान पश्चात् तयार हुने प्रतिवेदन न्युनतम के कस्तो हुनुपर्ने भन्ने कुराको मापदण्ड निर्धारण गरिनुपर्दछ ।

वास्तवमा अनुसन्धान केवल औपचारिकता पूरा गर्नको लागि मात्र गरिने नभई यो अपराध र अपराधीको गहिराइसम्म पुगि समाजबाट अपराधलाई निरुत्साहित गर्दै लैजाने अभिष्टले गरिन्छ तर अधिकांश अवस्थामा प्रभावित अनुसन्धान अधिकारीले तयार गर्ने अनुसन्धान प्रतिवेदन केवल औपचारिकता मात्र पूरा गर्ने तवरले गर्ने गरेको पाइन्छ । जसको आधारमा न त अभियुक्तको पहिचान गर्न नै सक्दछ न त प्रमाणित नै । बरु उल्टो निर्दोषलाई फसाउने र दोषीलाई बचाउने पनि हुन सक्छ तसर्थ अपराध भएपछि अपराधी पनि हुन्छ भन्ने सिद्धान्तको बर्खिलाप गरी अभियुक्तको पहिचान र किटान, निजलाई अपराधी सिद्ध गर्ने आधार प्रमाण, साक्षी, सर्जमिन र चस्मदित गवाह, घटनास्थलको यथास्थिति, चरित्रचित्रण, संकास्पद र फरार व्यक्ति वा पक्ष जस्ता अपराधसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण न्युनतम तथ्यहरु अनुसन्धान प्रतिवेदनमा नखुलाइने कारणले कतिपय अभियोजन र सुनुवाइका कार्य समेत असफल र प्रभावहिन हुने भएकोले अनुसन्धान प्रतिवेदनको निश्चित मापदण्ड तोकिनुपर्दछ ।

६.१.च. अनुसन्धानको लागि बैज्ञानिक साधनहरु लगायतका अत्याधुनिक उपकरणहरुको व्यवस्था र त्यसको यथोचित रूपमा प्रयोग गर्ने :-

वर्तमान युग भनेको विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकास र प्रगतिको युग हो । जहाँ व्यक्तिहरुले गर्ने अधिकांश कार्यमा आधुनिकिकरणको प्रभाव पर्ने मात्र नभई यान्त्रिक योजना अनुरूप गरिन्छ । त्यसमाथि पनि फौजदारी अपराध जस्तो गम्भिर अपराध पनि विज्ञान, प्रविधि र अत्याधुनिक उपकरणहरुको प्रयोग गरी गरिने कार्य शुरुवात भइसकेको छ । जसले गर्दा तत्प्रकारको अपराध उपर अनुसन्धान गर्नको लागि पनि सोही बमोजिमको प्रकृया र उपकरणहरुको प्रयोग गर्नु जरुरी छ ।

हालका अपराधीहरुले आपराधिक कार्यमा अत्याधुनिक र वैज्ञानिक आविष्कारका विभिन्न माध्यमहरुको प्रयोग गरी अनुसन्धानका माध्यमबाट पहिचान हुन नसक्ने वातावरण सिर्जना गर्ने गरेको पाइन्छ र अपराध पश्चात् आफू बच्न पनि सोही अनुरूपको योजना बनाएर मात्र आपराधिक गतिविधि वा कार्यमा संलग्न हुने गरेको पाइन्छ तसर्थ अपराधको प्रभावकारी अनुसन्धानका माध्यमबाट अपराधीको पहिचान गर्नुका साथै अपराधको गहिराइमा पुग्नको लागि

वर्षों पहिलेदेखि प्रयोग हुँदै आएका विधि, उपकरणहरु प्राय असफल हुने भएकोले तत्सम्बन्धमा हाल नयाँ नयाँ उपकरण र प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गर्न अत्यावश्यक भै सकेको छ ।

६.१.छ. अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई बाध्यता र बोझ सम्भन्धको बदलामा जवाफदेहिता बहन गर्नुपर्ने चूनौति र स्वर्ण अवसरको रुपमा लिनुपर्ने :-

फौजदारी अपराध आफैमा गम्भिर प्रकृतिको अपराध भएको नाताले यो व्यक्ति विरुद्धको अपराध मात्र नभई समाज र राज्य विरुद्धकै अपराध सिद्ध भएको छ । जसले गर्दा यस उपर गरिने अनुसन्धान पनि निकै चूनौतिपूर्ण र जिम्मेवारीपूर्ण तवरले गरिनुपर्ने अत्यावश्यक छ तर फौजदारी अपराध जति चूनौतिपूर्ण छ त्यति नै खतरापूर्ण पनि भएकोले यस उपर अनुसन्धान गर्ने पक्ष वा पदाधिकारीहरु स्वयम् पनि खतरामुक्त रहन सक्दैनन् भन्ने कुरालाई नकार्न सकिँदैन । जुन तथ्यलाई मनन गरी केही अनुसन्धान अधिकारीहरुले अपराध अनुसन्धानको कार्यलाई आफूमाथि थोपरिएको एक प्रकारको बोझको रुपमा लिने गरेको पाइन्छ भने कतिपयले त यसलाई अनावश्यक कार्य तथा जिम्मेवारीका रुपमा पनि लिने गरेकाछन् । अपराध अनुसन्धान जस्तो महत्वपूर्ण र चूनौतिपूर्ण दायित्व र अधिकारलाई केहीले अनावश्यक बोझको रुपमा लिने, आफू र आफ्नो पद माथिको खतरा सम्भन्ने तथा केहीले त पद र पैसा कमाउने माध्यमको रुपमा लिने गरेको पाइन्छ । जसबाट निष्पक्ष, सफल र प्रभावकारी अनुसन्धान हुन नसक्ने भएकोले अनुसन्धान कार्यलाई चूनौतिपूर्ण र आफ्नो पेशागत जीवनको क्रममा आइपरेको महत्वपूर्ण जिम्मेवारी र सु-अवसरको रुपमा लिने कर्तव्यपरायण, निष्ठावान्, नैतिकवान् पदाधिकारीलाई मात्र अनुसन्धान कार्यको जिम्मेवारी सुम्पनुपर्दछ ।

६.१.ज. सरकारी वकीलले अनुसन्धान प्रतिवेदनका राम्ररी अध्ययन गरी अभियोगपत्र तयार दायर गर्न भ्याउने गरी अनुसन्धान प्रतिवेदन सरकारी वकीलसमक्ष पेश गर्ने :-

सामान्यतया अनुसन्धान अधिकारीको काम, कर्तव्य र दायित्व भनेको कुनैपनि आपराधिक घटना उपर अनुसन्धान गरी सो को प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पठाउने रहेको हुन्छ । जसले गर्दा सरकारी वकीलले अनुसन्धान अधिकारीको तर्फबाट पेश भएको सोही प्रतिवेदनको आधारमा अभियोगपत्र तयार गरी मुद्दाको रुपमा अदालतमा दायर गर्दछ तर अनुसन्धान अधिकारी प्रभावित भएको अधिकांश अवस्थामा अनुसन्धान कार्यमा गर्ने अन्य प्रकारका वदनियतपूर्ण कार्य त गर्छन् नै त्यसमाथि प्रभावहिन रुपमा तयार गरिएको अनुसन्धान प्रतिवेदन पनि सरकारी वकीलले राम्रोसंग अध्ययन गरी, अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा मुद्दाको रुपमा दायर गर्न नभ्याउने गरी सरकारी वकील समक्ष बुझाउने अवस्था विद्यमान छ तसर्थ सो परंपराको अन्त्य गरी सरकारी वकीलले सम्पूर्ण प्रकृयागत काम गर्न भ्याउने तवरले अनुसन्धान प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । यतिमात्र नभई समयमै सरकारी वकील समक्ष अनुसन्धान प्रतिवेदन पेश गर्दा अनुसन्धान कार्यमा अपुग देखिएका विषयमा पुनः अनुसन्धान गर्न सरकारी वकीलले निर्देशन दिने भएकोले त्यसरी समयमै अनुसन्धान अधिकारीले पेश गरेको प्रतिवेदन

फौजदारी न्याय प्रशासनमा राज्यले अपनाएको नीति लागू गर्ने कार्यमा प्रभावकारी हुने भएकोले समयमै अनुसन्धान प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

६.२. अभियोजन (सरकारी वकीलको) तहमा

६.२.क. अनुसन्धान कार्यमा सरकारी वकीलको भूमिका व्यवहारिक बनाउनुपर्ने :-

मूलतः सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी भनेको अभियोजन कार्य नै भएपनि अनुसन्धान पक्षमा समेत सरकारी वकीलको भूमिकालाई विस्तारित गरिएको छ । यसको अर्थ प्रहरीको तर्फबाट हुने अनुसन्धान कार्यलाई अभियोजन कार्यको दृष्टिकोणले समेत प्रभावकारी बनाउनु हो तर व्यवहारतः कानूनी व्यवस्था बमोजिम न त प्रहरीले अपराधका सम्बन्धमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन सरकारी वकीललाई पठाई सरकारी वकीलबाट प्राप्त निर्देशन बमोजिम अनुसन्धान अगाडि बढाउने गरेको छ न त अपराध अनुसन्धान गरिसकेपछि प्रतिवेदन सरकारी वकीललाई पठाई सकेपछि सो अनुसन्धान प्रतिवेदनमा देखिएका वा भएका कमी कमजोरीहरूलाई समाप्त पारी अनुसन्धान प्रतिवेदनलाई प्रभावकारी बनाउने प्रयोजनले प्रहरीलाई थप अनुसन्धानका लागि निर्देशन दिने र प्रहरीले पनि थप अनुसन्धान गर्ने गरेको पाइन्छ ।

अझ त्यतिमात्र नभई अनुसन्धानको चरणमा प्रहरीले अभियुक्त, साक्षी सर्जमिनका व्यक्तिहरूका अलावा अन्य व्यक्ति वा पक्षहरूसंग वयान लिँदा सरकारी वकील प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित भई निजकै रोहवरमा वयान गराउनुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएपनि व्यवहारत सरकारी वकील त्यसरी वयान गर्ने गराउने ठाउँमा उपस्थिति समेत हुँदैनन् । जसले गर्दा अनुसन्धान कार्य र सो कार्यको आधारमा तयार गरिएको प्रतिवेदन समेत फितलो र प्रभावहिन हुने वास्तविकतालाई मनन गर्दै सरकारी वकीलको अनुपस्थितिका कारणले अनुसन्धान प्रतिवेदन फितलो र प्रभावहिन भएको देखिएमा त्यसको भागिदार सरकारी वकील समेतलाई बनाई त्यस वापत निजलाई दण्डसजाय दिने दिलाउने कानूनी व्यवस्था निर्माण गर्नुका साथै त्यसलाई व्यवहारिक रूपमा लागू समेत गराउन सकेमा अनुसन्धान कार्य प्रभावकारी हुने मात्र नभई अभियोजन पक्ष पनि सफलोन्मुख हुन्छ ।

६.२.ख. प्रहरी र सरकारी वकील दुवैको संयुक्त टोलीले अपराध अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था मिलाउने :-

सफल अभियोजन तवमात्र सम्भव हुन्छ जब अनुसन्धानका आधारमा तयार भएको प्रतिवेदनले अभियुक्तलाई अपराधी सिद्ध गर्ने कार्यमा कुनै प्रकारको कमी कमजोरी उत्पन्न हुन नदिई अभियोजन पक्षमा सहयोग पुऱ्याउदछ । जसको लागि अनुसन्धान कार्यमा कानूनी पक्ष मजबुत हुनु अत्यावश्यक मानिन्छ ।

वास्तवमा अनुसन्धान अधिकारी कानूनी रूपमा जे-जस्तो सक्षम भएपनि अभियोजन पक्षमा खड्किन सक्ने हरेक प्रकारका कानूनी समस्याहरूबाट उनीहरू परिचित हुन सक्छन् भन्न सकिँदैन

तसर्थ अभियोजन पक्षमा खड्कन सक्ने कानूनी सबुद प्रमाण लगायतका तत्वको अभाव तथा अनुसन्धान तहमा हुन सक्ने हस्तक्षेप बदनियतपूर्ण क्रियाकलापहरूमा नियन्त्रण गर्नको लागि समेत सरकारी वकील र अनुसन्धान अधिकारीको संयुक्त टोली बनाई अपराध अनुसन्धान गर्नुपर्दछ ।

फौजदारी न्यायका सन्दर्भमा असफल हुनुको र त्यसको दोषारोपन एक पक्षले अर्को पक्षलाई गर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्नका लागि पनि संयुक्त टोली आवश्यक देखिन्छ, अर्थात् सरकारी वकीलले अनुसन्धान कार्य र प्रकृत्यामा त्रुटि र कमजोरी भएको भनी प्रहरीलाई दोषारोपन^{११२३} गरी आफूले अनुचित प्रभाव गैरकानूनी लाभ र विभिन्न प्रकारका प्रलोभनमा परी फितलो र प्रभावहिन अभियोगपत्र तयार गर्ने, अदालतमा पनि केबल औपचारिकता पुरा गर्नको लागि सम्म उपस्थित भई गहकिलो वहस पैरवी नगर्ने जस्ता अभियोजन पक्षमा हुन सक्ने बदनियतलाई निरुत्साहित गर्नको लागि समेत संयुक्त टोली मार्फत् अपराध अनुसन्धान गर्ने परिपाटी निर्माण गर्नुपर्दछ ।

६.२.ग. अनुसन्धानलाई प्रभावहिन बनाउन खोज्ने पक्षलाई दण्डसजायको व्यवस्था हुनुपर्ने :-

प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम कुनै पनि स्थान र अवस्थामा आपराधिक कार्य भएको वा भइरहेको थाहा जानकारी पाउनासाथै तत्सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी प्रहरी कर्मचारी अन्तर्गतका अनुसन्धान अधिकारीहरूलाई दिइएको पाइन्छ । यसरी अनुसन्धान अधिकारीले पाएको अधिकारको उचित र सही तरिकाले प्रयोग गरी प्रभावकारी रूपमा गरिएको अनुसन्धानका माध्यमबाट मात्र यस्ता अपराधमा संलग्न पक्ष (अभियुक्त)लाई दण्ड सजाय दिलाई पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउनुका साथै राज्यले अंगिकार गरेको फौजदारी न्याय प्रशासनको अवधारणा साकार पार्ने कार्यमा सहयोग मिल्दछ ।

प्रहरीको तर्फबाट हुने अपराध अनुसन्धान प्रभावहिन र अपूर्ण भएको अवस्थामा त्यस भन्दा माथिल्ला चरणका निकाएहरूले भरमग्दो प्रयास गर्दा पनि अपराधीलाई दण्ड सजाय दिलाउने कार्यमा सफलता प्राप्त गर्न सक्दैनन् तसर्थ अधिकांश टाठाबाठा र राजनैतिक तथा प्रशासनिक पहुँच भएका व्यक्ति र पदाधिकारीहरूले तत्पराधमा संलग्न अभियुक्तहरूलाई बचाउने प्रयास स्वरूप अनुसन्धान कार्यलाई नै फितलो र प्रभावहिन बनाउने कार्यमा उद्धत रहन्छन् तसर्थ फौजदारी न्याय प्रशासनमा हुने राजनैतिक तथा प्रशासनिक हस्तक्षेप रोक्नको लागि अपराध अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावहिन बनाउन खोज्ने व्यक्ति तथा पदाधिकारीहरूलाई कडा भन्दा कडा कानूनी दण्ड सजाय गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ, अर्थात् कुनै अनुसन्धान अधिकारी वा प्रहरी लगायतका व्यक्ति वा पदाधिकारीको प्रयासबाट फितलो र प्रभावहिन अनुसन्धान भई अभियुक्तहरूले आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाएको अवस्थामा त्यस्तो गलत र बदनियत तवरबाट

^{११२३}= नेपालको दण्ड प्रणाली परिवर्तनका विषयवस्तुहरू, (काठमाण्डौ : यातना पीडित सरोकार केन्द्र, (सिभिकट) नेपाल, २००९ जुन), पृ. १२९ ।

फितलो र प्रभावहिन अनुसन्धान गर्ने कर्मचारी, पदाधिकारी वा अन्य व्यक्ति र समुहलाई समेत सोही कार्यको आधारमा अपराधिक दायित्व वहन गर्ने सिलसिलामा निश्चित दण्डसजाय गर्नुपर्दछ।

६.२.घ. अनुसन्धान प्रतिवेदनका साथ पेश र प्राप्त भएका सबुद प्रमाण बदनियतपूर्ण रूपमा नष्ट पार्ने पक्षलाई दण्डसजायको व्यवस्था गर्ने:-

आपराधिक कार्य कानूनी रूपमा पुष्टि र प्रमाणित नभएसम्म न त अपराध प्रमाणित हुन्छ न त अभियुक्तलाई दण्ड सजाय नै गर्न सकिन्छ । आपराधिक कार्य पुष्टि गर्ने महत्वपूर्ण र भरपर्दो माध्यम भनेको तत्सम्बन्धमा संकलन गरिएका सबुद प्रमाण नै हुन् तसर्थ कुनै पनि अपराधिक घटना (वारदात) लाई पुष्टि गर्ने प्रमुख र महत्वपूर्ण तत्वको रूपमा रहेको सबुद प्रमाण प्रभावहिन र अपर्याप्त भएमा सरकारी वकील लगायतका व्यक्ति र पदाधिकारीहरूले बदनियतपूर्वक प्रमाणमा नलाग्ने गरी नास्ने, बिगाने तथा लोप गर्ने गरेमा त्यस्तो बदनियतपूर्ण कार्य गर्ने पदाधिकारीलाई हदैसम्मको सजाय गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

वास्तवमा प्रभावित सरकारी वकील लगायतका पदाधिकारीहरूको ध्यय नै कसरी हुन्छ आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्षलाई अपराधिक दायित्व वहन गर्नुपर्ने दायित्वबाट छुटकारा दिलाउनु रहेको हुन्छ तसर्थ उनीहरूले अपराधसंग सम्बन्धित सबुद प्रमाण नष्ट गरेको कुरा पुष्टि भएमा उपरोक्त अपराधमा अभियुक्तले भोग्नुपर्ने दण्ड सजाय सो प्रमाण नास्ने, बिगाने वा लोप गर्ने पदाधिकारी वा त्यस्तो सबुद प्रमाण बदनियत पूर्वक मुद्दाको सुनुवाइका क्रममा पेश नगर्ने पक्षलाई वहन गराउने तवरले फौजदारी कानूनमा संशोधन गराई कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

६.२.ङ. मुद्दा चलाउने र मुद्दा चलि सकेपछि सरकारी वकीलको भूमिका प्रभावकारी हुनुपर्ने वाध्यात्मक व्यवस्था गरी त्यसको अनुगमनको समेत उचित व्यवस्था मिलाउने:-

कानूनतः सरकारी वकीलको काम, कर्तव्य र दायित्व भनेको सम्पूर्ण सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूका सम्बन्धमा अभियोगपत्र दर्ता गर्ने र सो मुद्दा अन्तिम नभएसम्म त्यसको प्रतिरक्षा गर्ने हो । जुन कार्य सरकारी वकीलले इमान्दारीता, नैतिकता र कर्तव्यपरायणताका साथ जिम्मेवारीपूर्ण तवरबाट सम्पन्न गर्नुपर्दछ तर नेपालको वर्तमान परिप्रेक्षमा हेर्दा सरकारी वकीलले आफ्नो पदीय कर्तव्य र दायित्व जिम्मेवारीपूर्वक वहन नगरी केवल काम चलाउने र भ्रारा टार्ने तवरले सम्म गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसमाथि पनि प्रभावित भएका सरकारी वकीलले त भन् आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्ष संलग्न अपराधसंग सम्बन्धित मुद्दाका सम्बन्धमा आफ्नो तर्फबाट हुने उपस्थिति केवल अदालत, सरकार, पत्रकार जगत लगायतका अन्य सम्बन्धित निकाए समेतको आँखामा धुलो छर्ने हिसावले सम्म भएको पाइन्छ र त्यस्तो उपस्थिति पनि राज्य वा सरकार र पीडित पक्षको हितमा लागि अभियुक्तलाई अपराधी प्रमाणित गर्न सहयोग गर्ने उद्देश्यले नभई अभियुक्तको पक्षमा लागि पीडित पक्षको अलावा राज्य, सरकार र पुरै समाजको विश्वास माथि कुठाराघात गर्ने उद्देश्यले भएको पाइन्छ तसर्थ सरकारवादी फौजदारी मुद्दा जस्तो गम्भिर प्रकृतिको अपराध रोकथामको

प्रमुख जिम्मेवारी बोकेको सरकारी वकीलले यसरी बदनियतपूर्ण तवरले प्रभावहिन भूमिका निर्वाह गरेको पाइएमा त्यस्तो दुष्कार्यमा संलग्न पदाधिकारीहरुलाई कडा भन्दा कडा दण्ड सजाय दिई त्यस्तो कार्यलाई निरुत्साहित गर्ने तथा त्यस प्रकारको बदनियतपूर्ण क्रियाकलाप भए नभएको सम्बन्धमा नियमित रूपमा अनुगमन र निरिक्षणको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

६.२.३. आंशिक अभियुक्त उपर मात्र मुद्दा चलाउने सरकारी वकीलको निर्णय यथासक्य महान्यायाधिवक्ता समक्ष पठाउने र महान्यायाधिवक्ताकहा सो को फाइल आइपुगेको मितिले निश्चित समयभित्र आंशिक मुद्दा चलाउदा प्रतिवादी नवनाइएका अभियुक्तलाई मुद्दा चलाउनुपर्ने देखिएमा मुद्दा चलाउन सकिने गरी हदम्याद सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था मिलाउने :-

प्रचलित नेपाल कानूनमा प्रहरीले गरेको अनुसन्धानको आधारमा सरकारी वकील समक्ष पेश गरिएको अनुसन्धान प्रतिवेदको आधारमा जिल्ला तथा पुनरावेदन सरकारी वकीलले सम्पूर्ण अभियुक्तहरु उपर मुद्दा नचलाउने गरी निर्णय गरेको अवस्थामा सो निर्णय महान्यायाधिवक्ता मार्फत् अनुमोदन गराउनुपर्ने व्यवस्था छ भने मुद्दा चलाउने निर्णय महान्यायाधिवक्ता मार्फत अनुमोदन र प्रमाणित गराउनुपर्ने तर आंशिक अभियुक्तहरु उपर मुद्दा चलाउने र आंशिक अभियुक्तहरु उपर मुद्दा नचलाउने गरी गरेको मातहतका सरकारी वकीलहरुको निर्णय महान्यायाधिवक्ताले प्रमाणित गरिरहनु पर्दैन । यही कानूनी र प्रशासनिक व्यवस्थाको आधारमा कतिपय अवस्थामा मातहत सरकारी वकीलहरुले आफूलाई प्रभावित पार्ने पक्षलाई बचाउने उद्देश्यले प्रेरित भई आंशिक अभियुक्तहरु उपर मात्र मुद्दा चलाउने निर्णय गर्दछन् ।

यसरी सरकारी वकीलले विभिन्न उपाहरुको प्रयोग गरी अभियुक्तलाई बचाउने क्रियाकलापमा कमी ल्याई समाजमा निष्पक्ष न्याय प्रदान गर्ने कार्यका लागि त्यसरी मातहत सरकारी वकीलले आंशिक अभियुक्तहरु उपर मुद्दा नचल्ने गरी गरेको निर्णय कानूनले तोकेको हदम्यादभित्र अभियोगपत्र तयार गरी दायर गर्न भ्याउने गरी महान्यायाधिवक्ताकहाँ पठाउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । जसले गर्दा सो आंशिक प्रतिवादीहरु उपर मात्र मुद्दा नचलाउने गरी मातहतका सरकारी वकीलले गरेको निर्णय गलत भएको अवस्थामा निजहरु उपर समेत छुट्टै अभियोगपत्र दायर गर्न भ्याउने किसिमले मातहत सरकारी वकीलहरुबाट सम्बन्धित मिसिल महान्यायाधिवक्ता समक्ष पठाउनुपर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ भने यसरी मातहत सरकारी वकीलले बदनियतपूर्ण तवरबाट अपराधमा संलग्न देखिएका अपराधीहरुलाई बचाउने प्रयास गरेको पाइएमा निजहरुलाई समेत दण्ड सजायको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

६.२.छ. सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने गरी गरेको निर्णय यथासक्य महान्यायाधिवक्ता समक्ष पठाउने र महान्यायाधिवक्ताकहाँ फाईल पुगेको निश्चित अवधिसम्म महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउन पाउने हदम्याद सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्ने :-

कानूनतः कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीका समक्ष श्री ५ को सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ ।^{११२४} महान्यायाधिवक्तामा सिमित सो अधिकार प्रहरीले अर्थात् अनुसन्धान अधिकारीले अपराध अनुसन्धान गरी पेश गरेको प्रतिवेदन सहितको मिसिल सरकारी वकील समक्ष पुगेपछि सरकारी वकीलले सो मिसिल अध्ययन गरी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा अन्तिम निर्णयको लागि महान्यायाधिवक्ता समक्ष पठाउनुपर्नेछ ।^{११२५}

उपरोक्त व्यवस्था बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने विषयमा महान्यायाधिवक्ता स्वयम्ले निर्णय गर्दा निजउपर कार्य बोझ थपिने, समय, हदम्याद लगायतका अन्य तत्वहरूले समेत उपयुक्त नहुने कुरालाई मनन गरी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार मातहतका सरकारी वकीललाई सुम्पिएको^{११२६} अवस्थामा कतिपय प्रभावित सरकारी वकीलले वदनियतपूर्ण तवरबाट मुद्दा चलाउनुपर्ने अभियुक्त उपर मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्दछन् । जुन निर्णय पछि महान्यायाधिवक्ता मार्फत् अनुमोदन गराउनुपर्ने व्यवस्था बमोजिम महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउन पर्ने महसुस गरेमा समेत मुद्दा चलाउने हदम्याद नाघ्ने गरी मातहत सरकारी वकीलले पठाउने भएकोले मातहत सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरी पठाएमा मिसिल उपर महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउन आवश्यक देखेमा तत्सम्बन्धमा मुद्दा चलाउन निश्चित हदम्यादको व्यवस्था गर्नुका साथै यसरी वदनियतपूर्वक मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्ने मातहतका सरकारी वकीललाई समेत दण्ड सजाय गर्ने व्यवस्था निर्माण गर्नुपर्दछ ।

६.२.ज. फिर्ता लिने नमिल्ने मुद्दा फिर्ता लिन सिफारिस गरेको वा निवेदन दिएको अवस्थामा सो कुरा प्रमाणित भएमा त्यस्तो दुष्कार्यमा संलग्न पदाधिकारीलाई दण्डसजायको व्यवस्था मिलाउने :-

प्रचलित कानून बमोजिम श्री ५ को सरकारवादी भई हेरिने वा श्री ५ को सरकारको तर्फबाट चलाइएको वा श्री ५ को सरकार उपर परेको मुद्दा मामिलामा श्री ५ को सरकारको आदेश भएमा सरकारी वकीलले अरु पक्षको सहमतिले त्यस्तो मुद्दा मिलापत्र गर्ने वा अदालतको मञ्जुरीले

^{११२४}= नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, (काठमाण्डौं) : कानून किताव व्यवस्था समिति, धारा १३५(२) ।

^{११२५}= सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९, (काठमाण्डौं) : कानून किताव व्यवस्था समिति, दफा १७(२) ।

^{११२६}= पूर्ववत्, पा.टि.नं. ४, धारा ११०(५) ।

त्यस्तो मुद्दा मध्ये श्री ५ को सरकारवादी भएको मुद्दा फिर्ता लिन सक्ने व्यवस्था छ।^{११२७} जसको लागि सरकारवादी मुद्दा फिर्ता लिने गरी श्री ५ को सरकारबाट भएको निर्णय सहित फिर्ताका लागि सरकारी वकीलबाट निवेदन प्रस्तुत गर्नुपर्दछ। उपरोक्त कानूनी व्यवस्था हेर्दा नेपालमा महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ती र बर्खास्ती प्रधानमन्त्रीले गर्ने र मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय पनि श्री ५ को सरकारबाटै हुने भएकोले अधिकांश अवस्थामा श्री ५ को सरकारले मुद्दा फिर्ता लिनको लागि मन्त्रीपरिषद्बाट निर्णय गरी पठाएका मुद्दाहरु व्यवहारिक रूपमा फिर्ता लिनको लागि महान्यायाधिवक्ता बाध्य हुन्छ र महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा फिर्ता लिन मातहतका सरकारी वकीलहरुलाई दिएको निर्देशन मातहतका सरकारी वकीलहरुले पालना गर्न पनि बाध्य हुन्छन्। जसले गर्दा राजनैतिक हस्तक्षेपबाट प्रभावित प्राय सम्पूर्ण मुद्दाहरु फिर्ताको लागि सरकारी वकील मार्फत् अदालतमा निवेदन पर्ने र अदालतले पनि सरकारी वकीलको निवेदन उपर गम्भिर रूपमा छानविन नै नगरी सरासर फिर्ता दिने प्रचलनले श्री ५ को सरकारले मुद्दा फिर्ता लिनको लागि निर्णय गरी पठाएका प्राय सम्पूर्ण फौजदारी मुद्दाका अभियुक्तहरुले आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ती पाउने हुँदा यसरी बदनियत पूर्वक मुद्दा फिर्ता लिनका लागि सिफारिस गर्ने व्यक्ति वा पदाधिकारी समेतलाई सो सिफारिस गरेको आधारमा दण्डसजाय गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ। त्यसरी भएको निर्णय बदनियतपूर्वक भएको हो कि होइन भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी अदालत वा अन्य कुनै स्वतन्त्र निकाए वा आयोग गठन गरी दिनुपर्दछ।

६.२.३. अभियोगपत्र गलत देखिएमा त्यसलाई संशोधन गर्न र अपूर्ण देखिएमा त्यसलाई पूर्णता दिन पुरक अभियोगपत्र दायर गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था निर्माण गर्ने :-

कानूनतः अनुसन्धान अधिकारी वा प्रहरीले अपराध अनुसन्धान गरी सो को प्रतिवेदन सरकारी वकीललाई पठाइसकेपछि सरकारी वकीलले ऐन र प्रचलित कानूनको म्यादभित्र अभियोगपत्र तयार गरी दायर गर्नुपर्दछ।^{११२८} यसरी एकपटक अभियोगपत्र तयार गरी दायर गरेपछि सो अपराधका सम्बन्धमा संकलित थप सबुद प्रमाणहरुबाट अरु पनि अभियुक्तहरु देखिन आएमा निजहरु उपर सजायको माग गरी पुनः अर्को अभियोगपत्र^{११२९} प्रहरी प्रतिवेदन दायर गर्न सकिन्छ^{११३०} तर एकपटक अभियोगपत्र दायर भइसकेपछि पुनः सोही विषयमा उही प्रतिवादीहरु उपर अर्को

^{११२७}= पूर्ववत्, पा.टि.नं. ५, दफा २९।

^{११२८}= सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), नियम १३(१)।

^{११२९}= मुलुकी ऐन २०२०, (काठमाण्डौं : कानून किताव व्यवस्था समिति), अ.व.को महलको दफा ८८।

^{११३०}= निमराज कँडेल विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मुद्दा : आगलागी, ने.का.प, (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत, २०४३), अंक ३, ति.नं. २६४९, पृ. २०९-२१४।

अभियोग लगाई अभियोगपत्र दायर गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था भएको नपाइने^{११३१} कारणले गर्दा समेत अधिकांश अवस्थामा सरकारी वकील प्रभावित भएको अवस्थामा निजले बदनियतपूर्ण तवरले अभियोगपत्रमा दायर गर्ने र अभियुक्तलाई नियोजित रूपमा आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिलाउने, बढि दण्डसजाय भोग्नुपर्नेलाई कम दण्ड सजाय दिने प्रयास हुन्छ तसर्थ सरकारी वकीलको तर्फबाट यसरी तयार गरी दायर गरिएको अभियोगपत्र जानी जानी कुनियतले गलत रूपमा तयार गरिएको पाइएमा सो अभियोगपत्र तयार र दायर गर्ने सरकारी वकीललाई कडा भन्दा कडा दण्ड सजाय गर्नुपर्दछ ।

६.२.अ. महान्यायाधिवक्तालाई निश्चित समयसम्मको लागि सार्वजनिक सुनुवाईका आधारमा नियुक्त गर्ने व्यवस्था मिलाउने र विचमा निजलाई हटाउन निश्चित प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने :-

नेपालको संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ती श्री ५ बाट प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा हुनेछ र महान्यायाधिवक्ता श्री ५ को इच्छानुसारको अवधिसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहने^{११३२} व्यवस्था छ र श्री ५ बाट मात्र वा मौसुफको स्वविवेकमा वा अन्य कुनै निकाए वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिबक्सने भनी किटानीसाथ व्यवस्था भएकोमा बाहेक यो संविधान बमोजिम श्री ५ बाट गरिबक्सने सबै कार्यहरु मन्त्रीपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिबाट गरिबक्सने छ । यस्तो सल्लाह र सम्मति प्रधानमन्त्री मार्फत् जाहेर हुनेछ^{११३३} भन्ने संवैधानिक व्यवस्था अनुसार महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ती र बर्खास्ती प्रधानमन्त्रीको इच्छानुसार हुने स्पष्ट छ ।

यसरी संवैधानिक रूपमा नै महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ती र बर्खास्ती प्रधानमन्त्रीको इच्छानुसार हुने र बर्खास्ती गर्दा समेत खासै प्रक्रिया पुरा नगरी केवल मन्त्रीपरिषद्को निर्णयकै भरमा बर्खास्ती हुने भएकोले महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो पदको सुरक्षा र नुनको सोभो गर्ने निहुँमा समेत प्रधानमन्त्री वा सरकार र सरकारलाई प्रभाव पार्न सक्ने अन्य राजनैतिक दलहरु समेतको इशारा र निर्णय बमोजिम काम गर्नुपर्ने बाध्यता छ तसर्थ यस प्रकार महान्यायाधिवक्ता मार्फत् फौजदारी न्याय प्रशासनमाथि पर्ने राजनैतिक हस्तक्षेपको अन्त्य वा निराकरणको लागि महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ती जे जसरी भएपनि बर्खास्तीको आधारको रूपमा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधिशाहरुलाई हटाउँदाकै कार्यविधि पुरा गरी वा त्यस्तै प्रकारको अन्य प्रक्रिया निर्माण गरी सोही प्रक्रियाको आधारमा मात्र हटाउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ भने महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति गर्दा सो पदमा नियुक्त

^{११३१}= भरत तेलीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध जनक नारायण शाह समेत ६ जना, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान ऐजन्, अंक ४, नि.नं.३०७७, पृ. ४९२-४९६ ।

^{११३२}= पूर्ववत्, पा.टि.नं. ४, धारा १०९ ।

^{११३३}= ऐजन्, धारा ३५(२) ।

हुने व्यक्ति सो पदको लायक छ छैन परिक्षण गर्नको लागि सार्वजनिक सुनुवाईको आधारमा मात्र नियुक्त गर्ने परिपाटि निर्माण गर्नुपर्दछ।^{११३४}

६.२.ट. महान्यायाधिवक्ताको समानान्तर पद रहने अन्य कुनै पद सिर्जना गर्ने जसलाई सोलिसेक्टर जनरल वा अन्य कुनै नाम दिने :-

महान्यायाधिवक्ता भनेको सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार नै हो^{११३५} तसर्थ विश्वका अधिकांश मुलुकमा सरकारलाई कानूनी विषयमा आवश्यक राय सल्लाह दिने, सरकारको तर्फबाट औपचारिक सरकारी पदाधिकारीको रुपमा न्यायिक निकाएहरुमा उपस्थित भई सरकारको प्रतिरक्षा गर्ने, मुद्दा चलाउने वा नचलाउने विषयमा अन्तिम निर्णय गर्ने कार्य महान्यायाधिवक्ताले नै गर्दछ। जुन कार्य नेपालमा पनि महान्यायाधिवक्ताले नै गर्दछन्।^{११३६}

सिद्धान्ततः महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य, अधिकार र दायित्व संविधान र कानून अनुरूप नै भएपनि व्यवहारतः आफ्नो पद र अस्तित्व नै धरापमा पारी कसैले काम गर्न सक्दैन। यही वास्तविकताबाट महान्यायाधिवक्ता पनि विमुख र अछुतो रहन नसक्ने कुरा पूर्व अध्यायहरुबाट पुष्टि भइसकेको हुँदा सामान्य अवस्थामा समेत फौजदारी अपराध जस्तो गम्भिर प्रकृतिको अपराधमा राजनैतिक हस्तक्षेप हुने अवस्थाको अन्त्य गर्नका लागि श्री ५ को सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको रुपमा महान्यायाधिवक्ता नियुक्त गर्ने व्यवस्थालाई कायमै राखेपनि सरकारी वकीलको प्रमुखको रुपमा महान्यायाधिवक्ता सरहकै अर्को पद सिर्जना गर्नुपर्दछ। जसलाई सोलिसेक्टर जनरलको नाम पनि दिन सकिन्छ। यसो गर्दा पूर्णतः राजनैतिक विषयमा सरकारलाई राय सल्लाह दिने कार्यमा महान्यायाधिवक्ता र अन्य आपराधिक विषय लगायतका दैनिक कार्यालयका अन्य प्रशासनिक मुद्दा मामिला सम्बन्धी कार्य सोलिसेक्टर जनरल हेर्ने अवस्थाको निर्माण गर्नसकेमा फौजदारी न्याय माथि हुने राजनैतिक हस्तक्षेप निकै हदसम्म कम गर्न सकिन्छ।

६.३. अदालतको चरणमा

६.३.क. सबुदप्रमाणको उचित मूल्यांकन गर्ने व्यवस्था मिलाइनुपर्ने :-

संविधानतः न्यायपालिकालाई सक्षम, स्वच्छ, स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायिक निकाएको रुपमा कल्पना गरिएको छ। यही कल्पना साकार पार्नको लागि न्यायपालिकाका पदाधिकारीहरु न्यायाधिेश र सम्बन्धित कर्मचारीहरुको सकारात्मक भूमिका जरुरी छ। यसको अर्थ कुनै पनि आपराधिक कार्य

^{११३४}. शंकरकुमार श्रेष्ठ, अधिवक्ता, अन्तर्वार्ता, (बागबजार, काठमाण्डौं स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर), मिति : २०६१।१।२८ ।

^{११३५}= पूर्ववत, पा.टि.नं. ४, धारा ११० ।

^{११३६}= ऐजन, धारा ११०(२) ।

वा विवादित विषयका सम्बन्धमा प्राप्त र संकलित सम्पूर्ण सबुद र प्रमाणहरुको उचित प्रभावकारी परीक्षण, मूल्यांकन र ग्रहण पश्चात् मात्र न्यायिक निर्णय गर्ने परिपाटिको निर्माण गर्नुपर्दछ भन्ने हो ।

वास्तवमा न्यायपालिका कुनै कर्मचारी वा पदाधिकारीहरु त्यसमाथि पनि मुख्यतया न्यायाधिशहरु प्रभावित भएको अवस्थामा मुद्दासंग सम्बन्धित सबुद प्रमाणहरुको उचित मूल्यांकन गर्ने र त्यसलाई मुद्दाको रोहमा ग्रहण गर्ने गरिएको पाइँदैन । यतिमात्र नभई कतिपय अवस्थामा सबुद प्रमाण संकलन र परीक्षणका क्रममा भूमिका निर्वाह गर्ने अदालतका अन्य कर्मचारीहरुले राम्ररी प्रमाण संकलन र परीक्षण गर्ने गराउने तर्फ चासो नदेखाउने, अदालतमा प्राप्त सबुद प्रमाणको प्रामाणिकता कायम राख्ने तर्फ चासो नदेखाउने गरिएको पाइन्छ तसर्थ न्याय निरोपनको उद्देश्यले अदालतले अपराध अनुसन्धानको क्रममा होस् वा अन्य अवस्थामा प्राप्त भएका सबुद प्रमाणहरु मध्ये प्रमाण ऐन बमोजिम प्रमाणमा लिनुपर्ने कुरालाई प्रमाणमा लिनुपर्ने र प्रमाणमा लिन नहुने कुराहरुलाई प्रमाणमा नलिने पक्षमा निकै गम्भिर भएर मुद्दाको निर्णय गर्नुपर्दछ ।

६.३.ख. दोषिलाई दण्डसजायको व्यवस्था गर्नुका साथै सामाजिक रुपमै बहिष्कार गर्ने:-

सामान्यतया फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गत अदालतको चरणमा हुने बदनियतपूर्ण र गैरकानूनी क्रियाकलापको प्रमुख कारक तत्वको रुपमा रहेको छ अनुचित हस्तक्षेप र प्रभाव । यसरी अनुचित प्रभावमा पारी बदनियतपूर्ण र गैरकानूनी रुपमा काम गर्नु स्वयम्मा अपराध हो । यस्तो अपराधमा संलग्न सबै पक्षलाई कानूनतः दण्ड सजायको व्यवस्था गरिएको हुन्छ तर न्यायपालिकाका कर्मचारीहरु मात्र नभई फौजदारी न्याय प्रशासन अन्तर्गतका अन्य विभिन्न चरणका अलावा अन्य क्षेत्रमा समेत प्रभावित भएर गरेका कार्य सितिमिति प्रमाणित हुन नसक्ने कारण यस्ता अपराधीहरु कानूनी दायराबाट बाहिरै रहेको पाइन्छ ।

न्यायपालिकाका कर्मचारी तथा स्वयम् न्यायाधिशहरु पनि यस प्रकार प्रभावित भई काम गर्ने गरेको कुरा दिनको घाम भैँ छर्लङ्ग भएपनि यसको गहिराईसम्म सम्बन्धित निकाएको समेत चासो रहे भएको पाइँदैन तर व्यापक जनगुनासोको बाबजुत केही कदम चाले पनि त्यो प्रभावकारी र चिरकाल प्रयन्तको लागि नभई तत्कालिन जनआक्रोश शान्त पार्ने तथा भ्रष्ट र नैतिक हराम कर्मचारी तथा न्यायाधिशहरुको मनोबल बढाउने उद्देश्यले सम्म गरिएको पाइन्छ । जसले गर्दा न्यायपालिकामा दिनानुदिन दुर्गन्धित र बदनाम बन्नुको साथै जनविश्वासमा समेत कमी आउन थालेको छ । यसलाई रोक्नको लागि यस क्षेत्रका सचेत कर्मचारी र पदाधिकारीहरु समेतको सक्रियतामा दोषिको पहिचान गरी दोषिलाई कडा भन्दा कडा दण्डसजाय गर्ने तथा त्यस्तो कार्यमा सहयोग गर्नेको पहिचान गोप्य राखी निजहरुलाई उचित पुरस्कारको समेत व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

६.३.ग. न्यायिक क्रियाकलापलाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउने तथा तुरुन्त निर्णय गर्ने व्यवस्था मिलाउने :-

वास्तवमा कुनै पनि क्षेत्रमाथि हुने बदनियतपूर्ण, नाजायज र गैरकानूनी क्रियाकलापलाई रोक्नको लागि त्यस क्षेत्रमा हुने क्रियाकलाप पारदर्शी हुनुपर्दछ अर्थात् जुन कार्य पारदर्शी र खुल्ला रूपमा हुन्छ त्यसमा बदमासी हुने अवस्था पनि कम रहन्छ। यो अवस्था नेपालको न्यायक्षेत्रमा पनि लागू हुने भएकोले नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनमा अदालतको चरणमा हुने बदमासी र बदनियतपूर्ण क्रियाकलापमा नियन्त्रण गर्नको लागि न्यायिक पारदर्शिता हुनु अपरिहार्य छ।

समग्रमा हेर्दा सिद्धान्ततः नेपालको न्यायिक क्रियाकलाप पनि निकै हदसम्म पारदर्शी छ तर व्यवहारतः न्याय क्षेत्रका विभिन्न तहका कर्मचारीहरूले यसलाई सिद्धान्त अनुरूप पारदर्शी बनाउन चाहेको पाइँदैन। त्यसमाथि पनि जिल्ला तथा पुनरावेदन तहका न्यायिक निकाएले सुनुवाई (वादी प्रतिवादीको तर्फबाट भएको वहस पैरवी भएकै दिन) कै दिन निर्णय दिने वा फैसला सुनाउने अनिवार्य व्यवस्था छ तर सर्वोच्च अदालतले भने मुद्दाको सुनुवाई (वादी प्रतिवादीको तर्फबाट भएको वहस पैरवी भएकै दिन) कै दिन निर्णय सुनाउनु पर्ने अर्थात् फैसला गर्नुपर्ने अनिवार्यता नभई पछि निर्णय सुनाउने दिन तोक्ने (नि.सु) मा राख्ने परंपरा र व्यवस्थाले गर्दा पनि न्यायिक पारदर्शिता माथि शंका गर्नुपर्ने अवस्था देखिएको पाइन्छ यद्यपि सर्वोच्च अदालत नेपालको न्यायपालिकामा अन्तिम तहको न्यायिक निकाए भएकोले अन्तिम तहको न्यायिक निकाएबाट हुने निर्णय गलत नहोस् भनी सोही दिन निर्णय नगरी पछि राम्रो र गम्भिर रूपमा अध्ययन, मनन र विचार गरी निर्णय गर्ने गरिएको बताइन्छ तर यसो गर्दा प्रभावित न्यायाधिशबाट गलत र बदनियतपूर्ण तवरबाट निर्णय हुन सक्ने भएकोले न्यायिक क्रियाकलाप पारदर्शी हुनुका साथै सुनुवाईकै दिन निर्णय सुनाउने कार्य गर्न सकेमा न्यायपालिका माथि हुने हस्तक्षेप स्वतः नियन्त्रित हुँदै जाने अवस्था सिर्जना हुन्छ।

६.३.घ. स्वच्छ छविका व्यक्तिलाई मात्र न्यायालयमा प्रवेश गराउने :-

न्यायको अन्तरनिहित गुण भनेको स्वतन्त्रता भन्ने शब्दमा विभूषित हुन्छ किनकि न्याय भन्ने वित्तिकै त्यो स्वतन्त्र अनि निष्पक्ष हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता छ। न्यायमा निष्पक्षता र स्वतन्त्रता देखिएन भने कुनै हालतमा पनि त्यो न्याय हुन सक्दैन तसर्थ न्याय प्रदान गर्न निकाएको रूपमा राज्यले न्यायपालिकाको व्यवस्था गरेको हुन्छ भने न्याय प्रदान गर्ने अधिकारीको रूपमा न्यायाधिश।

मूलतः न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा न्यायाधिशको प्रमुख भूमिका रहने भएता पनि अदालतका कर्मचारीहरूको हात पनि कम रहेको हुँदैन किनकि न्याय प्रदान गर्ने सिलसिलामा सुनुवाईको क्रममा, वहस पैरवी गर्ने क्रममा, वयान, वकपत्र गर्ने क्रममा पनि कानूनतः न्यायाधिशको सहभागिता हुनुपर्ने भएपनि व्यवहारतः न्यायाधिशको खासै सहभागिता हुँदैन। त्यसमा अदालतका अन्य कर्मचारीहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ अर्थात् त्यस्ता काम अदालतका फाँटवाला

लगायतका कर्मचारीहरूको सक्रियतामा हुन्छ र पछि मात्र न्यायाधिशले आफ्नो रोहवरमा भएको भनी प्रमाणित गर्दछ तसर्थ न्यायाधिश र अदालतका कर्मचारीहरूले बदनियतपूर्ण रूपमा कार्य गरेको अवस्थामा निष्पक्ष न्याय प्रदान नहुने भएकोले अदालतका कर्मचारी र न्यायाधिश लगायतका पदाधिकारीहरू स्वच्छ छविका हुनु अनिवार्य छ ।

वास्तवमा सिद्धान्त जे भएपनि व्यवहारतः अदालतका कर्मचारीहरूले मात्र नभई जुनसुकै व्यक्ति र पदाधिकारीहरूले पनि आफ्नो स्वभाव, छवि र आदत अनुसार काम गर्ने निश्चित छ । न्यायपालिका लगायतका अन्य सम्पूर्ण निकाए वा संघसंगठनको प्रतिष्ठा, गरीमामा बृद्धि हुने वा आँच आउने भन्ने सम्बन्धमा त्यहाँ कार्यरत कर्मचारी र पदाधिकारीहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । त्यसैले न्यायालयमा न्यायाधिशको नियुक्ती गर्दा कि त लामो समय न्याय सेवा अन्तर्गत कार्यरत सरकारी कर्मचारीहरू मध्येबाट कि त लामो समय वकालत गरेका कानून व्यवसायीहरू मध्येबाट उपयुक्त व्यक्ति वा पदाधिकारीहरूलाई नियुक्त गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था^{११३७} भएकोले न्यायाधिशको नियुक्ती गर्दा विभिन्न कोणबाट हेर्दा स्वच्छछविका लब्ध प्रतिष्ठित व्यक्ति र पदाधिकारीहरूलाई नियुक्त गर्नुपर्दछ । जसले आफ्नो पूर्व हैसियत, इज्जत प्रतिष्ठाको रक्षाको लागि समेत बदनियतपूर्वक काम गर्ने चाहँदैन ।

६.३.ड. न्यायाधिश र न्यायालयका कर्मचारीहरूलाई उचित तलब सुविधाको व्यवस्था गर्ने:-

वास्तवमा सिद्धान्त र नैतिकता जे जस्तो भएपनि आवश्यकता र वाध्यताको अगाडि नैतिकता, सिद्धान्त, इज्जत, प्रतिष्ठा र गरीमा समेत सबै गौण हुन जान्छ । त्यसमाथि पनि आर्थिक अभावको अगाडि त भन् सबै कुरा गौण हुन्छ । आर्थिक अभाव पूर्तिका लागि मानिसले जे-जस्ता घृणित र निकृष्ट काम गर्न पनि वाध्य हुन्छ । यही वास्तविकता नेपालको न्याय क्षेत्रमा पनि लागू हुने भएकोले न्यायक्षेत्रमा कर्मचारी र न्यायाधिश समेतलाई उचित तलब सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्दछ । सिद्धान्त र कानूनी व्यवस्था जे भएपनि न्यायालयमा हुने भ्रष्टाचार रोक्नको लागि जे जस्तो कानूनी र प्रशासनिक व्यवस्था गरे पनि न त न्यायालयमा हुने भ्रष्टाचार रोकिएको छ न त रोकिने लक्षण नै देखिएको छ तसर्थ न्यायालयलाई अख्तियारले पनि छुन नसक्ने भ्रष्टाचारको केन्द्रविन्दु पनि मानिन्छ किनकि भ्रष्टाचार लगायतका अपराध का विषयमा अनुसन्धान गर्ने निकाए अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, प्रहरी लगायतका निकाएहरू उपर समेतका मुद्दा मामिलाहरू न्यायालयले नै हेर्ने भएकोले यदि न्यायालय अर्थात् न्यायालयका कुनै कर्मचारी वा न्यायाधिशका मार्फत् हुने भ्रष्टाचारको सम्बन्धमा गम्भिर भएर अनुसन्धान गर्ने र कारवाही चलाउने तथा मुद्दा दायर गर्ने र गर्न लगाउने हो भने न्यायालय अर्थात् सोही कर्मचारी वा न्यायाधिशले आफू समेत उपर बदनियतपूर्ण तवरले षडयन्त्र गरी कानूनी रूपमै फसाउने कथित डरका कारण न त न्यायालयमा हुने भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न अ.दु.अ.आ., प्रहरी जस्ता अनुसन्धान कार्यमा सक्रिय

^{११३७} = ऐजन्, धारा ८७, ९० र ९१ ।

निकाएहरु सक्षम र सफल देखिन्छन् न त तत्क्षेत्रमा भ्रष्टाचार कम हुने शुभसंकेत नै देखिन्छ । यतिमात्र नभई समाजमा भएका सत्यतथ्य घटना जनसमक्ष जस्ताको तस्तै ल्याउने जिम्मेवारी बोकेको पत्रकारजगत समेत अपहेलनाको कारवाही हुने डरले निशंकोच यस्ता कुरामा प्रवेश गर्न चाहेको पाइदैन तसर्थ न्यायपालिकाका कर्मचारीहरु र न्यायाधिशहरु प्रभावित हुने अवस्थाको अन्त्य गर्नका लागि यस क्षेत्रका सम्पूर्ण कर्मचारी र पदाधिकारीहरुलाई उचित र प्रयाप्त तलब सुविधा दिने र त्यति गर्दा पनि बदनियतपूर्ण कार्य गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिएको पाइएमा त्यस्तो कार्यमा संलग्न कर्मचारी र पदाधिकारीहरुलाई आफ्नै कार्यालयका सक्षम इमान्दार कर्मचारी र न्यायाधिशहरुको समेत सहयोगमा कसुर प्रमाणित गरी कडा भन्दा कडा दण्डसजाय गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

६.३.च. मुद्दा फिर्ता लिदा पनि अपराधमा संलग्न नभएकाहरुको हकमा आंशिक फिर्ता लिने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने :-

सिद्धान्ततः कुनै पनि फौजदारी अपराध उपर श्री ५ को सरकारवादी भएर चलेको मुद्दा श्री ५ को सरकार मन्त्रीपरिषद्को निर्णय बमोजिम महान्यायाधिवक्ता मार्फत् अदालतको आदेशले फिर्ता लिनु भनेको सो फिर्ता लिइएको मुद्दाका अभियुक्त निर्दोश छन् भन्ने नै हो यद्यपि अचेल बदनियतपूर्वक मुद्दा फिर्ता लिने प्रचलन बढेको छ । यसरी मुद्दा फिर्ता लिँदा सो मुद्दाका सम्पूर्ण अभियुक्तहरु उपर नभई सामान्ततया कुनै एक, दुइ वा केही अभियुक्त उपर मुद्दा फिर्ता लिनुपर्ने अवस्था देखापर्दछ तर यसरी कुनै अभियुक्त वा आंशिक अभियुक्त उपरको मुद्दा फिर्ता लिँदा सो मुद्दा पुरै फिर्ता लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ । जसले गर्दा सो अपराधका अन्य अभियुक्तले समेत फूसद पाउँदछन्।

व्यवहारतः कुनै अपराध भएपछि सो अपराध गर्ने अभियुक्त पनि हुन्छन् भन्ने कुरामा विवाद हुनै सक्तैन तर नेपालको परिप्रेक्षमा सरकारवादी फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिँदा सो अपराधका सबै अभियुक्तहरुले सफाई पाउने तर सोही मुद्दामा पुन अनुसन्धान भई अनुसन्धानबाट पहिचान भएका अन्य अभियुक्तहरु उपर मुद्दा चलाउने व्यवस्था पनि नभएको र एकपटक मुद्दा चलाइसकेका अभियुक्तहरु उपर मुद्दा फिर्ता लिन नपर्ने अर्थात् मिसिल संलग्न सबुद प्रमाणहरुका आधारमा अपराधी प्रमाणित हुन सक्ने अभियुक्तहरु उपर समेत अभियोगपत्र दायर गरी मुद्दा चलाउन नसक्ने कानूनी व्यवस्था छ । जसले गर्दा एकातिर सो अपराधको अन्य अभियुक्तहरुले आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था विद्यमान भएकोले मुद्दा फिर्ता लिने सम्बन्धमा भएको हालको कानूनी व्यवस्थालाई संशोधन गरी आंशिक प्रतिवादीहरु उपरको मुद्दा मात्र फिर्ता लिन सकिने कानूनी व्यवस्था निर्माण गर्नुपर्दछ ।

६.३.छ. मुद्दा फिर्ता लिदा पनि सो अपराध नै डिसमिस नगराई तत्सम्बन्धमा थप अनुसन्धान गरी पहिचान गरिएका अभियुक्त उपर मुद्दा चलाउने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने:-

सामान्यतया कुनै पनि फौजदारी अभियोग लागेको व्यक्ति सामान्य नागरिकको दृष्टिमा अपराधी नै हुन्छ । जबसम्म निजलाई अदालतले निर्दोश प्रमाणित गर्दैन तर मुद्दा फिर्ता (वापस) लिने श्री ५ को सरकारको निर्णय बमोजिम फिर्ता गर्न अदालतले मञ्जुरी दिएमा सो मुद्दाको अन्त्य हुन जान्छ^{११३८} र सो मुद्दाका अभियुक्त पनि निर्दोश सावित हुन्छन् । अझै स्पष्ट शब्दमा भन्नुपर्दा फिर्ता लिएको उक्त मुद्दाका प्रतिवादी (अभियुक्तहरु) उपर अभियोग नै नलागे सरह हुन्छन् ।^{११३९}

श्री ५ को सरकार वादी भएको र वादी हुने मुद्दा फिर्ता लिँदा उपरोक्त बमोजिमको अवस्था सिर्जना हुने भएकोले सो अपराध नै एक प्रकारले डिसमिस भए सरह हुन्छ । जसको परिणाम पछि सो अपराधमा मुद्दा चलाइएका अभियुक्त निर्दोष भएकै र अन्य विविध कारणले फसाइएकै भएपनि वास्तविक अभियुक्तहरुले कानूनी दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था विद्यमान भएकोले यसरी श्री ५ को सरकार मन्त्री परिषद्को निर्णय बमोजिम मुद्दा फिर्ता लिएपश्चात् पनि सो अपराधका सम्बन्धमा पुन अनुसन्धान गरी वास्तविक अभियुक्तको पहिचान गरी मुद्दा चलाउने प्रयास गर्नुपर्दछ यद्यपि यति पछि गरिएको अनुसन्धानबाट वास्तविक अभियुक्तहरुको पहिचान हुने सम्भावना निकै कम रहन्छ तर अभियुक्त विना अपराध नहुने वास्तविकताका आधारमा मुद्दा फिर्ता लिएपश्चात् पनि सोही अपराधका सम्बन्धमा पुन अनुसन्धान गर्नुपर्ने वाध्यात्मक कानूनी व्यवस्था निर्माण हुन सकेमा नियोजित रूपमा मुद्दा फिर्ता लिने कार्यमा समेत कमी आउँदछ ।

६.४. फैसला कार्यान्वयनको चरणमा

६.४.क. चालचलनको आधारमा कैद मुक्त गर्ने कानूनी व्यवस्थालाई निरुत्साहित गर्दै लैजाने :-

नेपालको न्याय प्रशासन अन्तर्गत अदालतले गरेको निर्णयको पालना गर्नु सम्पूर्ण नागरिकको कर्तव्य हुनेछ ।^{११४०} जुन संवैधानिक व्यवस्था अनुरूप कुनै पनि फौजदारी अपराधमा अभियुक्तको रूपमा पहिचान गरिएका व्यक्तिहरु उपरको अभियोग अदालतले प्रमाणित गरी निजलाई दण्डसजाय स्वरूप कैद गर्ने निर्णय सुनाएको अवस्थामा अदालतले गरेको निर्णयले तोकेको अवधिसम्म निज अपराधीले कैद सजाय भोग्नुपर्दछ तर अधिकांश अवस्थामा राजनैतिक तथा प्रशासनिक पहुँच

^{११३८}= फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन, (काठमाण्डौं : कानून अन्वेषण तथा स्रोत विकास केन्द्र (सेलर्ड),२०५८), पृ. ११५ ।

^{११३९}= जीवन कुमार घिमिरे विरुद्ध नेपाल राष्ट्र बैंक, केन्द्रीय कार्यालय समेत, विषय : संविधानको धारा २३, ८८(१)(२) बमोजिम उत्प्रेषण लगायत जो चाहिने आदेश जारी गरि पाउँ, स.अ.बु., (काठमाण्डौं : सर्वोच्च अदालत), वर्ष ५, अंक २४, पृ. १३।

^{११४०}= पूर्ववत,पा.टि.नं. ४, धारा ९६ ।

भएका अधिकांश अपराधीहरूले अदालतले तोकेको कैद सजायको आधाआधी भूक्तान गर्दा नगर्दै कैद मुक्त हुने गरेको पाइन्छ ।

यसरी अधिकांश अपराधीहरूले कैद सजाय भूक्तान नगर्दै कैद मुक्त हुनको लागि अपनाइने माध्यमको रूपमा अशल चालचलनको आधारमा कैद सजाय घट्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । जुन व्यवस्थाको हाल अत्याधिक रूपमा बदनियत तवरले प्रयोग हुने गरेको छ तसर्थ अदालतको फैसला बमोजिम कैद सजाय भोगिरहेका कैदीहरूलाई अशल आचरणकै कारण पाएको सजायको आधा कैद सजाय घटाउने उपरोक्त कानूनी व्यवस्थामा संशोधन गरी खुल्ला कारागारको अवधारणा अनुरूप कारागार बाहिर रहेपनि खुल्ला कारागारको अवधारणा बमोजिम कैदीकै जीवन व्यतित गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । यसको साथै सकेसम्म थोरै मात्र कैद सजाय अशल आचरणको आधारमा कम हुने बरु अशल आचरण भएको नाताले निजलाई कारागारभित्रै विभिन्न प्रकारका सुविधाहरू दिनुको साथै निजको व्यक्तित्व विकास, आर्थिक उपार्जन तथा ऐच्छिक कार्यहरू गर्न छुट दिने वातावरण निर्माण गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

६.४.ख. विरामीलाई विशेष अवस्थामा बाहेक कारागार बाहिर उपचार गराउने व्यवस्थाको अन्त्य गराउने:-

विश्वका अन्य मुलुकहरूमा भैँ नेपालमा पनि अदालतको निर्णय बमोजिम कारागारमा कैद सजाय भूक्तान गरिरहेका कैदीहरू विरामी परेको अवस्थामा निजहरूलाई कारागारमै औषधि उपचार गराउनुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ भने गम्भिर प्रकृतिका विरामीहरूलाई सरकारी चिकित्सकको सिफारिसमा कारागार बाहिर लगेर उपचार गराउन पनि सकिन्छ । यही कानूनी व्यवस्थाको दुरुपयोग गर्ने क्रममा अधिकांश पहुँचवाला अभियुक्तहरूले कारागारमा कार्यरत कर्मचारीहरू जस्तै चौकिदार, नाइके, भाइनाइके, शिक्षक तथा कामदारका अलावा जेलर समेतको सहयोग र सरकारी चिकित्सकको मिलेमतोमा कैदीलाई कारागार बाहिर उपचारको सिलसिलामा लैजाने कार्य समेत हुने गरेको पाइन्छ ।

यसरी मानिसको स्वास्थ्य जस्तो संवेदनशिल विषय अर्थात् विरामी परेको अवस्थामा निजलाई उपचार गराउने उद्देश्यले गरिएको कानूनी व्यवस्थाको समेत दुरुपयोग हुने अवस्थालाई मध्यनजर राखी अबका दिनमा विशेष अवस्थामा कारागार बाहिर नलगी नहुने विरामीलाई मात्र सरकारी चिकित्सकको पनि विशेष टोलीको सिफारिसमा मात्र कारागार बाहिर उपचार गराउन लैजाने व्यवस्था गर्नुपर्दछ भने अझ सकेसम्म कैदीहरूको प्रयोजनका लागि सबै प्रकारका विरामीहरूको उपचार हुन सक्ने तवरको अस्पताल निर्माण गर्ने र सोही अस्पतालमा मात्र कैदीहरूको उपचार गराउने, त्यसो गर्न नसकेको अवस्थामा कारागार बाहिर लगेका प्रत्येक विरामीलाई प्रत्येक दिन पृथक पृथक सरकारी चिकित्सकहरूको टोलीले परीक्षण गरी निजलाई कारागारमा राखी उपचार गर्न मिल्ने नमिल्ने सम्बन्धमा परीक्षण गरी कारागारमै राखी परीक्षण गर्न मिल्ने भएमा तुरुन्त कारागारमा लैजाने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यसको साथै बदनियतपूर्ण तवरले कारागारमै राखेर

उपचार गर्न सकिने कैदीलाई कारागार बाहिर पठाउने वा विरामी पर्दै नपरेको कैदीलाई विरामी परेको वहानामा कारागार बाहिर पठाउने षडयन्त्रमा संलग्न पदाधिकारी वा कर्मचारी लगायतका पक्षलाई कानूनी रूपमै दण्डित गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ।

६.५. समिक्षा

फौजदारी न्याय प्रशासनलाई दृष्टिगत गर्दा यसले आफ्नो सम्पूर्ण ध्यान लगभग अभियुक्तको अधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षण तर्फ मात्र केन्द्रीत गरेको देखिन्छ भने यसको तुलनामा अपराधिक कार्यद्वारा क्षति पुऱ्याइएको पीडित पक्षको हक अधिकार तर्फ नगन्य मात्रामा ध्यान दिएको देखिन्छ । अपराधिक कार्य गर्ने कसुरदारलाई राज्यले दण्डसजायको व्यवस्था गर्ने गरेको भएपनि यथार्थमा अपराधिक कार्यको असर सबैभन्दा ज्याँदा त्यस कसुरद्वारा शारिरिक वा मानसिक रूपमा क्षति पुग्ने पक्षमा नै परेको हुन्छ । यस दृष्टिबाट हेर्दा अभियुक्तको अधिकार र स्वतन्त्रतालाई जति महत्व दिइन्छ त्यति नै महत्व त्यस अभियुक्तको कार्यद्वारा पीडा वा क्षति पुग्न गएको व्यक्तिको हक अधिकारलाई दिनुपर्ने देखिन्छ ।

विश्व फौजदारी न्याय प्रणाली अभियुक्तको अधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षण तर्फ बढि सक्रिय र सचेष्ट छ । यसको विपरित अपराधको पीडित पक्षको हितको संरक्षण गर्ने तर्फ ज्याँदै नै कम मात्रामा संम्बेदनसिल छ । वर्तमान फौजदारी न्याय प्रणालीमा कानून उलंघन गर्ने कसुरदार (अभियुक्त) लाई दण्डसजाय हुने कानून निर्माण गर्नमै विधायिकाको ध्यान केन्द्रीत रहेको पाइन्छ । विधायिकाको सोचाइमा कसुर गरेवापत कसुरदारले सजाय पाउँछ भन्ने रहेको छ तर कसुरदारलाई दण्डसजाय दिने कानून पूर्णतया व्यवहारमा लागू हुन सकेको छैन र कसुरदारलाई सजाय हुँदा मात्र पीडित पक्षलाई पुगेको क्षति पुनस्थापना हुँदैन भन्ने तर्फ ध्यान पुग्न सकेको छैन तसर्थ अपराधद्वारा ग्रसित अवको समयमा फौजदारी न्याय प्रणालीले अभियुक्तको अधिकार र स्वतन्त्रताको पक्षमा होइन निष्पक्ष रूपमा अपराधीलाई दण्डित गराउने र पीडितलाई राहत दिलाउने पक्षमा कटिबद्ध भएर लाग्नु परेको छ ।

विश्वका अन्य मुलुकमा जस्तै नेपालमा पनि फौजदारी अपराध रोक्न ऐन कानूनको निर्माण भएको छ र त्यसको कार्यान्वयनको लागि निश्चित प्रकृया र कार्यविधिको पनि व्यवस्था गरिएको छ तर सो प्रकृया र कार्यविधि विधायिकी मनसाय विपरित बदनियतपूर्ण तवरबाट सञ्चालन हुँदा पनि कसैको ध्यान पुग्न सकेको छैन । जसले गर्दा हाल फौजदारी न्याय प्रणालीको चार महत्वपूर्ण खम्बाका रूपमा रहेका अनुसन्धान तह (प्रहरी), महान्यायाधिवक्ता (सरकारी वकील), न्यायालय र कारागार तहमा व्यापक भ्रष्टाचार, राजनैतिक र अन्य प्रकारका हस्तक्षेप हुने गरेको पाइन्छ । फलस्वरूप फौजदारी अपराध रोक्न हाल अवलम्बन गरेको नीति, कार्यक्रम र कार्यान्वयन पक्ष हात्तिको देखाउने दाँत सरह हुन पुगेको छ तसर्थ फौजदारी अपराध रोक्ने पक्षमा तयार भएको ऐन कानून लागू गरी राज्य वा सरकारको अवधारणा पुरा गर्नको लागि यस क्षेत्रमा हुने गरेको

भ्रष्टाचार र राजनैतिक लगायतका हस्तक्षेप तुरुन्त रोक्य अनुसन्धान पत्रमा उल्लेख सुभाबको तुरुन्त र कडाइका साथ पालना गर्नुपर्दछ ।

६.६. थप अनुसन्धानका लागि सम्भावित शिर्षकहरू

फौजदारी न्याय प्रशासनमा राजनैतिक हस्तक्षेप र महान्यायाधिवक्ताको भूमिका शिर्षकमा विद्यावारिधि तहको अनुसन्धानको उद्देश्य पुरा गर्ने क्रममा प्रशुत शोधपत्र तयार गरिएको छ यद्यपि प्रशुत शोधपत्रले अपराध अनुसन्धानको तह (प्रहरी), अपराध अभियोजनको तह (सरकारी वकील), अपराध सुनुवाईको चरण (अदालत) र फैसला कार्यान्वयनको चरण (कारागार)का सम्बन्धमा सम्पूर्ण विषयवस्तु समेट्न नसकिएकोले फौजदारी न्याय प्रणालीका सम्बन्धमा निम्न विषयवस्तु र शिर्षकमा थप अनुसन्धान गरी सो अनुसन्धानबाट प्राप्त सुभाबहरूको पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्नु जरुरी छ ।

क. निष्पक्ष र प्रभावकारी अनुसन्धानमा देखिएका चुनौतिहरू र समाधानका उपाएहरू

ख. अपराध अनुसन्धानमा हुने भ्रष्टाचार तथा राजनैतिक र प्रशासनिक हस्तक्षेप निराकरण : आजको आवश्यकता

ग. निष्पक्ष र प्रभावकारी अनुसन्धानका लागि प्रहरी र सरकारी वकील बीचको सहकार्य : एक अध्ययन

घ. मुद्दा नचलाउने र फिर्ता लिने निर्णय गर्दा हुने अनियमितता : एक अध्ययन

ङ. सरकारी मुद्दा असफल हुनुमा अभियोजनपक्षको कमजोरी : एक अध्ययन

च. न्यायपालिकामाथि हुने र भएगरेका विकृति र विसंगति नियन्त्रण : आजको आवश्यकता

छ. कैद माफि मिनाहा दिँदा हुने गरेका अनियमिततामा नियन्त्रण : आजको आवश्यकता

अध्याय ७

निष्कर्ष

मानिस संसारमै चिरस्मरण शक्ति भएको वर्गमा पर्ने प्राणि हो । चिर स्मरण शक्तिकै कारणले गर्दा मानिस जतिको विवेशशिल र श्रृजनशिल प्राणि संसारमा अरु नभएको स्पष्ट छ । मानवजातीमा भएको यि र यस्तै गुणहरूकै कारण उसले वर्तमान विश्वमा निकै उन्नती र प्रगति समेत गरिसकेको छ, र पनि आफूले प्राप्त गरेको सफलता प्रति उनीहरू सन्तुष्ट हुन सकेका पाइँदैनन् । जसले उनीहरू थप सफलता, उन्नति र प्रगतिका लागि सदा सर्वदा लालायित रहेका देखिन्छन् र आफ्नो सफलता, उन्नति र प्रगतिका खातिर उनीहरू जस्तो सुकै मूल्य चुकाउन पनि तयार देखिन्छन् र आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्नका लागि आफ्नो सत्त्वरित्र, नैतिकता, स्वाभिमान, विवेक र मर्यादाको सिमा पार गर्न समेत पछि पर्दैनन् । परिणामतः समाजमा अपराधको सिर्जना हुन्छ ।

मानविय श्रृजनसिलता र स्वार्थकै कारण घट्ने अपराधलाई नियन्त्रण गर्न राज्यको तर्फबाट कानून निर्माण गरिनुको साथै कानूनलाई पूर्णरूपमा लागू र कार्यान्वयन गर्न गराउन न्यायपालिका र राज्य संयन्त्र अन्तर्गतका सुरक्षा निकायहरू प्रहरी लगायतका बल प्रयोग गरिएका हुन्छन् यद्यपि निर्मित कानून लागू र कार्यान्वयन गर्ने गराउने र राज्य सञ्चालन गर्ने निकाएमा आसिन व्यक्तिहरू स्वयम् पनि मानव भएका नाताले कतिपय अवस्थामा मानविय स्वार्थकै कारण ति निकाएहरूबाट पनि अपराधिक कार्यलाई निरुत्साहित गर्नुको बदलामा प्रोत्साहित गर्ने गरिएको देख्न, सुन्न र पढ्नमा आइरहेको छ । जसले गर्दा मानव जीवनको अर्को पाटो भनेकै अपराध सावित भएको छ । मानव जीवन र अपराधिक क्रियाकलाप विच निकै घनिष्ट र अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको आभाष मिल्न थालेको छ ।

आजभोली कुनै पनि विषयका सम्बन्धमा परिभाषा गर्ने प्रचलन ज्यादै कम भएको पाइन्छ, किनकि परिभाषाले कुनै पनि विषयवस्तुलाई पूर्णरूपमा समेट्न सक्दैन । यही अवधारणा अनुरूप हाल अपराधको परिभाषा गर्ने सम्बन्धमा पनि मन्दी आएको पाइन्छ । परापूर्वकालमा समाजमा प्राकृतिक कानून विद्यमान थियो । जुन कानून अलिखित भएपनि व्यवहारमा केन्द्रीत हुँदा समाजमा यसको प्रभाव पनि राम्रै परेको थियो यद्यपि कुनै पनि राम्रो कुराको पछाडि नराम्रो पनि हुन्छ भने जस्तै यसमा पनि केही अवगुणहरू विद्यमान थिए अर्थात् त्यस समयका प्राकृतिक नियमहरू जस्तै प्रकृति प्रदत्त सम्पूर्ण तत्वहरू (मानव, किटपतङ्ग, पशुपञ्छी, र प्रकृतिका अन्य अनुपम बरदान) लाई प्रतिकुल अशर पर्ने सम्पूर्ण कार्य र व्यवहारलाई अपराध भनिन्थ्यो ।

त्यस समयमा अपराध ठहर्‍याइने आधार, त्यसमा सजाँय गर्ने आधार र सजाँयमा देखिने भेदभाव, अपराधीहरूलाई गरिएको बर्गिकरण जस्ता कुराहरू नै तत्कालिन समयका प्राकृतिक कानून मानिन्थ्यो । तत्कालिन समयमा सोही प्राकृतिक कानूनको प्रयोगका प्रमुख अवस्था र आधारहरूलाई संहितावद्ध, लिपिवद्ध वा लेखवद्ध गरी समान प्रकृतिका अपराधमा समान दण्ड सजाँय गर्ने व्यवस्था

वसाउनु पर्ने महसुस राज्य वा सरकार तथा नागरिक समुदाय दुवै पक्षबाट गरियो । फलस्वरूप क्रमिक रूपमा कानूनलाई लेखबद्ध गरी समान प्रकृतिका अपराधहरूमा समान दण्ड सजाँय गर्ने परम्पराको थालनी भयो तर राज्य वा समाज विरुद्ध घट्ने सम्पूर्ण अपराधहरूलाई हालसम्म पनि कानूनमा समेट्न भने सकिएको छैन ।

मानविय चेतना र बौद्धिक क्षमतामा भएको बृद्धि तथा मानव मस्तिष्कलाई अभूत तेज, परिष्कृत र प्रभावकारी बनाउने क्षमता राख्ने बैज्ञानिक आविष्कारका नयाँ नयाँ प्रयोगहरूले गर्दा वर्तमान समयमा कानूनले निर्धारण गरेका कार्य र व्यवहार अपर्याप्त र अपुरो सावित भइसकेको छ । कानूनमा उल्लेखित व्यवस्थाहरूको प्रतिकूल गरिने कार्य र व्यवहारहरूलाई नै अपराधको संज्ञा दिइने वर्तमान विश्व सम्प्रदायको प्रयास पनि मानविय क्षमता र विज्ञान तथा प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकासले गर्दा असफल सावित भइसकेको छ अर्थात् हाल समाजमा त्यस्ता कार्य र व्यवहारहरू हुन थालेका छन् जुन कार्य र व्यवहार कानूनद्वारा निषेधित र बर्जित गरिएका पनि हुँदैनन् भने त्यस्ता कार्य र व्यवहारहरूको परिणाम विद्यमान प्रचलित कानूनद्वारा निषेध गरी अपराधको श्रेणीमा राखिएको कार्य र व्यवहार गरेबाट पर्ने अशर, पीडा र हानी-नोक्सानी (क्षति) भन्दा पनि गम्भिर निस्कन्छ ।

उपरोक्त कार्यहरू जुन प्राकृतिक कानूनको आधारमा व्यक्ति, समाज, राष्ट्र र विश्व सम्प्रदायमा पर्ने प्रतिकूल असरका आधारमा तथा मानिसको नैतिकता, सत्चरित्रता, विवेकता, स्वाभिमानता र मर्यादाको आधारमा समेत गम्भिर प्रकृतिको अपराधको श्रेणीमा परेपनि विद्यमान कानूनमा उल्लेख नभएकै कारण अपराधको रूपमा किटान गरी त्यस्ता आपराधिक कार्य र व्यवहारलाई रोक्न र निरुत्साहित गर्न कठिन भएको छ । अभूत स्पष्ट रूपमा भन्नुपर्दा कानूनको दायरा भित्र नपर्ने तवरले गरिएका उच्चस्तरिय गम्भिर र अत्यन्तै घातक आपराधिक कार्यमा संलग्न पक्षले समेत कानूनी दायित्व वहन गरी दण्ड सजाँय भोग्नबाट उन्मुक्ति पाइरहेका छन् ।

वास्तवमा अपराधको सम्बन्धमा गहिरिएर चिन्तन-मनन गर्ने हो भने अपराधको सिर्जना मानव चेतना र मस्तिष्क तथा विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकास कै कारण मात्र भएको भन्नु मुखता सिवाए केही हुँदैन त्यसमाथि पनि नेपाल जस्तो अशिक्षित, गरीब, विकाशोन्मुख र भौगोलिक विकटता भएको कुरीति, रुढिवादी र अन्धविश्वासमा आधारित मुलुकमा त भन् अपराधको कारक तत्वको रूपमा पनि अधिकांश त्यस्तै प्रकारको अवैज्ञानिक, रुढिवादी र गरिबी नै रहेको देखिन्छ अर्थात् हाम्रो समाजमा घट्ने अधिकांश अपराधहरू वाध्यता र विवसताको कारण आ-आफ्ना दैनिक जिविकोपार्जन वा जीवन निर्वाह गर्नका लागि गरिन्छन् ।

स्पष्ट रूपमा भन्ने हो भने नेपालमा हुने अधिकांश अपराधहरू जीवन निर्वाहसंग सम्बन्धित विषयहरूमै केन्द्रीत भएका पाइन्छन् । यद्यपि विलासी जीवन व्यतित गर्न, समाजमा आफ्नो पृथक अस्तित्व र भूमिका निर्वाह गर्नका अलावा प्रतिशोध, बदला, आशक्ति, अनुराग, लोभ-लालच, प्रलोभन, डर, धाक, धम्की र अनुचित प्रभावजस्ता कारणहरूले गर्दा समेत अपराधको मात्रामा बृद्धि

भइरहेको छ यद्यपि कतिपय भवितव्यपूर्ण घटना पनि हुन सक्छन् तसर्थ के कस्ता आपराधिक कार्यहरु वास्तवमै अपराध मानिन्छन् र के कस्ता आपराधिक कार्यहरुलाई आपराधिक कार्य नमानि केवल दुर्घटना वा भवितव्य मानिन्छन् भन्ने सम्बन्धमा पनि आवश्यक जानकारी राख्नु बुद्धिमानी ठहर्छ ।

सिद्धान्ततः फौजदारी कानूनको उलंघन नै अपराध हो । जसलाई फौजदारी कानूनले रोक, निषेध वा प्रतिबन्ध लगाउनुको अतिरिक्त त्यस्तो कार्य गरेको सट्टामा कसुरको मात्रा अनुसार सजायको व्यवस्था पनि गरेको हुन्छ । तथापि अपराध हुनुका लागि खास खास रूपमा आवश्यक पर्ने विषय के हुन् भन्ने तथ्यलाई अनुगमन गर्दा फौजदारी कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्ततर्फ ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने हुन्छ । फौजदारी कानून दण्डात्मक कानून हो । यसको उद्देश्य दण्ड हो तथापि दण्ड के कसरी र के को आधारमा प्रदान गर्ने भन्ने विषय नै अपराधका आवश्यक तत्वहरु अन्तर्गत पर्दछन्।

अपराध र दण्ड समयानुसार परिवर्तन भइरहेको पाइन्छ । फौजदारी कानून र न्यायका सिद्धान्त पनि त्यसै अनुसार बन्ने र केही अपवादहरुको विकास समेत हुने गरेको पाइन्छ । प्रारम्भमा अपराध वा गल्ती हुनासाथ दण्डभागी गराईने परंपरा प्रचलित थियो । जसमा अपराध हुने वित्तिकै चाहे जानेर होस् वा नजानेर गरोस् गल्ती ठहर्दथ्यो । चाहे त्यो गल्ती लापरवाहीपूर्वक होस् वा अचानक घटेका अर्थात् भवितव्य नै किन नहोस् अपराधका मात्रा अनुसार सजाय दिलाइन्थ्यो । यो परिपाटिमा केवल आपराधिक कार्य हुनु नै दण्डको निमित्त प्रयाप्त आधार तथा अपराध ठहरिन्थ्यो । तर पछिका समयमा आएर यो परंपराको अपवाद निस्कन थाल्यो र अन्ततोगत्वा कुनै पनि कार्य अपराध हुनुका लागि आपराधिक कार्य हुनुमात्र प्रयाप्त नहुने व्यवस्थाको सिर्जना भयो ।

आपराधिक कार्य मनसाययुक्त तवरले गरिएको हुनुपर्दछ अर्थात् पूर्व नियोजित वा सुनियोजित तवरले पहिले नै अपराधको योजना बनाई आफूलाई फाईदा र अन्य पक्षलाई बेफाइदा पुऱ्याउने कु-नियतले गरिएको कुनै कार्य जुन कार्य गरे वापत आफूले दण्ड सजाय समेत भोग्नुपर्ने कुराको पूर्व जानकारी हुँदा हुँदै गरिएको कानून विपरितको कार्य नै अपराध हुन्छ भन्ने अवधारणाको जन्म भयो । यस अवस्थामा आएर अपराधको निमित्त आपराधिक मनसाय र आपराधिक कार्य दुवै तत्व विद्यमान हुनुपर्दछ भनी आधिकारिक रूपमा स्वीकार गरियो । यसका साथै (Actus reus factiream nisi means sitrea) No Crime without intention) भन्ने सिद्धान्तका साथै No actus reus no crime भन्ने सिद्धान्त पनि संगसंगै विकास भयो र प्रतिपादन समेत भयो । अर्थात् तत्पश्चात् मात्र आपराधिक मनसाय र आपराधिक कार्य अपराधका दुई आधारभूत तत्वका रूपमा अगाडि आएको पाइन्छ ।^{११४१}

^{११४१}= खिमलाल देवकोटा, ल मैनुबल, वि.एल. दोश्रो वर्ष, (काठमाण्डौं : पैरवी प्रकाशन, २०५२), पृष्ठ ४९-५०

उद्देश्य नै नराखिकन मनसायविहिन तवरबाट गरिएको कार्य पूर्ण अपराध हुन सक्दैन र कानूनले प्रतिबन्ध लगाएको कुनै त्यस्तो आपराधिक कार्य गरेमा आफूलाई दण्डसजाँय हुन्छ भन्ने परिणाम थाहा जानकारी हुन सक्ने व्यक्तिहरु जस्तै नावालक (प्रचलित कानूनले नै अपराधको दायित्व वहन गराउन हुदैन भनी तोकेको) ले कुनै आपराधिक कार्य गरेमा निजलाई आपराधिक दायित्वबाट पूर्णरूपमा उन्मुक्ति दिइने exemption of liability को सिद्धान्त अनुरूपको व्यवस्था पनि प्रत्येक देशमा गरिएको हुन्छ। यद्यपि कतिपय अवस्थामा infant general defence सामान्य प्रतिरक्षा एवम् बाल्यावस्था भन्ने सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल हुने गरी नावालकद्वारा हुने अपराधमा समेत दण्डसजाँय गरिएको पाइन्छ।

त्यसैगरी अस्वस्थ मानसिक अवस्था र पागलपन भएको व्यक्तिमा मनसाय तत्व विद्यमान नहुने र निजले स्वऐच्छिक रूपमा कार्य समेत गर्न नसक्ने भएकाले अदालतको सजाँय समेतले त्यस्तो अपराधकर्तालाई सुधार्न नसकिने भएकोले आपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने विचार प्रसिद्ध कानूनविद् Jerome hall को रहेको पाइन्छ।^{११४२} भने हरि सिँ गौरले पागलपन भएको व्यक्तिसंग इच्छा शक्ति नहुने Furious nulla voluntas est मानी आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति प्रदान गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेकाछन्।^{११४३} यस्तो पागलपनको अवस्था मद्यपान (मदिरा सेवन) र लागू औषध सेवन (drunkenness and drug taking) को समयमा पनि हुने हुँदा यस्तो अवस्थामा पनि अपराधकर्तालाई आपराधिक दायित्व वहन गर्नबाट उन्मुक्ति दिइनुपर्दछ भन्ने फौजदारी कानूनको सिद्धान्त भएपनि निजले सेवन गरेको मद्यपान र लागू औषधको मात्रा अनुसार निजको होस ठेगानमा भए नभएको परिक्षण गरी सोही अनुरूप सजाँय गर्ने परंपरा कायम हुँदै आएको पाइन्छ। यसको साथै भूलबस Mistake, आवश्यकता Necessity, बाध्यता वा बलजफ्ती Compulsion and coercion, उच्च अधिकारीको आदेश Superious order तथा निजी प्रतिरक्षा Self-Defence लाई पनि आपराधिक दायित्व वहन गर्न नपर्ने अपराधको श्रेणीमा राखिएको पाइन्छ।^{११४४}

समग्रमा अपराधका सम्बन्धमा गरिएको अध्ययनबाट के कुरा पुष्टि हुन्छ भने कुनैपनि आपराधिक कार्य पूर्ण अपराध भई सो अपराधकर्ताले दण्डसजाँय भोग्नको लागि फौजदारी कानूनका विभिन्न सिद्धान्तहरुका विभिन्न चरणहरु पुरा गर्नुपर्ने देखिन्छ जबकि कुनै पनि आपराधिक कार्यले पीडित पक्षलाई पुग्ने क्षति हानी नोक्सानी पुगिसकेको हुन्छ। फौजदारी कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्तहरु मध्ये “कानूनको उलंघन विना अपराध नहुने”, “फौजदारी कानून पश्चातदर्शी हुनुहुन्न”, “दोहोरो खतराको सिद्धान्त”, “अपराधी संगसंग अपराध मर्छ”, “अभियुक्तको अभियोग वादीले प्रमाणित

^{११४२}= Jerome hall, general Principles of criminal law, 2nd ed. 1960, page 449

^{११४३}= Harisingh gaur, **The panel law of India**, vol 1, 10th ed. Page 563-569

^{११४४}= सुरेन्द्र भण्डारी, **फौजदारी कानून**, दोश्रो सस्करण, २०५२ (काठमाण्डौ : आठराई प्रकाशन २०५२), पृ २६६-३३५

गर्नुपर्छ”, “शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउँछ”^{११४५} भन्ने जस्ता फौजदारी कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्तहरूले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा समाजमा अपराध घटाउने, अपराधीहरूलाई सहयोग र समर्थन गरिरहेको छ तर दसजना अपराधीहरू छुट्टुन् तर एकजना निरपराध (निर्दोष) व्यक्तिले दण्डसजाँय भोग्न नपरोस् भन्ने न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तको आधारमा भने उपरोक्त फौजदारी कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्तहरू निकै सकारात्मक देखिन्छन् ।

यसरी एकातर्फ फौजदारी कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्तहरूले नै अपराधकर्ताहरूलाई विशेषधिकारहरू प्रदान गरेको छ भने अर्को तर्फ प्रचलित नेपाल कानूनले पनि निश्चित शर्त र प्रक्रियाका आधारमा उनीहरूलाई आपराधिक दायित्व वहन गर्नुपर्ने कानूनी दायित्वबाट उन्मुक्ति प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाएको छ । सरकारी मुद्दा सम्वन्धी ऐन २०४९ को दफा २९ ले श्री ५ को सरकार वादी वा प्रतिवादी हुने मुद्दाहरू श्री ५ को सरकारको आदेश भएको अवस्थामा सरकारी वकीलले अरु पक्षको (विपक्षको) सहमतिले मिलापत्र गर्न सक्ने तथा श्री ५ को सरकार वादी वा प्रतिवादी भई अदालतमा चलिरहेको मुद्दा अदालतको आदेशले फिर्ता लिन सक्ने समेत व्यवस्था गरेको छ ।

उपरोक्त कानूनी व्यवस्था र फौजदारी कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्तहरूले गर्दा अधिकांश अपराधीहरूले आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति पाई आपराधिक कार्यले दिन-प्रतिदिन प्रोत्साहन पाइरहेका छन् किनकि सार्वजनिक शान्ति एवम् व्यवस्थामा अशर पर्ने वा सार्वजनिक सदाचार वा नैतिकतामा प्रतिकूल प्रभाव पुऱ्याउने कतिपय अपराधहरूबाट श्री ५ को सरकारलाई प्रत्यक्ष रूपमा कुनै हानी नपुऱ्ने भएपनि कानूनले त्यस्ता अपराधहरूको तहकिकात गर्ने र कसुरदार देखिएको व्यक्ति उपर मुद्दा चलाई सजाँय गराउने अधिकार एवम् कर्तव्य श्री ५ को सरकारको प्रहरी विभाग र महान्यायाधिवक्ता तथा निज मातहतका सरकारी वकीलहरूलाई सुम्पिएको छ ।

समाजको शान्ति र व्यवस्थामा खलल पुऱ्याउने संगीन फौजदारी अपराधहरूबाट जनसाधारणको संरक्षण गर्ने र त्यस्तो कुनै अपराध भएमा कसुरदारलाई सम्वन्धित अदालत वा अन्य न्यायिक निकाएबाट सजाँय गराई न्याय दिलाउने मुख्य अभिभारा श्री ५ को सरकार उपर नै रहेकोले त्यस्तो अपराध सम्वन्धी मुद्दा श्री ५ को सरकारवादी भई चलाइने कानूनी व्यवस्था भएकोमा स्वयम् त्यस्तो अधिकार प्राप्त अधिकारीहरूबाटै अधिकारको दुरुपयोग गरी व्यक्तिगत पक्षपात, मोलाहिजा वा स्वार्थबाट प्रेरित भई मुद्दा मिलापत्र गर्ने वा फिर्ता गर्ने गरिएको छ । जुन कुरालाई नेपालको उच्च न्यायिक निकाए सर्वोच्च अदालतले समेत स्वीकारेको “श्री ५ को सरकारबाट मुद्दा वापस लिनुपर्ने कारण र आधार र त्यस्तो औचित्य इत्यादी कुनै कुरा नहेरी केवल श्री ५ को सरकारको तर्फबाट पेश गरेको दरखास्तको आधारमा मुद्दा वापस लिने, मञ्जुरी दिने गरेको” पाइन्छ ।

^{११४५}= रंजितभक्त प्रधानाङ्ग, नेपाली फौजदारी कानूनको सामान्य परिचय, पाँचौँ संस्करण, २०४४ (काठमाण्डौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०४४) पृष्ठ ८२-९५

स्वयम् न्यायिक निकाएको समेत संलग्नता देखिने श्री ५ को सरकार स्वयम् वादी वा प्रतिवादी भएर चल्ने र चलेका यस्ता मुद्दाहरूमा समेत अधिकारको दुरुपयोग भइरहेको तथ्य प्रमाणित भइसकेको वर्तमान अवस्थामा त्यस्ता आपराधिक कार्य जसमा अनुसन्धान, तहकिकात गर्ने अधिकार पाएका तर सो कार्यमा व्यक्तिगत स्वार्थ र पक्षपात, मोलाहिजा, पदीय हस्तक्षेप, राजनैतिक प्रभावहरूका कारण सम्बन्धित व्यक्ति, परिवार र समाजलाई परेको पीडा वा क्षतिलाई तुच्छ ठानी उपेक्षा गर्न पल्केको पदाधिकारीहरूकै कारण समाजमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा आपराधिक कार्यहरूले प्रोत्साहन पाइरहेको भान पर्दछ तसर्थ अपराध र अपराधीलाई प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा प्रोत्साहन, सहयोगहरू उपलब्ध गराउने जस्ता विकृति र विसंगतीहरूलाई रोकी शान्तिपूर्ण समाज निर्माण गर्ने प्रयास स्वरूप सरकारको दोश्रो अंगको रूपमा रहेको न्यायपालिकाले समय समयमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

यही क्रममा सर्वोच्च अदालत फूलवेञ्चवाट समेत “उजुरवाला वादीको रूपमा श्री ५ को सरकारले प्रतिनिधित्व गर्ने व्यवस्था प्रतिकारात्मक भएको र अपराधवाट पीडित हुने व्यक्ति यथार्थमा अर्कै हुने भएकोले त्यस्ता सरकारवादी मुद्दाहरूमा मुद्दाका पक्षहरूको सहमतिले मिलापत्र हुन सक्दैन ।” मुद्दा फिर्ता लिन पर्ने कारणहरू धेरै हुन सक्दछन् तर कारण जे सुकै भएपनि त्यो उचित तथा देश वा समाजको हितको लागि हुनुपर्दछ ।” “मुद्दा वापस लिने उक्त अधिकारको प्रयोग व्यक्तिगत पक्षपात, मोलाहिजा वा स्वार्थवाट प्रेरित हुनुहुँदैन ।” “मुद्दा फिर्ता लिने सम्बन्धमा अदालतको मञ्जुरी केवल प्रक्रियागत कानूनी औपचारिकता **Formality** मात्र होइन त्यो एउटा सारभूत **Substantive** कानूनी व्यवस्था पनि हो, यो अधिकारको प्रयोग उचित कारणको लागि सद्नियतले गर्न खोजेको हो होइन त्यसको कारण औचित्य र आधार जाँचबुझ गरेर मात्र मञ्जुरी दिनुपर्ने,” “अनुचित कारणले वा दुरासयले सो अधिकार प्रयोग गर्न खोजेकोमा मञ्जुरी दिन नहुने,” र “त्यस्तो व्यवहार र कार्य प्रणालीलाई कानून अनुरूप भन्न नमिल्ने,” “श्री ५ को सरकारले मुद्दा फिर्ता लिनु भनेको आफूले अभियुक्त उपर लगाएको अभियोग फिर्ता लिनु हो । अदालतले वा अन्य न्यायिक निकाएवाट भएको सजाँय माफ गर्ने अधिकार श्री ५ मा मात्र हुने भएकोले त्यस्तो न्यायिक निकाएले सजाँय गर्ने गरी गरेको निर्णय धारा १२२ बमोजिम श्री ५ ले माफि बक्सेकोमा बाहेक अभियुक्तले अभियोगवाट फर्सद पाउन नसक्ने” “सजाँय माफ गर्ने अधिकार र मुद्दा वापस लिने अधिकार भिन्न भिन्न अधिकार हुन् । त्यसैले मुद्दा वापस लिने अधिकारको प्रयोग अदालत वा अन्य न्यायिक निकाएवाट मुद्दा फैसला हुनु भन्दा पहिले मात्र हुन सक्दछ । मुद्दा फैसला भई अभियुक्तले सजाँय पाइसकेपछि मुद्दा वापस हुन नसक्ने” भन्ने निर्णय गरी समाजमा बढ्दै गएको आपराधिक कार्यहरूलाई रोक्नको लागि अभियुक्त उपर चल्न लागेको मुद्दा मिलापत्र गर्ने र अदालतमा चलिरहेको मुद्दा फिर्ता लिने सम्बन्धमा भएका दुरुपयोग रोक्ने प्रयास गरेको छ । जसलाई सर्वोच्च अदालतको पाँच जना न्यायाधिपतिहरूको फूलवेञ्चवाट किटानी रुपमै “अदालतको मञ्जुरी लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्थाको पनि एउटा निश्चित प्रयोजन छ र त्यो हो मुद्दा वापस लिने अधिकारको दुरुपयोग नहोस्” भनी बोलिएको पाइन्छ ।

अन्याय रहित समाजको सपनालाई साकार पार्न नेपाल कानूनमा यस्ता व्यवस्थाहरु गरिनुको साथै न्यायपालिकाले समेत तदनुरूप सकारात्मक प्रयास गरेतापनि पूर्णरूपमा अन्यायको अन्त्य हुन सक्दैन र हुँदैन पनि । जुन प्रयास विश्वका अन्य कुनै पनि राष्ट्रमा सफल भएको पाइँदैन तर सुनियोजित रूपमा तयार गरिएको यस न्यायिक अवधारणालाई मुर्त रूप दिइएको न्याय व्यवस्था अनुरूप पनि समाजमा अपराधिक प्रवृत्ति घट्नुको साटो भन् दिन प्रतिदिन बढ्दै जानु दुःखको विषय हो । यसको मुख्य कारण कानूनको पूर्ण प्रभाव पर्न नसक्नु हो भने न्यायिक लचकता न्याय क्षेत्रमा हुने अनियमिततालाई प्रोत्साहन दिने अर्को प्रमुख कारणको रूपमा रहेको कुरा अनौपचारिक रूपमा चर्चामा आइरहेको छ ।

यसैगरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, विशेष प्रहरी विभाग, राष्ट्रिय अनुसन्धान आयोग र जनपथ प्रहरी समेतको फितलो भूमिका हुनुलाई पनि अन्याय रहित समाजको बाधकको रूपमा लिन सकिन्छ । यस प्रकारको विषम परिस्थितिमा सम्बन्धित विषयसंग सम्बन्धित कानूनहरुको इमान्दारीपूर्वक कडाइका साथ पालना गर्ने, नयाँ नयाँ प्रकृतिका अपराधहरुलाई कानूनको दायरा भित्र ल्याउने र शंकास्पद व्यक्ति माथि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, विशेष प्रहरी विभाग, राष्ट्रिय अनुसन्धान आयोग र जनपथ प्रहरी सबैले निगरानीका साथ अनुसन्धान गरी अपराधीलाई उम्कनै नसक्ने वातावरण निर्माण गर्नुका साथै मुद्दा फिर्ता लिँदा र मिलापत्र गर्दाका अवस्थामा समेत निकै सचेत हुनुपर्दछ ।

राजनैतिक सिद्धान्त अनुसार देशका सम्पूर्ण नागरिकहरुको जीउधनको रक्षा र शान्ति सुरक्षा, अमन चयनको व्यवस्था राज्यले गर्नुपर्दछ किनकि राज्यका सबै नागरिकहरुको धन र ज्यान सरकारको जिम्मामा राखिएको हुन्छ । यस अर्थमा पनि देश तथा शासन व्यवस्थाको रक्षार्थ, नागरिकको सुरक्षार्थ र संविधान लगायतका ऐन कानूनहरुको पालनार्थ उचित व्यवस्था मिलाउने दायित्व सरकारमा रहन्छ । त्यसमाथि पनि वर्तमान समाज मानविय स्वार्थका कारण यति जटिल र अपराधिक बन्दैगएको छ । जहाँ कानूनको कडाइका साथ प्रयोग नगर्नाले शान्ति कायम रहन सक्दैन । त्यसमाथि पनि हाल कानून नै प्रयोग गर्न समेत कठिनाई पर्ने किसिमले अपराधहरुमा वृद्धि भइरहेको छ ।

यस प्रकारको अपराध आज समाजका जुनसुकै पक्षमाथि लक्षित भई, जसलाई पीडित बनाएको भएपनि भोली सोही अपराध आफूमाथि पनि नघट्ला भनी विश्वसनिय तरिकाले बस्न सकिने अवस्था छैन । तसर्थ अपराधलाई हामीले सधैं निरुत्साहित गरी अपराधरहित समाजको अवधारणालाई मुर्तरूप प्रदान गर्नुपर्दछ । जसका लागि यस सम्बन्धमा उपयुक्त र प्रभावकारी ऐन कानूनको निर्माण गर्ने, यसको अनुसन्धान र रोकथाममा संलग्न पक्ष सदैव सचेत, सक्षम र चनाखो हुनुका साथै अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न पक्ष स्वयम्ले समेत प्रायश्चित स्वरूप आफ्नो दुषित मनोभावना र कु-विचारलाई त्यागी अब उप्रान्त यस्तो गल्ती कहिल्यै नगर्ने तथा त्यस सम्बन्धी कुराको जानकारी सम्बन्धित पक्षलाई दिई अपराध रोकथाममा सहयोग पुऱ्याउने भिष्मप्रतिज्ञा गर्नुपरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

अंग्रेजी भाषाका पुस्तकहरू

Adhikari, K.Kant, “A brief survey of the organization and structure of Nepali Law courts during the third quarter of 19th Century, Contribution to Nepalese studies”, Kirtipur VOL IV, No. 2 (1979).

Ashwrn,A., **Principles of Criminal law**, London : Claraden Press, 1999.

Agrawal, Hem Narayan, **Administrative system of Nepal (Tradition to modernity)**, Delhi : Bikash Publishing House, 1976.

Anderson, Patrick R. and Newman, Donald J., Introduction to Criminal justice, 5th ed., Library of congress cataloging in publication data.

Ashwrn, A., **Principles of Criminal law**, London : Claraden Press, 1999.

Bikram, Hasrat Jit, **History of Nepal**, Delhi : B.J. Hasrat, 1970.

Card, Rechard, **Criminal Law**, 15th ed., U.K. : Butterworths Tolley, 1998.

Chibnall, S., **Law and Order News**, London : Tavistock, 1977.

Cohen, Albert K., **The study of Social Disorganization and deviant behavior in sociology Today**, New york : Basic Books, 1959.

Corse, Jones, **Introduction to Criminal law**, 4th ed., London: Claraden Press. 1980.

Das, Ram Mohan, **Crime and Punishment, In Anceient India**, Bodhgaya : Kanchan Publication, 1982.

Croall, Davils, and Tyrer, **Criminal Justice**, 2nd ed., London : Longman, 1998.

Ferguson R.W. and Stokke A.H., **Concepts of Criminal Law**, 3rd ed., Bombay, Triphathi, 1981.

Ferguson, R.W. and Stokke, A.H., **Concepts of Criminal Law**, 2nd ed., London : Claraden Press, 1977.

Ferguson, R.W. and Stokke, A.H., **Concept of Criminal law**, 2nd ed., Rpt., Allahabad : Hind publishing house, 1977.

Fitzgerald, P.J., **Salmond on Jurisprudence**, London : Sweet & Maxwell, 1985.

Fitzgerald, P.J., **Salmond On Jurisprudence**, London: Claraden Press, 1977.

Gour, Hari singh, **The Panel Law of India**. Vol I, 10th ed., Bombay: University Press.

Gaur, K.D., **A Text Book on The Indian Panel code 1992**. (Blakstone's Commentaries 5), Bombay: University Press, 1988.

Hall, Jerome, **General Principles of criminal law**, 2nd ed., Bombay: University Press 1960.

Jefferson, Michel, **Criminal Law**, 4th ed., Rpt. Newyork : N.Y. Foundation Press, 1994.

Kenny, C.S., **Outline of Criminal law**, 19th ed., Bombay, Tripathi, 1966.

Mahanta, Jogeshwar, **Sex, Crime and Society**, New Delhi : S.B. Nangio for Ashish Publishing house, 1993.

Mishra, R.N., **Criminal Investigation and Prosecution**. 5th ed., Allahabad : Hind publishing house, 1995.

Modi's Medical Jurisprudence and Toxxicology. 21th ed., London: Claraden Press, 1977.

Pecch, Luciano, **Medieval History of Nepal (750-1480)**, Rpt., London : Butterworths, 1958.

Perkins, rollin, **Criminal Law & Procedure: Causes and materials**, Newyork : N.Y. Foundation Press, 1996.

Patrick, Colonel Kark, **An Account of The Kingdom of Nepal**, Rpt. New Delhi: Asian Publishing Services, 1975.

Pillai, Stephen in P.S. Atchuthen, **Criminal Law**, 6th ed., London: Sweet & Maxwell, 1983.

Pillai, P.S. Atchuthen, **Criminal Law**, 6th ed., Bombay: University Press, 1983.

Regmi, Dr. Dilliraman, **Medieval Nepal III**, Calcutta : K.L. Mukhopadhyay, 1966.

Samaha, Joel, **Criminal Justice**, Washington D C : Library of congress cataloging in publication data, 1975.

Samaha, Joel, **Criminal justice**, Newyork : West Publishing company by Library of congress cataloging in publication data, 1988.

Smith, J.C. and Hogan, Brian, **Criminal law**, 4th ed., London : Butterworths, 1978.

Smith, J.C. and Hogan, Brian, **Criminal law**, 5th ed., Bombay : Triphathi, 1983.

Smith, J.C. and Hogan, Brian, **Criminal Law**, 6th ed., London : Sweet & Maxwell, 1988.

Saxena, Shovha, **Crimes Against Women and Protective Laws**, New Delhi : Deep and Deep Publication, 1999.

Shaw V., **Director of Public Prosecutions**, Bombay: University Press, 1962.

Turnar, J.W. Cecil, **et.al, Cases on Criminal law**, London : Sweet & Maxwell, 1985.

Turner, J.W. Cecil, **Kenny's outline of criminal law**, Bombay: University Press, 1988.

Vaidya, Tulsī Ram, Manandhar, Tri Ratna, **Crime and Punishment in Nepal, A Historical Perspective**, 5th ed., Kathmandu: Bini Vaidya and purnadevi Manandhar, 1985.

Vadackumchery, James, **The Police, The People and Criminal Justice**, New Delhi : S.B. nangia for A.P.H. Publishing corporation, 1997.

Wolfgang, M.E. and Johnstone, N., **The Sociology of Crime and Delinquency**, 2nd ed., Newyork : West Publishing company by Library of congress cataloging in publication data, 1970.

Wright, Daniel, **History of Nepal (Translated from the parbatiya)**, Rpt., Kathmandu : Nepal Antiquated book publisher, 1972.

Wilson, Williams, G., **A Textbook of Criminal Law**, London : Sweet & Maxwell, 1978.

Wilson, William, **Criminal Law, Doctrine and Theory**, 2nd ed., Newyork : Longman, 1998.

नेपाली भाषाका पुस्तकहरू

आचार्य, बाबुराम, **नेपालको संक्षिप्त बृतान्त**, खण्ड १, काठमाण्डौ : प्रमोद शम्शेर र नीरविक्रम प्यासी, २०२२ ।

खनाल, विशाल, **नेपालको न्याय प्रशासन एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन**, दो. सं. काठमाण्डौ : आठराई पुस्तक भण्डार, २०५० ।

खनाल, रेवतीरमण, **नेपालको कानूनी इतिहासको रूपरेखा**, काठमाण्डौ : श्रीमति सरस्वती खनाल, २०४९ ।

गाउँले, शिव, **अदालती रिपोर्टिङ्ग**, काठमाण्डौ : हिमाल खबर किताव, २००२, मार्च ।

चोमजोङ्ग, इमान सिंह, **किराँत मुन्धुम**, १९६२, वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी, १९६२ ।

थापा, हरिवहादुर, **भ्रष्टाचारको शल्यक्रिया**, काठमाण्डौ : संगीता थापा, २०५८ ।

दाहाल, धरनीधर, **जाति, भाषा र लिपि**, पहिलो खण्ड, बिराटनगर : चन्द्रकुमार दंगाल, २०३८ ।

देवकोटा, खिमलाल, **ल मैनुबल**, वि.एल. दोश्रो वर्ष, काठमाण्डौ : पैरवी प्रकाशन, २०५२ ।

नेपाली फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्लेषण र सुधार, काठमाडौं : कानून अन्वेषण तथा श्रोत विकास केन्द्र, सेलर्ड, २०५७ ।

नेपालको दण्ड प्रणाली परिवर्तनका विषयवस्तुहरु, काठमाडौं : यातना पीडित सरोकार केन्द्र, (सिभिकट) नेपाल, २००१ जुन ।

पन्त, साम्बभक्त, नेपालमा जन प्रशासन, काठमाडौं : मैनादेवी पन्त, २०३३ ।

प्रजापति, दामोदर प्रसाद, नेपालको न्याय प्रशासनको संक्षिप्त इतिहास, काठमाण्डौं : इतिहास संशोधन मण्डल, २०३३ ।

प्रधानाङ्ग, रजितभक्त, फौजदारी कानूनको सामान्य परिचय, पा. सं. काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०४४ ।

-----, पोखरेल, मेघराज, पाण्डेय, युगराज, फौजदारी कानूनको परिचय, काठमाण्डौ : भृकुटी एकेडेमी पब्लिकेसन, २०६२ ।

बज्राचार्य, धनबज्र, लिच्छविकालका अभिलेख, किर्तिपुर : त्रि.वि. नेपाल तथा एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३० ।

बज्राचार्य, धनबज्र, र श्रेष्ठ, टेकबहादुर, शाहकालका अभिलेख, पहिलो भाग, ऐजन २०३७ ।

-----, पाञ्चालि पद्धतिको ऐतिहासिक विवेचना, ऐजन, २०३८ ।

बज्राचार्य, धनबज्र, श्रेष्ठ, टेकबहादुर, पाञ्चाली शासन पद्धतिको ऐतिहासिक विवेचना, २०३५, ऐजन, २०३८ ।

व्याजु, विष्णु गोपाल, नेपालमा जिल्ला प्रशासन, ललितपुर : पञ्चायत प्रशिक्षण केन्द्र २०३२ ।

भण्डारी, ढुण्डिराज, नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, पा. सं. वाराणशी : कृष्णकुमारी देवी (ज्ञान कृते सागर मुद्रण) २०४५ ।

-----, नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, ऐजन २०४५ ।

भण्डारी, सुरेन्द्र, फौजदारी कानून, दो.सं. काठमाण्डौं : आठराई पुस्तक भण्डार, २०५२ ।

रेग्मी, जगदिश चन्द्र, नेपालको वैधानिक परम्परा, पहिलो भाग, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०३६ ।

लिम्बु, प्रेम बहादुर, र शर्मा, भुपेन्द्रमान, संक्षिप्त नेपाल इतिहास, काठमाण्डौं : इतिहास संशोधन मण्डल, २०११ ।

-----, हाम्रो सस्कृति, काठमाडौं : सांस्कृतिक संस्थान २०२८ ।

लैंगिक समानता र न्याय, काठमाडौं : प्रो पब्लिक (जनहित संरक्षण मञ्च) २०५८ ।

शर्मा, बालचन्द्र, नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, दो.सं., काठमाण्डौं : इतिहास संशोधन मण्डल, २०२२ ।

श्रेष्ठ, ज्ञानेन्द्र बहादुर, मुलुकी ऐन एक टिप्पणी, चौ.सं. काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०५८ ।

-----, हिन्दु विधिशास्त्र र नेपालको कानूनी व्यवस्था, दो.सं. काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०५४ ।

-----, ऐन संग्रह, एक टिप्पणी, ते.सं. काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०५५ ।

फौजदारी कार्यविधि दिग्दर्शन, काठमाडौं : कानून अन्वेषण तथा श्रोत विकास केन्द्र (सेलर्ड) २०५८ ।

नेपाली फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्लेषण र सुधार, काठमाडौं : कानून अन्वेषण तथा श्रोत विकास केन्द्र, सेलर्ड) २०५७ ।

नेपालको दण्ड प्रणाली परिवर्तनका विषयवस्तुहरु, काठमाडौं : यातना पीडित सरोकार केन्द्र, (सिभिकट) नेपाल, २००१ ।

नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्लेषण र सुधार, काठमाडौं : कानून अन्वेषण तथा श्रोत विकास केन्द्र, २०५७ ।

नेपालको न्याय व्यवस्था, काठमाडौं : सर्वोच्च अदालत २०३८

नेपाली भाषाका लेखकहरू

आचार्य, “माधवराज, सरकारी वकील : हिजो, आज र भोली”, न्यायदीप, अंक २,, २०६२, काठमाण्डौं : सरकारी वकील समाज, पृ. १२२-१२६ ।

ओझा, प्रा.पवनकुमार, “अपराधीलाई क्षमा दिने हाम्रो सामाजिक प्रवृत्ति - आफूलाई लागेका केही कुरा”, ऐजन, पृ. ३०-३३ ।

कार्की, “बद्री बहादुर महान्यायाधिवक्ताको पदमा मेरो नियुक्ती र जिम्मेवारीको केही प्रशंङ्ग”, ऐजन, पृ. २०-२४ ।

कार्की, देव नारायण, “अपराध नियन्त्रणमा सरकारी वकीलको भूमिका”, हिमालय टाइम्स, वर्ष ९ अङ्क ७१, २०६०/११/२२, पृ. ४ ।

-----, “अख्तियारको निर्णयलाई कोइरालाको चुनौति”, नेपाल समाचारपत्र, वर्ष ८, अङ्क १, २०६०/२/२६, पृ. ४ ।

- , “अदालतमा हुने भ्रष्टाचारप्रति आम नागरिकको धारणा”, **नया सडक**, वर्ष १, अंक २५२, २०५७/१२/२३, पृ. ४ ।
- , “इतिहासको पानामा फौजदारी न्यायसम्बन्धी व्यवस्था”, **हिमालय टाइम्स**, वर्ष ९, अंक १५०, २०६१/२/१२, पृ. ४ ।
- , “उमेर ढाँट्ने निजामती कर्मचारीहरु बढदो रुपमा”, **नेपाल समाचारपत्र**, वर्ष ६, अंक १०२, २०५८/१/९, पृ. ५ ।
- , “काँठे प्रजातन्त्र, भ्रष्ट नेता, स्वाँठ नागरिक”, **नया सडक**, वर्ष २, अंक २४१, २०५८/८/१८, पृ. ४ ।
- , “घरेलु हिँसामा महिलाको भूमिका र तत्सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था”, **नयाँ सडक**, वर्ष २, अंक ३६, २०५८/५/४, पृ. ४ ।
- , “देश विकास र सुशासनमा विकेन्द्रिकरणको भूमिका”, **कान्तिपुर**, वर्ष ९, अंक ११०, २०५८/२/२५, पृ. ६ ।
- , “फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा अपनाइएको कानूनी व्यवस्था”, **नया सडक**, वर्ष १ अंक ३२२, २०५८/३/५, पृ. ४ ।
- , “फौजदारी अपराध नियन्त्रणमा राजनीतिक भूमिका”, **न्यायदुत**, वर्ष ३३ पूर्णांक १३५, अंक ५, अशोज-कार्तिक २०५९, पृ. ५८-६४ ।।
- , “फौजदारी कार्यविधि संहिता र खुल्ला कारागार नीति”, **हिमालय टाइम्स**, वर्ष ९, अंक २३९, २०६१/५/८, पृ. ४ ।
- , “बहुदलीय प्रजातन्त्रमा देखिएका उच्चस्तरिय विकृतिहरु”, **नयाँ सडक**, वर्ष २, अंक १३१, २०५८/८/८, पृ. ४ ।
- , “बहुदलीय प्रजातन्त्रमा सत्ताभोगीहरुले देखाएको चर्तिकला”, **हिमालय टाइम्स**, वर्ष ७ अंक २६०, २०५९/५/२७, पृ. ४ ।
- , “बालयौन शोषण र नेपाल कानून”, **नेपाल समाचारपत्र**, वर्ष ६, अंक १५०, २०५८/२/२७, पृ. ४ ।
- , “निर्वाचन प्रणालीमा सुधार आवश्यक”, **स्पेश टाइम**, वर्ष २, अंक १३१, २०५८/१/२२, पृ. ५ ।
- , “न्याय क्षेत्रमा देखापरेका केही विकृतिहरु” **नयाँ सडक**, वर्ष १, अंक १००, २०५७/७/१९, पृ. ४ ।

-----, “न्याय परिषद्को सिफारिसबाट न्यायाधिश नै अन्यायमा”, नेपाल समाचारपत्र, वर्ष ६, अङ्क १२२, २०५८/१/२९, पृ. ४ ।

-----, “न्यायपालिकाको निष्पक्षता र नेपालीको मानसिकता”, नयाँ सडक, वर्ष २ अङ्क २३, २०५८/४/२३, पृ. ४ ।

-----, “महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति र बर्खास्तगीको प्रसङ्ग”, हिमालय टाइम्स, वर्ष ९ अङ्क २०९, २०६१/४/१०, पृ. ४ ।

-----, “मौलिक हकको विकास र जनगणतन्त्रको प्रश्न”, नयाँ सडक, वर्ष २ अङ्क १०० २०५८/७/७, पृ. ४ ।

-----, “प्रजातान्त्रिक मुलुकमा संकटकालको छाँयाँ”, ऐजन्, वर्ष २ अङ्क १७३, २०५८/९/२९, पृ. ४ ।

-----, “प्रतिनिधि सभा विघटन र मध्यावधि निर्वाचनको प्रशंग”, राजधानी, वर्ष २, अङ्क १९, २०५९/३/९, पृ. ७ ।

-----, “सरकारी अङ्गको मनोमानी रोकन त्रिपक्षीय सन्तुलन”, नेपाल समाचारपत्र, वर्ष ६, अङ्क ३०, २०५७/१०/२७, पृ. ४ ।

-----, “संवैधानिक अङ्गबीचको वैचारिक युद्ध”, नयाँ सडक, वर्ष १, अङ्क २६९, २०५८/१/१२, पृ. ४ ।

कोइराला, पुष्पराज, “अभियोजनात्मक प्रणालीमा सरकारी साक्षीको भूमिका”, अवधारणा र महत्त्व, न्यायदीप, काठमाडौं : सरकारी वकील समाज, अंक २, २०६२, पृ. ६३-६७ ।

खनाल, विशाल, “कानूनी राज्य स्थापनाको क्रममा हाम्रो न्यायपालिका”, ने.का. परिचर्चा, काठमाडौं : कानून अध्ययन सस्थान, वर्ष ७, अंक ४, पृ. ६३-६७ ।

खनाल, रेवतीरमण, “नेपालको कानूनी इतिहासमा प्रधान न्यायालयको भूमिका”, न्यायदूत, काठमाडौं : नेपाल वार एशोसिएशन, वर्ष ८, अंक २२, पृ. ३-८ ।

-----, “नेपालको मध्यकालीन न्यायव्यवस्था”, नेपाल कानून परिचर्चा, काठमाडौं : कानून अध्ययन सस्थान, वर्ष ३, अंक २, पृ. १-५ ।

-----, “नेपालको न्यायिक इतिहासमा विन्तीपत्र विक्सारीको भूमिका”, नेपाल कानून परिचर्चा, काठमाडौं : कानून अध्ययन सस्थान, वर्ष १, अंक १, पृ. १०-१४ ।

-----, “नेपालको न्यायिक इतिहासमा कोटिलिङ्ग अदालत”, न्यायदुत, काठमाडौं, नेपाल वार एशोसिएशन, वर्ष ९, अंक २८, पृ. ७-११ ।

-----, “पृथ्वी नारायण शाहको न्याय व्यवस्था” **न्यायदुत**, काठमाडौं : नेपाल वार एशोसिएशन, वर्ष ११ अंक ३२, पृ. १०-१६ ।

-----, “श्री ५ रामशाहको न्याय व्यवस्था”, **नेपाल कानून परिचर्चा**, काठमाडौं : कानून अध्ययन सस्थान, वर्ष ४, अंक २, पृ. ६-१० ।

-----, “अदालतमा पनि ठकुरी जाचीँ डिट्टा राख्नु” **पूर्णिमा**, काठमाडौं : इतिहास संशोधन मण्डल, वर्ष ६ अंक १, पृ. २१-२९ ।

गुरुघराना, हेरम्बराज, “राणाकालीन अदालतहरु”, **ऐजन**, वर्ष ५, अंक ४, पृ. ३४-३६ ।

-----, “कानूनी राज्य स्थापनाको क्रममा हाम्रो न्यायपालिका”, **ऐजन**, वर्ष ७, अंक ४, पृ. २१-२४ ।

घिमिरे, कृष्ण प्रसाद, “सरकारी वकीलले सधैं आफूलाई कानूनको विद्यार्थी सम्झनुपर्दछ ।” **न्यायदीप**, काठमाडौं : सरकारी वकील समाज, अंक २,, २०६२, पृ. ८-९ ।

चुंडाल, कुमार, “समस्याग्रस्त नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासन : कुरो एक चुरो अनेक”, **ऐजन**, पृ. ८२-८४ ।

तुलाधर, सर्वज्ञरत्न, “महान्यायाधिवक्ता हुँदाका अनुभव”, **ऐजन**, पृ. १४-१५ ।

थापा, डा. गोविन्द प्रसाद, “फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रहरी र सरकारी वकीलको जिम्मेवारी र अर्न्तसम्बन्ध”, **ऐजन**, पृ. ६८-७३ ।

दाहाल, काशीराज, “अपराधीलाई क्षमा दिने हाम्रो सामाजिक प्रवृत्ति - आफूलाई लागेका केही कुरा”, **ऐजन**, पृ. ४२-४८ ।

पन्त, सुशिलकुमार, “सम्भनाको पेटारो”, **ऐजन**, पृ. २७-२८ ।

प्रधानाङ्ग, रजितभक्त, “आपराधिक दायित्वका केही अपवादहरु : एक विवेचना”, **नेपाल कानून परिचर्चा**, वर्ष ५, अंक १, पृ. १०-१६ ।

-----, “फौजदारी कानूनमा उद्योग : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन”, **ऐजन**, वर्ष ७, अंक ३२, पृ. १०-१६ ।

-----, “फौजदारी कानूनमा उद्योग एक विवेचनात्मक अध्ययन”, **ऐजन**, वर्ष ७, अंक ३२ ।

-----, “आपराधिक षडयन्त्र एक विवेचनान्तमक अध्ययन”, **ऐजन**, वर्ष ८, अंक ४ ।

-----, “आपराधिक दायित्वका केही अपवादहरु : एक विवेचना”, **ऐजन**, वर्ष ५, अंक १ ।

-----, “नेपाली प्रमाण कानूनको विकासको संक्षिप्त इतिहास”, ऐजन, काठमाडौं : कानून अध्ययन सस्थान, वर्ष ७, अंक १ ।

प्याकुरेल, बज्रेश, “फौजदारी मुद्दाको अभियोजन तथा न्याय सम्पादनमा देखापरेका उत्तर चढावहरु र फौजदारी न्याय प्रशासनमा सुधारको आवश्यकता”, न्यायदीप, काठमाडौं : सरकारी वकील समाज, अंक २, २०६२, पृ. १०६-११५ ।

बज्राचार्य, धनबज्र, “नेपालको मध्यकालीन न्यायव्यवस्था”, नेपाल कानून परिचर्चा, काठमाडौं : कानून अध्ययन सस्थान, वर्ष ३, अंक २, पृ. १-५ ।

-----, “लिच्छविकालको न्याय व्यवस्थाको एक भलक” पूर्णमा, काठमाण्डौ : इतिहास संशोधन मण्डल, वर्ष ४, अंक ४ ।

विष्ट, प्रेम बहादुर, “सरकारी वकीललाई नजिकबाट हेर्दा”, न्यायदीप, काठमाडौं : सरकारी वकील समाज, अंक २, २०६२, पृ. १६-१९ ।

विष्ट, मेघराज बहादुर, “सरकारी वकीललाई भौतिक सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्छ ।” ऐजन, पृ. १०-११ ।

यादव, महादेव प्रसाद, “महान्यायाधिवक्ताको रूपमा मेरो अनुभव”, ऐजन, पृ. २९ ।

रेग्मी, द्रोणराज, “सरकारी वकील र प्रहरीको सम्बन्ध”, ऐजन, पृ. ४९-५१ ।

रेग्मी, जगदिशचन्द्र, “हाम्रो सस्कृति” काठमाडौं : सांस्कृतिक संस्थान २०२८, वर्ष ६, अंक २ ।

वस्ती, डा. हरिहर, “लाशजाँच प्रतिवेदन तथा ज्यान सम्बन्धी मुद्दाहरु”, न्यायदीप, काठमाडौं : सरकारी वकील समाज, अंक २,, २०६२, पृ. १०२-१०५ ।

वस्ती, प्रकाश, “नेपालको परिप्रेक्षमा प्रमाण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरु”, न्यायदूत, काठमाडौं : नेपाल वार एशोसिएशन, वर्ष ८, अंक २५ ।

-----, “कानूनी राज्य स्थापनाको क्रममा हाम्रो न्यायपालिका”, ने.का. परिचर्चा, काठमाडौं : कानून अध्ययन सस्थान, वर्ष ७, अंक ४ ।

विरही, हरिहर, “न्यायाधिशलाई अंकुशको खोजी” विमर्श, वर्ष ३१, अंक १२, २०५८/६/१९, पृ. ३ ।

श्रेष्ठ, कृष्णराम, “सरकारी वकील मेरा अनुभवमा”, न्यायदीप, काठमाडौं : सरकारी वकील समाज अंक २, २०६२, पृ. २५-२६ ।

श्रेष्ठ, शंकर कुमार, नेपाल अधिराज्यका महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय - व्याख्या र विश्लेषण, कानून बुलेटिन, काठमाडौं : कानून तथा न्याय मन्त्रालय, वर्ष १, अंक २, २०५५ ।

-----, “पीडितशास्त्रको यात्राक्रम”, न्यायदीप, काठमाडौं : सरकारी वकील समाज अंक २, २०६२, पृ. ७६-७८ ।

सुवेदी, केदार, “अदालत, अख्तियार र भ्रष्टाचार” विमर्श वर्ष २९, अंक ८, २०५६/५/३२, पृ. ३ ।

-----, “कानून मिच्ने होडमा संवैधानिक अंग” ऐजन, वर्ष ३१, अंक १३, २०५८/६/२६, पृ. ३ ।

-----, “न्यायालयमा यस्तो पनि न्याय हुन्छ” ऐजन, वर्ष २६, अंक ५, २०५३/५/७ पृ. ३ ।

-----, “सरकारले कस्ता कस्ता मुद्दा फिर्ता लियो ?”, विमर्श, वर्ष २६, अंक ५, २०५३/०५/२८ पृ. ३ ।

-----, “सरकारले कस्ता कस्ता मुद्दा फिर्ता लियो ?” ऐजन, वर्ष २६, अंक ५, २०५३/५/२८ पृ. ३ ।

-----, “सरकार किन मुद्दा हाछ ?” ऐजन, वर्ष २३, अंक ३९, २०५१/१/२३, पृ. ३ ।

सिंह, रमानन्द प्रसाद, “सरकारी वकील दक्ष भएमा न्याय सम्पादनमा ठूलो सहयोग पुग्छ ।” न्यायदीप, काठमाडौं : सरकारी वकील समाज अंक २, २०६२ पृ. ७ ।

स्थापित, मोतिकजी, “सरकारी वकीलले सार्वभौम राज्यको प्रतिनिधित्व गर्दछ”, ऐजन, पृ. १२-१३ ।

शिवाकोटी, शेषराज, “नेपालमा मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने सम्बन्धमा जारी भएको सनद”, नेपाल कानून परिचर्चा, काठमाडौं : कानून अध्ययन सस्थान, वर्ष ६, अंक ४ ।

“पूर्व महान्यायाधिवक्ता शम्भूप्रसाद ज्ञवालीज्यूलाई सम्झँदा”, न्यायदीप, काठमाडौं : सरकारी वकील समाज, अंक २, २०६२ पृ. १-६ ।

ऐन, नियमहरू

कारागार नियमावली २०२० ।

केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन २०२८

जीउमास्ने वेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ ।

जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ।

नेपाल सरकार वैधानिक कानून २००४ ।

न्याय प्रशासन पुनर्गठन ऐन २०१२ ।

न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ ।

प्रधान न्यायालय ऐन २००८ ।

प्रमाण ऐन २०३१ भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९, ।

बालबालीका सम्बन्धी ऐन २०४८ ।

मुलुकी ऐन, १९१०, (पाँच भागको) काठमाण्डौं

मुलुकी ऐन २०२० ।

यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ ऐजन ।

लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ ।

विशेष अदालत ऐन २०३१ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ।

सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३ ।

सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ । सुपुर्दगी ऐन, २०४५ ।

संक्षिप्त कार्यविधि ऐन २०२८ ।

संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ ।

प्रतिवेदनहरू

अपराध संहिताको मस्यौदा प्रतिवेदन २०३० ।

आचार्य, माधव प्रसाद, “कर्तव्य ज्यानमा मनसाय तत्वको भूमिका”, (अध्ययन प्रतिवेदन) २०४१, काठमाण्डौ ।

नेपाल अधिराज्यका महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनहरु, प्रकाशक : महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ, काठमाण्डौं

प्रधानाङ्ग, रजितभक्त, नेपाली फौजदारी कानूनमा आपराधिक दायित्वका केही सामान्य अपवादहरु : एक अध्ययन (अध्ययन प्रतिवेदन), २०४१, (काठमाडौं : कानून अनुसन्धान समिति)

ऐजन्, फौजदारी कानूनमा उद्योग : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन, काठमाडौं : कानून अनुसन्धान समिति ।

ऐजन्, नेपाली फौजदारी कानूनमा आपराधिक दायित्वका केही सामान्य अपवादहरु : एक अध्ययन (अध्ययन प्रतिवेदन), २०४१, (काठमाडौं : कानून अनुसन्धान समिति)

सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदनहरु, प्रकाशक : सर्वोच्च अदालत, रामशाहपथ, काठमाडौं, मुद्रक सर्वोच्च अदालतको छापाखाना

वार्षिक प्रतिवेदन, १९९७, अपराध अनुसन्धान विभाग, काठमाडौं : प्रहरी प्रधान कार्यालय, भाग ३, १९९७ ।

नजिष्टहरू

अम्बर बहादुर विरुद्ध चन्द्र बहादुर, मुद्दा : ज्यान, नेपाल कानून पत्रिका, २०१८, पृ. ५५ ।

अम्बर बहादुर विरुद्ध नरबहादुर, मुद्दा : आगलागी, ऐजन्, २०३१, अंक ७, पृ. २९८ ।

अरुण भट्टराई विरुद्ध भिल्को साप्ताहिकका प्रधान सम्पादक तथा प्रकाशक प्रकाशलाल श्रेष्ठ, मुद्दा : अदालतको अपहेलना, ऐजन्, अंक १, नि.नं. ५०४२, पृ. ८३ ।

असर्फी खतवे विरुद्ध भागवत खतवे, मुद्दा : ज्यान, ऐजन्, २०४४, अंक २, नि.नं. ३०१०, पृ. २५७ ।

कालिप्रसाद समेत विरुद्ध जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय सुनसरी समेत, मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, ऐजन्, २०५४, अंक ७, नि.नं. ६४०४, पृ. ३७९ ।

काले सार्की समेत विरुद्ध काठमाडौं जिल्ला अदालत, २०५४ सालको रिट नं. ३१६४, फैसला मिति २०५४।५।२५ ।

कालिप्रसाद समेत विरुद्ध जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय सुनसरी समेत मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, २०५४, अंक ७, नि.नं. ६४०४, पृ. २९८ ।

खोभारी रायको हकमा गजेन्द्र राय विरुद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाण्डौं समेत (मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, २०५५, वर्ष १५, अंक १५, पूर्णांक १५३, निर्णय मिति २०५५।६।१२), पृ. २९८ ।

गोपाल वरियाका विरुद्ध भक्तपुर जिल्ला अदालत, मुद्दा :उत्प्रेषण, **नेपाल कानून पत्रिका**, २०५०, अंक ६, नि.नं. ४७६४, पृ. ३४९ ।

चन्द्र प्रकाश मिश्र र तुला सिंह पुन समेतको जाहेरीले वादी श्री ५ को सरकार विरुद्ध शोभाभाई पटेल समेत, मुद्दा : सवारी दुर्घटना, **ऐजन**, २०४५, अंक ३, नि.नं. ३३८७, पृ. २९८ ।

जीवन कुमार घिमिरे विरुद्ध नेपाल राष्ट्र बैंक, केन्द्रीय कार्यालय समेत, विषय : संविधानको धारा २३, ८८(१)(२) बमोजिम उत्प्रेषण लगायत जो चाहिने आदेश जारी गरि पाउँ, **स.अ.बु.**, वर्ष ५, अंक २४, पृ. २९८ ।

के.आई. सिंह समेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मुद्दा : राजकाज सम्बन्धी श्री ५ को सरकारप्रति घृणा,द्वेष, अपहेलना गरे गराए भन्ने, **ने.का.प.**, काठमाडौं : सर्वोच्च अदालत, २०५२, अंक ३, नि.नं. २७९, पृ. ५६ ।

तिर्थराज पौडेल विरुद्ध जिल्ला न्यायाधिस मनाङ तथा लमजुङ्ग जिल्ला अदालत, **सर्वोच्च अदालत निर्णय संग्रह**, काठमाडौं :सर्वोच्च अदालत, भाग ११, (२०३२-२०३३), पृ. १४३ ।

देवनन्दनका हकमा सेबकदास तत्मा विरुद्ध वारा जिल्ला अदालत समेत, मुद्दा :बन्दीप्रत्यक्षिकरण, **नेपाल कानून पत्रिका**, २०४९, अंक ७, नि.नं. ४५९२, पृ. ६९२ ।

नन्दविर बज्राचार्य विरुद्ध काठमाण्डौं जिल्ला अदालत समेत २०५४ सालको रिट नं. ३१७३ आदेश मिति २०५४/९/१४ ।

निमराज कँडेल विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मुद्दा : आगलागी, **ने.का.प.**, २०४३, अंक ३, नि.नं. २६४९, पृ. २०९ ।

नेपाल कानून पत्रिका, (काठमाडौं : सर्वोच्च अदालत, २०३६), अंक २, नि.नं. १२३४, पृ. २७ ।

नेपाल कानून पत्रिका, २०१९ विशेषांक, काठमाण्डौ : सर्वोच्च अदालत, २०१९, पृ. १७ ।

पद्मराज जोशीका हकमा तीर्थ डंगोल विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान, **ऐजन**, २०४२, अंक ५, नि.नं. २४६७, पृ. ४३५ ।

पुनरावेदक वादी : श्री ५ को सरकार (विशेष प्रहरी विभाग) विरुद्ध प्रत्यर्था प्रतिवादी : दीलवहादुर लामा समेत, मुद्दा : भ्रष्टाचार **ऐजन**, २०५२ अंक ४, नि.नं. ६०६४, पृ. ३६९ ।

बुद्धिलाल उपाध्याय विरुद्ध नरनाथ पराजुली, मुद्दा : उत्प्रेषण, **ऐजन**, २०३५, अंक ५, नि.नं. ११५५, पृ. १०४ ।

भरत तेलीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध जनक नारायण शाह समेत ६ जना, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान **ने.का.प.**, २०४४, अंक ४, नि.नं. ३०७७, पृ. ४९२ ।

मदनबहादुर विरुद्ध अर्थ मन्त्रालय समेत मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षिकरण, २०५४, अंक ७, नि.नं.६४१४, पृ. ४०८ ।

महेश्वरलालको हकमा भुवनेश्वर लाल विरुद्ध मध्यपश्चिमाञ्चल विशेष अदालतको न्यायाधिस समेत मुद्दा :बन्दीप्रत्यक्षिकरण, २०४४, अंक ११, नि.नं. ३२७३, पृ. ११७८ ।

रविन्द्रको हकमा रुद्र बहादुर विरुद्ध म्याग्दी जिल्ला अदालत समेत, मुद्दा :बन्दीप्रत्यक्षिकरण, २०५१, अंक ७, नि.नं. ४९४९, पृ. ५७६ ।

राजमान कामी विरुद्ध भू.सु.अ. धनुष समेत, मुद्दा :उत्प्रेषण, ऐजन, अंक १०, नि.नं. २५२४, पृ. ९५५ ।

राजु गुंगाईको जाहेरीले वादी श्री ५ को सरकार विरुद्ध रेवन्त बहादुर कार्की, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान, ऐजन, २०४०अंक २, नि.नं. १६२८, पृ. ७१ ।

लवदेव भट्ट,, निर्णय सार संग्रह, दोस्रो संस्करण २०३५, (काठमाडौं : सर्वोच्च अदालत) ।

श्याम प्रसाद समेतको जाहेरीले वादी श्री ५ को सरकार विरुद्ध तुजु भन्ने सखर बहादुर तामाङ्ग समेत, मुद्दा : ज्यान, नेपाल कानून पत्रिका, काठमाडौं : सर्वोच्च अदालत, २०३६, अंक २, नि.नं. १२३४, पृ. २९८ ।

श्री ५ को सरकार विरुद्ध रामकाजी पौडेल, मुद्दा : कर्तव्य ज्यान, ऐजन, २०४५, अंक ९, नि.नं. ३४१५, पृ. ८७६ ।

श्री ५ को सरकार विरुद्ध शोभाभाई पटेल समेत, मुद्दा : सवारी दुर्घटना, ऐजन, २०४५, अंक ३, नि.नं. ३३८७, पृ. २२२ ।

श्री ५ को सरकार विरुद्ध गोविन्द प्रसाद, मुद्दा :चोरी, नेपाल कानून पत्रिका, २०४५, अंक २, नि.नं. ३३७२, पृ. १६५ ।

स्याउली विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय मनाङ्ग समेत, मुद्दा :बन्दीप्रत्यक्षिकरण, नेपाल कानून पत्रिका, २०५३, अंक ६, नि.नं. ६२१२, पृ. ४९५ ।

सरोज कुमार विरुद्ध पूनरावेदन अदालत हेटौँडा समेत, मुद्दा :उत्प्रेषण लगायत अन्य उपर्युक्त आँज्ञा आदेश वा पुर्जा जारी गरी पाउँ, नेपाल कानून पत्रिका, २०५२, अंक ५, नि.नं. ६०१०, पृ. ४४५ ।

अमाचाष्टक

□आचारसंहिता विपरित न्यायाधिशहरु भोजमा” कान्तिपुर, २०६३/७/२४ ।

“उस्तै मुद्दा फरक फैसला”, समय, २०६२/९/७ ।

“गौचनलाई किन छोडियो” **विमर्स**, वर्ष २०, अंक ३६, २०४८/१/६ ।

“डि वि लामाको मुद्दा फिर्ता” **ऐजन**, वर्ष २३, अंक ४४, २०५१/२/२७ ।

“डि.वि. लामाको मुद्दा फिर्ता” **ऐजन**, वर्ष २३, अंक ४२, २०५१/२/१३ ।

“न्यायिक क्षेत्रमा पनि मनपरी भएको पुष्टि” **ऐजन**, वर्ष २३, अंक ९, २०५०/४/८ ।

प्रधान न्यायाधिशको भाञ्जालाई नचिन्दा” **घटना विचार**, वर्ष १२, अंक ३०, २०६३/१०/१० ।

“भरत गुरुङ्गलाई भगाउने षडयन्त्र” **विमर्स**, वर्ष २३, अंक १, २०५०/४/८ ।

“महान्यायाधिवक्ताको बिद्रोह” **ऐजन**, वर्ष ३१, अंक ३५, २०५८/१२/२३ ।

मध्यराती श्रीमानको मोबाइल भ्याप्प” **जनआस्था**, वर्ष १२, अंक ४५, २०६३/१०/१० ।

“मल्लिक रिपोर्ट कुहियो” **विमर्स**, वर्ष २०, अंक ४८, २०४८/३/२८ ।

“रामराजा रोकिए” **ऐजन**, वर्ष २०, अंक ३१, २०४७/१२/१ ।

“रामराजा अब नरोकिने” **ऐजन**, वर्ष २०, अंक ४५, २०४८/३/७ ।

हत्याका अभियुक्त छुटे, **राजधानी दैनिक** २०६२/७/२४ ।

“हत्या कि भवितव्य” **विमर्स**, वर्ष २८, अंक ११, २०५५/६/२९ ।

अन्तर्वार्ता

श्रीहरि अर्याल, राजनैतिक मुद्दा सम्वन्धी कार्यदलका सदस्य तथा बरिष्ठ अधिवक्ता, (वानेश्वर, काठमाडौं स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर), मिति : २०६१/२/१८ ।

कृष्णप्रसाद घिमिरे, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, (ताहाचल, काठमाडौं स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर), मिति : २०६१/२/२३ ।

कृष्णराम श्रेष्ठ, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, (मंगलबजार, ललितपुर स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर), मिति : २०६१/२/२६ ।

डा.शंकरकुमार श्रेष्ठ, अधिवक्ता, (बागबजार, काठमाडौं स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर), मिति : २०६१/९/२८ ।

मोतिकाजी स्थापीत, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, (अशन, काठमाडौं स्थित अन्तर्वार्ताकारकै कार्यालय), मिति : २०६१/२/२४ ।

यज्ञमूर्ति बञ्जाडे, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, (रामशाहपथ, काठमाडौं स्थित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय), मिति : २०६३/७/२८ ।

रामकृष्ण कार्की प्रहरी उपरिक्षक, (सिरुटार, भक्तपुर स्थित अन्तर्वार्ताकारकै घर), मिति : २०६१/११/२६ ।

बद्री बहादुर कार्की, पूर्व महान्यायाधिवक्ता, (रामशाहपथ, काठमाडौं स्थित सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएसनको कार्यालय), मिति : २०६२/७/२३ ।

हरिवंश त्रिपाठी, जिल्ला न्यायाधिश, (बबरमहल, काठमाडौं स्थित काठमाडौं जिल्ला अदालतको कार्यालय), मिति : २०६२/७/२२ ।

मोहन प्रसाद शर्मा, पूर्व प्रधान न्यायाधिश, अन्तर्वार्ता, **साँघु**, वर्ष १९, अंक २६, २०५८/६/२२, पृ. ५ ।

विविध

कानून व्यवसायीको आचारसंहिता, २०५२, काठमाडौं : कानून व्यवसायी परिषद् ।

नेपाल गजेट, २०१३/४/१, पृ. १ ।

नेपाल राजपत्र, (काठमाण्डौ : श्री ५ को सरकार), खण्ड ४१, अतिरिक्तांक ४९, २०४८/७/२३, पृ १-२ ।

राजनैतिक मुद्दा सम्वन्धी कार्यदलको **माइन्सुट**का विभिन्न बुदाहरु ।

नेपाली कांग्रेसले राजनैतिक मुद्दा सम्वन्धी कार्यदलका प्रतिनिधि श्रीहरि अर्याललाई फिर्ता गरिएको व्यहोराको मिति २०५१/१२/६ को पत्र ।

नयाँ भिल्को, (काठमाडौं : प्रकाशलाल श्रेष्ठ), वर्ष १, अंक २, २०४९ वैशाख १४ ।